

PLANERA FÖR FRILUFTSLIV

PLANERA FÖR FRILUFTSLIV

NATUR, SAMHÄLLE, UPPLEVELSER

LARS EMMELIN
PETER FREDMAN
EBBA LISBERG JENSEN
KLAS SANDELL

CARLSSONS

LARS EMMELIN
PETER FREDMAN
EBBA LISBERG JENSEN
KLAS SANDELL

PLANERA FÖR FRILUFTSLIV

PLANERA FÖR FRILUFTSLIV

NATUR, SAMHÄLLE, UPPLEVELSER

LARS EMMELIN
PETER FREDMAN
EBBA LISBERG JENSEN
KLAS SANDELL

CARLSSONS

CARLSSON BOKFÖRLAG

Box 2112 • 103 13 Stockholm

Tel red: 08-54 52 54 80

Fax: 08-796 84 57

info@carlssonbokforlag.se

www.carlssonbokforlag.se

© 2010 författarna och Carlsson Bokförlag
Grafisk form och digital produktion: Bo Herlin
Omslagsfoto: Patrik Leonardsson, Naturfotograferna
Vinjettfoto: se lista s. 415
Tryck: TRT, Estland 2010
ISBN 978 91 7331 365 0

INNEHÅLL

FÖRORD	11
Om bokens tillkomst	. 11
Om författarna	. 12
Många tack!	. 12
INLEDNING	15
Begreppsdefinitioner och avgränsningar	. 16
<i>Begreppet friluftsliv</i>	. 17
<i>De som utövar friluftsliv</i>	. 19
<i>Naturbegreppet.</i>	. 19
<i>Hållbar utveckling – hållbart friluftsliv.</i>	. 20
Innehåll och en läsanvisning	. 21
<i>Bokens första del, kapitel 1–13</i>	. 21
<i>Bokens andra del, kapitel 14–18.</i>	. 22
<i>Om litteraturreferenser</i>	. 23
1. FRILUFTSLIVETS FRAMVÄXT	26
Friluftslivets start och organisationer: Sekelskiftet 1900	. 27
Friluftslivets breddning och närmiljö: 1930-talet	. 28
Friluftsliv som materiell konsumtion: 1960-talet	. 29
Friluftsliv som specialisering och miljöpedagogik: Sekelskiftet 2000	. 31
Friluftsliv som medel, egenvärde och markör	. 33
Olika socialgruppers friluftsliv	. 34
Allemansrättens kulturhistoria	. 36
2. FRILUFTSLIV OCH NATURTURISM IDAG	41
Två fokuseringsbilder	. 42
Naturgiven nödvändighet eller kulturell konstruktion	. 45
Friluftsliv och naturturism	. 47
<i>Förekommer förflyttning från den vardagliga miljön?</i>	. 50
<i>Är verksamheten kommersiell?</i>	. 50
<i>Bygger verksamheten på och stimulerar naturintresse?</i>	. 50

3. VÄRDEN I LANDSKAPET	53
Landskapets kvaliteter för friluftsliv och naturturism	54
»Purism«- en skala över attityder till vildmark	56
Friluftslivets landskapsrelation – en ekostrategisk begreppsram . . .	58
Förhållningssätt och strävanden	61
4. ETT FENOMEN MED MÅNGA RELATIONER	71
Friluftsliv och idrott	71
Miljöengagemang och friluftsliv	73
Friluftsliv, folkhälsa och samhällsekonomi	75
Friluftsliv, lokal livskvalitet och regional utveckling	78
5. FRILUFTSLIVETS EKONOMISKA VÄRDEN	83
Produktion och konsumtion av friluftsliv	85
Friluftslivets upplevda värden	87
Ekonomiska effekter	89
Kostnadseffektiv förvaltning	91
Kollektiva nyttigheter och naturens fria tillträde	93
6. DET KOMMERSIELLA FRILUFTSLIVET	
– NATURTURISM, HÅLLBAR TURISM OCH EKOTURISM	99
Turism som begrepp	99
Internationell och nationell turism	100
Turism – ett komplext dynamiskt system.	101
En modell över turismen	102
<i>Destinationen</i>	102
<i>Lokalsamhället</i>	105
<i>Hemregion / marknad</i>	107
<i>Marknadsföring</i>	107
<i>Transporter</i>	108
<i>Människor, information och påverkan</i>	109
Naturturismens omfattning.	109
Hållbar turism.	112
Ekoturism	115
7. ATT STUDERA FRILUFTSUTÖVARE	121
Olika kunskaper efterfrågas	121
Områdesstudier och befolkningsstudier	122
Frågeställningen styr val av metod.	123
<i>Områdesstudier (besöksräkning)</i>	124
<i>Områdesstudier (intervjuer)</i>	124
<i>Befolkningsstudier</i>	124

Kombinerade metoder för bästa resultat	125
Svenska besökarstudier – en metodstrukturerad överblick.	125
<i>Områdesstudier.</i>	126
<i>Tabell 7:1. Ett urval av svenska områdesstudier uppdelade</i>	
<i>efter naturmiljöer</i>	127
<i>Befolkningsstudier</i>	128
<i>Longitudinella studier.</i>	133
Nordiska besökarstudier.	136
Några problem med att använda besökarstudier i praktisk förvaltning	138
<i>Vem utövar friluftsliv och hur mycket?</i>	138
<i>Genomsnittsvärden och spridning i preferenser</i>	139
 8. FRILUFTSLIVETS SOCIOLOGI:	
– GRUPPER, MOTIV & HINDER	145
Forskning om varför man utövar friluftsliv	146
Behavioral approach och benefits-based management	149
Hinder för friluftsliv	150
En modell över hinder	151
Exempel på studier av hinder	152
Olika gruppers friluftsliv	153
<i>Etnicitet – kulturell bakgrund</i>	154
<i>Genus – kvinnor och män i naturen.</i>	157
<i>Funktionshinderades friluftsliv</i>	159
<i>Friluftsliv på landet och i staden.</i>	160
Konflikter	161
 9. VÄGLEDNING OCH NATURPEDAGOGIK	169
Om att organisera ökad tillgänglighet till det otillgängliga	170
Olika friluftspedagogiska stilar kräver olika landskap	175
Forskning om friluftsliv som pedagogik och mobilisering.	181
Cyberspace – framtidens pedagogiska friluftslandskap?	184
 10. TILLGÄNGLIGHET OCH ALLEMANSRÄTT	189
Några tillgänglighetsdimensioner	190
Allemansrättens innehåll och roll	192
Allemansrättens ekostrategi.	196
Allemansrätten och organiserade aktiviteter	198
1. <i>Kunskapsinhämtande.</i>	198
2. <i>Försiktighetsprincipen.</i>	199
3. <i>Lokaliseringsprincipen</i>	199
4. <i>Hushållningsprincipen</i>	199
5. <i>Skyddsåtgärder</i>	199

Allemansrätten och naturturismen	200
Probleminventeringar och lägesrapporter.	202
11. NÄRNATUR OCH TÄTORTSNÄRA NATUR FÖR FRILUFTSLIV	207
Den tätortsnära naturens fysiska och mentala inverkan	209
Rekreation och friluftsliv i tätorten	211
Den nära naturens upplevelsevärden	213
12. DET ORGANISERADE FRILUFTSLIVET – FRÅN IDEALISM TILL NATURTURISM	219
Det icke-organiserade friluftslivet	220
Det ideellt organiserade friluftslivet	221
Det offentligt organiserade friluftslivet	223
Det kommersiellt organiserade friluftslivet	225
Friluftslivets dynamik, samband och trender	226
13. FRILUFTSLIVETS OCH NATURTURISMENS MILJÖPÅVERKAN	231
Begrepp och principer	232
<i>Sårbarhet, motståndskraft och återhämtningsförmåga.</i>	236
<i>Individuell eller organiserad verksamhet</i>	237
Direkt påverkan	237
<i>Sambandet mellan påverkan och effekt</i>	238
Slitage	239
<i>Störning på djurliv</i>	241
<i>Nedskräpning</i>	242
<i>Buller</i>	243
<i>Utsläpp från motoriserad verksamhet</i>	244
Miljöövervakning.	244
Miljövänligt friluftsliv och turism?.	246
INTRODUKTION TILL KAPITEL 14–18 – VAD ÄR PLANERING OCH FÖRVALTNING?	250
14. PLANERING OCH FÖRVALTNING	253
ATT FORMA LANDSKAPETS FRAMTID	253
Planering av landskapet	254
<i>Landskapsmönstret.</i>	254
<i>Tillgänglig areal</i>	255
<i>Landskapskvalitet</i>	255

Att tänka om landskapets framtid	256
Att förhålla sig till framtiden: prognos, projekt, vision och scenario	259
<i>De fyra idealtyperna i landskapet</i>	261
Planering på olika nivåer	262
Planering – projekt eller förhållningssätt till framtiden	263
Planeringsteori	264
En utflykt i planeringsteorins snåriga landskap	265
Två paradigmer i styrningen av landskapet	274
<i>Miljöparadigmet</i>	275
<i>Plan-paradigmet</i>	277
<i>Paradigmdiskussionen sammanfattad i en figur</i>	277
»Hållbar utveckling« – ett mångtydigt begrepp	279
15. MODELLER FÖR PLANERING	
OCH FÖRVALTNING	283
Planeringens utgångspunkter	283
<i>Två grundläggande modeller: ROS och LAC</i>	285
<i>Modeller för planering förutsätter förvaltning</i>	286
Ett utbud av möjligheter: ROS – recreation opportunity spectrum	287
Tillämpning av ROS-modellen	289
<i>ROS-klasser och mål för området</i>	290
<i>Indikatorer för ROS-dimensionerna</i>	291
»Rekreativ bärförmåga«	292
Brukare med olika känslighet: begreppet purism	293
PURISTER I ROGEN	295
Gränsen för acceptabel förändring:	
LAC – limits of acceptable change	296
Om brukarstudier	298
Att kommunicera zoner och utbud	299
ROS: användning, kritik, vidareutveckling	300
Enklare modeller för zoner	302
16. FYSISK PLANERING	
– ATT PLANERA FÖR FÖRÄNDRAD MARKANVÄNDNING	305
Några grunder	306
Planering av landskapsmönstret	307
<i>Zoner som redskap i fysisk planering</i>	308
Fysisk planering – ett kommunalt monopol?	310
Planering på högre nivåer – den felande länken	311
Styrning av planering och förvaltning	313

Medborgardeltagande och inflytande	315
Plan och verklighet	317
17. NATURVÅRDSPLANERING I SVERIGE	321
Naturvårdsplaneringens inriktning	322
<i>Naturvårdens åtgärdskedja</i>	323
<i>Friluftslivets roll i naturvårdens planering</i>	325
<i>Lagreglering av naturvårdens planering</i>	326
Säkerställande – att öka utbudet av skyddad natur	326
Världsarv och biosfärområden – två nya planeringsarenor.	330
Friluftsliv och naturturism i skyddade områden.	333
Riksintressen – instrument för att ge naturvård och friluftsliv tyngd i fysisk planering	335
Strandskyddet – ett exempel på restriktioner på andra markanvändare	336
Annan påverkan på den fysiska planeringen	337
Lokal förankring av naturvårdsplaneringen	339
18. FÖRVALTNING FÖR FRILUFTSLIV	345
Vad är förvaltning?	345
<i>Adaptiv förvaltning</i>	346
Friluftsliv, naturvård, turism – ett triangeldrama.	347
<i>Bevarande-, utbuds- eller nyttoorienterad förvaltning</i>	348
<i>Ett nytt paradigm i naturförvaltningen</i>	349
<i>Att öka utbudet av arealer i tid och rum</i>	350
Landskapets kvalitet	352
<i>Minska miljöpåverkan</i>	352
<i>Öka resursernas motståndskraft och restaurera</i>	354
<i>Ökade upplevelsevärden</i>	354
Att styra besökare.	355
<i>Typer av beteenden som medför problem</i>	356
<i>Direkt och indirekt styrning</i>	358
<i>Styrning med information</i>	360
<i>Allemansrätten som problem: styrningens legitimitet</i>	361
<i>Att förutsäga besökarnas reaktion på styrning</i>	361
Lokal förvaltning	363
<i>Samförvaltning.</i>	365
Ansvar, olyckor och skador i samband med friluftsliv	367
REFERENSER	375
INDEX	411

FÖRORD

Om bokens tillkomst

INITIATIVET TILL DENNA BOK om planering av natur för friluftsliv kom inledningsvis från Naturvårdsverket. Regeringen uppdrog åt verket att från och med 2003 ta ett samlat ansvar för friluftslivsfrågor. Egentligen innebar detta att frågorna återfördes till verket och fick ny tyngd. Verket hade vid sin tillkomst 1967 friluftsliv som en av sina centrala uppgifter. Som led i att bygga upp forskningsbaserad kunskap för myndighetens arbete lät verket göra ett antal utredningar och studier. Anders Lundvall, då anställd vid forskningssekretariatet, och Per Wallsten, chef för friluftsenheten, hade tre namn som man tänkte kontakta för att få en forskningsöversikt gjord: Lars Emmelin, Peter Fredman och Klas Sandell. Vi föreslog att vi skulle dela på arbetsuppgiften. Rapporten »Planering och förvaltning för friluftsliv: en forskningsöversikt« kom ut 2005 och mottogs väl. Per Wallsten och Anders Lundvall återkom med förslaget att vi skulle bearbeta översikten till en lärobok avsedd för universitetsnivån. Naturvårdsverket ställde ett anslag till förfogande för att producera manuskript till en lärobok. Vi har därmed haft ekonomisk grund för redaktionsmöten, för att lägga ut tekniskt arbete och för en del av vår arbetstid. Ebba Lisberg Jensen, som bidrog med material till forskningsöversikten, kunde engageras för läroboksprojektet och har fungerat som medförfattare och redaktör. Man kan nu när manuskriptet sänds till tryck konstatera att vi alla lagt ned ett avsevärt mycket större arbete än vad anslaget täckte. Ansvaret för detta vilar naturligtvis enbart på oss själva. Fysisk planering vid Blekinge Tekniska Högskola skall ha tack för att resurser skjutits till för att klara en del av det tekniska arbetet – utan det hade ännu mera fritid gått åt för redaktör och projektledare. En hög ambitionsnivå och andra faktorer har medfört att arbetet dragit ut över den planerade projekttiden. Vi tror emellertid att boken i stort sett vunnit på detta. Även om boken i stora drag följer forskningsöversiktens struktur så är materialet kraftigt reviderat och uppdaterat eller helt nyskrivet. Kapitlen 14–18 är i stort sett nyskrivna; en lärobok måste ju presentera grundläggande fakta om planering och förvaltning som en forskningsöversikt till den ansvariga myndigheten inte behöver ta upp.

Om författarna

Denna lärobok är en genuint kollektiv produkt av fyra författare som alla forskar och undervisar om friluftsliv, turism och planering. Lars Emmelin är professor i fysisk planering vid Blekinge Tekniska Högskola och har varit gästprofessor vid turismforskningsinstitutet ETOUR vid Mittuniversitetet. Peter Fredman är professor i naturturism vid ETOUR vid Mittuniversitetet. Ebba Lisberg Jensen är humanekolog och lektor vid Miljövetenskap, Urbana studier, Malmö högskola. Klas Sandell är professor i kulturgeografi vid Geografi och Turism, Karlstads Universitet och gästprofessor vid Stockholms universitet, UTEP, Idrottspedagogik. Även om någon av oss har skrivit utkast till olika kapitel eller avsnitt har både bokens helhet och de enskilda delarna diskuterats ingående och kapitel har kompletterats och reviderats av oss gemensamt. Som formellt projektansvarig har Lars Emmelin samordnat administration av produktion av figurer, referenslistor, indexord m.m.

Många tack!

Per Wallsten och Anders Lundvall och deras efterträdare som våra kontaktpersoner vid Naturvårdsverket, Annica Idestrom och Mikael Nilsson har intresserat, uppmuntrande och tålmodigt stött processen.

Det noggranna och tålmodsprövande arbetet med referenser, kontroll av figurer, indexord osv. har i allt väsentligt gjorts med osvikligt gott humör av universitetsadjunkt Ulla Haglund vid Fysisk planering, BTH. Frida Forslund, studerande vid magisterprogrammet i fysisk planering vid BTH har renritat samtliga figurer och gett dem en genomgående stil, ett »planerarstuk«.

För en lärobok som spänner över ett så brett ämne är det ovärderligt att få hela texten eller delar av den granskade. Ett varmt tack för textgranskning går till ett stort antal kollegor och vänner. Vid Naturvårdsverket tackar vi främst Annica Idestrom och Per Wallsten, men också Johan Rova, Björn Risinger och några för oss anonyma kommentatorer. Det bör kanske speciellt påpekas att det är expertkommentarer, inte myndighetsstyrning, vi fått från Naturvårdsverket. Vilket också innebär att det är vi som författare som svarar för framförda uppfattningar. Omfattande kommentarer har lämnats av Sven G. Hultman, tidigare chef för Upplandsstiftelsen, Gunnar Zettersten, f.d. avdelningsdirektör vid Naturvårdsverket; Odd Inge Vistad, seniorforskare vid Norsk Institutt for Naturforskning, Lillehammer; Jonas Forsmark, lärare vid Scouternas ledarskapsakademi, Kjesäters folkhögskola; Ulf Silvander, generalsekreterare i Svenskt Friluftsliv; Berit Karlsson Svanqvist, fil.dr, Skogsstyrelsen; och Britta Brügge, f.d. universitetsadjunkt vid Centrum för miljö- och utomhuspedagogik, Linköpings universitet och f.d. lärare på Kjesäters folkhögskola.

Enskilda kapitel har granskats av: Ingemar Ahlström, Friluftspanering; professor Peter Schantz, GIH; Anders Szczepanski, enhetschef vid Nationellt centrum för utomhuspedagogik, Linköpings Universitet; fil.dr. Johan Öhman, Örebro Universitet, samt Eva Lindberg och Märta Berg, Naturskyddsföreningen. Professor Paul Eagles, University of Waterloo, Canada; Senior advisor Liisa Kajala, Forststyrelsen, Finland; professor Kreg Lindberg, Oregon State University, USA; doktorand Lena Petersson Forsberg, BTH, har bidragit med faktauppgifter. Avsnittet om ansvarsförhållanden i kapitel 18 har kommenterats av Stefan Wiese, Kammarkollegiet och fil. dr. Björn Tordsson, Høgskolen i Telemark, Norge. Underlag till avsnittet om tätortsnära natur i forskningsöversikten togs fram inom ramen för ett särskilt uppdrag av jägmästare Liselott Eriksson, LE Konsult.

Tack alla!

Författarna i juni 2010

INLEDNING

FRILUFTSLIV HAR UNDER DET SENASTE DECENNIET fått ökad uppmärksamhet som del av naturvården, som medel för förbättrad folkhälsa och som central faktor för livskvalitet. I form av naturturism knyts också stora förhoppningar till friluftslivet som motor i regional utveckling. Samtidigt som slutarbetet görs på denna bok beräknas Sveriges första regeringsproposition specifikt om friluftsliv komma. Frågor som den som funderar på att läsa en forskningsbaserad, akademisk lärobok om planering och förvaltning av natur för friluftsliv kan ställa sig är: Varför behövs planering och förvaltning? Och kan man forska om friluftsliv? Svaren på frågorna blir beroende på vad man uppfattar som friluftsliv och av kunskaper om friluftslivets utövare, former, historia m.m.

Svaren är ofta nyttobetonade. Friluftsliv är en viktig aktivitet för många människor och dessutom både som rekreation och som näringsverksamhet ekonomiskt betydelsefullt. Friluftslivet är beroende av naturområden och påverkar dessa. Och därmed är svaret på frågan om behovet av planering och förvaltning givet: De behövs för att säkra tillgången på natur för friluftsliv, för att skydda och bevara natur både för och mot friluftsliv och turism. Detta är också grundperspektivet i denna bok.

Ett skäl att motivera forskning blir då för att skapa kunskapsunderlag för planering och förvaltning. Internationellt, framförallt i USA, där omfattande friluftslivsforskning har bedrivits sedan lång tid, har förvaltningens behov varit den kanske viktigaste drivkraften. Vilket också innebär att forskningen utformats för att fylla dessa behov. Men vi vill betona att forskning om friluftsliv kan ha många andra utgångspunkter. Historiskt och kulturellt är friluftsliv intressant. Friluftsliv, i betydelsen att man frivilligt och för nöjes skull vistas i naturen utan något nyttomotiv, anses av många skandinaver vara karaktäristiskt för just nordisk kultur. I den nordiska nationalismen spelar föreställningen om ett särskilt förhållande till naturen och friluftslivet och en unik frihet, allemansrätten, en viktig roll. Både svenska och norska myndigheter ger fortfarande ut information där det hävdas att allemansrätten är unik för det egna landet. Det finns ett internationellt intresse för vad som uppfattas som specifikt för nordiskt friluftsliv. Det finns också de som menar att fenomenet bara kan fångas med ett nordiskt ord som därför används i engelskspråkig

litteratur (Henderson & Vikander 2007; Isberg & Isberg 2007). Vi får se hur det går: om »friluftsliv« kommer att sälla sig till den lilla skara av nordiska ord som på grund av sin speciella innebörd anses värdiga att ta plats i engelska tillsammans med smorgasbord, ombudsman, lek och gytja. Föreställningar om något mycket specifikt är intressanta att skärskåda närmare som historiskt och kulturellt fenomen.

Förståelsen av den »lekande människan«, allt från spänningssökandets fysiologi, som vissa forskare menar har släktskap med effekterna av droger, till barns lek i naturen, är sidor av mänskligt liv värda att utforska för sin egen skull. Om beroendet av naturen är medfött är en annan fråga som är både intressant för förståelsen av människan och som har förts fram för att motivera satsningar på friluftsliv.

Författaren och botanisten Sten Selander vänder och vrider i essän »Epikuros i Lappland« på frågan om varför man utsätter sig för strapatser och obehag. I sitt svar pekar han på en annan viktig roll för friluftslivet: civilisationskritik. Olika varianter av »ekofilosofi« har nära koppling till friluftsliv. För den norske filosofen Arne Næss som myntade termen »ekosofi« är denna koppling central. Han betecknar för övrigt i god filosofisk tradition sin variant »ekosofi T« för att markera att det finns många möjliga ekosofier. »T« står för hans hytte Tvergastein i Hallingskarvet. För den civilisationskritiska ansatsen blir gränsdragningar viktiga: kan till exempel motoriserad verksamhet överhuvudtaget ingå i friluftslivet (Sandell 2006a)?

Frågan om vad friluftsliv är blir naturligtvis viktig om man skall forska eller om man ska planera och förvalta. Vad är det man forskar om och förvaltar för? Fenomenet är på en gång intuitivt självklart och svårt att ge en precis definition. Så är det med alla vardagsfenomen som skall avgränsas för att beforskas eller göras till föremål för samhällets omsorger: det blir en kamp om att definiera in eller ut (Emmelin 1989, Sandell 2003a).

Begreppsdefinitioner och avgränsningar

Definitioner av vardagslivets fenomen kan ibland upplevas som något ansträngda och uppstyltade. För att forska om ett vardagligt fenomen liksom för att planera och förvalta landskapet för ett visst ändamål behöver man dock en definition. Definitioner är ett medel för att uppnå klarhet men också för att avgränsa ett område. Det innebär både att inkludera och att exkludera. Helst skall en definition uppfylla två motstridiga krav. Den skall vara allmän så att den ger vägledning om nya fenomen och verksamheter men samtidigt någorlunda skarp och tydlig så att den faktiskt förmår avgränsa och vägleda. Om naturen i Sverige skall vara tillgänglig för friluftsliv genom allemansrätten så är det betydelsefullt vilka aktiviteter som kan inkluderas: är det friluftsliv att rida eller köra mountainbike? Kan

friluftslivet vara motoriserat? Man utövar makt och kämpar om resurser genom att definiera in eller ut.

Begreppet friluftsliv

Äldre svenska officiella definitioner av friluftsliv led av svagheten att vara så breda och välvilligt inkluderande att de var svåra att använda för att avgränsa till exempel planeringsansvar eller tilldelning av offentliga medel. Trädgårdsarbete, söndagspromenad i stadsparken och till och med en sväng med bilen för att beskåda landskapet kunde inkluderas (Emmelin 1997a). Definitionerna kom därmed också att strida mot en normalspråklig förståelse av ordet »friluftsliv«. Bland annat med intryck från norsk lagstiftning har Sverige fått en officiell definition av begreppet »friluftsliv«. Det är den definitionen vi utgår ifrån.

Med »*friluftsliv*« menas således i den här boken »*vistelse utomhus i natur- eller kulturlandskapet för välbefinnande och naturupplevelse utan krav på tävling*« (SFS 2003:133). Nationalencyklopedin definierar friluftsliv som »verksamheter ute i det fria vanl. för längre tid och i vildare natur«. Den definitionen ansluter till ett rätt vanligt synsätt: »riktigt friluftsliv« skall ske i »vild natur«; en promenad på Djurgården är med detta synsätt inte äkta friluftsliv. Den svenska definitionen som också är den som används av Friluftsrådet är något mera passiv än den norska som betonar »aktivitet« och »miljöombyte« som viktiga delar av friluftslivet.

Vi tar oss av flera skäl här friheten att använda ordet bredare, genom att betrakta även vardagliga vistelser i närnatur som friluftsliv. Detta ordbruk kanske inte fångar »friluftslivets kärna« men det förefaller ha allmänhetens stöd. I de undersökningar som genomförts av forskningsprogrammet »Friluftsliv i förändring« har man ringat in en mera allmän förståelse av begreppet »friluftsliv«. I en enkätundersökning till ett representativt urval av den svenska befolkningen frågades om de svarandes uppfattning om huruvida ett antal aktiviteter var att betrakta som friluftsliv. Att »ströva i skog och mark« och »fjällvandring« definieras av en stor majoritet som friluftsliv. »Kajakpaddling« och »fågelskådande« betraktades också som friluftsliv av en majoritet. »Att gå i en park i staden« fick betydligt svagare anslutning men en stor majoritet ansåg dock att det i viss grad ingår i begreppet friluftsliv. Motoriserade aktiviteter som att köra motorbåt eller snöskoter kan enligt en relativt stor grupp också ses som friluftsliv (Fredman et al. 2008d).

Friluftslivet kan också många gånger gränsa till idrott. Detta gränsland diskuteras i kapitel 4, men vi vill peka på formuleringen »utan krav på tävling«. Att åka längdskidor på tid sorterar under idrott, skidåkning utan stoppur är alltså att betrakta som friluftsliv.

Vårt breda sätt att använda termen överensstämmer med praxis i svensk, och till stor grad också internationell, forskning om friluftsliv. Det gör det också möjligt att uppmärksamma aktiviteter och föränd-

ringar som ligger i begreppets utkanter men som kan bli viktiga på längre sikt.

Vi gör här inte någon åtskillnad mellan *friluftsliv* och *naturturism*. När friluftsliv utövas under längre tid och på längre avstånd från hemorten kommer det i statistiken att betraktas som »*naturturism*«. Vi använder ordet friluftsliv för att täcka in också naturturism utom när det för framställningen av något skäl är viktigt att framhäva det turistiska elementet, till exempel den kommersiella eller samhällsekonomiska aspekten. Det kan också i analys av naturturism och friluftsliv vara viktigt att skilja mellan ett konsument- och ett producentperspektiv. För konsumenten är »*naturturism*« att utöva friluftsliv utanför hemorten. Producentperspektivet innebär bl.a. analys av de aktörer som tillgodoser turisternas efterfrågan. Planering för friluftsliv hör till den allmänna välfärden medan planering för »*naturturism*« i grunden har ekonomiska motiv. Det finns för planering och förvaltning en viktig spänning mellan »*friluftsliv*« och »*naturturism*«. Till exempel innebär det en motsättning mellan att göra områden lätt och billigt tillgängliga för allmänhetens friluftsliv och att skapa intäkter från naturturism. Läsbarheten gör att vi föredragit »*naturturism*« framför det byråkratiskt mera korrekta »*naturbaserad turism*«.

Friluftsliv ses ofta som en *fritidsaktivitet*. Forskning om friluftsliv är internationellt ofta en gren av forskningen om fritid; en av de stora vetenskapliga tidskrifter där forskning om friluftsliv publiceras heter »*Leisure Science*«. Att se friluftslivet som en aktivitet bara på fritiden blir problematiskt med tanke på de grupper som har friluftsliv som arbete: fjälledare, naturpedagoger eller lärare eller andra som har naturen som en central arena för sin professionella utövning. Nordisk friluftslivstradition har dessutom rötter i äldre samhällens samlarverksamhet och jakt. Gränsen mellan arbete och fritid blir flytande och kanske för individen ointressant vid jakt, fiske, bärplockning eller när kreaturen vallas på sommarbete. Om man bortser från nyttoaspekten så innehåller alla dessa arbeten många av friluftslivets upplevelser och värden och det finns kunskap från folk-livsforskningen som pekar på att de uppskattades för detta.

Synen på friluftsliv som fritidssysselsättning hänger nära samman med det moderna industrisamhällets indelning av tiden i arbetstid och fritid. Kopplad till detta finns också synen på friluftsliv som *rekreation*. Tanken på vistelsen i naturen som en »stärkande« återhämtning är en viktig del av den moderna friluftslivstraditionen. Denna nyttoaspekt, att friluftsliv från politiskt håll förknippas med motion och förbättrad folkhälsa, innebär att planering och förvaltning för friluftsliv får ökat stöd. Den rekreativa, återhämtande aspekten av friluftsliv är nära förknippad med den terapeutiska. Inom den terapeutiska verksamheten kan både vilsam utevistelse och fysisk ansträngning, eller psykisk anspänning vara viktiga element. Den nordiska fjällturismens historia är nära förknippad med friluftsliv som terapi. Genom hela friluftslivets historia har det funnits en

glidning mellan utevistelse som återhämtande för de trötta och utslitna å ena sidan, och friluftslivet som moraliskt danande projekt för ungdomen å andra. Också idag används naturen som arena för ungdomar som behöver komma bort från en negativ social miljö, och för att de ska få utvecklas genom de utmaningar som exempelvis en fjällvandring kan utgöra. Friluftslivet har också en pedagogisk sida, där barn, unga och vuxna lär sig att »klara sig» i naturen, att gå, klättra, bedöma isars tjocklek, hitta dricksvatten etc. Pedagogiken kan även syfta till att förstå sambanden i naturen och till kunskap om landskapstyper eller växt- och djurarter.

Planering och förvaltning av natur kan alltså ha som mål att tillgodose flera av aspekterna av friluftslivet: fritiden, rekreationen, den terapeutiska och den pedagogiska verksamheten. För individen utgörs utevister ofta av kombinationer av en eller flera aspekter.

De som utövar friluftsliv

För att skriva om planering och förvaltning för friluftsliv behövs även en kollektiv beteckning för de människor man skriver om. I litteraturen används till exempel brukare, besökare eller utövare. Val av terminologi innebär val av ett sätt att se på dem man skriver om. Termerna betonar olika aspekter av friluftslivet. »Besökare» betonar att någon är utifrån kommande. »Besökare» och »besökarstudier» är rimliga termer från till exempel naturförvaltningens eller turismens perspektiv. »Utövare» lägger tonvikten på friluftsliv som aktivitet – paddling, vandring, bärplockning etc. – och kan vara en lämplig term vid studier eller förvaltning inriktade på olika aktiviteter. I avsnitten om planering använder vi »brukare» för att betona att friluftsliv är en markanvändning som påverkar landskapet men också för att betona att friluftslivet är en lika legitim markanvändare som andra, t.ex. jordbruk, skogsbruk etc.

Naturbegreppet

Boken handlar i en bred och allmän mening om »planering av natur». Det innebär att vi också måste förklara hur vi använder ordet »natur». Definitionen av friluftsliv använder termerna natur- och kulturlandskapet och avgränsar egentligen bara arenan som »utomhus». Vi har ovan tagit avstånd från föreställningen att friluftslivet per definition måste ske i »vild natur»; vi inkluderar uttryckligen »tätortsnära natur», vilket i praktiken innebär mer eller mindre starkt påverkade eller direkt anlagda kulturlandskap, som en viktig arena för friluftslivet. Det finns en omfattande debatt om innebörden av »natur» och sådana avledningar som »orörd natur» eller »vild natur». Vi använder ofta termen »landskap» för att betona att vi tar utgångspunkt i hur naturen eller landskapsrummet disponeras för olika aktiviteter.

Men om en av friluftslivets viktiga komponenter är »naturupplevelse», kräver inte det att »naturen» kan skiljas från »kulturen», »vild natur» från

»kulturlandskap«? Inte nödvändigtvis: olika människor får naturupplevelser i helt olika landskap och urskiljer graden av mänsklig påverkan på landskapet helt olika. Vi diskuterar i kapitlet 3 och 18, upplevelse och naturupplevelse, det som kallas »purism«, d.v.s. önskemålet om upplevelse av »orörd natur«.

För vår framställning är någon precis definition av »natur« knappast nödvändig – om nu en sådan överhuvudtaget är möjlig och meningsfull. Man bör hålla i minnet att behovet av definitioner sällan är absoluta utan förankras i ett specifikt behov eller en verksamhet. »Naturen« är alltså här landskapet utanför det tätbebyggda området. Detta innebär inte att det i andra sammanhang skulle vara oväsentligt att kunna urskilja graden av mänsklig påverkan på ett landskap. För naturvårdens skötselplaner och landskapsrestaurering har det stor betydelse att förstå struktur och funktion och för att operationalisera naturbegreppet.

Hållbar utveckling – hållbart friluftsliv

»Hållbar utveckling« är ett centralt men mångtydigt begrepp inom politik, miljövard och planering. Praktiskt och konkret är det centralt för naturvårdens planering och förvaltning för fungerande ekosystem och bevarande av biologisk mångfald. Friluftsliv ses av många som både mål och medel i arbetet med hållbarhet. I kapitel 4 berör vi förhoppningar om friluftslivet som ett viktigt medel för att skapa förståelse för naturens värden och funktioner och för miljövärden dvs. den ekologiska hållbarheten. Förhoppningarna om att friluftsliv leder till hälsa och välbefinnande gör att planering och förvaltning för friluftsliv ses som en viktig del av den sociala välfärden. Den ekonomiska betydelsen av naturturism och av den omfattande industri som förser friluftslivet med utrustning är uppenbar – se kapitel 5. Miljöeffekterna av den konsumtion som friluftsliv och naturturism innebär är viktiga att väga samman med de positiva effekterna om man vill ta ställning till hållbarhet; »hållbar turism« diskuteras i kapitel 13 och figur 13:1 belyser just frågan om sammanvägning. Friluftsliv och naturturism är en form av exploatering av natur som kan behöva vägas mot andra intressen, vare sig det är bevarande eller annan markanvändning som jordbruk eller bebyggelse.

Den mest kända definitionen av »hållbar utveckling« är den som lanserades av Brundtlandkommissionen: »En utveckling som tillfredsställer dagens behov utan att äventyra kommande generationers möjligheter att tillfredsställa sina behov« (Vår gemensamma framtid 1988:57). Begreppets politiska karaktär är uppenbar av definitionen. Det handlar om en vägning med stor osäkerhet mellan nutida och framtida behov i en situation där vi inte kan veta något om framtida värderingar eller samhällens tekniska, ekonomiska eller sociala möjligheter att tillfredsställa behoven. Dessutom är det en fråga om att väga resursanvändning och ambitioner. Avvägningen mellan om vi använder resurser för att förebygga eller

anpassa oss till klimatförändringar i Sverige är också politisk: nationellt egoistiskt är det rationellt att vältra över kostnaderna för förebyggande arbete. Det blir i hög grad en moralisk fråga som hör hemma i den politiska sfären bland annat eftersom effekten av förebyggande arbete i Sverige är begränsad.

Läsaren kommer möjligen att undra över varför begreppet får begränsat utrymme i boken. Skälet är inte att vi ser hållbar utveckling som oväsentligt utan att vi ser behovet av solida kunskaper om hållbarhetens olika aspekter och fungerande planering och förvaltning som en förutsättning. Detta är en lärobok om friluftsliv och naturturism – inte en handbok i friluftslivsideologi.

Innehåll och en läsanvisning

En viktig slutsats av denna rapsodiska överblick är att planering och förvaltning av natur för friluftsliv ställer krav på en djupare förståelse för friluftslivet som fenomen. Bokens inledande kapitel är avsedda att ge en överblick över forskning och debatt om detta som en nödvändig grund för de avsnitt som fokuserar på planering och förvaltning. Men de utgör också en introduktion till kunskapen om friluftsliv för den som har mindre nyttobetonade motiv för att intressera sig för fenomenet »friluftsliv«.

Denna bok kan, och vinner på, att läsas som en helhet från pärm till pärm, och det är så vi har tänkt oss den. Man kan också läsa enskilda kapitel, som, där det är relevant, innehåller hänvisningar till resonemang och fenomen som tas upp i andra kapitel. De flesta kapitel har en fallstudie knuten till sig, ibland som illustration, ibland som en möjlighet att utifrån praktiska exempel väcka samtal i en utbildningssituation. Bokens innehåll är organiserat i två huvudsakliga delar, var och en uppbyggd av ett antal kapitel, som presenteras nedan. Bokens ambition är att både vara aktuell och samtidigt spegla den forskning som internationellt pågått under lång tid. Däremot är den ingen handledning i praktiskt arbete med planering och förvaltning av natur, även om vi belyser också detta och ger en del referenser och litteraturtips.

Bokens första del, kapitel 1–13

Den första delen av boken är allmänorienterande om friluftslivet och belyser det utifrån ett antal perspektiv. I det första kapitlet, *Friluftslivets framväxt*, ger vi en överblick över friluftslivets bakgrund, dess sociala, estetiska och ekonomiska historia, med några nedslag i olika tidsåldrar. I kapitel 2, *Friluftsliv och naturturism idag*, presenteras dagens friluftsliv med dess kopplingar till och avgränsningar mot rekreation, naturturism etc. I kapitel 3, *Värden i landskapet*, presenteras några olika förhållningssätt till naturen och modeller för vilka kvaliteter vi söker i land-

skapet. Därefter följer en redogörelse för friluftslivet som *Ett fenomen med många relationer* i kapitel 4. I detta kapitel förs ett resonemang om gränserna mellan friluftsliv och idrott, om friluftslivets betydelse för engagemang i miljöfrågor, om kopplingar mellan friluftsliv och folkhälsa, samt friluftslivets betydelse för lokal utveckling. Kapitel 5 belyser *Friluftslivets ekonomiska värden*, såsom värdet av upplevelser, ekonomiska effekter, kostnadseffektiv förvaltning och naturen som kollektiv nytta. I kapitel 6, *Det kommersiella friluftslivet*, läggs fokus på det kommersiellt organiserade friluftslivet, som turism, begreppet turism och turismföretagande. Kapitel 7, *Att studera friluftsutövare*, handlar om hur man får kunskap om friluftsutövare. I kapitlet presenterar vi dels vilken sorts kunskap man eftersträvar i dylika studier, vilka utgångspunkter man kan ha för undersökningarna samt hur man gör, rent praktiskt. I kapitel 8, *Friluftslivets sociologi*, anlägger vi flera olika perspektiv på friluftslivets utövare och icke-utövare. Vi diskuterar alltså möjligheter och hinder för att utöva friluftsliv, men också friluftslivet utifrån olika sociala gruppers perspektiv, som män och kvinnor, svenskar och invandrare, stadsbor och landsbygdsbor. Kapitel 9, *Vägledning och naturpedagogik*, handlar om hur man organiserar tillgången till naturen genom kunskaper, information och vägledning. I kapitlet diskuteras också vilken roll naturpedagogiken har för det omgivande samhället, och eventuella digitala lösningar på informationsproblematiken. Kapitel 10, *Tillgänglighet och allemansrätt*, presenterar allemansrättens betydelse för att naturen ska vara tillgänglig för friluftsliv, samt om och hur allemansrätten gör det möjligt för företag inom naturturismbranschen. I kapitel 11, *Närnatur och tätortsnära natur för friluftsliv*, diskuteras vilken betydelse närnaturen och dess utformning har för folkhälsan, både vad gäller vardaglig motion, men också för den mentala hälsan, upplevelsen av välmående, återhämtning och minskad stress. Kapitel 12, *Det organiserade friluftslivet*, visar exempel på hur svenskt friluftsliv har organiserats genom tiderna och diskuterar hur frivilligorganisationer, kommersiella krafter samt offentliga förvaltningar arbetar för och stimulerar till friluftsliv. Friluftsliv, vare sig det förekommer hemma vid knuten eller i fjärran länder, kommer med nödvändighet att påverka naturen där det utövas i högre eller lägre grad. *Friluftslivets och naturturismens miljöpåverkan* diskuteras därför i kapitel 13, där vi tar upp resonemang om avvägningar, slitage på grund av friluftsliv, transporternas miljöpåverkan, miljöövervakning etc.

Bokens andra del, kapitel 14–18

Bokens sista fyra kapitel (14–18) fördjupar sig specifikt i fenomenen planering och förvaltning, med siktet inställt just på friluftsliv och natur för friluftsliv. Denna del av boken inleds med en introduktion till vad planering och förvaltning innebär. Därefter fördjupas diskussionen i kapitel 14, *Planering och förvaltning – att forma landskapets framtid*. Här

förs ett resonemang om hur man tänker kring landskapets framtid, olika modeller för att tänka om framtiden, samt en kort introduktion till planeringsteori. Kapitlet presenterar också en enkel uppdelning av planering och förvaltning som därefter fördjupas i de följande kapitlen. Vi kan se planering och förvaltning av landskapet ur tre perspektiv: landskapsmönstret, utbudet av areal och landskapets kvaliteter för friluftsliv. I kapitel 15, *Modeller för planering och förvaltning*, presenteras inledningsvis två grundläggande modeller: Recreation opportunity spectrum (ROS) och limits of acceptable change (LAC). Olika brukares känslighet för förändringar i ett område diskuteras utifrån begreppet purism, liksom hur zonering fungerar. Kapitel 16, *Fysisk planering – att planera för förändrad markanvändning*, ger en introduktion till planering för markanvändning och hur denna med bas i den kommunala planeringen är utformad i Sverige, vilka instrument och lagar som reglerar planeringen. Kapitlet understryker att planeringen i stor grad handlar om avvägning mellan olika intressen, i samband med förändrad markanvändning t.ex. infrastrukturutveckling eller bebyggelse mot friluftsliv. I det sjuttonde kapitlet, *Naturvårdsplanering i Sverige*, kopplar vi ihop friluftslivet med naturvården, och diskuterar naturvårdens planering för bevarande och för landskapets brukande inom friluftsliv och naturturism. Riksintressen, biosfärområden och strandskydd är instrument som presenteras här och det är utbudet av areal som står i fokus. Bokens sista kapitel, *Förvaltning för friluftsliv*, kapitel 18, tar bland annat upp det triangeldrama som utgörs av friluftsliv, naturvård och turism. Vilka är spänningarna mellan dessa? Var möts deras intressen? För vem förvaltas olika naturområden? Här är det landskapets kvalitet för friluftsliv som är i fokus vilket inkluderar människors behov och kulturella värden. Frågor om skötsel som något som utvecklas och anpassas efterhand, istället för att läggas fast en gång för alla, liksom lokal hänsyn belyses. Problemen med att styra besökarens nyttjande av landskapet och samtidigt erbjuda en högkvalitativ upplevelse diskuteras, liksom hur åtgärder för en sådan förvaltning kan se ut.

Om litteraturreferenser

Vi har valt att ge referenser i texten i stort sett i enlighet med normal vetenskaplig standard. Dock har vi försökt begränsa antalet referenser vilket innebär att vi inte gör anspråk på att ge en fullständig överblick över litteraturen. Referenserna tjänar i vanlig vetenskaplig ordning som stöd för påståenden men också som våra tips till läsaren om möjlig fördjupning i särskilt viktiga frågor. Att bedömningen av detta är subjektiv säger sig själv; urvalet speglar våra intressen och specialiseringar. Referenserna anges mestadels löpande inom parenteser, och ibland, när det finns många texter att hänvisa till, i fotnoter nederst på sidan. Den specialintresserade inbjuds att gå vidare till litteraturlistan och hitta rätt texter. Söker man ännu fler referenser – till exempel om man skriver uppsats eller

specialarbete – bör man söka sig vidare i litteraturlistorna i de arbeten vi refererar till.

Det finns ibland en föreställning att referenser skall vara så nya som möjligt. Detta kan vara rimligt när målet bara är att spegla den senaste debatten eller utvecklingen. Senare referenser kan också vara lättare tillgängliga t.ex. via Internet. Det leder emellertid lätt till en historielöshet, som medför att debatter som pågått länge eller väl etablerade begrepp förefaller nya. Vi har försökt att balansera mellan dessa två krav. Ett ganska betydande antal referenser är dessutom till verk av oss själva. Eftersom vår ambition är att i en svensk lärobok försöka särskilt spegla svensk forskning och debatt är detta kanske inte orimligt. Vi vill därmed inte alltid hävda att motsvarande forskning och diskussion skulle saknas internationellt. Det är inte minst en funktion av att fältet är extremt svårt att ha fullständig överblick över. Läroboken spänner över ett mycket stort antal discipliner. Arbeten om friluftsliv, naturvård och planering publiceras dessutom i de mest olikartade fora. När vi citerar oss själva ligger det således ingen önskan om att osynliggöra andra forskare – även om detta är ett vanligt akademiskt knep – och vi tar tacksamt emot påpekanden om litteratur som vi kan ha missat eller borde ha gett uppmärksamhet så att vi kan förbättra kommande upplagor av boken.

1. FRILUFTSLIVETS FRAMVÄXT

I DET HÄR KAPITLET gör vi en översikt över friluftslivets och naturturismens framväxt i Sverige. Vi uppmärksammar särskilt fyra tidsperioder: sekelskiftet 1900, 1930-talet, 1960-talet och sekelskiftet 2000. Därefter avslutas kapitlet med några mer generella iakttagelser om vilka motiv som varit viktiga för att man ägnat sig så mycket åt friluftsliv – motiv som fortfarande i högsta grad är aktuella. Vi kommer också något ta upp friluftslivets koppling till sociala grupper och friluftslandskapets tillgänglighet i form av allemansrättens framväxt.

Vår presentation av friluftslivets och naturturismens framväxt börjar alltså runt sekelskiftet 1900. Det är nämligen i huvudsak under de senaste 100–150 åren som detta nya förhållningssätt till natur och landskap vuxit fram i det västerländska industrisamhället. Denna nya landskapsrelation kopplas till begrepp som fritid, friluftsliv, turism, utomhuspedagogik och rekreation och är själva referensramen för den här boken. I *Encyclopedia of Leisure and Outdoor Recreation* (Jenkins & Pigram 2003:350) skriver man under sökorden *Outdoor Recreation*:

The 'leisure explosion' in the developed world has been paralleled by a striking upsurge in all levels of recreation activity. Institutional, technological, and socioeconomic factors have been influential in this upsurge. A number of interrelated events and social and political developments, arising from global, regional, and local forces, have led to growth and increased diversity in outdoor recreation participation and tourist travel, and in the establishment of public, statutory, and private (including voluntary) recreation organizations and programmes.

Det är nödvändigt att reflektera över historiens betydelse för denna »explosion« när det gäller diskussioner om dagens – och inte minst morgondagens – friluftsliv och naturturism. För en djupare genomgång av denna historia rekommenderar vi i första hand den breda antologin »Friluftshistoria– från 'hårdande friluftslif' till ekoturism och miljöpedagogik: Teman i det svenska friluftslivets historia« (Sandell & Sörlin 2008).¹ I linje med den här bokens inriktning mot planering för friluftsliv

---

1. Vi kan också t.ex. peka på olika tematiska historiska arbeten som Ödmann et al. 1982; Sehlin 1998; Mels 1999; Lisberg Jensen 2002a; Hillmo & Lohm 1992; och regionala historiska arbeten som Nilsson 1999; Sandell 2009; Halldén 2009; eller Holm & Schantz 2002.

är översikten nedan i första hand gjord utifrån vad som uppfattas som samhällets motiv för att stödja och intressera sig för friluftsliv, alltså inte i första hand individens eller familjens motiv. Historieskrivningen görs utan att försöka dra någon skarp gräns mot nära relaterade företeelser som idrott, naturvård och turism, relationer som tas upp i de efterföljande kapitlen. Sammantaget vill dessa inledande kapitel ge en bakgrund som kastar ljus på dagens friluftsliv i termer av vad som görs, var det görs, varför det görs och av vem det görs.

Inför en sådan här snabbskiss över 1900-talets friluftshistoria är det viktigt att komma ihåg att olika samhällsgrupper utvecklat delvis olika sorters friluftsliv. Därför är det viktigt att fundera på vilka gruppers uppfattningar som dominerat planering och debatt under 1900-talet. Etnologerna Frykman och Löfgren visar (1979) hur det i överklassen och den uppåtsträvande medelklassen i början av förra seklet blev viktigt att förkovra sig under fritiden, och då gärna genom stärkande vistelser i naturen. Fjäll, skog och hav blev arenor för en motbild till den smutsiga och stressiga industriella stadsmiljön. Individen – ofta en man, ensam eller i en mindre grupp – kunde då samtidigt uppleva naturen och »träffa sig själv« (Holmgren citerad i Sörlin 1988). Friluftslivets ramar formulerades här av de ledande klasserna och kopplades till en nationalistisk och fostrande roll för befolkningen (Sandell & Sörlin 2008). Bland den urbana arbetarklassen utvecklade sig delvis en annan fritidskultur, som visserligen kunde praktiseras utomhus, men helst i vila och gärna i grupp (Frykman & Löfgren 1979). Denna form för friluftsliv idkades gärna i parker eller i obebyggda stadsnära områden. Vi kan här se en skiljelinje gentemot den mer »elitistiska« (Jamison et al. 1990) perspektivet och detta kan sägas följa friluftslivet genom hela 1900-talet. Frågan är om den skiljelinjen inte består än idag trots att sammansättningen av socialgrupper i samhället har förändrats?

Friluftslivets start och organisationer: Sekelskiftet 1900

Friluftslivets historia i Sverige är i huvudsak drygt hundra år, även om många viktiga rötter går mycket längre tillbaka än så, se t.ex. den långa bakgrundshistorien till Nationalstadsparken i Stockholm (Holm & Schantz 2002²). År 1885 etablerades Svenska Turistföreningen (STF) med övergripande syfte att genom praktiska arrangemang och information göra det svenska frilufts- och fritidslandskapet uppskattat och tillgängligt för allmänheten. Det som idag heter Friluftsfrämjandet startade 1892 under namnet »Föreningen för skidlöpningens främjande i Sverige« och i början av 1900-talet startade scoutrörelsen (t.ex. Sveriges Scoutförbund

---

2. Den historien finns också sammanfattad i ett kapitel av Peter Schantz i Sandell & Sörlin 2008.

1912). Alla dessa rörelser hade tydliga internationella inspirationskällor och friluftslivets etablering i slutet av 1800-talet och början av 1900-talet var något som återfanns inte bara i Norden utan också i t.ex. England och Nordamerika.³ Men det finns också anledning att tala om en nordisk friluftstradition med egna karaktärsdrag som t.ex. en omfattande allemansrätt. Folklighet och enkelhet lyfts ibland fram som särskilt framträdande i det nordiska friluftslivet.⁴

Ett viktigt drag både i Sverige och internationellt var kopplingen mellan friluftsliv, naturturism och nationell identitet. Friluftsliv blev i dess start för inflytelserika grupper inte minst ett mobiliseringsprojekt för att etablera nationell enhet och en gemensam självbild. Så här skrev t.ex. en av STFs grundare, Svenonius (1886:84; kursivering i original): »om ej fosterlandskärlekens heliga eld vaknar hos den, som är i tillfälle att med egna ögon se sig omkring i vårt härliga fädernesland, då kan intet väcka den till life, då är den mannen eller kvinnan ej värd att kallas *svensk*.«⁵

Friluftslivets breddning och närmiljö: 1930-talet

Under framför allt 1930-talet skedde en påtaglig demokratisering av friluftslivet till att i större utsträckning omfatta bredare befolkningslager. Det tidiga friluftslivet runt sekelskiftet 1900 och dess organisationer hade varit dominerade av överklass och särskilt av män. Platser som då särskilt hade lyfts fram för friluftsliv var de mer utmanande landskapen som fjäll och kust. När Sverige demokratiserades i större utsträckning en bit in på 1900-talet och med semesterlagstiftning, i kombination med högre materiell välfärd, blev det möjligt för större befolkningsgrupper att ägna sig åt naturkontakt på fritiden. Cykelsemester, vandrarhem, friluftsbad och camping blev typiska inslag i denna friluftslivets breddning. Hälso- och rekreationsperspektiven var tydliga och kvinnorna, liksom friluftsliv i närmiljön, blev synligare jämfört med tidigare. Myndigheterna blev mer engagerade och förutom skolans friluftsverksamhet, som varit viktig sedan länge, uppmärksammades också den breda allmänhetens fritid och friluftsliv. En fritidsutredning tillsattes t.ex. 1937 med uppdrag att lämna »förslag rörande underlättande och trygghet av möjligheterna för den icke jordägande befolkningen att idka friluftsliv m.m.«⁶

---

3. Se t.ex. Nash 1982; Oelschlaeger 1991; Schmitt 1969; Callicott & Nelson 1998.

4. Vidare om det nordiska perspektivet på friluftsliv se t.ex. Wiklund 1995; Tordsson 2003; Breivik & Løvmo 1978; Sandell 1997; Sandell & Sörlin 2008; Nedrelid 1991; Kaltenborn et al. 2001; Gelter 2000; Eichberg & Jespersen 1986; Andkjær 2005; Henderson & Vikander 2007; Isberg & Isberg 2007.

5. Andra exempel på forskning förutom Sandell & Sörlin 2008, med aknytning till denna period är: Rantatalo 2002; Rantatalo & Åkerberg 2002; Sörlin 1995; Tordsson 2003.

6. Förutom bredare referenser angivna ovan kan här nämnas t.ex. Eskilsson 1995.

Friluftsliv som materiell konsumtion: 1960-talet

Parallellt med efterkrigstidens materiella välfärdssamhälle blev också friluftslivet allt tydligare och för allt fler kopplat till materiella saker särskilt utformade för fritid och friluftsliv. Exempelvis fritidshus, husvagnar, fritidsbåtar och avancerad friluftsutrustning. Under rubriken »Utomhus i konsumtionssamhället« skriver Ahlström (2008a:170):

Förbättrade ekonomiska och sociala förhållanden under 1950- och 1960-talen fick stor betydelse för friluftslivets utveckling. Allt fler hushåll fick råd att skaffa bil, och massbilismen fick sitt genombrott. Den svenska bilparken ökade från en kvarts miljon bilar år 1950 till över en miljon på tio år. Ytterligare ett drygt decennium därefter rullade över två och en halv miljon bilar på de svenska vägarna. Bilen gav fritiden och friluftslivet nya dimensioner. På helgerna åkte hela familjen på »bilutflykt« till naturen.

Statens intresse för att planera och styra friluftslivet blev också mer påtagligt, bl.a. som ett led i den fysiska riksplaneringen som påbörjades 1967.⁷ Statens Naturvårdsverk som inrättades samma år fick exempelvis friluftsfrågor som ett av sina viktigaste områden att arbeta med. Friluftsanläggningar, kanalisering till vissa områden och att undanröja hinder i form av brist på information, parkeringsplatser, vandringsleder eller vindskydd, var inslag i den offentliga friluftspolitiken. En viktig bakgrund (förutom det generella miljö- och planeringsintresset) till ett ökat engagemang för friluftslandskapet som välfärdsprojekt under 1960-talet finner vi i den s.k. fritidsutredningen som startade 1962 och som lade fram sina resultat under 1960-talets lopp.⁸ I utredningen har man:

... starkt understrukt friluftslivets betydelse för den enskilda människan i dagens samhälle och funnit, att kraftfulla åtgärder bör insättas för att bereda människorna rika valmöjligheter att utöva olika friluftsaktiviteter. Om man vill bereda så stor del av svenska folket som möjligt tillfälle till ett rikt och omväxlande friluftsliv till rimliga kostnader, finns all anledning att befrämja tillkomsten av välplanerade och välutrustade kollektiva anläggningar.⁹

En annan viktig utredning vid den här tiden var »Naturen och samhället« (SOU 1962:36) där friluftslivet jämfördes med naturvården. Den efterföljande lagstiftningen (1964 års naturvårdslag) gav möjlighet att skydda områden för friluftslivets skull. Statens Naturvårdsnämnd från 1963 hade i dessa avseenden samma funktion som sedermera Naturvårdsverket fick. Den här kopplingen mellan friluftsliv och naturvård förstärk-

---

7. Se vidare t.ex. Bäck & Hedblom 1991; Hägerstrand 1965; Almstedt 1998; Emmelin 1997.

8. Friluftslivet i Sverige, Del I, Utgångsläge och utvecklingstendenser (SOU 1964:47); Friluftslivet i Sverige, Del II, Friluftslivet i samhällsplaneringen (SOU 1965:19); och Friluftslivet i Sverige, Del III, Anläggningar för det rörliga friluftslivet m.m. (SOU 1966:33).

9. Friluftslivet i Sverige del III, SOU 1966:33, s. 123.

tes också av att stängselgenombrott¹⁰ och strandskydd som funnits i lag från början av 1950-talet nu infördes i naturvårdslagen (det generella strandskyddet beslutades 1974 och infördes från januari 1975). Ahlström (2008a:169), skriver så här om den här uppladdningen när det gäller samhällets friluftsengagemang:

Allt var klappat och klart för en utbyggnad av Friluftssverige. I ett huj försågs riket med motionscentraler, friluftsgårdar, vandringsleder och välskyltade friluftsområden med motionsspår i standardiserade längder. Sörmlandsleden, färdigställd i mitten på 1970-talet, blev den första »riktiga» vandringsleden utanför fjällen. Den följdes under den kommande tioårsperioden av ytterligare ett femtiotal låglandsleder. Utvecklingen för kanotleder var ungefär densamma. I mitten på 1980-talet var grunden lagd för friluftslivet och Naturvårdsverkets utvecklingsarbete och bidrag till friluftsanläggningar upphörde. Delar av anslaget fördes över till Sveriges Turistråd och i övrigt blev det kommunernas sak att ta huvudansvaret för friluftslivet.

»Nära till naturen«-kampanjen från Naturvårdsverket som gick ut på att uppmärksamma allmänheten på möjligheterna att besöka skyddade naturområden – som ju hade skyddats bl.a. av sociala skäl – kan ses om höjdpunkt för det här perspektivet. Vi kan också notera att i mitten av 1970-talet inrättades 25 stycken s.k. primära rekreatiomsområden och att staten övertog 460 mil markerade leder i fjällen. Utpekandet av områden av riksintresse för naturvård, friluftsliv och kulturmiljövård är ytterligare exempel på den starka planeringsinriktning som friluftslivet fick under 1970- och 1980-talen. Se vidare om dessa frågor i t.ex. Emmelins rapport till Naturresurskommittén om planering med ekologisk grundsyn (Emmelin 1983). Den här dramatiska utvecklingen med ökad materiell välfärd, motorisering och kommersialisering som element i friluftslivet var förstås något som det traditionella friluftslivet måste förhålla sig till. En del grupper var öppet kritiska som t.ex. frilufts rörelsen »Argaladei – friluftsliv en livsstil«. Motståndet mot kommersialismen var här en viktig utgångspunkt och det gällde särskilt den kommersialism som var riktad till barn och ungdom och gällde fritid, natur och friluftsliv. Den strategi som man från denna rörelses sida tyckte sig se från myndigheternas sida i form av ännu »mjukare soffor« för att locka ungdomar till fritidsgårdar och föreningar, ville man ersätta med utmaningar, uppförsbackar (både bokstavligen och bildligt) – man ville se mer av känsla, äkthet och natur närhet (Se t.ex. Walldén 2001; Sandell 2006a).

Men i allmänhet kan man nog säga att den ökade planeringen och standardhöjningen sågs som något positivt även av friluftslivets företrädare och inte minst tyckte man att ett planerat friluftsliv med t.ex. leder, färdiggjorda eldstäder, informationstavlor etc. var ett realistiskt motmedel

---

10. Att en markägare kan hindras från att utestänga allmänheten från ett område av betydelse för friluftslivet.

mot de »mjuka soffor« (i citatet ovan) som de mer radikala grupperna reagerade mot. I den här periodens inledning, 1961, kunde man t.ex. läsa följande i en ledare i Friluftsförbundet's tidskrift:

Man kan tycka, att det är onödigt, att bilen skall kunna köras ända fram till knutarna [på raststugan i naturen]. Men så ser inte bilägarna på saken. – Detta är ett faktum, som vi måste rätta oss efter, i varje fall vi, som vill verka för friluftsliv åt så många som möjligt. — Vi har all anledning att se positivt på bilen.

Det framväxande moderna miljöengagemang riktade samtidigt alltmer myndigheternas intresse mot miljögifter, övergödning, sopberg och hotad biologisk mångfald. Inte minst som en del i en kärvare samhällsekonomi tonade myndigheterna successivt ner sitt engagemang för friluftslivet. Som en illustration av den här neddragningen av det offentliga friluftsengagemang kan vi se Sandells studie (2008) av de regionala organisationerna Ångermanlandskommittén och Mitt Sverige Turism i Höga kusten-området. Där skildras utvecklingen från socialt lokalt engagemang under 1970-talet till det tidiga 2000-talets marknadsföring av regionen på externa turismmarknader. Denna illustration refereras kort som en fallstudie i kapitel 12.

Friluftsliv som specialisering och miljöpedagogik: Sekelskiftet 2000

Det är alltid svårt att uttala sig om sin samtid. Men vi vill påstå att friluftslivet i Sverige i början av 2000-talet kännetecknas av en ökande kommersialisering, en ökad koppling mot äventyrs- och ekoturism med delvis nya aktiviteter som inte var kända för några decennier sedan. Som bred fritidssysselsättning i enklare former håller dock friluftslivet sina ställningar hyggligt även om dess organisationer gått tillbaka en del – liksom de flesta andra idéburna och traditionella rörelser. Vi kan notera att knappt 80 procent av den vuxna befolkningen »ofta« ägnar sig åt friluftsliv enligt SCBs s.k. »friluftsindeks« och att detta legat relativt konstant under perioden från mitten på 1970-talet till början av 1990-talet (SCB 1993). Det är dock också noterbart (ibid.) att den grupp som ligger lägst (60–70 procent) är ungdom i åldern 16–24 år, och det är också i den gruppen vi ser en minskning under det senare decenniet (se vidare om s.k. longitudinella studier där man följer en grupp eller en fråga över en längre tid i kapitel 7). Som vi nämnde ovan tonade myndigheterna ner sitt engagemang för friluftslivet efter 1970-talet. Sedan början av 2000-talet finns dock tecken på ett ökat intresse från centrala myndigheter som t.ex. Naturvårdsverket. Starten för den här senaste »uppgången« kan kopplas till den utredning som 1999 (Statens stöd till friluftsliv och främjandeorganisationer) pekade på betydelsen av att administrativt skilja friluftslivet från idrotten liksom

att Naturvårdsverket 1999¹¹ till Miljömålskommittén föreslog sektorsmål för friluftsliv och naturturism. Denna utveckling har sedan gjort avtryck i form av att Naturvårdsverket fått ett tydligt ansvar för friluftsfrågorna, att särskilda stödpengar ges till Lokala Naturvårdsprojekt där inte minst friluftsliv lyfts fram och att nya forskningssatsningar har gjorts. Även denna bok är i sig ett uttryck för det ökade statliga engagemanget.

Men sett över hela 1900-talet får man generellt ett intryck av att när de mer högstämda och tydligt socialt och ideologiskt grundade friluftsmotiven med höggerioder i de tre perioderna som här lyfts fram (sekelskiftet 1900, 1930-talet och 1960-talet) kommer i bakgrunden – då får friluftslivet svårare att hävda sig som politikområde.¹² Angående bildandet av Naturvårdsverket 1967 (med friluftsliv som ett av sina ansvarsområden), skriver Olsson (1987:15–16):

Statens fritidsnämnd, som 1963 'för undvikande av missförstånd' hade bytt namn till Statens friluftsnämnd, skulle enligt förslaget läggas ned och ärenden rörande fonden för friluftslivets främjande skulle föras över till det nya verket. --- Kanske var det trycket från en allt starkare opinion för en mer handfast kamp mot miljögifterna, som gjorde att regeringen lät det av utredningen föreslagna ordet 'friluftsnämnd' utgå i det nya verkets namn. Rachel Carson¹³ kom, så att säga, emellan.

När det gäller miljöfrågor är samtidigt det miljöpedagogiska intresset för närnatur och enkelt friluftsliv, inte minst beträffande verksamheter för barn, påtagligt idag. Vi kan spåra rötterna till detta i de tidiga friluftorganisationernas ungdomsverksamhet från seklets början. Pedagogiskt präglades dessa bl.a. av den s.k. reformpedagogiken där egna upplevelser och självstyrande grupper var viktiga. Efter andra världskriget var framför allt Friluftsförbundets barnverksamhet (»Mullekolan«; se Rantatalo 2008) en viktig inspirationskälla för intresset för naturkontaktens värde inom förskolan, och successivt även inom skolan. Detta verksamhetsområde – friluftsliv och utomhuspedagogik som väg till miljömedvetenhet, hälsa och upplevelsebaserade kunskaper – ser ut att bli ett allt viktigare professionellt fält för lärare och fritidsledare. Indikationer på detta är bl.a. skolans styrdokument, intresset för »I Ur och Skur«-förskolor och nya utbildningar.¹⁴ Förutom dessa miljö- och naturpedagogiska ambitioner vill vi särskilt lyfta fram två andra viktiga drivkrafter bakom dagens

---

11. Naturvårdsverket 1999b.

12. En annan fråga är det faktiska friluftsutövandet bland allmänheten vilket förstås kan samspela med myndigheters intresse genom t.ex. att olika åtgärder kan inspirera och underlätta till mer friluftsliv. Se vidare om studier över tiden av allmänhetens friluftsliv och naturturism i kapitel 7.

13. Anspelar på Carson 1963.

14. Se Sundberg & Öhman 2008; Öhman 2003, Schantz & Silvander 2004; Drougge 2005; Brügge et al. 2007.

växande intresse för friluftsliv och naturturism, nämligen folkhälsa och regional utveckling. Folkhälsoperspektivet har varit ett återkommande tema i friluftslivets historia. Det handlar om den urbaniserade människans behov av kroppsrörelse vilket inte sällan breddas till att också inkludera vidare perspektiv på själslig och kroppslig hälsa och livskvalitet (se t.ex. citatet från 1910 här nedan).¹⁵ Den andra drivkraften, regional utveckling, är något som funnits sedan länge i form av t.ex. säsongsinkomster för enskilda personer i fjällregionen. Men turism och friluftsliv ser ut att få en allt större betydelse på landsbygden i takt med traditionella näringars sviktande möjligheter att ge arbetstillfällen på landsbygden. En övergripande beskrivning av statsmakternas nuvarande syn på friluftsliv och naturturism återfinns i regeringens policydokument om naturvård (Regeringens skrivelse 2002).

Friluftsliv som medel, egenvärde och markör

Som en första hopknytning av den här historiska översikten skall vi nu lyfta fram några återkommande motiv för friluftsliv.¹⁶ I förordet till »Boken om friluftslif« från 1910 kan man bl.a. läsa:

I naturen finnes hvilan och lugnet, där är luften ren, där blåser det friska vindar, som har förmågan både att svalka en het panna och att jaga bort tröttande tankar. Mycket har gjorts för att särskilt ungdomen, på hvilken vårt lands framtid hänger, skall dragas ut till ett friskt och stärkande lif i Guds fria natur. [...] Men det är ej blott ungdomen, som behöfver friluftslif. Ofta är det fullt ut lika nödvändigt för äldre. Trötta, utarbetade, nervösa skola de genom ett ordnad friluftslif långt lättare återvinna hälsa och krafter än genom hundratals mediciner.

Det är inte svårt att i detta citat känna igen några av de vanligaste motiven även bakom dagens intresse för friluftsliv. Friluftslivets legitimering – alltså varför man bör »ut« – kan i huvudsak återföras till två typer av motiv (jfr. figur 2:3 om friluftsmotiv, i kapitel 2, hämtad från Sandell 2004a):

att det i friluftsliv och naturkontakt ligger ett egenvärde, en livskvalitet, som inte går att finna i det brusande och kulturtyngda urbaniserade industrisamhället; respektive att friluftslivet är ett bra medel för olika syften som t.ex. kroppslig och själslig hälsa, gruppgemenskap och naturvård.

De här grundperspektiven (egenvärde och/eller medel) kan sedan spåras fram till idag. Egenvärdet i friluftsupplevelserna är t.ex. troligen en viktig

---

15. Se vidare i t.ex. Ulrich et al. 1991; Kaplan & Kaplan 1989; Grahn et al. 1997; Hartig et al. 2003; Sandell 2004a; Lisberg Jensen 2008.

16. Se även Svanqvist 2000; Sandell 2004a; Zettersten 2007; Zettersten & Kvarnäck 2007.

orsak till många människors oorganiserade friluftsliv. Friluftsliv som medel för t.ex. förebyggande hälsoarbete, »team-building« och miljöengagemang är samtidigt högaktuellt, se vidare i kapitel 4. Men även om alltså båda motiven funnits parallellt med varandra så är det viktigt att notera hur de instrumentella (nyttoinriktade) perspektiven ofta haft ett försteg i samhällsdebatten. Även om vi kan hitta en formulering som den följande när man diskuterade miljöforskningens avgränsning under 1960-talet, så är det knappast någon överdrift att påstå att de materiella värdena oftast vägt tyngre än de emotionella: »Redan inledningsvis jämfördes emotionella värden i naturen med de materiella. Människors behov av att tillgodogöra sig förstnämnda värden måste tillgodoses.«¹⁷ Försteget för argumenten för friluftsliv som ett medel är ett förhållande som inte sällan förstärkts av forskningen som i regel haft lättare att tackla konkreta nyttoaspekter än egenvärden och människors känslomässiga upplevelser.

En illustration till hur dessa motiv hela tiden förskjuts och relateras till den övriga samhällsutvecklingen är hur behovet av strandskydd från 1930-talet och framåt motiverades med sociala motiv, men under 1900-talets senare decennier alltmer började motiveras med biologisk mångfald (vilket då också skrevs in som skäl i lagstiftningen). För en vidare diskussion om de naturvetenskapliga argumenten se Emmelin (1982a).

Olika socialgruppers friluftsliv

Avslutningsvis vill vi återigen peka på friluftslivets stora betydelse som markör av social tillhörighet och dess starka koppling till vad som har förväntats inom olika grupper under olika tidsperioder. Det handlar t.ex. om det tidiga friluftslivets knytning till det urbana samhällets högre stånd, som i samband med friluftsliv mötte lantligt förankrade grupper från andra samhällsklasser. Ett tidsvittne, Carl Fries, skriver 1935 i boken »Vi och vår natur«¹⁸ om förskjutningen från det tidiga friluftslivet runt sekelskiftet 1900 till den ökade bredden på 1930-talet som noterades ovan:

För den som minns den idylliska förkrigstiden på landet [före 1:a världskriget] stå sommargästerna fram som uppenbarelsen från en annan värld. [...] [De dök upp] mitt i den enkla lantligheten med stort bagage, märkvärdiga fasoner och nya fina kläder. De promenerade omkring i hagarna, badade i sjön, satte sig att meta i solgasset vid en strand, där det aldrig nappade. [...] Nu är allt förändrat. Från alla städer och samhällen söka sig nu – lördag, söndag, vecka efter vecka, året igenom – hundranden och tusenden ut i markerna, till skogar, hagar och stränder.

17. SOU 1967:44

18. Vi och vår natur. 1935. Bonniers, Stockholm.

Den mer »elitistiska« attityd som nämndes inledningsvis i detta kapitel byggde till stor del på ett arv från Linné av artkunskap och kartering, vilken under efterkrigstiden kontrasterades mot en mer »populistisk« stil inom planeringen (se t.ex. Fritidsutredningen SOU 1964). Skilje-linjen går delvis att tolka med den skala från »purism« till »urbanism«, som presenteras i kapitel 3, även om den »urbanistiska« hållningen i sig inte behöver innebära närhet till urbana områden. Tillgänglighet för det stora flertalet blev som nämnts under 1960-talet ett politiskt ideal inom planeringen. Anläggningar för skidåkning, badplatser och fritids-bebyggelse växte fram. Bilism och ökad fritid möjliggjorde, särskilt från 1950-talet och framåt, massförflyttningar från städerna ut till växande fritidshusområden (Ahlström 2008a), en utveckling som i mycket följde den nordamerikanska (se Manning 1999).

Vi vill påstå att motsättningarna mellan enslighet och massturism, orördhet och tillgänglighet, fokus på ekosystemen eller fokus på fritids-upplevelsen, mellan elitism eller populism, mellan »purism« och »urbanism« till viss del består. Över- och medelklassens friluftsvanor och ideal har varit dominerande och fått utgöra norm för andra former av friluftsliv. Fortfarande utgör skillnader i socialgruppernas sätt att utöva friluftsliv sociala markörer, varav en del alltså har gamla traditioner. Ett exempel är när Rutger Sernander år 1935 (SOU 1935:26) kritiserar vad han kallade för »campingen« och i stället lyfte fram vad han kallade den »lojala« turismen, dvs. den som inte krävde anläggningar eller orsakade nötning. Den spårlosa färdseeln har ofta hållits fram som ett ideal och mycket handlar då förstås om friluftskunskaper och hänsyn. Samtidigt är det uppenbart att om många personer färdas i samma område, t.ex. kring större tätorter, ökar behovet av kanalisering och anläggningar för att inte nötningen på landskap och lokalbefolkning skall bli störande för alla. Men Sernanders kritik av »campingen« handlar också om hur olika friluftsstilar möts i landskapet och där dessa stilar också är sociala markörer. Att vandra i fjällen tycks t.ex. statistiskt vara en verksamhet som är något vanligare bland tjänstemän än bland arbetare. I SCBs undersökning av levnadsförhållanden (SCB 2004) kan man utläsa att bland gruppen tjänstemän hade 14% under det senaste året vandrat i fjällen minst en gång, mot 7,9% av arbetarna. Fritidsfiske är däremot vanligt i alla befolkningsgrupper, men förekommer något oftare bland arbetare än bland tjänstemän (SCB 2004).

Samtidigt har samhällsplaneringen under 1900-talet inriktats på att möjliggöra friluftsliv för städernas befolkningar (se t.ex. SOU 1940:12). Den segdragna konflikten om strandskyddet, diskuterad redan i SOU 1938:45, handlar ju i stor utsträckning om att mer välbeställda befolkningsgrupper har större möjlighet att bygga på de dyra, strandnära tomterna och ofta därmed avskärmar allmänheten från stränderna.

En motsättning kring friluftsliv som kan kopplas till klass, men över globala avstånd, diskuteras av Guha (Guha & Martinez-Alier 2000). Guha

hävdar att en välbeställd västerländsk medelklass driver frågan om bevarande av orörda naturområden, inte bara i sina egna länder utan också i Syd, på grundval av det egna behovet av upplevelser av »vildmark«. Stundtals får detta konsekvenser för fattiga befolkningar, som stängs ute från stora områden genom reservatsregler upprättade av det egna landets myndigheter för att förstärka turismen (se även Gooch 1998, Brockington 2002). Liknande konflikter uppkommer också i Sverige när t.ex. lokalbefolkningens intresse av att avverka skog ställs mot en urban, välformulerad medelklass önskan om bevarande av det orörda (Lisberg Jensen 2002b). Ett antal exempel på »reservatsdilemman« kring naturskydd, turism, lokalt friluftsliv och regional utveckling har också följaktligen seglat upp i debatten under 1900-talets senare decennier både i Sverige och internationellt (Sandell 2005).

En form av friluftsliv som i Sverige intar en särställning i relation till socialgrupp är jakten, särskilt älgjakten. Denna tycks fungera integrerande både utifrån variablerna klass och ålder, så att deltagare ur vitt skilda samhällsgrupper under några dagar om året jagar och lever tätt tillsammans. Andelen män som jagat minst en gång under det senaste året var enligt SCBs undersökning 1999 förhållandevis jämnt fördelad mellan inkomstgrupperna: från 10,1% i den lägsta inkomstgruppen till 12,4 i den högsta (SCB 2004). Att döma av statistiken var jakten ännu i slutet av 1990-talet dominerad av män med svensk bakgrund, och särskilt ofta jagade, föga överraskande, jordbrukare (ibid.).

Att friluftslivet även generellt i stor utsträckning har varit en manlig domän och att vissa typer av friluftsliv ofta kopplas till manliga respektive kvinnliga könsroller är också uppenbart. Som exempel kan vi notera att om en iögonfallande äventyrsprestation görs av en kvinna lyfts det fram som en viktig sak i sig att det gjorts av en kvinna (Sandell 2000a). Däremot är det mer närområdes- och barnorienterade inte sällan associerat till förväntningarna på den kvinnliga könsrollen (Rantatalo 2008; Eskilsson 1996 och 2008; se även t.ex. Pedersen, 1999). De här markör- och förväntningsaspekterna är förstås något som också har stor relevans inför framtiden, t.ex. när det gäller de nya svenskarna.¹⁹

Allemansrättens kulturhistoria

Sist i detta kapitel vill vi lyfta fram tillgänglighetsfrågorna och särskilt den s.k. »Allemansrätten« som en del i friluftslivets historia. Landskapets tillgänglighet och allemansrätten är ett tema som kommer att utvecklas i kapitel 10. I korthet kan sägas att allemansrätten kan förstås som ett »friutrymme« mellan olika lagar och regelverk som begränsar landskapets

---

19. Se t.ex. Johansson 2006; Karlsson 2006; Lisberg Jensen 2009; Ouis 2009.

nyttjande och tillgänglighet. Detta friutrymme har som sin huvudprincip att man inte skall »störa eller förstöra« och för att veta dess gränser måste man kunna »läsa« landskapets signaler om ömtålighet och störningsrisk.

Ovan nämnde vi intresset för att diskutera i vilken utsträckning det går att särskilja en specifik nordisk friluftstradition.²⁰ Även om detta inte är helt enkelt på grund av friluftslivets mångfald och bredd, och att många inspirationskällor är tydligt internationella, måste i vilket fall allemansrätten ses som ett grundläggande fundament i en sådan nordisk friluftstradition. Allemansrättstraditioner finns också i många andra länder men ofta är de »frirum« som där står till buds för friluftslivet betydligt snävare än den svenska allemansrätten. Liknande storlek på »frirummet« råder i Norge och Finland, men även t.ex. Skottland kan nämnas som område med stark ställning för friluftslandskapets tillgänglighet. I vilken utsträckning bör då den svenska allemansrätten ses som en modern nykonstruktion eller som en tradition med rötter i det förindustriella samhället? Utifrån Sandells studie av allemansrättens historia (Sandell 1997) kan följande summeras:

Fritid och friluftsliv är en direkt spegling av det framväxande urbaniserade industrisamhället och följaktligen fritids- och friluftslandskap och deras tillgänglighet. Allemansrätten som begrepp och med ett innehåll i linje med dagens dyker därför inte upp förrän friluftslivet successivt vunnit i bredd och betydelse. Däremot är det samtidigt ingen tvekan om den spårlösa färdens självklara möjlighet över mark och vatten oberoende av om dessa var i privat ägo eller ej och oberoende av om man varit i kontakt med ägaren innan. I denna bemärkelse verkar det framväxande friluftslandskapet redan från början ha varit allmänt tillgängligt. Allemansrättens grundläggande praktik bör därför kunna ses som en fundamental del i vår kulturhistoria!

Den nationalromantiska stämningen kring sekelskiftet ser ut att ha haft avgörande betydelse för synen på friluftslandskapets tillgänglighet. Inte minst intresset för nationell enhet, att alla skall inbegripas, och den etnografiska fascinationen inför det bortflyende förindustriella samhällets människor, redskap och kunskaper förefaller viktiga för friluftskulturens utformning.

Friluftslivets infrastrukturella och utrustningsrelaterade förutsättningar har varit avgörande för utformningen av tillgänglighetsaspekter som övernattnings- och matlagning i det fria under friluftslivets historia. Från den initiala omöjligheten att överhuvudtaget färdas i landskapet utan lokalt stöd i form av vägvisare, övernattningsmöjligheter och mat (alternativt i obebyggda trakter: vägvisare och bärare). Via, i takt med att kartor,

---

20. Se t.ex. Tordsson 2003; Henderson & Vikander 2007; Isberg & Isberg 2007; Sandell & Sörlin 2008.

kunskaper och utrustning förbättrades, en övernattningsstil som ofta förutsatte förhållandevis stora ingrepp i form av t.ex. granristäkt och användning av grov ved. Till vår tids möjlighet med i princip spårlos övernattning genom hållbar och lätt mat, tillräckligt varma sovsäckar, komfortabla liggunderlag etc. och där en eld mer är en fråga om trivsel än nödvändighet och därför kan anpassas till ej störande vedtäkt. Och, som sagt, även i friluftslivets inledande skede för över hundra år sedan verkade man kunna övernatta i det fria om man inte störde någon eller gjorde några störande ingrepp.

FRÅN SKIDFRÄMJANDE TILL FRILUFTSFRÄMJANDE

Friluftsfrämjandet etablerades redan 1892 under namnet »Föreningen för skidlöpningens främjande i Sverige«. Inspiration kom från den engelska idrottsrörelsen och från Svenska Turistföreningen som hade startats 1885. 1939 ändrades namnet till »Svenska skid- och friluftsfrämjandet« och 1975 försvann den ursprungliga fokuseringen vid skidor i namnet till förmån för bara »Friluftsfrämjandet«. Namnförskjutningen pekar på den förändrade inriktningen: från skidsport med tävlingar till brett folkligt friluftsliv. Numerärt var föreningen länge relativt liten. Efter 20 års verksamhet, 1912, hade man endast drygt 5 000 medlemmar, men under slutet av 1930-talet överskred medlemstalet 20 000 och idag är man ca 100 000 medlemmar.

I föreningens inledning lyfte man fram skidåkningen som något genuint nordiskt och mycket värdefullt. Ett skidsportande folk var också ett patriotiskt och fysiskt starkt folk, som därigenom lättare kunde mobiliseras både för det framväxande industrisamhällets uppbyggnad och till nationens försvar. Av organisationens första styrelse var nära hälften militära officerare och de internationella skidtävlingarna, som tidigt blev en viktig verksamhet, kan delvis ses som symboliska kraftmätningar mellan länderna själva.²¹

Idag är Friluftsfrämjandet närmast en folkrörelse för friluftsliv och ingår tillsammans med ett tjugotal andra organisationer som t.ex. scoutrörelsen, båtfolk och sportfiskare i paraplyorganisationen Svenskt Friluftsliv (tidigare FRISAM, Friluftsorganisationer i Samverkan) som bl.a är en viktig samtalspartner till Naturvårdsverket och generellt fungerar som en lobbyorganisation för friluftslivet i Sverige.

Se vidare om Friluftsfrämjandet idag och övriga friluftsorganisationer i Svenskt Friluftsliv via internetsidorna:

Friluftsfrämjandet: <http://www.friluftsframjandet.se>

Svenskt Friluftsliv: <http://www.svensktfriluftsliv.se/>

Naturvårdsverket: www.naturvardsverket.se

---

21. Se vidare om Friluftsfrämjandets historia i t.ex. Sandell & Sörlin (2008) och i Yttergren (1992).

2. FRILUFTSLIV OCH NATURTURISM IDAG

EFTER FÖRRA KAPITLET HISTORISKA ÖVERSIKT är det dags att resa frågan om vad som idag är att betrakta som friluftsliv och naturturism. Många människor har rätt bestämda bilder av vad som är och inte är friluftsliv och naturturism. Det gäller hur begreppen överlappar varandra och även vad man i stället anser bör kallas t.ex. idrott, sport, turism, rekreation, motion eller social naturvård. Men när man verkligen försöker beskriva begreppens kärnor, deras överlappningar och avgränsningar så blir det inte så självklart. En viktig orsak till detta finner vi i det förra, historiska, kapitlet nämligen att dessa aktiviteter vuxit fram parallellt i tiden, inspirerats av varandra och den samhällsutveckling de alla varit en del i. Samtidigt har begreppen inte sällan stått i konflikt till varandra och tagit spjörn mot varandra (t.ex. friluftsliv i förhållande till idrott eller friluftsliv i förhållande till kommersiell turism). Innebörden av ordet friluftsliv förändras även ofta beroende på dess sammanhang, exempelvis genom tilläggsord: »friluftspedagogik«, »friluftssport« eller »friluftsäventyr«. I resten av det här kapitlet diskuterar vi först friluftsbegreppet med hjälp av några illustrationer. Sedan diskuterar vi relationen mellan friluftsliv och naturturism. I kapitel 4 återkommer vi sedan till friluftslivets och naturturismens relationer till idrott, miljöengagemang, hälsa och regional utveckling. Inledningsvis är det här viktigt att peka på följande tre dimensioner när man definierar ett begrepp, t.ex. friluftsbegreppet (hämtat från Sandell 2003a): (1) som personligt och pedagogiskt förhållningssätt; (2) som politikområde och idédebatt; samt (3) som samhällsfenomen och studieobjekt.

Den första dimensionen av friluftsbegreppet – som personligt och pedagogiskt förhållningssätt – handlar om hur man som individ ser på vad som är friluftsliv, vilka upplevelser man strävar efter och vad man vill undvika. Det personliga förhållningssättet har sannolikt stor betydelse även för t.ex. samhällsplaneringens friluftsperspektiv, eftersom varje politiker och tjänsteman även har sina egna bevekelsegrunder. Det behöver förstås inte vara någon nackdel, tvärtom, men är något som medvetet måste hanteras. Exempelvis när man som tjänstemän har att utforma allmänhetens friluftsmöjligheter (jfr. Emmelin 2000). Likaså när man arbetar professionellt eller ideellt med friluftsliv och naturturism som

pedagogiskt redskap är det viktigt att reflektera över vad man har för bevekelsegrunder och ambitioner. Det är viktigt att jämföra vad man själv »står för« som friluftssengagerad med styrdokument som läroplaner eller organisationers program.

Den andra dimensionen – friluftsliv som politikområde och idédebatt – kännetecknas av ett behov av att identifiera »vänner« och »fiender«. Exempelvis vilka typer av friluftsliv man anser att samhället bör stödja respektive motarbeta utifrån t.ex. miljöskäl eller regionalpolitik. Här är det ofta nödvändigt för t.ex. en lobbygrupp att göra förenklingar och generaliseringar som inte kan accepteras av t.ex. en myndighet eller en forskare. Då friluftsliv ofta har en positiv klang så handlar den här dimensionen inte minst om att försöka avgränsa friluftsbegreppet så att det omfattar det man själv förespråkar och utesluter det man vill motarbeta.

När det gäller den tredje dimensionen – friluftsliv som samhällsfenomen och studieobjekt – som i den här boken, anser vi att det är viktigt att betrakta friluftsliv i mycket bred bemärkelse. Dels finns ofta det som är av intresse när gäller framtidens friluftsliv och friluftsplaning i begreppets utmarker och i förändringar av begreppets innehåll över tiden. Dels riskerar alltför snäva definitioner att utdefiniera andra grupper friluftsperspektiv än de som gäller för de åldersmässiga och sociala samhällsgrupper som forskarna själva tillhör.

Generellt är det ofta en fördel om man kan hålla isär dessa tre dimensioner av ett begrepp och diskutera olika alternativs för- och nackdelar i förhållande till respektive dimensions behov i stället för att bara fastna i definitionsdiskussioner om vad friluftsliv »egentligen är« och vad som bör definieras in i »bra« respektive »dåligt« friluftsliv.

Två fokuseringsbilder

I figur 2:1 har vi med hjälp av den norska definitionen av friluftsliv (se t.ex. Friluftsliv 1985:22; Faarlund 1978) och en tolkning av denna i Emmelin (1997:3) gjort ett försök att peka ut några av friluftslivets centrala komponenter och värden. Vi ger också några exempel på i vilka sammanhang detta blir aktuellt. I den norska definitionen och i Emmelins tolkning av denna är fritid en förutsättning för friluftsliv. Men med tanke på den stora roll som friluftslivet har som pedagogiskt element i skola och förskola, liksom att friluftsliv är en viktig professionell verksamhet som berör t.ex. naturkontaktens betydelse för folkhälsa och miljöengagemang, anser vi att fritidsförutsättningen är en onödig insnävning.

När det gäller friluftsbegreppets användning för att fokusera och avgränsa studier och diskussioner om samhällsfenomenet friluftsliv (t.ex. i en bok som denna) så nämnde vi ovan att det är viktigt att kunna höja blicken och inte minst se begreppets utmarker och förändringar av innehållet över tiden. Friluftsliv som miljöhistoria, civilisationskritik, klass-

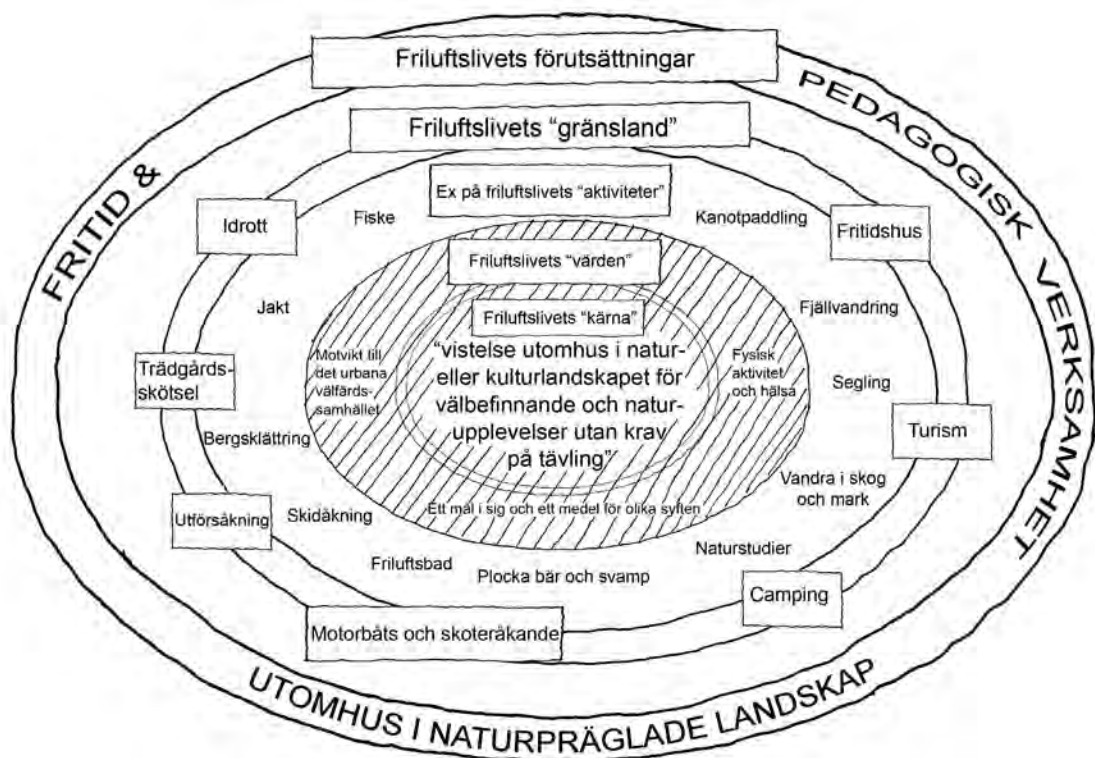

Fig. 2:1. Några av friluftslivets centrala komponenter och värden samt exempel på i vilka sammanhang friluftslivet blir aktuellt (bearbetning gjord utifrån den norska definitionen av friluftsliv; se t.ex. Friluftsliv 1985:22 och tolkningen av denna i Emmelin 1997:3).

perspektiv, regionalpolitik, välfärdsfråga, turistnäring, föreningsaktivitet, pedagogisk tradition osv. är underbeforskade områden och det intressanta riskerar att hamna utanför fokus om vi gör för snäva avgränsningar.

I nedanstående figur 2:2 (som bygger på Sandell 2003a) görs ett försök att peka på vilka några av de centrala komponenterna skulle kunna vara i ett sådant brett perspektiv. Som yttre ram hittar vi då »Fritid och

Figur 2:2. Förslag på fokusering av friluftsbegreppet som studieområde (bearbetad från Sandell 2003a).

pedagogik utomhus i naturpräglade landskap» som en av friluftslivets *förutsättningar*. Det här gör det möjligt att inkludera t.ex. närrekreationens, naturturismens och utomhuslärares friluftsliv men utesluter t.ex. att klättra på klättervägg inomhus. Närmast innanför denna inramning finner vi friluftslivets *gränsland* i form av turism, fritidshus, idrott, trädgårdsskötsel, camping, utförsåkning, motorbåts- och skoteråkande. Exempel på friluftslivets *aktiviteter* finner vi härnäst: kanotpaddling, vandra i skog och mark, segling, friluftsbad, fjällvandring, bergsklättring, jakt, fiske, plocka bär och svamp, naturstudier, skidåkning etc... Bland friluftslivets *värden* återkommer dess roll som medel för olika syften (kunskapsväg, social och personlig utveckling etc.) och dess roll som mål i sig självt (livskvalitet och egenvärde) som nämndes i förra kapitlet. Fysisk aktivitet och hälsa liksom motvikt mot det urbana och industrialiserade samhället är exempel på återkommande teman när det gäller friluftslivets värden. Som element i något som kanske kan kallas friluftslivets »*kärna*« har lagts in i den svenska officiella friluftsförordningen som är denna boks utgångspunkt (se inledningen och i texten nedan).

Men även den här typen av bred konkretisering riskerar att missa tendenser som kanske är avgörande för framtiden. Ett exempel kan vara påverkan från det återkommande fenomenet att friluftsförordningen lyfts ur sitt tidigare landskapssammanhang och renodlas i särskilt uppbyggda landskap som t.ex. klätterväggar, äventyrsbad, skidåkning inomhus och i cyberspacemiljöer (Sandell 2004b). Ett annat exempel är den växande gråzonen mellan friluftskultur och sportkultur i form av »livsstilssporter«, vars värden ofta ligger nära sådant som lyfts fram i friluftshistorien, och multisporttävlingar där traditionella friluftsförordningar som att klättra, paddla och vandra sportifieras och görs till tävlingar. Ett fruktbart sätt att tackla den här problematiken kring vad friluftsliv »egentligen« är kan vara att parallellt fundera på vad en verksamhet ingår i för meningsskapande för en individ eller grupp – vad är det för mening man försöker uppfylla genom att ägna sig åt det man gör?¹

Innan vi går över till att diskutera återkommande motiv för friluftsliv så bör vi notera följande viktiga markering när det gäller det offentliga samhällets syn idag på friluftsbegreppet. I SFS 2003:133 om Statsbidrag till friluftsförordningar skriver man om friluftsliv som »vistelse utomhus i natur- eller kulturlandskapet för välbefinnande och naturupplevelser utan krav på tävling«. I § 3 har man skrivit in som ett av flera villkor för att man skall få bidrag »att friluftsförordningen värnar det enkla, naturnära och långsiktigt hållbara friluftslivet«. Det här är bra exempel på ambitionen att fokusera friluftsbegreppet utifrån mer normativa syften (jfr. den andra dimensionen av en begreppsdefinition som nämndes ovan:

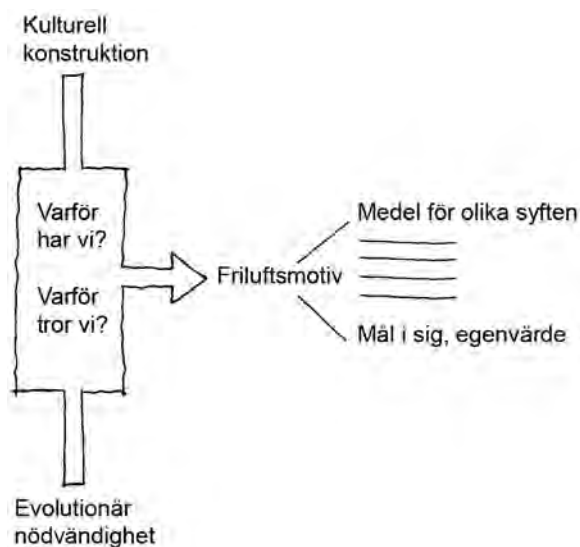
1. Se vidare om detta perspektiv på friluftsliv, idrott och liknande i Backman (2005) och även i övrigt den antologi där detta kapitel ingår.

»som politikområde och idédebatt«). Här har mer övergripande sociala och miljömässiga mål varit viktiga för inriktningen (»enkla, naturnära och långsiktigt hållbara«). Vi vill här också påminna om de tydliga ideologiska aspekter som inte sällan är med i diskussionen om den nordiska friluftstraditionens karaktärsdrag som kort refererades i kapitel 1.

Naturgiven nödvändighet eller kulturell konstruktion

Nedanstående figur 2:3 summerar en viktig grundläggande referensram som rör friluftslivets värden (Sandell 2004a). Det handlar helt enkelt om vilka motiv som varit återkommande för att man bör ägna sig åt friluftsliv och varför samhället skall stötta möjligheterna till friluftsliv. I figuren kan vi till höger se uppdelningen mellan att se friluftsliv som ett medel för olika syften (folkhälsa, miljöengagemang etc.), respektive att se friluftsliv som ett egenvärde – som något existentiellt, en livskvalitet och ett mål i sig självt. Men viktigare när det gäller utgångspunkterna för hur man skall hantera önskemål och behov rörande friluftslandskapens utformning är figurens andra sida. Denna vänstra sida handlar om vad vi anser är huvudsakligt underlag för att tro att friluftslivet kan fungera som något som kan tillgodose olika behov. Dels kan man se det i första hand som en evolutionär nödvändighet; en konsekvens av människans långa utvecklingshistoria i naturpräglade landskap.² För att må bra och utvecklas kroppsligt och mentalt bör vi enligt detta perspektiv söka upp

Figur 2:3. Ett sätt att illustrera en av de viktigaste tolkningsramarna för friluftsliv, nämligen – till höger – dess roll som medel för en mängd olika syften (indikerade med strecken) respektive som mål och egenvärde; samt – till vänster – två principiella förklaringsgrunder till dessa värden, nämligen att vi socialiserats in till detta genom vår kultur (uppåt), respektive att det är genetiskt betingade värden som vi fått genom människans evolutionshistoria (nedåt; lätt modifierad från Sandell 2004a).

2. Se vidare t.ex. Kellert & Wilson 1993; Uddenberg 1993.

den typ av miljöer som vi skapats för. Men om vi i stället ser intresset för friluftsliv i första hand som en kulturell konstruktion, är tanken att det positiva i att söka upp naturpräglade landskap som fjäll, kuster och skogar och där efterfråga vissa typer av landskapsvärden (t.ex. stränder) för att bedriva vissa typer av aktiviteter (t.ex. sitta runt en lägereld) är något som skapats i det samhälle där vi just nu lever genom inflytande från föräldrar, lärare, reklam m.m. Om de landskapsvärden vi är intresserade av att söka upp är något som konstrueras kulturellt så innebär det att de förändras över tiden och ser olika ut för olika grupper. Det går då förstås inte att identifiera något sådant som »landskapets friluftsvärden« utan att samtidigt både redovisa vilket friluftsliv man avser (läs: vilka grupper friluftsliv man vill ge företräde) och hela tiden vara beredd att ändra detta när önskemålen ändras.

På en yttlig nivå är det förstås inte svårt att hitta argument för både det evolutionära och det kulturella perspektivet. Exempelvis hur vår kropps behov av rörelse eller hur dess perceptionsorgan (som syn och doftsinne) är beroende av vår evolutionära historia – och att detta förstås påverkar förutsättningarna för t.ex. friluftsliv. Det är också uppenbart om man studerar friluftslivets och naturturismens historia att vad som är natur, vad som är vackert och vad man bör göra och inte göra i landskapet varierar över tiden och mellan olika grupper. Exempelvis är det ju mycket påtagligt och närmast själva utgångspunkten för den här boken att det vi kallar friluftsliv och det vi ser som attraktiva friluftslandskap i stor utsträckning är knutet till ideal som i huvudsak etablerats under det förra seklet hos de västliga industriländernas högre samhällsskikt. Men även om det alltså inte är lätt att på något självklart sätt säga hur viktiga de båda perspektiven är i förhållande till varandra (genetik respektive kultur) så har den här spänningen (och även spänningen mellan medel och mål) en enorm betydelse för hur man ser på friluftsliv och naturturism. Det gäller exempelvis vilken forskning man anser bör bedrivas, hur man bör genomföra den och hur man bör tolka den – t.ex. vilken typ av »bevis« för olika landskapspreferenser som man bör söka efter. Ulrich (1983) har t.ex. visat resultat av att exponera olika grupper för bilder av olikartade landskap, som han tolkar som en kulturoberoende förkärlek för ett halvöppet skogslandskap – av typ trädsavann, engelsk park, hagmark.³

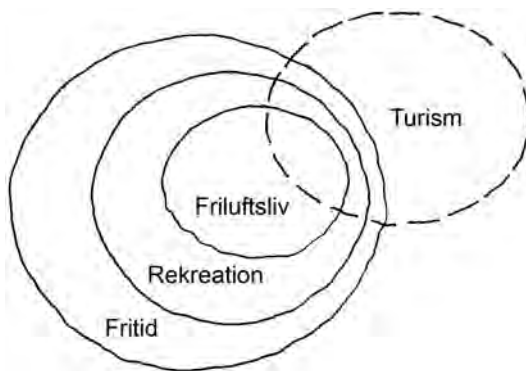
---

3. Några svenskspråkiga diskussioner om genetiska vs. kulturella tolkningsmönster är t.ex.: Hacking 2000; Grahn 1989; och Uddenberg 1993, och ett exempel på den internationella litteraturen är Kellert & Wilson 1993. När det gäller svenskspråkiga översikter över förändringar av natur- och landskapssyn liksom friluftslivets framväxt se t.ex. Sörlin 1991 och Sandell & Sörlin 2008.

Friluftsliv och naturturism

Det har förhoppningsvis framgått av det inledande kapitlets historiska översikt att turism och friluftsliv på många sätt varit tätt associerade under hela 1900-talet. Generellt kan sägas att det mesta som denna bok tar upp av t.ex. planeringsmodeller, brukarundersökningar och referenser minst lika mycket rör turism (och då förstås särskilt naturbaserad turism) som friluftsliv. Samtidigt finns det viktiga skillnader, vilka inte sällan ger upphov till motsättningar. Om man exempelvis studerar effekter av besökare i ett visst naturområde är det ofta av underordnad betydelse huruvida de är att betrakta som turister eller inte. Om man däremot anlägger ett system- eller producentperspektiv är skillnaden mellan friluftsliv och turism många gånger av största betydelse, inte minst ur en kommersiell synvinkel. Samtidigt är det utifrån ett politiskt perspektiv (t.ex. vad som bör stöttas respektive kontrolleras) ofta av avgörande betydelse vilka avgränsningar och inriktningar man lägger i olika begrepp. Ett konkret exempel på detta är det traditionella förbudet för kommersiell verksamhet i svenska nationalparker. Här har man alltså å ena sidan säkerställt markområden för rekreation och då dessa oftast legat långt från de större befolkningskoncentrationerna (t.ex. i fjällen) är besökandet turism. Men samtidigt har man ansett det viktigt att förorda vissa typer av verksamheter och förhållningssätt till området på bekostnad av andra, som avgränsningen mot det kommersiella. När denna bok skrivs håller detta dock på att ändras och vid Naturvårdsverket vill man nu utgå mer strikt från nationalparkernas syfte för att bedöma vilka regler som skall gälla. Detta innebär att kommersiell verksamhet mycket väl kan tillåtas. Inrättandet av Fulufjällets nationalpark år 2002 kan i mycket ses som ett uttryck för de nya tankegångarna kring den här typen av frågor.⁴

Figur 2:4. En modell över sambanden mellan fritid, rekreation, friluftsliv och turism. Modifierad efter Butler (1999) och Almstedt (1998). Notera att vi här i första hand illustrerar aspekter av friluftsliv knutna till fritiden, och således förbiser sådant som pedagogiska och terapeutiska sammanhang.

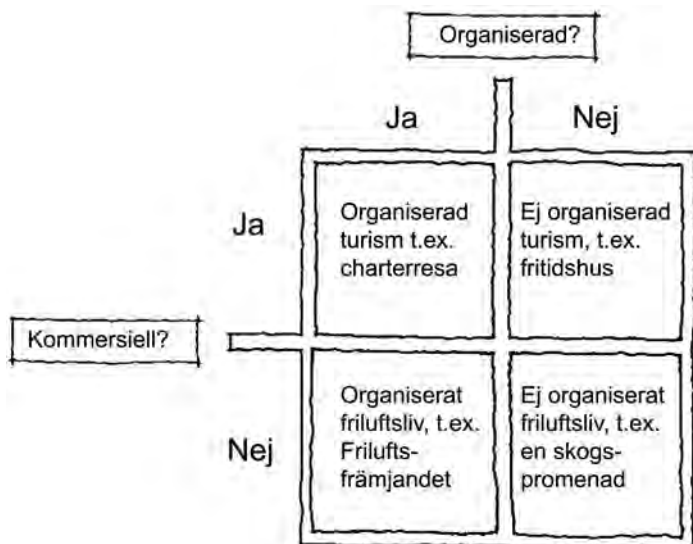

4. Om Fulufjällets nationalpark se t.ex. Wallsten & Bratt 2002 och Fredman et al. 2005; och om det här skiftet av naturvårds- och reservatspolitiken till att i större utsträckning inkludera turism och regional utveckling se t.ex. Zachrisson et al. 2006.

Figur 2:4 på föregående sida är ett försök att strukturera relationerna mellan friluftsliv och turism utifrån ett konsument- eller individperspektiv. Observera att storleken på cirkelarna inte speglar de olika fältens betydelse eller omfattning, utan syftet är enbart att visa på deras inbördes relationer. Notera även att vi i första hand här försöker illustrera aspekter av friluftsliv knutna till fritiden, och således förbiser pedagogiska och hälsorelaterade sammanhang. Figuren visar att friluftsliv kan betraktas som en delmängd av all den rekreation människor ägnar sig åt, något som i sin tur antas ske under fritiden.

Liksom för friluftsliv följer definitionen av turism inte några tydliga råkängar, även om det i någon mening handlar om människors aktiviteter när de reser till och vistas på platser utanför sin vanliga omgivning. I internationella sammanhang talar man ofta om tillfälliga besökare som stannar i åtminstone 24 timmar i landet för ledighet, affärer, familj, uppdrag eller sammanträde. Statistik kring turismen i Sverige baseras på resor om minst 100 km enkel väg som inkluderar minst en övernattnings, i tjänsten eller på fritiden. Uppenbart är att turism dels omfattar en förflyttning i rummet, dels omfattar mer än enbart det resande som sker under fritiden. Det innebär att den streckade cirkeln i figur 2:4 som illustrerar turism delvis överlappar fritidscirkeln (den del av turismen som sker på fritiden) och delvis överlappar friluftslivet (den del av friluftslivet som sker utanför individens vanliga omgivning). Många aktiviteter som sorterar under benämningen naturturism ligger således i det överlappande fältet mellan friluftsliv och turism – exempelvis fjällvandringar, kanotpaddling och cykelsemester.

Om vi istället ser på relationen mellan friluftsliv och turism ur ett system- eller producentperspektiv kan det illustreras med hjälp av figur 2:5. Utgångspunkten här är besök i naturpräglade landskap, men vi betraktar det ur två olika dimensioner: det som sker i grupp och under organiserade former, respektive med kommersiella drivkrafter. Ett besök i naturen kan ske i form av en organiserad resa långt bort från hemorten på kommersiella grunder – exempelvis en charterresa till Borneos regnskogar (övre vänstra kvadranten). Ett besök i naturen kan också utgå från det egna fritidshuset, beläget långt bort från bostaden. Det senare besöket är inte organiserat, men kan ändå sägas ske på kommersiella grunder i och med att besöket bland annat förutsätter köp av en fritidsbostad (övre högra kvadranten). Besök i naturen som sker på icke kommersiella grunder men i organiserad form kan exemplifieras med turer arrangerade av olika friluftsanslagstioner (nedre vänstra kvadranten). Slutligen kan ett besök i naturen ske oorganiserat och på icke kommersiella grunder, exempelvis en skogspromenad från den egna bostaden (nedre högra kvadranten). Visserligen är även här bostaden och de kläder man går i något som har med det kommersiella att göra men behöver inte vara införskaffade i första hand för natur- och fritidsupplevelsen. Det kommersiella inslaget

Figur 2:5. Friluftsliv och turism utifrån ett system- eller producentperspektiv. Modifierad efter Sandell (2001b).

blir ur detta perspektiv särskiljande för turismen, medan både turism och friluftsliv kan ske såväl organiserat som oorganiserat. Samtidigt bör påpekas att gränsdragningen för vad som är att betrakta som kommersiellt eller inte i sig är ganska diffus, men också därför ofta viktig (jfr. Naturvårdsverket 1995). De som köper en resa till annat land genom en turistbyrå där boende och aktiviteter ingår bör rimligen ses som att de deltar i ett kommersiellt arrangemang. Samma sak bör gälla en fjällvandrande familj som på egen hand bilat från södra Sverige upp till fjällen för att bo på någon anläggning eller stugby och göra korta dagsutflykter. Men var placerar man kompisgänget som cykelsemestrar på Gotland och har med sina egna cyklar, tält och stormkök? Denna grupp har dessutom sannolikt haft utgifter för utrustning – vilket förstås blir en viktig del i samhällsekonomin – som möjligen överstiger den fjällvandrande familjens utgifter. Oberoende av svaret på detta så kommer i samtliga tre fall resan att inkluderas i den officiella turismstatistiken.

Ytterligare ett spänningsfält i detta sammanhang är i vilken utsträckning och på vilka grunder samhället bör stödja olika former av friluftsliv och turism. Det går enkelt att identifiera såväl sociala som arbetsmarknadspolitiska och näringspolitiska motiv för offentliga åtaganden inom de olika cirkelarna och kvadranterna i figurerna ovan. Det blir närmast en ideologisk fråga var gränsdragningarna bör gå i dessa avseenden, och vad man där väljer får stor betydelse för utformandet av frilufts- och turismpolitiken. Vi bör här också påminna oss de historiska resonemangen i kapitel 1, om styrkan i de återkommande motiven från samhällets sida för friluftsliv och naturturism som folkhälsa, regionalpolitik och natur- och miljöengagemang.

Sammanfattningsvis kan vi med hjälp av några nyckelord visa hur vi ser på relationen och skillnaderna mellan friluftslivet och turismen genom att bryta dem mot några centrala teman:

Förekommer förflyttning från den vardagliga miljön?

- Friluftsliv: Ofta inte, men det är heller inte alls ovanligt.
- Turism: Alltid, utifrån vedertagna definitioner av turism.

Är verksamheten kommersiell?

- Friluftsliv: Kan vara, men ofta är det inte i högre grad än på det indirekta sätt som allt liv i vår typ av samhälle är kommersiellt (t.ex. köps mat och kläder av de flesta människor).
- Turism: Ja, i regel och ofta på ett mycket påtagligt sätt, t.ex. turism som ett viktigt sparmål och utgiftspost; och om man ser turism som ett system (med resor, uppehålle inköp etc.) så är det svårt att tänka sig turism utan kommersiella inslag.

Bygger verksamheten på och stimulerar naturintresse?

- Friluftsliv: Lyfts i regel fram som ett helt centralt element.
- Turism: Kan förekomma och är ibland själva profilen men är oftast inte i fokus.

I en diskussion kring relationen mellan friluftsliv och turism (liksom de angränsande fälten fritid och rekreation) är det också viktigt att notera hur båda dessa områden karaktäriseras av tvär- och mångvetenskap snarare än en akademisk disciplin. Forskare inom ekonomi, sociologi, biologi, statsvetenskap, kulturgeografi, fysisk planering, skogsvetenskap osv. har gjort studier utifrån olika metoder och angreppssätt. Det är något som i sin tur suddar ut gränserna mellan de olika fälten eftersom en och samma teoribildning kan tillämpas inom flera områden, och varje område kan studeras utifrån flera olika teoribildningar. Den flerdimensionella relationen mellan friluftslivet och turismen blir således inte mindre komplex ur ett akademiskt perspektiv. Samtidigt kan spänningar dem emellan utgöra fruktbara forskningsfält i sig, exempelvis kulturella aspekter och pedagogiska konsekvenser av friluftsansatsernas kommersialisering som del i en växande turismnäring.

Förhoppningsvis har det genom dessa bokens två första kapitel framgått att friluftsliv både som begrepp, aktivitet och samhällsplanering är ideologiskt laddat. Hur man ser på friluftslivets utformning och betydelse hänger ihop med hur man ser på samhällsutvecklingen i övrigt – exempelvis i vilken utsträckning man i första hand ser sig som samhällsbevarare eller samhällsförändrare. Friluftslivet i vid bemärkelse har under sin 100–150 år långa historia inte i första hand varit samhällskritiskt. I stället är det rimligt att påstå att friluftsliv och naturturism företrädesvis startats, drivits och organiserats som ett sätt att stödja det rådande samhället och dess ledande grupper och deras intressen av allt från nationell mobilisering och folkhälsa till personlig mognad och »team-building». Men vi kan också konstatera att romantikens idéer från 1700- och 1800-talen har haft den största betydelse för friluftslivets traditioner och tankegods med den estetiserande landskapsblicken, uppskattningen av de vilda och dramatiska landskapen, de naturnära folken som ideal (den »ädle vilden»), landskapsrelationens andliga dimension m.m. De civilisationskritiska strömningarna i romantiken har även varit en ständigt återkommande inspirationskälla till mer djupgående samhällskritik då man i romantiken just ifrågasatte det som annars varit det moderna industritillväxtsamhällets själva karaktärsdrag i form av ensidig fokusering på kvantitet och materialism.

Friluftslivets pedagogiska anslag har även innehållit ett ifrågasättande av traditionell och auktoritetsbunden skoldisciplinering, allt från Rousseaus rekommendation om Robinson Crusoes »överlevnadsövning» som pedagogik för barn och ungdom, via reformpedagogikens »learning by doing» och att lita till ungdomarnas egen förmåga i det tidiga 1900-talet, fram till vår tids utomhuspedagogik för naturkänsla och personlig utveckling. Sammantaget har det i friluftshistorien funnits ett antal kopplingar mellan naturnärhet, friluftsliv och radikal samhällskritik. Vi kan nämna exempel som artonhundratalsfilosofen Henry David Thoreau, en av de mest radikala kritikerna av det moderna industritillväxtsamhället, den norska ekosofiska/djupekologiska traditionen med namn som Arne Naess, Sigmund Kvaløy-Sætereng och Nils Faarlund, eller den svenska föreningen Argaladei – Friluftsliv en livsstil.⁵

5. Se vidare om radikal friluftsrörelse i Sandell 2006a, och om föreningen Argaladei via dess hemsida: www.argaladei.nu (inkl. t.ex. ett temanummer 2004 om just friluftsliv och samhällskritik) och dess historia i Walldén 2001. Se även t.ex. Isberg 1991; Isberg & Isberg 2007; Hendersson & Vikander 2007; Tordsson 2003; Faarlund 1979 eller Reed & Rothenberg 1993.

3. VÄRDEN I LANDSKAPET

VAD DET ÄR FÖR VÄRDEN i landskapet som man söker efter i friluftsliv och naturturism – och som alltså t.ex. efterfrågas från planering och förvaltning? I det här kapitlet diskuterar vi hur man kan kategorisera olika förhållningssätt till vad som är värdefullt i friluftslandskapet. Förhoppningsvis är det klart utifrån diskussionerna i tidigare kapitel att det varierar. Det varierar över tiden, mellan olika grupper och för olika aktiviteter. I bokens första kapitel pekades på hur motiven för friluftsliv både är mångfaldiga, förskjuts och relateras till den övriga samhällsutvecklingen. En illustration som där användes var hur behovet av strandskydd från 1930-talet och framåt motiverades med sociala motiv, men under 1900-talets senare decennier alltmer motiverades med biologisk mångfald, vilket då också skrevs in som skäl i lagstiftningen. En strand som utifrån vissa rekreationsintressen inte har så stort »värde« kanske är mycket intressant för andra rekreationsintressen – eller för biologisk mångfald. Landskapsvärden, t.ex. för friluftsliv, är inte något som objektivt »ligger där ute i landskapet« utan de är beroende av vem som värderar och för vad. Den skog som för en person är ett eldorado av biologisk mångfald, spännande insekter och lavar kan för en annan vara skräpig och oframkomlig. Och ju mer mångfaldig bakgrund människor har när det gäller uppväxt, kunskaper och intressen desto fler olika önskemål finns det. Till detta kommer ett ökande utbud av aktiviteter och friluftsutrustning som gör nya landskap intressanta samtidigt som kanske andra friluftsintressen går tillbaka och gör vissa landskap mindre intressanta. Det är inte länge sedan som ingen hade en aning om att det kunde finnas intresse för att cykla utför branta fjäll eller kasta sig ut med fallskärm från höga stup, vilket idag är eftertraktade möjligheter. Vi skall här ta upp några aspekter på landskapsönskemål (preferenser) som har betydelse för naturförvaltning för friluftsliv. Vi bör då först påminna oss att det finns en rätt omfattande forskningslitteratur om landskapspreferenser och där man diskuterar alltmer sammansatta förklaringar till varför man väljer ett visst naturområde.¹

Två riktningar har varit viktiga inom forskningen när det gäller vilket landskap som olika brukare föredrar. Dels en riktning som undersöker kopplingen mellan aktiviteter och landskapets egenskaper när det gäller

---

1. Se en översikt i Manning 1999 och t.ex. Boverket 2007a och 2007b.

motiv, upplevelse och utbyte. Dels en som inriktar sig på »platsanknytning« med bl.a. identifikation och »sense of place« som utgångspunkter. Sandells ekostrategiska modell (figur 3:2, s. 59) fångar denna uppdelning i sitt vågräta spänningsfält: landskapet som arena för aktiviteter eller landskapet som utgångspunkt och källa till identifikation.

En mängd faktorer samverkar emellertid när det gäller val av besöksmål vilket gör det svårt, eller kanske till och med mindre meningsfullt, att försöka identifiera attraktionskraften enbart i landskapets egenskaper. Transporter, tillgänglighet, individens resurser kan ha minst lika stor betydelse för valet av friluftsmiljö som landskapets egenskaper. I populära friluftsområden förekommer en blandning av flera av dessa motiv (Kaltenborn & Vorkinn 1993). Platsanknytning kan i hög grad bero på uppväxt och socialisering in i en viss miljö snarare än någon inneboende preferens för denna (Meyer 1999). Müller (1999) pekar på hur tyskars innehav av fritidshus i Sverige riktar sig mot vissa naturkvaliteter – »skog och sjö« som kan ses som »markörer« för den internationella Svergebilden. Men tydligt är också betydelsen av tillgänglighet och reseavstånd. Naturturism marknadsförs i utlandet med image från norra Sverige, men en stor andel av de utländska turister som anger »natur« som främsta motiv för Sverigebesöket tillgodoser i själva verket sitt behov av »natur« i södra och mellersta Sverige (Emmelin & Vuorio 1998). Diskussionen om miljökvaliteternas betydelse snedvrids lätt om bruksmönster ses enbart som en funktion av miljökvaliteter. Särskilt problematiskt blir detta om förutsägelser om framtiden, reaktioner på förvaltningsåtgärder, effekter av trender och utveckling i miljön framskrivs utan hänsyn till andra faktorer. Till exempel bör diskussionen om minskningen av fjällvandrande i norra fjällen på grund av miljöstörning ställas mot en uppgång i södra fjällen, som kan vara orsakad av en allmän trend mot kortare semester. Betydelsen av områden som Södra Jämtlandsfjällen som rekryteringsområde för svensk fjällvandring understryker att det är landskapets egenskaper i kombination med hög tillgänglighet från södra Sverige som är avgörande (Vuorio et al. 2000a, se även Wall Reinius 2009).

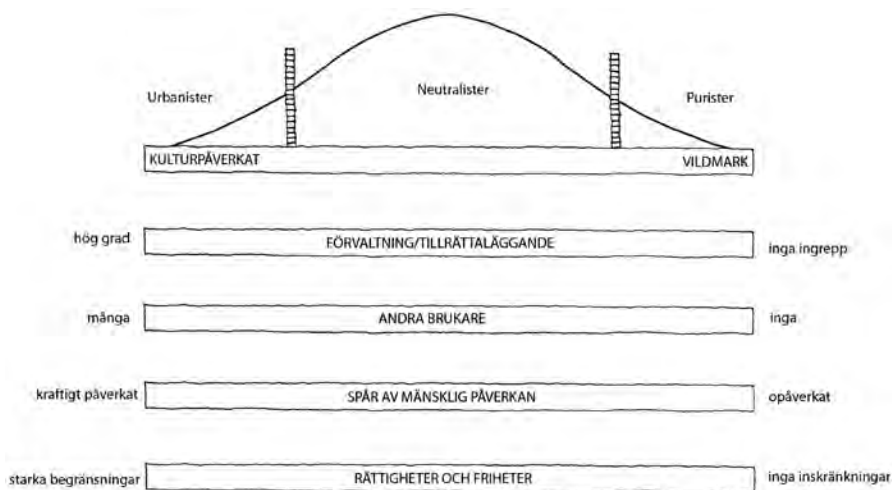
Landskapets kvaliteter för friluftsliv och naturturism

Två skäl samverkar till att förvaltningsinriktad friluftslivsforskning i betydande grad inriktats mot landskapets egenskaper snarare än andra faktorer som transporter och livsstil. För det första att förvaltningen faktiskt påverkar vilka landskap som görs tillgängliga genom val av vilka områden som fredas och genom olika former av tillrättaläggande och service. Det andra skälet är att en dominerande teoribildning i friluftsforskning har haft ett principperspektiv som går ut på att varje människa gör rationella val av vilka landskapskvaliteter och aktiviteter som ger hög tillfredsställelse. Landskapskvalitet har setts ungefär som kvaliteten

av en vara på en marknad. Resursförvaltningen skall med detta synsätt kunna tillgodose individers och grupper utbyte av miljön och aktiviteter i miljön. Planeringsmodellen förutsätter i linje med denna teoribildning att friluftaktiviteter är målinriktade och att miljöns egenskaper är viktiga för att uppnå målen. Den bakomliggande teoribildningen är »the theory of reasoned action» (Fishbein & Ajzen 1975; Ajzen & Fishbein 1980) senare modifierad till »theory of planned behavior» (Ajzen 1985).

Rekreativmiljöer karaktäriseras ofta som en serie attribut (viktiga egenskaper) som tillsammans utgör den resurs som används (Clark & Stankey 1989; Meyer 1997). Förvaltningsmodeller som ROS (recreation opportunity spectrum) har t.ex. denna utgångspunkt vilken introduceras nedan och fördjupas i kapitel 15. Ett av de viktigaste elementen i ROS är definitionen av de olika klasser som utgör skalan från orörd till påverkad natur som tillsammans skapar det spektrum av upplevelsemöjligheter som man vill tillhandahålla (jfr. fig. 3:1). Utgångspunkten är »omgivningsattribut» (»setting attributes») dvs. egenskaper hos miljön. Attributen indelas i positiva (»attractors») och negativa (»detractors»). Kunskap om vilka attributen är, hur olika grupperns preferenser ser ut och möjligheterna att påverka dem genom förvaltning ger en möjlighet till en utbudsinriktad förvaltning av friluftsrresurerna. Speciellt i mångbruksförvaltning, t.ex. skogsbruk, har intresset för kunskap om vilka faktorer som är viktiga för positiv och negativ upplevelse varit av intresse. Svensk forskning inom detta område bedrevs t.ex. av Kardell (1985) och Hultman (1983) se kapitel 5. Senare forskning som underlag för handböcker och praktisk rådgivning finns bla från Danmark och Finland (Koch & Søndergaard Jensen 1988; Sievänen & Karjalainen 1994) förutom de nordamerikanska (se t.ex. Parks Canada 2001).

En underliggande utgångspunkt är ofta att variation är önskvärd och att mångfald har ett estetiskt egenvärde. I renodlad form utvecklades metodik

Figur 3:1. Purism-skalan. Figuren visar grundprincipen för skalan: en normalfördelning av preferenser för ett områdes vildmarkskaraktär. Fördelningen erhålls som det sammanlagda värdet av svaren på ett batteri av frågor. Frågorna konstrueras med utgångspunkt i flera dimensioner. Utgångspunkten är tre dimensioner i ROS-modellen: fysisk/ekologisk, social och förvaltningsmässig miljö.

som mekaniskt mätte estetiska värden som en enkel funktion av hur många av olika gränser och tecken på kartan som slumpvis lagda linjer korsade över; hög frekvens signalerade ett brutet och mångfaldigt landskap och desto attraktivare. Också i mindre extrem form kommer emellertid diversitetsargumentet som kriterium på rekreationsvärde in i många av denna typ av metoder och modeller. Mångfalden kan gälla både topografi, natur- och vegetationstyper, artsammansättning, ålderssammansättning hos trädbestånd osv. En intressant empirisk belysning av den visuella mångformighetens betydelse ger en studie av Axelsson-Lindgren (1990). Försökspersoner, som utan tillgång till klocka fick uppskatta den tid en skogspromenad tog, visade sig systematiskt uppfatta tiden som betydligt längre i ett mera monotont skogsbestånd än i ett som varierade i ålder, artsammansättning m.m. Det bör noteras att det i t.ex. ROS-planering inte är en sådan estetisk mångfald som är avsedd att tilltala en enskild besökare som är målet utan en mångfald i utbud av möjligheter som medför att ett område är värdefullt för många olika individer, grupper och aktiviteter.

Motiven bakom att försöka värdera landskapets möjligheter för rekreation som en konstant egenskap enbart hos ett visst landskap mer eller mindre frikopplad från brukarnas värderingar och faktorer som inskolning, socialisering, eller tillgänglighet tycks i allmänhet vara ett sökande efter »objektiva värdekriterier«. Exempel på denna linje finns från många olika typer av naturvärdering. Inom landskapsplanering och arkitektur har t.ex. Penning-Roswell (1975), i samband med att dessa ansatser nådde en slags kulmen, diskuterat det begränsat meningsfulla i att söka efter kriterier i landskapet frikopplade från betraktarens person. Trots att tanken om enkla indikatorer på landskapets värde således kritiserats från många olika utgångspunkter under lång tid gör dess attraktionskraft för planering att den i mera praktiskt inriktad litteratur har en relativt stark ställning – se t.ex. Boverket 2007 a& b. En viktig drivkraft ligger i att förvaltning och politiker vill kunna hänvisa till »vetenskapliga fakta« i de ofta hårda striderna mellan olika grupper i hur landskapet får eller inte får ändras och bevaras. Tendenserna att »förvetenskapliga« värdeargument stärks också av den historiska dominansen av naturvetare inom naturvärden (Emmelin 2009).

En kritisk hållning till tanken att värdet för upplevelse och friluftsliv hos ett landskap enbart är en funktion av ekologiska eller andra faktorer frikopplade från brukaren innebär naturligtvis inte att man förnekar dessa faktorer betydelse utan att man inser att upplevelse och bruk av landskapet beror av en stor mängd samverkande faktorer.

»Purism«- en skala över attityder till vildmark

Det har förhoppningsvis redan framgått att den »genomsnittlige brukaren« är en i många sammanhang vilseledande konstruktion (Shafer 1969).

Praktiskt användbara och teoretiskt underbyggda metoder för segmentering av naturturister behövs dock ändå för att differentiera utbudet på en destination, för hållbar förvaltning av resurserna och för att hantera intressekonflikter. Den s.k. »purismsskalan« utvecklades för att kunna dela upp brukarna i grupper och för att studera olika gruppers preferenser för miljöfaktorer som används i planeringsmodellen ROS, »recreation opportunity spectrum« – se kapitel 15 (Stankey et al. 1999; Wallsten 1985). Skalan skall uttrycka preferens för »orörd vildmark« och kallas i litteraturen ibland för »wilderness-scale« (Heberlein 1973; Manning 1999). Skalan utarbetades för praktisk förvaltning i USA. Den användes där i stor omfattning under 1970-talet och i Norden började den användas vid bl.a. studier i svenska och norska fjäll.²

Purism-skalan är en aggregerad attitydskala som gör det möjligt att grovt indela brukargrupper i segment efter deras inställning till vildmarksupplevelse, service, ingrepp, restriktioner etc. De som mest konsekvent föredrar en »vildmarkssituation« utan något tillrättaläggande eller möten med andra besökare kallas »purister«. De som mest konsekvent föredrar motsatsen i form av service, anvisning, anläggningar m.m. kallas »urbanister«. Skalan grupperar brukare på en sammanslagen attitydskala där indikatorer för preferenser för orördhet används. Den uttrycker således attityder till upplevelse av orördhet och vildmark inte något vetenskapligt mått på faktisk påverkan. Figur 3:1 visar purism-skalans principer. Observera att grupperna »purist« och »urbanist« är relativa: de definieras med något mått på »svansarna« i normalfördelningen t.ex. en standardavvikelse. Jämfört med andra skalor för miljöattityder framstår purismsskalan som användbar bl.a. genom att den skiljer mellan grupper som är förvaltningsmässigt intressanta. Fredman & Emmelin (2001; 1999) har t.ex. kopplat skalan till undersökningar av betalningsvilja och till planering av vildmarksområden. En grundligare redogörelse för skalan finns i Emmelin & Iderot (1999). Erfarenheterna från nordiska undersökningar har lett till försök med flera och modifierade dimensioner än de ursprungliga tre. Tonvikten ligger därvid på den sociala samt på dimensioner av den fysiska miljön som förvaltningen och olika regelverk kan påverka. I figuren ingår fyra dimensioner i det frågebatteri som används för att gruppera brukarna. Någon dimension som beskriver områdets natur finns här inte med. Skälet är att allmänt formulerade frågor om man föredrar orörd natur, vildmark etc. inte skiljer ut olika brukare. De flesta anger att de föredrar vildmark, orörd natur etc. Konkreta frågor om tolerans för slitage, möten med andra människor etc. fungerar däremot särskiljande. Man kan lite tillspetsat säga att alla anger att de föredrar orörd natur men menar helt olika

---

2.24 Se t.ex. Wallsten, 1988; Vistad, 1993; Kaltenborn, 1991; Emmelin & Iderot, 1999.

saker med detta vaga begrepp. Det är en illustration till problemet att se attraktion som en funktion av ett områdes biologiska egenskaper som vi diskuterade ovan. Vi återkommer till purism-begreppet och dess koppling till planeringsmodeller i kapitel 15.

Friluftslivets landskapsrelation – en ekostrategisk begreppsram

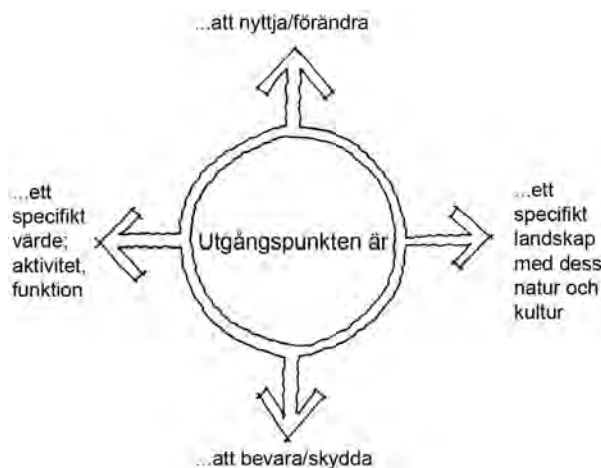
Avslutningsvis i denna diskussion om olika landskapsvärden för friluftsliv och naturturism vill vi lyfta fram Sandells begreppsram över olika principiella förhållningssätt till natur och landskap: »ekostrategier«.³ Utifrån resonemangen i bokens inledande kapitel om att det finns många olika landskapsperspektiv – både mer generella och direkt knutna till specifika platser – relaterade till olika grupper, aktiviteter och tidsepoker så blir en viktig fråga i vilken utsträckning det går att hitta återkommande och generella mönster i detta. Finns det några övergripande och återkommande synsätt, åsikter och beteenden i förhållande till natur och landskap – exempelvis när det gäller landskap för friluftsliv och naturturism? Inte minst blir detta viktigt om vi vill diskutera för- och nackdelar med olika förhållningssätt och t.ex. vill se mer av vissa perspektiv och mindre av andra. Den figur över olika principiella »ekostrategier« som presenteras (Fig. 3:2 – 3:5) är ett förslag på hur vi kan beskriva sådana övergripande mönster – vad vi i någon bemärkelse har »att välja på«. Det är viktigt att notera att i praktiken innehåller en landskapsrelation alltid en kombination av olika ekostrategier. Det finns ingen grupp eller person som helt konsekvent bara har en viss strategi i förhållande till natur och landskap. Men även om alltså alla våra förhållningssätt är en kombination av olika ekostrategier så är balansen och kombinationen mellan dem av avgörande betydelse. Hur vi kombinerar olika förhållningssätt och hur ett samhälle prioriterar mellan olika ekostrategier är uttryck för grundläggande värderingar och styr t.ex. vilka friluftsupplevelser vi får.

En landskapsrelation består alltid av någon kombination av: (1) *en aktivitet*, även om det bara är att vara där eller ha en åsikt om det; samt (2) *ett landskap*. En landskapsrelation inkluderar även alltid mer eller mindre av perspektiven: (a) *att använda/förändra* landskapet där man bejaktar människans nya kulturavtryck i landskapet (bygga, planera, hugga ner osv.); respektive (b) *att bevara/skydda* landskapet där man försöker begränsa människans nya och förändrande kulturavtryck. Dessa två val – (1-2 och a-b) – är utgångspunkterna för den ekostrategiska begreppsra-

---

3. Om begreppsramens bakgrund i humanekologi och utvecklingsfrågor se Sandell 1988. För dess användning för diskussioner om allemansrätt, naturvård och reservatsfrågor se t.ex. Sandell 2001b; 2005 och 2006b. För dess användning för diskussioner om naturmöten och miljöpedagogik se Östman, kommande.

men. Här nedan återfinns en figur som består av två korsade dubbelriktade pilar (Fig. 3:2). Pilarna visar på dessa *två grundläggande val* när det gäller människans förhållande till natur och landskap. Dels visar figuren alltså på spänningen mellan att utgå ifrån en viss funktion, aktivitet eller värde i landskapet (åt vänster); *eller* att utgå ifrån ett visst landskap med dess existerande natur- och kulturlandskap (åt höger). Dels visar figuren på spänningen mellan att utgå ifrån att använda och förändra landskapet (uppåt); *eller* att bevara och skydda det (nedåt). Vi ska nu först utveckla tankarna bakom den vågräta dubbelriktade pilen, sedan tankarna bakom den lodräta och därefter följer en kompletterad figur (Fig. 3:3, s. 62).

Figur 3:2. Utgångspunkterna för den ekostrategiska begreppsramen i form av två grundläggande val när det gäller människans förhållande till natur och landskap. Dels spänningen mellan i vilken grad man utgår ifrån en viss funktion/aktivitet/värde i landskapet respektive om man utgår ifrån ett visst landskap med dess natur- och kulturlandskap (den vågräta pilen). Dels spänningen mellan i vilken grad man utgår ifrån att använda och förändra landskapet; respektive att bevara och skydda det (den lodräta pilen).

Begreppsramens vågräta axel tar sin utgångspunkt i spänningen mellan vad vi kan kalla en »funktionsspecialisering« av landskapet (till vänster) och ett »territoriellt mångbruk« (till höger). Funktionsspecialiseringen utgår ifrån att man söker ett visst värde (i form av en viss funktion) och strategin går ut på en storskalig anpassning av landskapet till detta. Det handlar om att utifrån olika önskade funktioner hos landskapet (»nyttigheter«) avgränsa olika landskap för olika syften och frakta sig själv eller sina varor mellan dessa platser, samt att bygga om dessa landskap så att de ännu bättre uppfyller de önskade funktionerna. Exempelvis, först bestämma var det skall produceras vete och sedan med hjälp av konstgödsel, maskiner, bekämpningsmedel osv. producera detta vete så effektivt som möjligt. Det territoriella mångbruket till höger däremot innebär att människan försöker anpassa och inordna sina olika aktiviteter och intressen i det existerande landskapet. Man försöker integrera olika önskade funktioner i samma landskap. Uttryckt på annat sätt kan vi säga att vi har en illustration av den ofta återkommande motsättningen mellan natursynsperspektiven »dominans« (i förhållande till natur och landskap) och »anpassning«. Det finns ytterligare ett stort antal paralleller till denna grundläggande motsättning – för att inte säga vånda – mellan

funktionsspecialisering och mångbruk. Vi kan här nöja oss med att peka på de regionalgeografiska strategierna »funktionell integration« *respektive* »territoriell integration« (Friedmann & Weaver 1979) och synsätten på samhällsutveckling (t.ex. i tredje världen) som något som antingen i huvudsak är något som kommer »uppifrån« (med statssocialistiska eller kapitalistiska förtecken) och sedan successivt sipprar ner till det lokala, eller där man ser utveckling som något som i huvudsak kommer »underifrån« och måste ta sin utgångspunkt i de lokala förhållandena och lokal självtillit – det lokala natur- och kulturlandskapet (Hettne 1994).

En viktig notering innan vi övergår till begreppsramens lodräta dimension är att det vågräta spänningsfältet i mycket handlar om identifikation. Å ena sidan har vi då funktionsspecialiseringens identifikation med aktiviteten – funktionen. Vad man vill ha olika landskap (i obestämd form) till för olika syften är här utgångspunkten – man är exempelvis »utförsåkare« och reser sedan till lämpliga skidorter för detta. Å andra sidan har vi mångbrukets identifikation med ett visst specifikt landskap och dess karaktärsdrag i form av natur, kultur och historia såsom man enligt sin landskapsuppfattning ser det – man utgår från en viss plats och bestämmer utifrån årstid och väder vad för friluftsliv man vill ägna sig åt. Det här innebär att det territoriellt orienterade mångbrukslandskapet ofta är det landskap där man för närvarande bor och har sin verksamhet. Men det är inte alltid med den plats där man bor som man har sin identitet. I en alltmer rörlig tillvaro så finns det all anledning att uppmärksamma identifikationen med fritidslandskap och uppväxtlandskap, det senare kanske i ett annat land.⁴ Det här innebär att för en del kanske det är viktigare att hävda visst bruk eller förhindra visst bruk av landskapet runt fritidshuset eller barndomshemmet, än att engagera sig i vad som händer där man just för närvarande råkar vara bosatt eller ha sitt arbete.

Begreppsramens andra spänningsfält, den lodräta dubbelritade pilen, illustrerar uppdelningen mellan ett synsätt som aktivt vill nyttja och förändra landskapet, respektive ett perspektiv där människan, åtminstone i princip, bara vill bevara, avnjuta, skydda och klara av landskapet. Det senare förhållningssättet – neråt i figuren – är mer av ett kontemplativt perspektiv där man betraktar, reflekterar och »känner in« landskapet. Men det kan också vara att »klara av« landskapet, t.ex. leva friluftsliv i hårt väder och med enkla medel. Det blir här viktigt att egentligen inte påverka eller sätta några spår – det gäller att mer låta landskapet påverka sig än att själv påverka landskapet. Samtidigt är det viktigt att komma ihåg att alla jordiska landskap har på något sätt påverkats av människan och de fortsätter ständigt att förändras både av natur (t.ex. erosion och djurs vandringar) och av kultur (t.ex. luftföroreningar och nya byggnader)

---

4. För en diskussion av mobilitet, fritid och identitet se t.ex. McIntyre et.al. 2006; och Gustafson 2002.

och framförallt olika ihopvävningar av natur och kultur. Därför blir den avgörande frågan för den lodräta axeln hur man ser på människans nya avtryck och förändringar i landskapet. Är det något man i princip är positiv till (uppåt i figuren) eller är det något man är skeptisk till (nedåt)? Sammantaget har vi en begreppsram uppbyggd på motsatsförhållandet mellan om den önskade funktionen (nyttan) tas som utgångspunkt för utvecklingssträvanden, *respektive* om det lokala landskapet (naturen, miljön) tas som utgångspunkt; samt mellan att aktivt förändra och nyttja landskapet *respektive* att skydda och bevara landskapet.

Förhållningssätt och strävanden

Det är här viktigt att påpeka att vissa strategier inte är självklart »bättre« än andra. Som det påpekades inledningsvis i detta kapitel; vilka värden i friluftslandskapet som efterfrågas beror på vem som frågar. Om vi vidgar perspektivet och ser till människans grundläggande behov av överlevnad (mat, skydd etc.) så kan vi tillspetsat säga att det vågräta valet mer är ett val mellan följande två strategier och där knappast någon är självklart »bättre« än den andra:

- till vänster: funktionsspecialiseringens storskaliga beroende av sårbarheten hos mer eller mindre globala system för utbyte mellan olika specialiserade landskap, t.ex. världsmarknadspiset på vete och olja; *respektive*

- till höger: mångbrukets småskaliga beroende av förändringar i det lokala landskapet, t.ex. vädret när det gäller jordbruk.

På motsvarande sätt för den lodräta dimensionen innebär förstås allt mänskligt liv både inslag av att använda/förändra landskapet (annars kan hon inte försörja sig) men även att ibland försöka begränsa sitt nyttjande och mer bevara. Det senare handlar om allt från offer och legitimeringsbehov i jägar-samlarsamhället till att tänka på i vilket skick jordbruksmarken överlämnas till nästa generation eller att försöka tackla det senindustriella samhällets klimatpåverkan.

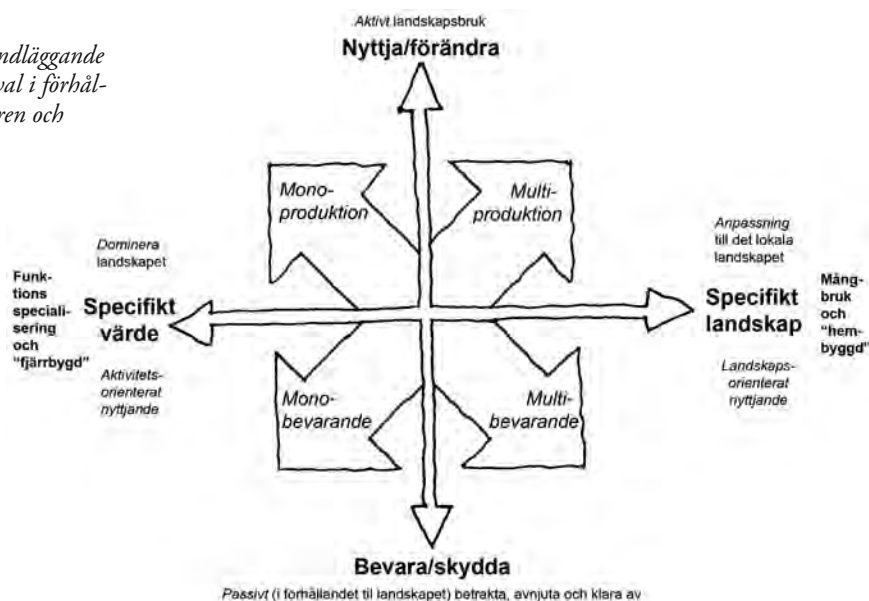
De olika ekostrategierna är inte heller, som påpekades ovan, några fixa och alltid konsekventa positioner utan det handlar mer om riktningar och strävanden (»-strategier«) för vår natur- och landskapsrelation (»eko-«). En illustration till detta är att i en principiell mening så är det förstås i stor utsträckning en fråga om olika geografiska skalor – även i det lokala och ur mänskligt perspektiv överblickbara landskapet sker förstås en viss specialisering av olika platser för olika funktioner. Det är därför den ekostrategiska begreppsramen alltid har landskapet med en viss överblickbarhet – en viss skala – som sin utgångspunkt.⁵ Men även

---

5. Om plats- och landskapsbegreppen se vidare i t.ex. Tuan 1990; Carlestam & Sollbe 1991; Massey & Jess 1995; Olwig 2002; Jansson 2003 och Cresswell 2004.

om en individ eller ett samhälle alltså alltid kombinerar olika inslag från dessa strategier så är ändå balansen mellan dem av avgörande betydelse för hur natur- och landskapsrelationen ser ut och vilka sociala, politiska, ekonomiska och miljörelaterade effekter detta får. Exempelvis i termer av naturupplevelser liksom i termer av friluftslivets och naturturismens miljökonsekvenser. Om vi i figuren lägger in dessa lite mer abstrakta begrepp som vi här använt för att förklara de olika ekostrategierna utefter den vågräta respektive den lodräta skalan så får vi en figur som 3:3.

Figur 3:3. Grundläggande ekostrategiska val i förhållande till naturen och landskapet.

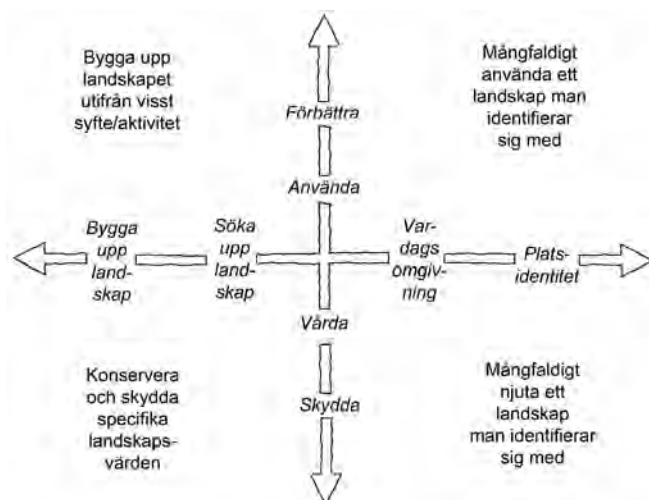

Museum, fabrik, eller hembygd att nyttja eller avnjuta

Begreppsramens nedre högra och dess två övre hörn (Fig. 3:3) känns nog för de flesta relativt lättbegripliga. Nere till höger, multibevarande: att avnjuta det lokala landskap man identifierar sig med, respektive, uppe till höger, multiproduktion: att aktivt nyttja detsamma. Samt att, uppe till vänster, monoproduktion: utifrån olika konkreta syften och behov specialisera olika landskap så att de så effektivt som möjligt till en stor marknad kan leverera t.ex. brödsäd, järnmalm eller skidbackar. Men figurens nedre vänstra kvadrant – ekostrategin att vilja »passivt dominera« naturen och landskapet – låter närmast som en paradox. Samtidigt är denna passiva funktionsspecialisering – monobevarande – en rätt bra beskrivning av industrisamhällets ambitioner kring naturskydd, naturvård, fridlysningar, nationalparker, naturreservat etc. Även om det eftersträfvade värdet i detta monobevarande är något som »biologisk mångfald« så är det just det värdet som prioriteras och inte andra landskapsvärden som jordbruksvaror, byggnadstimmer eller turismintäkter. Det här är

fenomen som kännetecknas av att inte bara passivt betrakta och avnjuta olika platser och fenomen i det egna lokala landskapet som man identifierar sig med i linje med »multibevarande«. I stället handlar det om att också i stor (inte sällan global) skala bestämma vilka områden och vilka landskapsvärden som skall bevaras och skyddas i ett visst tillstånd. Men, som nämndes ovan, ett landskap förändras alltid beroende på naturens egna krafter och genom människans aktiviteter (om inte annat så på distans genom luft, vatten och vandrande arter). Därför måste man i praktiken alltid bestämma sig för i vilket skick man vill försöka »frysa« eller »konservera« landskapet. Det önskade landskapet kan vara t.ex. ett »orört vildmarksområde« där man i princip försöker hindra all mänsklig påverkan eller »ett småbrukslandskap som i 1900-talets början« som då kräver att hagar betas och ängar slås med lie. Men även om ett sådant småbrukslandskap alltså kräver ett mycket aktivt arbete för att upprätthållas så kombineras det med att man försöker hålla människans nya landskapspåverkan borta (t.ex. en grästrimmer i stället för en lie då de gynnar olika arter). Det handlar alltså om att planerat och storskaligt försöka dominera naturen och landskapet utifrån vissa specifika landskapsvärden men utan att nyttja det nu existerande landskapet annat än passivt t.ex. för studier eller skönhetsupplevelser. Ju större nya ingrepp man tycker sig behöva göra, exempelvis bygga upp ett nytt hus men i gammal stil i småbrukslandskapet, ju mer går man uppåt i figuren mot att »bygga upp landskapet« som i ett Skansen. Kompletterar vi nu vår föregående enkla figur (Fig. 3:3) med ett antal principiella begrepp och alternativa uttryck så får vi en figur (3:4) som den här.

Figur 3:4. Den ekostrategiska begreppsramens grundläggande val kompletterad med olika beteckningar och beskrivningar. Notera de successiva övergångarna från att »bygga upp landskap« till »platsidentitet« respektive från »förbättra« landskapet till att »skydda« det.

Vi kan nu i denna figur börja urskilja fyra huvudkombinationer – fyra principiella ekostrategier – i form av figurens fyra hörn (de diagonala riktningarna: »Monoproduktion« etc. i figur 3:3). Dess fyra riktningar

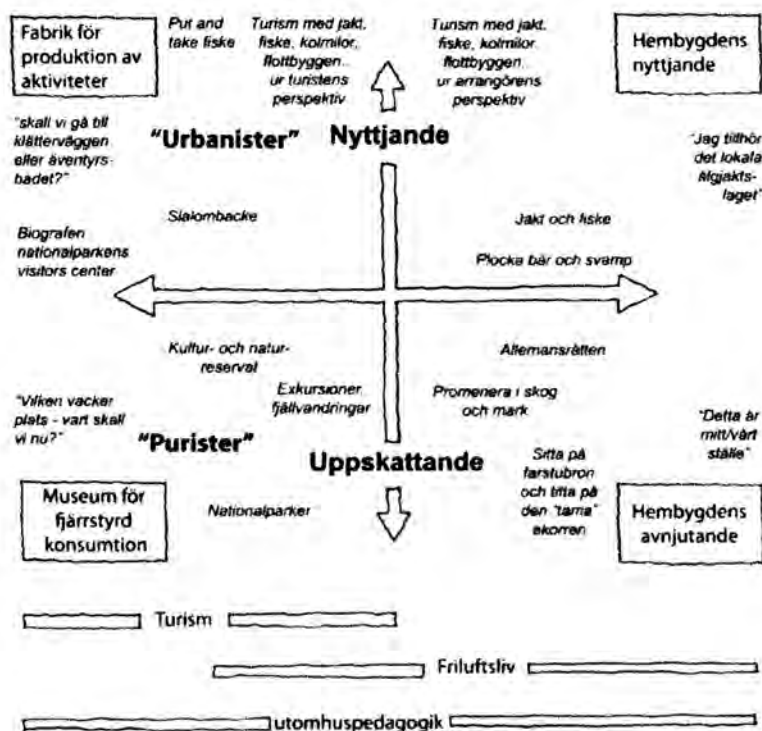
kommer vi nu att summera, exemplifiera och rubricera. Parallellt med exemplen i texten nedan kan man lämpligen titta på figur 3:5, där ett antal exempel fokuserade på friluftsliv och naturturism är inlagda. En ofta använd kategorisering av friluftsutövare är Jacksons (1986) uppdelning mellan friluftsaktiviteter som är »nyttjande« (consumptive) som jakt och fiske; »uppskattande« (appreciative) som fjällvandring och fågelskådning; eller »mekaniserade« (mechanized) som snöskoteråkning eller terrängcykling. I figur 3:5 har de två första av dessa kategorier lagts in. Om de mekaniserade aktiviteterna, den tredje av Jacksons kategorier, blir tillräckligt utpräglade i form av landskapspåverkan drar det uppåt i begreppsramen och krävs banor eller andra anläggningar drar det åt vänster, men ofta ingår någon form av »mekanik« i de flesta friluftsaktiviteter och innebär inte självklart ett visst förhållningssätt till landskapet. I denna figur har också markerats spänningsfältet mellan »urbanister« och »purister« som diskuterades tidigare i det här kapitlet. Uppdelningen mellan urbanister och purister används i första hand för vad turister söker i det område de besöker så därför har denna uppdelning lagts i figurens vänstra del. I figurens nederkant är även markerat vilken avgränsning turismbegreppet, friluftsbegreppet respektive begreppet utomhuspedagogik kan tänkas ha. Turism med sitt fokus utanför hembygden och inkluderande även den helt uppbyggda miljön. Friluftsliv inkluderande både hembygds- och fjärrbygdsperspektivet, men exkluderande den helt uppbyggda miljön. Utomhuspedagogik täckande hela spännvidden från de lokala miljöerna till de funktionsspecialiserade fjärrmiljöerna.

Först *nere till vänster* har vi den ekostrategi med monobevarande som lite extra diskuterades ovan. Den går alltså ut på att storskaligt (inte sällan på global nivå) identifiera särskilda landskapsvärden utifrån syften såsom biodiversitet, vetenskapligt referensområde, turism eller kulturell identitet – och sedan försöka »frysa« och »konservera« dessa värden genom olika åtgärder. Man ser landskapet som ett *museum för fjärrstyrd konsumtion*. »Museum« för att det skall bevaras och ofta visas upp; »fjärrstyrd« för att vad som är värdefullt identifieras utifrån, ofta på global nivå; och »konsumtion« för att avnjutandet av dessa värden konsumeras på en marknad, t.ex. som turism. De identifierade värdena, kan i huvudsak vara naturpräglade, som t.ex. regnskog eller ett fågelberg, eller i huvudsak kulturpräglade, som Egyptens pyramider eller ett medeltida trähus, eller ha en kombination av både kultur- och naturpräglig, som en beteshage eller en rekreationsskog.

Uppe till vänster finner vi den ekostrategi som går ut på att aktivt förändra och nyttja landskapet utifrån vissa syften och aktiviteter – mono-produktion. Man ser då på landskapet som en *fabrik för produktion av dessa aktiviteter och nyttigheter* – en fabrik som ständigt bör utvecklas och förändras. Skall det produceras massaved så utvecklas landskapet enligt denna ekostrategi till en s.k. »granåker« med stora områden jämgamla

träd som man får att växa så fort som möjligt för att därefter snabbt och effektivt skördas och ersättas med nya plantor. Så länge man kan göra det ekonomiskt försvarbart så försöker man att på alla sätt optimera förhållandena utifrån massavedsproduktionens behov. Exempelvis nya mer snabbväxande (eventuellt genmodifierade) arter, tillförsel av näring och vatten eller utdikning av överflödsvatten, liksom kemisk och annan bekämpning av all konkurrens till massavedsträden som insekter och älgar. Typiskt för denna ekostrategi, liksom i rätt stor utsträckning den föregående monobevarande specialiseringen, är inslagen av stora och specialiserade organisationer för utbyte av kunskaper och diverse resurser. Specialiserad utrustning, långa transporter och (inte minst beroende på det senare) stor energiförbrukning är andra karaktärsdrag som blir konsekvenser av ett »fabriks«-perspektiv på landskapet. När det gäller fritidsnyttjandet av landskapet så är också här aktiviteten/funktionen utgångspunkten. Landskap söks upp (gäller både »museum« och »fabrik«) och eventuellt byggs om eller t.o.m. byggs upp (gäller »fabrik«) för att tillfredsställa vad dessa aktiviteter kräver (klätterväggar, äventyrsbad etc.).

Upp till höger i figuren finner vi ett aktivt mångfaldigt *hembygdens nyttjande* av ett visst specifikt landskap – multiproduktion. Här utgår man ifrån det lokala natur- och kulturlandskapets karaktärsdrag som något som man kan och bör använda för en mängd olika syften. Typiskt

Figur 3:5. Den ekostrategiska begreppsramens fyra huvudkombinationer i form av figurens fyra diagonala riktningar (»Fabrik...« etc.). I figuren är också inlagd den uppdelning mellan »uppskattande« och »nyttjande« friluftaktiviteter, liksom mellan »urbanister« och »purister« som diskuterades tidigare i detta kapitel och i nederkanten är avgränsningarna för turism, friluftsliv respektive utomhuspedagogik markerade. De inramade fyra fälten i figurens hörn är rubriceringar av respektive kvadrant.

är att man nog ofta helt enkelt inte kan säga att man vid ett visst tillfälle bara har ett visst specifikt syfte utan olika verksamheter kompletterar och avlöser ständigt varandra. – Kanske lägger man älgstråket på minnet inför höstens jakt, fast man egentligen håller på att avverka skog; och även om man dröjer kvar vid utsikten eller fikatermosen så skulle man troligen inte kalla stunden för fritidsnöje om man i övrigt lever på att vara bonde, fiskare eller skogsarbetare. När det gäller mer tydligt fritidsrelaterade aktiviteter i linje med denna ekostrategi så finner vi här mycket av jakt och fiske om man utgår ifrån ett specifikt landskap och inte bara söker upp ett landskap vilket som helst lämpligt för det man vill göra – då rör man sig i riktning av »fabriksperspektivet«. I hembygdens nyttjande finner vi också mycket av traditionella friluftaktiviteter som att plocka bär och svamp, eller att göra en lägereld med ved man finner på platsen.

Den fjärde ekostrategin, *hembygdens avnjutande, nere till höger*, tar som den föregående sin utgångspunkt i ett visst landskap men här utan att aktivt vilja påverka och förändra landskapet – multibevarande. Här återfinner vi mycket av många människors vardagskontakt med sitt lokala landskap – som något man identifierar sig med och uppskattar. Nyttjandet sker både i så passiva former som utsikten från ett fönster, men kan också vara – för personen – aktivt som vandringar, skidåkning och att rasta hundar. Men även om man aldrig motionspringer så aktivt är ändå i denna ekostrategi grundhållningen att man utgår från det landskap som är och man vill inte med sin aktivitet förändra det. Tvärtom kan hundrastning, terrängcykling och motionsjogging i stället uppfattas som ett problem om det verkligen börjar påverka landskapet genom t.ex. nedskräpning, buller eller förslitning. – Vilket i sin tur inte sällan leder till krav på att i större utsträckning anamma en ekostrategi i riktning av funktionsspecialisering. Antingen i riktning av fabriksperspektivet genom särskilt anlagda motions slingor (kanske med särskilt underlag, belysning och motionsredskap), terrängcyklingsbanor och hundrastgårdar. Eller i riktning av det museala perspektivets krav på skyddsåtgärder kanske i form av reservat där något landskapsvärde ges företräde före andra och särskilda bestämmelser görs för hundar, cykling, ridning etc.

Ett viktigt karaktärsdrag för båda de landskapsorienterade ekostrategierna till höger i figurerna är behovet och intresset för att anpassa vad man gör inte bara till de mer konstanta karaktärsdragen i landskapet, som om det är bergigt, skogigt, kust etc., utan också till årstider och väderförhållanden. Från så påtagliga konsekvenser som att när det är vinter och snö så ligger det nära till hands att åka skidor, till mer subtila beteenden som att vissa platser söker man gärna upp på våren och kanske går man en annan slinga i skogen när det regnar. Allt detta till skillnad från de funktionsspecialiserade ekostrategierna till vänster i figurerna där man söker upp ett lämpligt landskap för t.ex. skidåkning, oberoende av vad det är för årstid eller väder där man för tillfället befinner sig. Antingen söker

man då upp ett mer »skyddat« landskap enligt den museala strategin, t.ex. ett kalfjäll med låg grad av exploatering, eller ett mer »uppbyggt« enligt fabriksstrategin, exempelvis en skidort med liftar och konstsnö eller kanske till och med en skidanläggning under tak.

Delvis handlar de olika positionerna i den här begreppsramen om en historisk utveckling i riktning från det lokala mångbruket mot en alltmer storskalig funktionsspecialisering. Men även om vårt samhälle under sin modernisering rört sig alltmer i riktning mot »fabriksstrategi« och »museala perspektiv« så är alla ekostrategierna i högsta grad aktuella även idag. Mycket av den radikala miljödebatten handlar t.ex. om behovet av anpassningsstrategier – inte av förmodernt snitt utan mer i linje av lokalt »Agenda 21«-arbete för miljön och senmodern livskvalitet nära naturen. Ambitionerna att integrera naturvårdshänsynen i det aktiva skogsbruket är ett exempel på aktuella strategier i mångbrukets riktning. Men generellt är det rimligt att se den historiska utvecklingen som i huvudsak en rörelse mot funktionsspecialisering. Det är en utveckling hela tiden ackompanjerad av motrörelser i riktning av mer territoriell anpassning. Som en historiens »strömfåra« med ett alltmer effektivt, mekaniserat och storskaligt skogsbruk med enstaka reservatsöar av skyddade »urskogar«, ackompanjerat av »kontrapunkter« i form av plädering för småbrukets förtjänster, naturvårdshänsyn, blädningsskogsbruk etc.⁶

I detta kapitel har vi diskuterat möjligheter och svårigheter när det gäller att få fram underlag för t.ex. förvaltning och politiska beslut beträffande prioritering och hantering av landskapens värden för friluftsliv och naturturism. Vi har pekat på svårigheterna att på något enkelt sätt »mäta« dessa landskapskvaliteter då vad som är värdefullt är knutet till vad det gäller för aktiviteter och vem man frågar – exempelvis i vilken grad personen är »urbanist« eller »purist«. Vi har också presenterat en begreppsram för huvudsakliga val mellan olika förhållningssätt till natur och landskap – ekostrategier. Poängen med en sådan begreppsram är inte minst att den behövs som ett underlag för diskussioner om konsekvenser av val mellan olika ekostrategier och förskjutningar av strategierna över tiden. Det kan vara konsekvenser i termer av naturupplevelser, konflikter, folkhälsa, ekonomi, miljöproblem, resursanvändning och planeringsbehov. Avslutningsvis är det viktigt att peka på att människors intressen och engagemang är starka argument i sig och att även dessa går att undersöka vetenskapligt genom brukarundersökningar, intervjuer och enkäter. I ett demokratiskt samhälle finns all anledning att prioritera utifrån vad många människor upplever som viktiga värden t.ex. friluftsliv och naturkontakt som medel för olika syften och som egenvärde.

---

6. Uttrycken strömfåra och kontrapunkt från Hettne 1982, med samma utvecklingsteoretiska anslag.

NJAKAFJÄLL: ORÖRDHET OCH SKOGSBRUK I EN OMSTRIDD SKOG

I januari 1997 blockerade miljöorganisationen Greenpeace en skogsbilväg vid Njakafjäll i södra Lappland. Syftet var att stoppa den avverkning som redan delvis genomförts av Vilhelmina Övre Allmänningsskog. Skogen hade då i nästan 10 år varit föremål för konflikt mellan markägaren och den svenska miljörörelsen. Under dessa år hade i stort sett varje tänkbar myndighet varit inblandad i ärendet, liksom stora delar av lokalbefolkningen.

Konflikterna startade i samband med byggandet av en skogsbilväg 1984 (Hemberg 1999). Man planerade dels att genomföra en avverkning, dels ansöka om bidrag till vägbygge från Skogsvårdsstyrelsen. Samtidigt klassades området av Naturvårdsverket som skyddsvärt (Löfgren 1984). Organisationen Steget Före inventerade området och fann flera arter som tydde på lång skoglig kontinuitet, särskilt i de områden där Allmänningen hade ansökt om att få avverka. För miljörörelsen var både arterna, som indikerade den långa kontinuiteten, och områdets obrutenhet argument för att skogen skulle skyddas. Avverkningsmogen skog fanns också inom en annan del av Allmänningen, vars styrelse tvingades välja mellan ett annat område, där samebyn hade värdefullt hänglavsbete, och Njaka. Allmänningen och samebyn enades om vilka värden som var viktigast: »Dom här naturvårdsmänniskorna, dom kan vi slänga till Stockholm, i klartext alltså» (intervju 1999.11.05). Viljan att genomföra avverkningarna kopplades i den lokala diskussionen till lokal identitet, medan naturvårdsengagemang förknippades med urbanitet och verklighetsfrånvänd kärlek till naturen. Vi kan se det som konflikt mellan »hembygdens nyttjande» och »museum» i den ekostrategiska begreppsram som presenterades ovan.

En knapp vecka efter att avverkningen startats fann man att timret stämpelats med ordet *urskog* i ändarna. Organisationen Fura hävdade att aktionen var att betrakta som »konsumentmärkning» (Johansson 1993). Eftersom nästan all skog i Njaka någon gång hade brukats hävdade Allmänningens representanter att urskogsargumentet var ohållbart (Johansson citerad av Winka 1993). Men orördheten fortsatte att vara ett centralt argument. I ett debattinlägg stödde sig två unga fältbiologer på konventionen om biologisk mångfald från Rio 1992, när de hävdade att Njakafjäll måste bevaras för framtiden. De ville också bevara av estetiska och antropocentriska skäl:

Men skogen är viktig för oss också. Det är inte bara för osttickans, doftskinnets och den nordliga glattbaggens skull som vi vill ha den kvar. Det är också för känslan att kunna åka skidor på vintern, rakt ut i ingenstans, där det är helt tyst och man bara har naturen runt om sig. Där världen fortfarande är ren och oförstörd och naturen har sin gång. Riktig vildmark är något som håller på att bli en bristvara runt om i världen (Lidén & Johansson 1993).

Efter en dramatisk historia skyddades skogen vid Njakafjäll, när regeringen betalade ersättning till Vilhelmina Övre Allmänning som senare kunde köpa produktiv skogsmark nära Åsele. Idag är Njaka en så kallad »exempelskog» där Allmänningen istället för att bedriva skogsbruk underlättar för friluftslivet genom att sköta stigar och vandringsleder, vindskydd och eldningsplatser samt genom

att sätta ut informationsskyltar. Njakafjälls skogspolitiska historia har blivit en del av friluftsupplevelsen och »hembygdens nyttjande« (i den ekostrategiska begreppsramen) har inkluderat ett nytt turistiskt nyttjande av det lokala landskapet. Läs mer i Lisberg Jensen 2002a & 2002b.

*Foto: Leif
Jougda*

4. ETT FENOMEN MED MÅNGA RELATIONER

I KAPITEL 2 POÄNGTERADES inte bara behovet av att reflektera över personliga förhållningssätt till friluftsbegreppet och behovet av breda diskussioner när det gäller friluftsliv som forsknings- och planeringsfråga. Där lyftes också fram behovet av normativa – idéburna – bestämmningar av friluftsbegreppet. Detta som en del i samhällsdebatten och på så sätt ett underlag för inte minst planering för friluftsliv. Typiskt för normativa definitioner är att de i stor utsträckning skapas i relation till och i konflikt med andra begrepp och andras intressen av att definiera friluftsbegreppet. I det här kapitlet ska vi därför fördjupa oss i några av friluftslivets relationer till vad vi ser som särskilt relevanta andra områden, nämligen idrott, miljöengagemang, hälsa och regional utveckling (förutom turism som är en del av denna boks anslag och som behandlades i kapitel 2).

Friluftsliv och idrott

Olson (1987:18) påpekar att när en idrottsutredning lades fram 1969 fick »Idrott ... stå som den 'samlade beteckningen' för både idrott och friluftsliv«. Det här var ett perspektiv som var mycket främmande för många av friluftslivets företrädare. Vi kan också se en tydlig reaktion i den definition av friluftsliv som görs i en departementsskrift 20 år senare – en skrift som samtidigt kan ses som en viktig startpunkt för det ökade statliga engagemang för friluftsliv som i mycket är denna boks referensram. I skriften från 1999 kan vi bl.a. läsa: »Friluftsliv bör definieras som 'vistelse och fysisk aktivitet utomhus för att uppnå miljöombyte och naturupplevelse utan krav på prestation eller tävling'« vilket ju också vi har som utgångspunkt för denna bok. Departementsskriften förtydligar sedan att en given utgångspunkt för utredningsgruppens arbete »har varit att det statliga friluftsstödet inte längre skall ses som en del av statens stöd till idrotten« och för detta hänvisar man till förslagen från den då senaste idrottsutredningen som sade att »tävlingensinslaget i flertalet friluftsförbund är helt frånvarande eller starkt nedtonat«. Istället lyfter departementsskriften fram att »utöver att stimulera till ett ökat friluftsliv handlar det för friluftsförbunderna mer om att värna miljön eller främja säkerhet« (Statens stöd 1999:9 och 19).

Definitionen av »idrott« blir central i den »kulturkamp« det har varit och är i förhållande till friluftsliv. Så här står det t.ex. i utlysningstexten till akademiska tjänster i idrott: »Vi definierar idrott som 'all fysisk aktivitet genomförd med målet att främja fysisk och psykisk hälsa, rekreation, tävlingsprestation och estetisk upplevelse'«. Det är ju en mycket bred definition och många skulle inte ha någon svårighet att definiera in även »friluftsliv« i detta. Friluftsliv är också ett av de områden som idrottshögskolor och idrottslärarutbildningar arbetar med.

Ett viktigt principproblem som detta illustrerar är skillnaden mellan formella definitioner, som den återgivna ovan, och samma ords »laddning«. Vi kan ta ett exempel från den allmänna debatten och erinra oss att begreppet »folkhem« från början myntades från konservativt håll i det svenska 1900-talets början. Men det är uppenbart att all användning av detta ord i dag måste ta hänsyn till dess senare helt centrala roll inom det socialdemokratiska samhällsbyggandet. Skall man använda ordet folkhem idag så är det nödvändigt att på olika sätt väga in inte bara ordens ursprungliga och/eller av några givna definitioner. Man måste också väga in ordets »laddning« och inte sällan upptäcka att detta innebär att något annat ord, alternativt kompletterande prefix eller suffix,¹ sannolikt är nödvändigt för att ordet skall fylla sin tänkta roll. Laddningens betydelse är särskilt stor om vi diskuterar begrepp som är allmänt använda i samhällsdebatt och media samtidigt som de flesta människor personligen stiftat närmare bekantskap med det. Idrott är uppenbart ett sådant begrepp som det finns all anledning att tro är mycket svårt att »ladda om« för att t.ex. tillfredsställa friluftslivets företrädare – vilket den moderna friluftsideologiska debatten också tydligt visat.

Vi kan här anknyta till idrottsfilosofen Claudio Tamburini vid Göteborgs universitet (Feldreich 2000): »Idrottsfilosofin har vissa vedertagna definitioner av vad idrott är: Idrott ska vara en fysisk verksamhet, den ska finnas i tävlingsform, den ska vara historiskt etablerad och utbredd och den ska vara organiserad med idrottsledare, domare, aktiva och med eget regelverk«. Det är bara att konstatera att flera av dessa fundament står i direkt konflikt med vad många anser är mycket av »friluftslivets« och »naturkontaktens« egenart t.ex. idrottens tävlingsform och regelverk. Så även om det finns många viktiga överlappningar, t.ex. »multisport«², så är det viktigt att veta i vilken utsträckning det är idrott eller friluftsliv man har som utgångspunkt för rekreationspolitik, pedagogik eller fysisk planering.

---

1. Kompletterande inledning eller avslutning av ett ord, typ t.ex. *naturturism* eller *turismnärning*.

2. Här är tendenserna till sportifiering av friluftsliv av särskilt intresse (Arnegård & Sandell 2009).

Miljöengagemang och friluftsliv

Bidrar friluftsliv till miljöengagemang? Denna fråga finns all anledning att diskutera men i pedagogiska sammanhang tycks man ofta ta sambandet för givet. Kopplingar finns med all sannolikhet men är inte enkla. Ett förslag på ett mer komplext samspel mellan friluftsliv och miljöengagemang har Sandell gjort där han skiljer på olika typer av friluftsliv och olika grad av miljöengagemang (i Brügge et al. 2007:218). Det har också gjorts en del forskningsöversikter, t.ex. Öhman (2003) och Rickinson et al. (2004). Se även kapitel 9 i denna bok. Generellt är det rimligt att anta att friluftsliv i sig kan motivera till engagemang i miljöfrågor och exempelvis ungdomsföreningen Fältbiologerna hävdar att miljöengagemanget har sitt ursprung i känslan för naturen (om Fältbiologerna se Klöfver 2008). Denna känsla grundar sig då i egna upplevelser av naturen och i den kunskap om ekologiska samband som man därmed kan få. Men man skulle även kunna tänka sig den omvända ordningsföljden att miljöengagemang stimulerar till intresse för vistelse i naturen. Ett viktigt perspektiv är naturupplevelsens tänkbara betydelse för en djup känsla av sammanhang och tillhörighet som gör ett mer miljövänligt beteende till något självklart. Det är då inte så mycket en uppoffring att vara miljövänlig utan mer en konsekvens av något som kanske kan liknas vid en hemkänsla och vänskap med miljön/naturen (jfr. Faarlund 1990). Vi kan notera att i en nationell enkätundersökning om friluftsliv och naturturism i Sverige genomförd av forskningsprogrammet »Friluftsliv i förändring« så var det omkring hälften som uppgav att de helt instämmer i att de får ökade insikter om samspelet i naturen och en känsla av att själva vara en del av den, när de vistas ute i naturpräglade miljöer och endast ett fåtal höll inte med för egen del (Fredman et.al. 2008b).

Pepper har diskuterat miljöengagemangets idéhistoriska och sociala bakgrund (1996). Han menar att miljöengagemang är en del av en större, civilisationskritisk rörelse som också innefattar andra åsikter än dem som berör själva naturumgänget. Bramwell (1989) har visat att miljöengagemanget från 1800-talets slut fram till idag varit nära förknippat både med den vetenskapliga ekologin och med en mer romantisk känsla för naturens sammanhang. Ur denna koppling har en politisk ideologi växt fram. Att medborgarna får tillfälle att upplevelsemässigt och känslomässigt befinna sig nära naturen är ur en sådan utgångspunkt avgörande för solidaritet med bevarande av biologisk mångfald och med planering för hållbar utveckling.

Att studera »miljöengagemang« är naturligtvis av fundamental betydelse för samhällsvetenskaplig miljöforskning. Inte minst är det av intresse att försöka mäta graden av miljöengagemang, kopplingar till olika bakgrundsfaktorer (t.ex. friluftsliv) och till miljövänligt beteende. Samtidigt, som redan påpekats, är detta mycket komplexa frågor och någon kungsväg till ett ökat miljöengagemang hos allmänheten har

av uppenbara skäl ännu inte påvisats. Ett av de mer frekvent använda instrumenten för att mäta miljövänlighet bland allmänheten är den s.k. NEP-skalan (new environmental paradigm; senare föreslagen att bli förnyad till New Ecological Paradigm; Dunlap et al. 2000). Tanken är att denna skala skall mäta grundläggande förhållningssätt med avseende på människans förhållande till naturen. Återkommande drag är att skalan antyder ett starkare engagemang bland yngre, välutbildade och urbana personer.

Även om NEP-skalan förmår beskriva förekomsten av ett grundläggande förhållningssätt (ett Environmental eller Ecological Paradigm) så vill vi peka på svårigheten att bedöma om detta perspektiv leder till eller involverar ett mer miljövänligt beteende i en mer handfast bemärkelse (resursanvändning, återbruk, konsumtionsvanor etc.) – något som naturligtvis är fundamentalt. Lite tillspetsat kan man tänka sig den urbana, unga storstadsmänniska som inte bara svarar »rätt« på alla NEP-frågor om att människan inte bör dominera naturen och även rapporterar sin långt drivna sopsortering – men som samtidigt flyger till London över helgen för att shoppa. Samtidigt som den äldre, lägre utbildade småbonden i glesbygd svarar ja på motsvarigheten till frågan om »humans have the right to modify the natural environment to suit their needs«³ och ställer sig tveksam till om »plants and animals have as much right as humans to exist«⁴ eller att »if things continue on their present course, we will soon experience a major ecological catastrophe«⁵ – och därför får en låg ranking på NEP-skalan; samtidigt som han lever mycket nära naturen, eldar med ved och inte gör av med särskilt mycket materiella resurser i övrigt.⁶

Ett ytterligare problem med NEP-skalan är att den uttrycker en värdering, nämligen att instämmande i utsagor om hållbarhet innebär en form av högre medvetenhet om miljöfrågorna än instämmande i mera konkreta påståenden om enskilda miljöproblem. En bakomliggande tankefigur är att debatten om miljö- och resursfrågorna under ett antal decennier gått mot en högre medvetenhet. Invändningarna mot att instämmande i abstrakta påståenden om ett synnerligen svårfångat begrepp som »hållbar utveckling« skulle innebära en högre form av medvetenhet förefaller uppenbara. Lindén visar (2001) att befolkningar i olika länder rankar

---

3. »Människan har rätt att förändra naturen för att den ska passa hennes behov«.

4. »Växter och djur har samma rätt att existera som människor«.

5. »Om saker fortsätter som nu, kommer vi snart att få uppleva en storskalig ekologisk katastrof«.

6. För en översikt över NEP skalan och studier som gjorts utifrån den, se Dunlap et al 2000; och för ett vidare resonemang om pedagogiska aspekter på miljöengagemang, se Sandell et al 2003 och för en särskild forskningsöversikt över samspelet mellan friluftsliv och miljöengagemang se Öhman 2003.

miljöproblemen olika, men att de problem som upplevs i vardagen, som dåligt dricksvatten eller luftföroreningar, genomgående rankas högt. Däremot rankar medborgare i utvecklingsländer globala miljöfrågor som allvarligare än medborgarna i senindustriella länder (ibid:30). Guha (i Guha & Martinez-Alier 2000) beskriver den västerländska miljörörelsen som en »full belly environmentalism« – de mätta magarnas miljöengagemang. Han menar att den västerländska medelklassen, som lever mycket långt från ett dagligt slit för överlevnad, förespråkar att man skyddar naturen från människan utan att ta hänsyn till dem som dagligen får sin försörjning därifrån. Särskilt riktar Guha sin kritik mot den så kallade djupekologiska rörelsen, som han menar representerar ett dualistiskt tänkesätt, där naturen och samhället hålls isär och där vetenskapen får rollen av att precisera hurdan naturen skall vara och hur den skall användas. Att med bil ta sig ut till vildmarken för att konsumera landskapet som en upplevelse är enligt Guha även det ett utslag av konsumtionssamhället (ibid.).

Sammantaget är samspelet mellan friluftsliv och miljöengagemang mycket komplext, något som samtidigt inte bör förvåna då båda begreppen är svårfångade. Hur mycket och vilket friluftsliv bör krävas för att någon anses vara friluftsenagerad? Hur mycket och vilket, praktiskt och intellektuellt, miljöengagemang bör krävas för att man skall anses miljöengagerad? Samtidigt är det rimligt att tro att konkreta upplevelser hos allmänheten av natur och av människans beroende av naturen är fundamentalt för miljöengagemang i ett demokratiskt samhälle. – Och att ett av de viktigaste områdena för dessa upplevelser är friluftsliv och naturturism.

Friluftsliv, folkhälsa och samhällsekonomi

Nittiofyra procent instämde i påståendet »att vistas i skog och mark gör mig avspänd och harmonisk« när Nils Uddenberg i en enkätundersökning studerade »moderna svensks syn på människans plats i naturen«. ⁷ I en nationell enkätundersökning kan vi notera att medianvärdet för självskattad hälsa (på en skala från 0–100) sätts till 80 av de svarande men om inte möjligheten att utöva friluftsliv under det senaste året hade funnits så sjunker medianvärdet för självskattad hälsa till 50 (Fredman et al. 2008b). Det är knappast någon överdrift att påstå att hälsorelaterade ansatser är en av friluftslivets viktigaste relationer idag. Det också viktigt att se att det handlar om ett brett hälsoperspektiv inkluderande fysiska, psykiska och sociala aspekter. Det gäller både frågor om att bibehålla och understödja hälsa liksom att behandla sjukdom. Som exempel på

---

7. Uddenberg 1995:177.

den första understödjande ansatsen kan vi nämna en så grundläggande sak som att röra på kroppen – t.ex. genom att bedriva friluftsliv. Som exempel på det andra, den behandlande ansatsen, kan vi peka på den gamla traditionen att dricka brunn på kurorter eller att andas frisk luft på sanatorier som ett led i sjukdomsbehandling.⁸ I vilket fall är det idag självklart att fysisk kroppsrörelse i naturpräglade landskap (friluftsliv, jogging, stavgång, skidåkning, skogsvandringar etc.) är en huvudstrategi när det gäller att få en urban befolkning att röra på sig. Från dessa medicinska och naturvetenskapliga perspektiv på friluftsliv och hälsa kan vi sedan se ett långt kontinuum av olika mål och ambitioner bort mot mer subjektiva och mentala perspektiv. Det handlar i det senare fallet ofta om mer existentiella teman i linje med att se friluftslivet som ett egenvärde som nämndes i kapitel ett. Det påminner oss om naturkontaktens betydelse för hälsa och livskvalitet som en betydligt djupare och vidare fråga än friluftsliv som bara ett sätt att röra på sig.⁹ Om vi återknyter till diskussionen kring figur 2:3, om hur friluftsliv kan ses både som ett medel och som ett egenvärde och med en spänning mellan ett evolutionärt och ett kulturellt grundat tolkningsmönster, så gör hälsofrågan förstås ett antal olika reflektioner möjliga. Exempelvis:

- att det är en evolutionär nödvändighet att röra på kroppen för att inte bli sjuk är ett självklart påstående och relativt lätt att vetenskapligt bevisa, men att däremot påstå att det är evolutionär nödvändighet att röra på sig just i naturpräglade landskap är betydligt svårare att bevisa;
- däremot kan man belysa hur man på olika sätt, bland olika grupper, i olika tidsperioder och med olika argument har ansett det nödvändigt att ha kontakt med naturpräglade landskap;
- man kan också genom redovisningar av hur olika personer och grupper upplever att vara i naturpräglade landskap, t.ex. genom friluftsliv, visa på dettas betydelse för dessa personer och grupper;
- huvudfrågor om man i första hand ser friluftslivet som ett medel (i detta fall för hälsa) blir då att försöka bevisa dess för- och nackdelar i förhållande till andra medel (i termer av t.ex.: samhällskostnader, individuella kostnader, motivation, uthållighet, andra värden, utrustnings- och kunskapskrav, miljökonsekvenser, möjligheter och svårigheter att nå olika grupper);

---

8. I det senare fallet särskilt tuberkulos – vilket också visar på behovet av att metoden kritiskt utvärderas mot andra metoder som kan tillkomma t.ex. antibiotika.

9. Se vidare om friluftsliv/naturkontakt och hälsa av svenska författare i t.ex.: Grahn 1991b; Grahn et al. 1997; Nordström 1994; Norling 1995; Åkerblom 2003; Hartig et al. 2003; Johnson & Tenngart 2005; Ottosson & Ottosson 2006; se även www.halsansnatur.se där bl.a. översikter över svensk och engelskspråkig litteratur finns.

- det är här förstås viktigt med ett brett och mångvetenskapligt perspektiv på hälsa (understödjande, behandlande, för stressåterhämtning, kroppsligt, mentalt och socialt)
- om man, t.ex. utifrån utsagor från olika grupper, i första hand ser friluftslivet som ett mål och egenvärde som synes inkludera hälso-befrämjande och läkande egenskaper blir det viktigt att belysa hur detta upplevs, vad som verkar vara hindrande och befrämjande för att det skall fungera för dessa (vilka landskap, aktiviteter etc.).

Sammanfattningsvis förefaller det viktigt när det gäller friluftsliv som medel för hälsa att inte bara försöka beskriva dess effekter (underförstått jämfört med att inte använda friluftsliv) utan att i större utsträckning utvärdera friluftsliv relativt andra tänkbara metoder (typ: idrottshallar och kulturarrangemang) utifrån vad det är för hälsounderstödjande eller sjukdomsbehandlande effekt man är intresserad av. För fullständighetens skull bör förstås också påpekas att friluftsliv kan innebära hälso- och skaderisker, allt från skoskav på fjällvandringen och magproblem på grund av dåligt badvatten till överkänslighet för getingstick och att ramla ner i glaciärspäckor. Ur ett myndighetsperspektiv liksom för företag innebär det här en del inte helt lätta frågor om ansvar, anvisningar och förebyggande åtgärder i landskapet. En annan viktig aspekt på detta är för- och nackdelar med licensieringar för att leda olika typer av aktiviteter vilket är mycket vanligt utomlands och vars betydelse ökar i Sverige. Å ena sidan är det ofta nödvändigt med stränga kunskapskrav för riskfyllda aktiviteter som dykning, klättring eller forsränning, å andra sidan finns en risk för minskad självtillit och frihet liksom ökad oro om sådana krav börjar tillämpas på allt fler aktiviteter.

Folkhälsa, sjukskrivningar och livskvalitet är även relaterade till ekonomiska aspekter (Lindgren & Bolin 2006). Att friluftslivet i sin helhet har en mängd ekonomiska effekter är uppenbart – från överlappningen mot turismens lokala, regionala, nationella och globala ekonomi, till friluftslivrelaterat mode och som del i ekonomiskt relaterade livskvalitetsfrågor. Eller med andra ord, betydelsen av naturturism som underlag för arbetstillfällen i glesbygd vilket gör det möjligt att bo kvar i en älskad trakt kanske är en lika viktig hälsoeffekt av friluftsliv som ytterligare några stavgångare i den tätortsnära skogen. Vi kan också notera att möjligheter till friluftsliv helt eller delvis hade påverkat valet av boende för fyra av tio svarande och nära 90 % menade att utomhusvistelse gör deras vardag mer meningsfull när de tillfrågades i en nationell enkätundersökning (Fredman et al. 2008b).

Friluftsliv, lokal livskvalitet och regional utveckling

Om vi lägger följande två citat bredvid varandra (hämtade från Sandell 2001a) så framgår det med all önskvärd tydlighet hur olika synen på friluftsliv, naturvård och turism kan te sig från olika horisonter. Så här skrev Lage Karlsson i Fjällklubbsnytt (2/87) i sin artikel om det då aktuella förslaget om en ny stor nationalpark i Kirunafjällen:

Tänk om hela fjällkedjan vore nationalpark! Då hade Stora Sjöfallet fortfarande gjort skäl för sitt namn. Ingen Suorvadamm, inga kraftverk i Ritsem, Vietas eller Seitevare. Inga stora kraftledningarna som korsar landskapet. Inga stora turistanläggningar i Riksgränsen, Björkliden och Kvikkjokk. Inga liftar, slalombackar och annan turistisk infrastruktur. Ett enda stort rekreatiomsområde för naturälskare, fjällvandrare och forskare utan risk att bli störda av motorbuller. Vilken önskedröm! Vilken utopi!

Vi kan jämföra detta med följande citat från en insändare i Norrbottens-Kuriren om samma fråga och från samma tidsperiod:

Om det skulle bli så olyckligt, att Kiruna kommuns naturområden skulle bli nationalpark, då skulle Kiruna kommun tappa sin nuvarande 'identitet', sin 'dragningskraft' och 'nuvarande lockelse' till total 'frihet' att jaga, fiska, ströva samt göra fjällvandringar och erhålla naturupplevelser under naturliga förhållanden i en för Europa ovärderlig kvarvarande natur. Bara ordet 'nationalpark' tar bort friheten till naturen, oavsett de aktuella uppluckrade reglerna gällande nationalparksförhållanden.

Vi kan här återknyta till den ekostrategiska begreppsram som introducerades i kapitel 3 (hämtat från Sandell, 2000b) och notera de grundläggande motsättningar som finns mellan olika perspektiv på vad som är en önskad samhällsutveckling när vi rör oss vänster–höger respektive upp–ned i figuren (jfr. t.ex. figur 3:2 och 3:3). Det handlar om hur markanvändningsplanering ofta blir en fråga om »exploatering« respektive »bevarande« (uppåt–neråt i figuren). En parallell till den vågräta dimensionen – om utgångspunkt i viss funktion eller i visst landskap – är de planerings-teoretiska traditionerna »rationalism« och de kritiska motrörelser mot detta under begrepp som »social learning«, »social mobilization« och »kommunikativ planering«. De senare lyfter ofta fram lokalsamhället och innevanarnas egen roll i planeringen. Den förra, rationalistiska, traditionen inkluderar både en marknadens rationalitet och en social rationalitet definierad utifrån kollektiva intressen. Men i båda fallen kännetecknas rationalismen just av att man utgår ifrån funktionalism (vilken funktion man är intresserad av att sätta i centrum). När så en plats funktion för ett visst syfte tagits som utgångspunkt följer funktionsspecialisering och funktionsseparering. Funktionssepareringen innebär att olika funktioner åtskiljs i rum och/eller tid – cyklar för sig och bilar för sig i stadslandskapet. Men det kan även gälla att skilja på »vild« och »brukad« mark. Där den förra specialiseras med hjälp av reservat, skötselföreskrifter och

besöksnäring och den senare specialiseras med hjälp av maskiner, kemikalier och forskning utifrån något mål, t.ex. stort antal kubikmeter massaved om det är skogsmark.

I mer konkreta termer, och med en snegling åt den svenska fjällregionen, så skulle en lite spekulativ och tillspetsad kategorisering av olika utvecklingsperspektiv kunna se ut som det som är skrivet med fetstil i figur 4:1. Vi bör här notera både den grundläggande orienteringen längs den vågräta axeln, alltså i vilken utsträckning som den storskaliga produktionsspecialiseringen eller de lokala förhållandena är utgångspunkt för utvecklingssträvanden. Något vi känner igen i termer som »Top/Trickling Down» respektive »Bottom-up» eller »Internationell konkurrenskraft» respektive »Lokal självtillit». Här bör också påpekas den principiella skillnad som ligger i orden »eller...» respektive »med...» på figurens vågräta axel då den funktionella specialiseringen till vänster i princip handlar om att i större utsträckning *välja* vad som har högst prioritet. Detta till skillnad från mer »underifrån» orienterade utvecklingsperspektiv till höger som i regel lyfter fram en mångfald av näringar och betydelsen av integration och »mångsyssleri». ¹⁰ Poängen med den här typen av begreppsram är att vi kan diskutera konsekvenser av olika planeringsstrategier. Exempelvis i termer av vilken typ av regional utveckling som sannolikt är lättast att känna sig hemtam i för grupper knutna till olika typer av friluftsliv och naturturism och var troliga konflikter och konkurrerande intressen ligger.

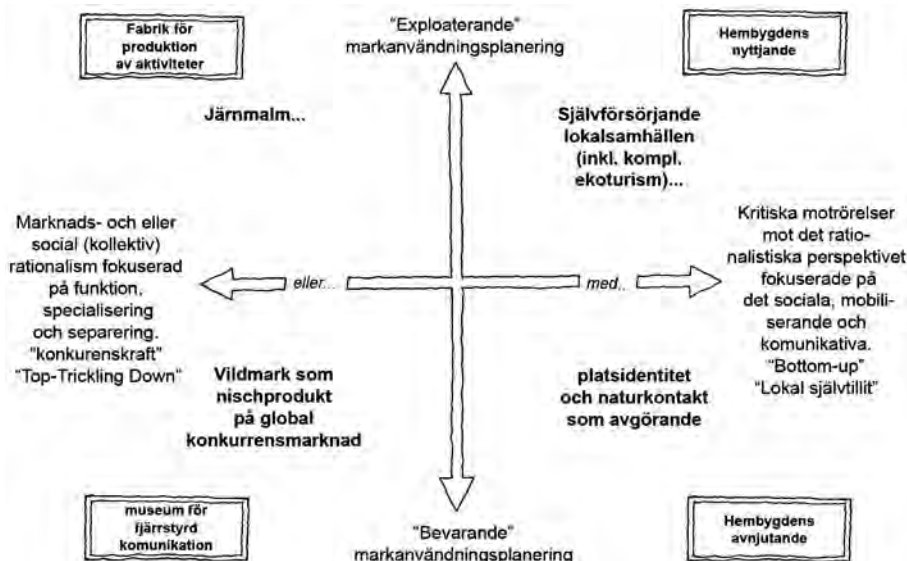
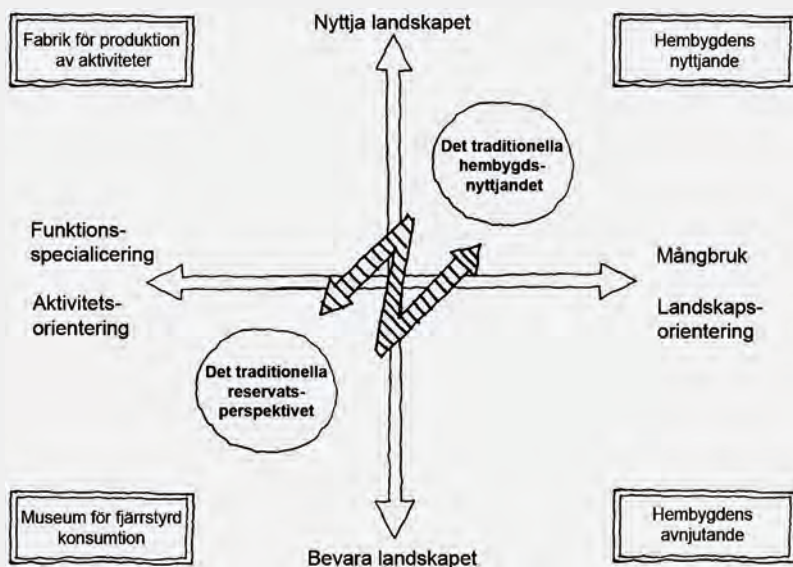

Fig. 4:1. Den ekostrategiska begreppsramen tillämpad på utvecklingsfrågor, samhällsplanering och regional utveckling (se vidare i texten; från Sandell 2000b).

10. Exempelvis det förindustriella jordbrukarsamhällets kombination av areella näringar, eller hur detta i dagens kust-, skogs- och fjällbygger inte sällan kombineras med turism och lönearbete.

KIRUNAFALLET

Detta kapitel avslutades med refererat av två röster om ett nationalparksförslag i Kirunafjällen i slutet av 1980-talet. Det var dels en utopisk förhoppning om att hela fjällkedjan skulle bli nationalpark skrivet i Svenska Fjällklubbens tidskrift, dels en insändare i lokaltidningen med rakt motsatt budskap. I korthet gick det aktuella nationalparksförslaget ut på att etablera en ovanligt stor nationalpark i Kirunafjällen (Europas största) inkluderande ett intensifierat utbud för turister (informationscentrum och zonering; inte minst utifrån internationella förebilder), samt att göra en kraftig satsning på planering och skötsel i en ny och mer lokalt förankrad förvaltningsform.¹ Motståndet bland lokalbefolkningen i Kiruna var framför allt grundat i deras oro för inskränkningar i det traditionella nyttjandet av området för jakt, fiske och snökoteräkning. Samtidigt som den lokala insändaren publicerades, hösten 1988, samlades i Kiruna in över 15 000 namn mot nationalparksförslaget. Förslaget lades också efter en intensiv debatt på is för överskådlig tid.

Figur 4:2. En illustration till motsättningen kring nationalparksförslaget i Kirunafjällen i slutet av 1980-talet med hjälp av Sandells ekostrategiska begreppsram (se kapitel 3 och Sandell 2005).

1. Se vidare i Sandells återblickande forskningsrapport (Sandell 2000b) och projektets slutrapport Naturvårdsverket (1989) samt Sandell (2005) där detta fall knyts in i en vidare historieskrivning och jämförs med två andra reservatsfall (Kiruna biosfärområde och Södra Jämtlandsfjällens nationalparksförslag). Se även de övergripande och framtidsorienterade naturvårdsdiskussionerna i Lundgren (2009) eller den internationella översikten Frost & Hall (2009).

Huvudaktörerna i diskussionen var Naturvårdsverket som drev förslaget tillsammans med framför allt Norrbottens turistråd, mot ett lokalt motstånd kanaliserat genom framför allt Kiruna Jakt och Fiskevårdsförening. Nationella företrädare för naturvård eller friluftsliv som Svenska Turistföreningen, Naturskyddsföreningen eller Friluftsförbundet syntes inte så mycket när debatten gick som hetast. Detta var troligen bl.a. beroende på att man upplevde att förslaget präglades av för mycket exploatering för de mer »puristiskt« orienterade (som prioriterar naturnärhet, enkelhet och att rå sig själva i friluftslivet; se vidare kapitel 3), och det fanns inte heller något akut hot mot området. De mer tillfälliga friluftsintressenterna, t.ex. de som går en fjällvandring ibland som ett fritidsintresse bland många andra, är i allmänhet inte organiserade så att de får särskild information om den här typen av frågor, och man har inte kanaler för att föra fram sina eventuella åsikter i saken. Orsaken till att nationalparksförslaget inte blev genomfört kan ses bl.a. som en »brist på allianser«. Många kände att för dem främmande element var centrala i parkförslaget samtidigt som man inte litade på att de egna perspektiven (som också sades finnas med) verkligen skulle få tillräcklig tyngd i praktiken och i det långa loppet.

Beroende på Kirunabornas upplevelse av hot mot pågående markanvändning och ett sedan tidigare djupt rotat misstroende mot centrala myndigheter – inte minst Naturvårdsverket – lades alltså nationalparksförslaget på is för överskådlig tid. Nationalparkens eventuella möjligheter upplevdes av Kirunaborna vara mindre värda än den betydelse man tillmätte de restriktioner man räknade med skulle bli följden för den på orten vanliga användningen av de omgivande naturområdena. I figur 4:2 har Sandell tillämpat sin ekostrategiska begreppsram för att illustrera den huvudsakliga konflikten bakom att nationalparksförslaget lades på is.

5. FRILUFTSLIVETS EKONOMISKA VÄRDEN

DETTA KAPITEL BELYSER friluftslivets ekonomiska värden. Det omfattar upplevda och kommersiella värden, ekonomiska effekter, kostnader och intäkter, kollektiva nyttigheter samt en diskussion om friluftsutrustning som tillväxtbransch. Utgångspunkter är både friluftsutövaren och naturområdet. Inom det kommersiellt organiserade friluftslivet utgör turismföretaget en viktig utgångspunkt, vilket vi beskriver i ett eget kapitel.

Som en start på den ekonomiska diskussionen, låt oss titta närmare på Skåneleden vilken slingrar sig drygt 100 mil genom det sydsvenska landskapet. Då cirka 90 % av Skånes befolkning bor i tätorter innebär leden en möjlighet till friluftsliv och naturupplevelser för många människor. Men att underhålla en vandringsled kräver engagemang och insatser av många slag från flera olika håll. På Skåneledens egen hemsida på Internet (www.skaneleden.org; 2008-07-17) finns följande information under rubriken »Vad kostar det att sköta Skåneleden?«:

Stiftelsen för fritidsområden i Skåne skjuter till ca 1 200 000 kr per år. De drygt 25 kommunerna i sin tur lägger ner ytterligare ca 1 500 000 kr. Att driva, sköta och marknadsföra leden är relativt billigt i förhållande till andra fritidssysselsättningar. Slår man ut kostnaden för leden på exempelvis 100 000 dagsvandringar så blir kostnaden ca 27 kr per vandring. Eller om vi slår ut det på Skånes 1,1 miljoner innevånare så bidrar de med 2 kr och 45 öre vardera för att leden skall finnas. Den vinst som uppstår i och med att vandraren rör på sig och på så sätt erhåller en bättre fysisk status är mångdubbelt större. Med andra ord är Skåneleden en lyckad investering för samhället. Att det blir så billigt beror ju på att man så att säga roar sig själv men även på det faktum att markägarna kostnadsfritt ställer upp med sin mark, och tar de störningar och slitage som vi åstadkommer när vi går fram. Framför därför gärna din uppskattning när ni möts.

Citatet ovan ger en illustration på ekonomins roll inom friluftslivet. Här talas om att samhället genom att driva leden får *kostnader* som i själva verket täcks genom *bidrag* från skattebetalarna som i sin tur leder till *vinster* i form av bättre folkhälsa, vilket sammantaget antas vara en god *investering* för samhället. Vi ska här inte fördjupa oss i dessa orsakssamband utan istället ta fasta på de ekonomiska begreppen i syfte att titta närmare på friluftslivets ekonomiska värden. Vi har valt att samla den

samhällsekonomiska analysen i ett eget avsnitt eftersom den dels vilar på egna teoretiska grunder och begrepp, dels har stor betydelse för både politiska och privata beslut kring såväl friluftsliv som naturturism. Det kommersiellt organiserade friluftslivet beskrivs i kapitel 6.

Ur ett samhällsekonomiskt perspektiv kan friluftslivet betraktas som en del i det större problemkomplexet kring hur knappa resurser på bästa sätt ska fördelas. Den ekonomiska analysen syftar till att öka välfärden hos individerna utifrån antagandet att individen själv fattar rationella beslut och kan avgöra välbefinnandet i varje given situation. Detta innebär bland annat att individen har preferenser för olika varor och tjänster (nyttigheter) enligt särskilda kriterier och att dessa preferenser kan uttryckas i en så kallad nyttofunktion. Som vi tidigare konstaterat finns en rad viktiga samband mellan friluftslivet och naturmiljön, varför den ekonomiska analysen av friluftslivet ligger nära den s.k. neoklassiska miljö- och naturresursekonomin. Utgångspunkten för den miljöekonomiska analysen är marknadsekonomin där teorin lyfter fram den roll som samspelet mellan ekonomi och ekologi har för välfärden (Brännlund & Kriström 1998). Det är således naturen som utgör den knappa resursen i den bemärkelsen att den inte kan användas för alla ändamål på samma plats vid samma tillfälle. Det finns ett till miljöekonomin närbesläktat ämne som heter ekologisk ekonomi (Söderbaum 1993). En viktig skillnad mellan de två är att miljöekonomin i högre grad vilar på strikta definitioner kring individens beteende och marknadens funktion. Ekologisk ekonomi är ett något mindre väldefinierat ämne, som med miljö i fokus och med ett helhetsperspektiv strävar efter att integrera olika synsätt. Det finns också de som menar att ekologiska ekonomer är mer skeptiska till den teknologiska utvecklingens möjligheter jämfört med neoklassiska ekonomer. Utgångspunkten för detta kapitel är den neoklassiska ekonomin.

Två frågeställningar är centrala i den friluftsekonomiska analysen: dels hur förvaltningen av områden för friluftsliv kan förbättras och bli mer effektiv, dels hur samhällets resurser ska fördelas för friluftsliv (eller andra ändamål) för att uppnå största möjliga nytta. Det senare är av speciellt värde att studera då olika typer av markanvändning eller friluftsutövande är i konflikt med varandra. Mer konkret kan den ekonomiska analysen bidra till kunskap om bland annat;

- avvägningar mellan friluftsliv och annan resursanvändning
- jämförelser mellan kostnader och nytta vid olika typer av investeringar
- metoder för kostnadstäckning inom skötsel och förvaltning av naturområden
- underlag för subventioner och offentliga åtaganden
- regionalekonomiska effekter av friluftsliv i särskilda områden
- fysisk planering

- analysera och hitta lösningar på olika typer av konflikter
- segmentering av friluftsutövare utifrån särskilda syften
- affärsplanering, marknadsanalyser m.m.
- underlag till politiska beslut

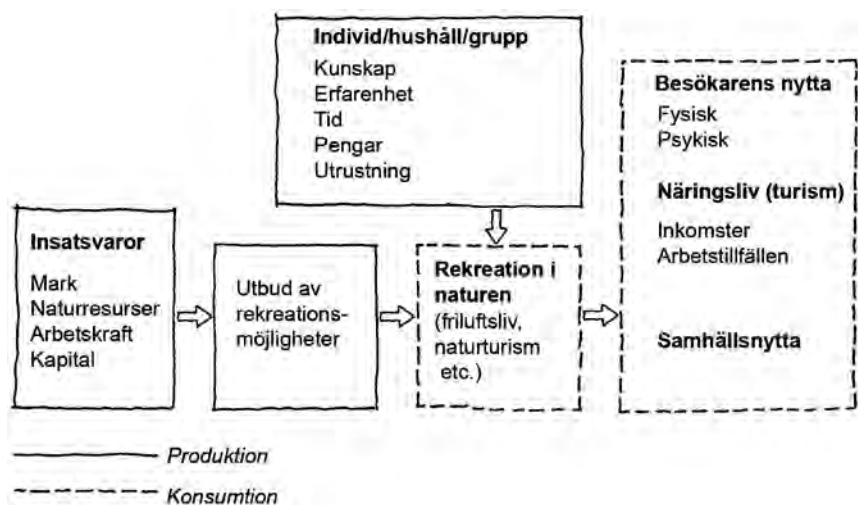
En nyligen genomförd sammanställning av friluftslivets ekonomiska värden med fokus på Sverige (Fredman et al. 2008a) kommer bl.a. fram till följande slutsatser;

- Den samlade bilden av friluftslivets ekonomiska värden är fragmenterad och ofullständig.
- Friluftslivet i Sverige representerar avsevärda ekonomiska värden sett till de enskilda beräkningarna och uppgifterna. Det saknas emellertid systematiskt insamlade uppgifter om friluftslivets ekonomiska värden på nationell (och regional) nivå.
- Likaså saknas data kring naturturismens ekonomiska omsättning. Bristen på bra sekundärdata är ett stort problem, varför många undersökningar har kommit att bli rena intervjustudier.
- Det är uppenbart att vissa former av friluftsliv och vissa naturtyper har belysts mer genom forskning än andra. Även om detta är naturligt med tanke på aktiviteternas och naturtypernas relativa omfattning, så skulle andra aktiviteter och naturmiljöer behöva mer belysning ur ett friluftslivsperspektiv.
- Friluftslivets upplevda värden uppgår ofta till relativt höga belopp, jämförbart med andra näringar (t.ex. skogsbruk, yrkesfiske), när man summerar dem över befolkningen i en region eller ett land.
- Friluftslivets och naturturismens kommersiella värden går i första hand till »traditionella« varor och tjänster som resa, äta och bo. För de flesta utövare går endast en mindre del av de ekonomiska utgifterna till aktiviteter och upplevelser.
- Friluftsutövare lägger allt mer pengar på utrustning för deltagande i sitt friluftsliv, något som tydligt framgår av tillväxten i branschen för friluftsutrustning (outdoor). Friluftsutrustning är en tillväxtbransch som nästan fördubblat omsättningen sedan början av 2000-talet.
- Kommunerna satsar sannolikt mindre resurser på friluftsliv idag än för tio år sedan. Många svenska myndigheter är viktiga för friluftslivets förutsättningar, och satsar också ekonomiska resurser både som stöd och indirekt genom olika arbetsinsatser, men det är svårt att få en samlad bild på detta.

Produktion och konsumtion av friluftsliv

Friluftslivet kan ur ett ekonomiskt perspektiv betraktas som en process där upplevelser i naturen »produceras« med hjälp av insatser i form av (i) mark, (ii) naturresurser, (iii) arbetskraft och (iv) kapital (se figur 5:1).

Figur 5:1. Friluftslivets produktion och konsumtion. Modifierad efter Loomis & Walsh (1997).

Med hjälp av en eller flera av dessa faktorer (insatsvaror) kan man skapa ett utbud av rekreativsmöjligheter. Om vi återkopplar till exemplet med Skåneleden ovan framgår hur stiftelsen och berörda kommuner årligen betalar ca 2,7 Mkr för drift, skötsel och marknadsföring, och att markägarna kostnadsfritt ställer upp med sin mark. Tillsammans bidrar dessa »insatsvaror« till att skapa de möjligheter till rekreation som Skåneleden innebär. Men huruvida en viss rekreativsmöjlighet efterfrågas beror naturligtvis ytterst på individen (hushållet/gruppen) och dess preferenser. Deltagande i friluftaktiviteter kräver som regel olika grad av insatser i form av kunskap, erfarenhet, tid, pengar, utrustning etc. (övre boxen i figur 5:1). I fallet Skåneleden kanske det handlar om kunskap om hur man tar sig till lämpliga start- och slutpunkter, tidigare erfarenhet av vandring, om man äger ett par stövlar och regnkläder eller har vänner och bekanta som är intresserade av vandring. När väl besökaren är i området leder det till olika positiva effekter – dels för besökaren själv, men sannolikt också för samhället och i förekommande fall för turistföretag. Positiva effekter för besökaren kan vara bättre kondition, ökad självkänsla eller avkoppling. För samhället kan positiva effekter vara bättre folkhälsa och miljöengagemang samt för turistföretagaren arbetstillfällen och ekonomisk vinst. När det gäller Skåneleden såg vi att den vinst som uppstår i och med att vandraren rör på sig (och på så sätt erhåller en bättre fysisk status) antas vara mångdubbelt större än de investeringar samhället gör i leden. Ett mål med den ekonomiska analysen kan således vara att uppskatta värdet för individen av att utöva friluftsliv och att identifiera de ekonomiska effekterna av detta för samhället i stort.

Friluftslivets upplevda värden

Utgifter och *betalningsvilja* är två ekonomiska begrepp som är viktiga att särskilja, inte minst då attraktioner i form av vacker natur, storslagen utsikt, vandringsleder, rastskydd etc. ofta utgörs av mer eller mindre fria nyttigheter som inte prissätts på någon marknad (se avsnitt om kollektiva varor nedan). Utgifter är i det här sammanhanget de pengar en individ betalar för att besöka naturen och utöva friluftsansktiviteter. Det kan vara skidåkaren som köper en paketresa till Dalafjällen eller fågelskådaren från Kalmar som delar bensinkostnaden med färdkamraten och köper en kopp kaffe på naturum i Ottenby. Betalningsviljan däremot är vad individen maximalt är villig att betala innan man beslutar att inte alls genomföra resan. Differensen mellan betalningsvilja och utgifter är ett så kallat *konsumentöverskott*, dvs. det belopp individen är villig att betala hellre än att inte besöka området men som inte behöver betalas eftersom de faktiska kostnaderna är lägre än den maximala betalningsviljan. Medan de faktiska utgifterna är ett mått på friluftslivets kommersiella värden representerar konsumentöverskottet individens upplevda mervärde av deltagande i en friluftsansktivitet.

Resonemangen kan illustreras med hjälp av figur 5:2 som visar en modell av en efterfrågefunktion för besök i naturen (linjen *cf*). En efterfrågefunktion visar på sambandet mellan pris och kvantitet, dvs. hur stor mängd av en viss vara eller tjänst som efterfrågas vid olika prisnivåer. Rektangeln *abde* representerar de faktiska utgifterna och triangeln *bcd* konsumentöverskottet. Det finns ett direkt samband mellan utgifterna och konsumentöverskottet vilket bland annat styrs av efterfrågekurvens utseende (lutning, avstånd från origo) vilken visar antalet besök individen

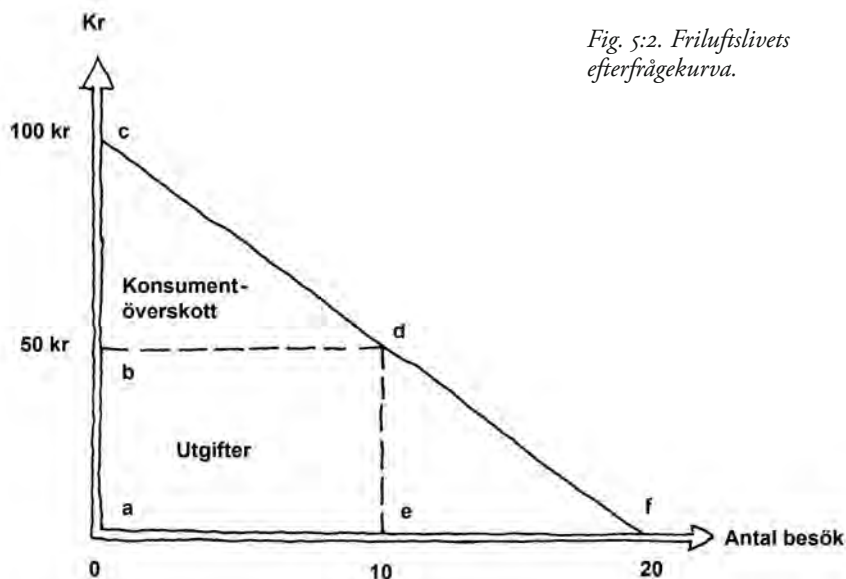

Fig. 5:2. Friluftslivets efterfrågekurva.

gör beroende på kostnaden för besöket. Efterfrågekurvan visar i varje punkt den marginella betalningsviljan för ett ytterligare besök. Ju lägre kostnaden är för ett besök, desto fler besök. Om besöken inte är förenade med några kostnader kommer individen att göra 20 besök, medan en kostnad på 100 kr per besök innebär att individen väljer att inte göra något besök alls.

I det här hypotetiska fallet är kostnaden satt till 50 kr (vilket kan tolkas som ett motsvarande pris) och individen gör tio besök. Ytterligare besök kommer inte att genomföras eftersom kostnaden per besök (50 kr) överstiger individens betalningsvilja om antalet besök överstiger tio. Däremot överstiger betalningsviljan den faktiska kostnaden upp till det tionde besöket, vilket alltså motsvarar konsumentöverskottet. Genom att summera betalningsviljan för alla individer som besöker ett visst område eller deltar i en viss friluftaktivitet erhålls den samlade betalningsviljan eller nyttan. Det är detta mått som kan ställas i relation till annan markanvändning, exempelvis mot annat nyttjande av ett naturområde.

Det finns olika metoder för att uppskatta individers betalningsvilja och konsumentöverskott. En av de mer använda är *betingad värdering* (Eng. *contingent valuation*) som bygger på en enkät- eller intervjuundersökning där individen direkt uppger sin betalningsvilja för den vara eller tjänst man värderar. Andra metoder som används är *resekostnadsmetoden* och *fastighetsvärdemetoden* vilka indirekt ger miljön ett ekonomiskt värde uttryckt i kostnaden för att ta sig till exempelvis ett rekreationsområde eller att närhet till naturmiljöer speglas i fastighetspriserna. Vi ska inte här närmare beskriva hur de olika metoderna fungerar, utan den intresserade hänvisas till Brännlund & Krström (1998) för en svensk introduktion eller till exempelvis Bjornstad & Kahn (1996) och Garrod & Willis (1999) för mer ingående texter. Den internationella forskningen på detta område har utvecklats kraftigt de senaste 20 åren, både i form av tillämpningar och metodutveckling. I Carson (2004) finns över 5000 betalningsvillighetsstudier upptagna från mer än 100 olika länder. Sundberg & Söderqvist (2004) har gjort en sammanställning av ekonomiska miljövärderingsstudier genomförda i Sverige. Av totalt 171 dokumenterade studier har 37 (22 %) ett värderingsobjekt som direkt kan relateras till friluftsliv eller naturturism. Majoriteten av studierna fokuserar på någon av aktiviteterna fiske (9 studier), skogsrekreation (8 studier), vattenrelaterad rekreation och miljö (7 studier) eller jakt (5 studier). I sammanhanget bör noteras att värdet av ett naturområde som regel omfattar mer än enbart de värden besökarna själva tilldelar besöket i området. Förutom direkta och indirekta brukarvärden (som är relaterade till ett besök i området) talar man även om optionsvärdet (möjlighet till framtida användning) och existensvärden (värdet av vetskapen att något existerar). Dessa värden är mer abstrakta och

svårare att mäta eftersom de även kan tillskrivas icke-besökare, men kan vara betydande, exempelvis vid bevarande av hotade naturmiljöer och biologisk mångfald (Fredman 1995).

Från resonemanget ovan kan vi dra slutsatsen att upplevelser i naturen många gånger utgör en kombination av både marknadsprissatta varor och tjänster (bensin, mat, boende, utrustning etc) och icke-marknadsprissatta nyttigheter (t.ex. rätten att besöka och uppleva naturmiljön utan att betala en avgift). Vi har sett att det finns metoder att uppskatta de värden den senare kategorin representerar. Det bör i sammanhanget påpekas att storleken på dessa värden i hög grad beror på naturlandskapets utseende, vilket i sin tur kan påverkas genom såväl naturliga förändringar (t.ex. bränder, stormar) som mänsklig aktivitet (t.ex. skogsavverkning). Mattsson & Li (1994) har exempelvis studerat hur trädslagsblandningen i skogen påverkar dess rekreativvärde medan Hultman (1983) och Hörnsten (2000) har visat hur olika skogsmiljöer skiljer sig åt i attraktivitet för rekreation.

Ekonomiska effekter

Med ekonomisk vokabulär brukar man hävda att individen strävar efter att maximera sin nytta, vilket i fallet med friluftsutövaren kan innebära att erhålla så stora upplevelsevärden som möjligt till så låg kostnad som möjligt. När det gäller friluftslivets effekter på den reella ekonomin, dvs. de värden som omsätts i faktiska kronor och ören, är det inte i första hand upplevelsevärden som är intressanta utan den del av »friluftspotenten« som utgör konsumtion av marknadsprissatta varor och tjänster (resa, bo, äta etc.). Den direkta ekonomiska betydelsen av friluftslivet uppskattas genom att helt enkelt mäta antal besökare och storleken på de ekonomiska utgifter de har i samband med besöket.

Som exempel på friluftslivets ekonomiska betydelse kan nämnas en studie i de fem världsarvsområdena Great Barrier Reef, Wet Tropics, Uluru National Park, Kakadu National Park och Tasmanian Wilderness där man har uppskattat besökarnas utgifter till 1,4 miljarder australiensiska dollar, dvs. cirka 8 miljarder svenska kronor (Driml & Common 1995). Andra mer näraliggande studier är exempelvis North York Moors National Park i Storbritannien där besökarnas utgifter uppgick till £14 250 under en femdagarsperiod, dvs. motsvarande cirka 170 000 kr (Downward & Lumsdon 2004) och från Fulufjället i norra Dalarna där besökarnas utgifter i nationalparken uppskattades till 5 Mkr och i dess omgivning till 11,5 Mkr sommaren 2003 (Fredman m.fl. 2005). Studierna blir naturligtvis inte helt jämförbara eftersom områdenas storlek, belägenhet och undersökningsperioderna i hög grad skiljer sig åt.

Nu kommer emellertid en del av besökarnas utgifter att användas för inköp av råvaror och till att betala anställda. Personer som i sin tur

spenderar en del av sin inkomst på konsumtion av varor och tjänster. I den utsträckning dessa pengar omsätts lokalt på orten eller i regionen så talar man om en indirekt ekonomisk effekt. Andra varor och tjänster som besökarna efterfrågar kommer däremot importeras och den lokala eller regionala ekonomin får därigenom ett läckage. Kvoten mellan de ekonomiska transaktioner som sker lokalt eller i regionen och besökarnas direkta utgifter utgör en så kallad multiplikator, vilken blir större ju mindre importen av varor och tjänster är. Ett problem med att göra den här typen av ekonomiska beräkningar på lokal nivå är ofta brist på data, dels om besöksantal och utgifter men kanske framför allt i beskrivningen av flöden i den lokala ekonomin. Ett sätt att åstadkomma en hög multiplikator är att utveckla turismnäringen i riktning mot mer lokal produktion av varor och tjänster (jfr. ekoturismens principer i kapitel 6).

Naturbaserad turism och ekoturism är globalt sett en växande industri och kan på olika sätt öka naturens ekonomiska betydelse och skapa nya arbetstillfällen, inte minst i anslutning till skyddade naturområden. Samtidigt bör man vara uppmärksam på de skillnader som föreligger mellan Sverige och många andra länder där naturens tillgänglighet är mer begränsad och friluftsutövare i högre utsträckning är styrda till särskilda områden (t.ex. nationalparker, naturreservat, offentligt ägda skogar) för att över huvud taget få tillgång till mark (jämför den vänstra boxen i figur 5:1). Förekomst av substitut innebär att efterfrågan på besök i ett visst område blir lägre, vilket i sin tur innebär att områdets ekonomiska värden blir lägre än om det varit mera unikt.

Finns det då ett samband mellan förekomst av attraktiv natur och ekonomisk utveckling? Detta har bland annat hävdats av den amerikanske ekonomen Michael Power som menar att naturlandskapet är av stor betydelse för ett samhälles långsiktiga ekonomiska utveckling (Power 1996). Han pekar bland annat på betydelsen av naturturism, och då inte i första hand på grund av dess direkta ekonomiska betydelse, utan mer som ett sätt för människor att upptäcka nya platser till vilka de senare i livet återvänder för att permanent bosätta sig. En amerikansk studie av sambanden mellan förekomst av skyddade naturområden och befolkningsutveckling i västra USA visar på flera positiva samband, vilket i sig inte bevisar att förekomst av skyddade naturområden leder till tillväxt utan snarare att förekomst av dylika områden är korrelerat med en ekonomisk vitalitet hos de kommuner (counties) som använder naturmiljön i syfte att attrahera turister, nya invånare och företag (Lorah & Southwick 2003).

Forskning i Sverige har inte funnit några direkta samband mellan förekomst av skyddade naturområden och turismutveckling, inte heller att antalet anställda inom turismsektorn har någon effekt på den ekonomiska tillväxten (Lundgren 2005; Lundmark 2006). Orsaker till detta kan vara den höga andelen säsonganställda inom turismsektorn, att många inte skriver sig på den ort där de arbetar eller direkta mätproblem då studi-

erna bygger på historiska data med en upplösning som sannolikt inte fångar upp de lokala skillnader som föreligger. De politiska ambitionerna att friluftslivet ska bidra till den regionalekonomiska utvecklingen har tidigare inte varit lika uttalade som idag. En illustration av detta är det förbud mot kommersiella aktiviteter i svenska nationalparker som funnits sedan länge (men som nu är på väg att uppluckras).

Kostnadseffektiv förvaltning

Om vi återvänder till figur 5:1 framgår att utbudet av rekreationsmöjligheter styrs av bland annat tillgång till arbetskraft och kapital, vilket uttryckt i andra termer innebär olika typer av service, tjänster och fasta anläggningar inom eller i anslutning till naturområden för att på bästa sätt dels möjliggöra för besökare att uppleva området, dels minska eventuella konflikter mellan olika besökargrupper eller med annan markanvändning. Naturum (besökscentrum i anslutning till naturområden), guidade vandringar, markerade leder, broar, stugor, guideböcker och kartor är exempel på den infrastruktur som kan utvecklas utöver den naturgivna miljön. Eagles & McCool (2002) anger följande syften med att ge service och utveckla infrastrukturen inom naturområden;

- att förbättra rekreationsmöjligheterna
- att öka den turistiska kapaciteten
- att öka säkerheten
- att minska underhållskostnader
- att öka intäkterna
- att skydda och underhålla ekologiska värden
- att skydda och underhålla kulturella värden
- att bevara hög kvalitet på luft, vatten och jord
- att tillmötesgå förvaltningspersonalens behov.

Flera av punkterna ovan berör på olika sätt friluftslivets ekonomi. Internationellt finns exempel på olika system för självfinansiering av rekreationsområden i den meningen att förvaltningen i olika grad tar betalt för tillträde, service eller andra tjänster. Ytterst är det en politisk fråga huruvida service och infrastruktur i naturområden ska vara fritt tillgängliga och finansierade genom skattesystemet eller om besökarna själva ska stå för hela eller delar av kostnaden. Även om entréavgifter till naturområden förekommer i flera länder är det sällan intäkterna ger en fullständig kostnadstäckning för skötsel och förvaltning. Att ta ut en avgift för tillträdet till ett naturområde kan dels vara ett sätt att skapa resurser för naturskydd, förvaltning och service, dels att reglera antalet besökare. Det innebär att avgifter kan vara särskilt intressanta i områden med höga besöksstryck som kräver kostsamma förvaltningsåtgärder för att bibehålla områdets naturmiljö och rekreativa kvaliteter. Även i de fall

avgifter förekommer har de som regel satts relativt lågt mot bakgrund av att ingen ska utestängas från naturen av ekonomiska skäl. Detta kan naturligtvis ifrågasättas då varje avgift, hur låg den än är, kan utestänga vissa individer. Forskning kring besöksavgifter (bl.a. i Nordamerika) visar att effekterna är komplexa och beror bland annat på efterfrågans relation till priset (priselasticiteten), områdets betydelse i förhållande till andra likvärdiga områden (substitut), avgiftens storlek i relation till besökets totala kostnad och hur avgiften är utformad (Loomis & Walsh 1997; Manning 1999; Watson 1999). Man har också funnit att acceptansen för besöksavgifter ökar om intäkterna återinvesteras i områdets skötsel, om besökarna inte är lokala och om besökaren får tydlig information om avgiftens syfte.

Utöver entréavgifter kan andra exempel på inkomstkällor för skötsel och förvaltning av naturområden vara speciella service- och guidningsavgifter, boende, mat, parkeringsavgifter, uthyrning och försäljning av utrustning, souvenirer, licenser, donationer och sponsring. I Sverige förekommer inte besöksavgifter till naturområden. Av den svenska naturvårdspolitiken framgår att avgifter för tillträde till den allemansrättsligt tillgängliga naturen inte kan avkrävas av någon. Att ta avgifter kan endast ske i samband med erbjudande av olika former av service som parkering, guidning, uthyrning av utrustning etc. Det förekommer exempelvis på sina ställen avgifter för bilparkering och vägunderhåll i direkt anslutning till naturområden, och i den utsträckning besökarna huvudsakligen är hänvisade till bilen för att ta sig till området kan det uppfattas som en form av inträdesavgift. För speciella aktiviteter, exempelvis utförsäkning och snöskoteråkning, förekommer avgifter – men då i form av liftkort eller en kostnad för att nyttja speciellt utvecklade ledssystem. Försäljningen av liftkort (dvs. ta betalt för att transportera skidåkarna uppför berget) har sannolikt varit en avgörande faktor för utförsåkningens kraftiga utveckling i svenska fjällen sedan början av 1980-talet.

Det avgiftsbelagda skoterledsystemet i västra Härjedalen, (www.funasdalsfjall.se/skoter) som varit i drift sedan vintern 2000/01 är ett exempel hur man lokalt kan skapa ekonomiska förutsättningar för turismutveckling och samtidigt söka lösningar på en konflikt mellan olika besöksgrupper (turskidåkare och snöskoteråkare). Driftsbolaget »Funäsdalen skoterled AB«, som har bildats för skötsel och underhåll av lederna har haft en årlig omsättning på drygt en miljon kr. I ett examensarbete framkommer att över 80 procent av de tillfrågade skoteråkarna tycker det är bra eller mycket bra att finansiera prepareringen av ledsystemet genom en tillträdesavgift. Knappt 40 procent anser dessutom att konflikterna mellan skoteråkare och skidåkare blivit färre sedan skoterledsystemet infördes (Johansson 2003). Den senare slutsatsen leder oss in på ytterligare ett område där den ekonomiska analysen kan bidra med kunskap

om friluftslivet, nämligen hantering av konflikter och hur kostnader kan vägas mot nytta.

Vi håller oss kvar vid fallet snöskoteråkning kontra turskidåkning – en närmast »klassisk« konflikt inom friluftslivet mellan två grupper (varav den ena motoriserad) som ofta söker samma upplevelser i landskapet (se vidare i kapitel 8 om konflikter). Med hjälp av ekonomisk analys kan man studera hur olika parter ställer sig till förändringar i förvaltningen av naturområden i syfte att minska förekomster av konflikter. En studie från södra Jämtlandsfjällen visar att turskidåkarna i genomsnitt har en betalningsvilja i storleksordningen 50–70 kr per dag för att undvika snöskotrar när man vistas i området (Lindberg & Fredman 2005; Lindberg et al. 2009). Detta belopp kan ställas i relation till kostnaden för exempelvis separation av leder. Om skidåkarnas sammanlagda betalningsvilja överstiger kostnaden för ledseparering är åtgärden samhällsekonomiskt motiverad. Den här typen av beräkning kallas för kostnads-nyttoanalys, vilket kan vara ett hjälpmedel vid beslut om offentliga investeringar. Ett liknande resonemang går naturligtvis att föra kring Skåneledens kostnader och intäkter, liksom för andra offentliga satsningar på friluftsliv.

Omfattning, kvalitet och inriktning på ett naturområdes infrastruktur varierar beroende på områdets utseende, belägenhet och syfte. En standardiserad skötselmodell för alla friluftsområden torde ur ett samhällsekonomiskt perspektiv därför knappast vara optimalt. I själva verket kan det många gånger vara motiverat att ha en differentierad nivå på service och infrastruktur inom olika delar av ett naturområde i syfte att ge förutsättningar för olika upplevelser (jämför de fyra zonerna i Fulufjällets nationalpark i kapitel 17). Själva tanken bakom en diversifierad förvaltning av naturområden i syfte att möta olika gruppers önskemål följer en ekonomisk rationalitet i det avseendet att värdet (nyttan) av att fler besökare blir nöjda överstiger kostnaderna detta medför (Wagar 1974; Vincent & Binkley 1993). Något som också har analyserats i en studie av besökare i Rogen-Långfjället där besökarnas sammanlandade betalningsvilja ökade vid en ökad diversifiering av områdets skötsel i enlighet med tre olika besöksgruppers önskemål (Fredman & Emmelin 2001).

Kollektiva nyttigheter och naturens fria tillträde

Som vi noterat ovan kan det fria tillträdet till naturen som »upplevelserum« betraktas som en form av kollektiv nyttighet, något som får stor betydelse när vi betraktar friluftslivet ur ett ekonomiskt perspektiv. Kollektiva nyttigheter karaktäriseras av två egenskaper; i) *icke-rivalitet i konsumtionen* – att en individs konsumtion inte påverkas av andra individers konsumtion och ii) *icke-exkluderbarhet* – att ingen kan uteslutas från konsumtion när väl den kollektiva varan finns tillgänglig. Varor som fullt ut har dessa egenskaper betraktas som »äka« kollektiva varor

– exempelvis ren luft, försvaret eller själva existensen av djur och natur. Mer vanligt är emellertid att någon av dessa egenskaper inte gäller fullt ut. En vara med full exkluderbarhet men utan rivalitet i konsumtionen är exempelvis kabel-TV (alla som betalar anslutningsavgiften har fri tillgång till kanalerna). Havets fiskbestånd däremot rör sig fritt utan hänsyn till några gränser (ingen exkluderbarhet) men med uppenbar risk att överutnyttjas (rivalitet i konsumtionen). Själva existensen av ett naturområde för friluftsliv kan med denna systematik betraktas som en äkta kollektiv vara (Krutilla 1967). Rekreationen i sig är däremot i de flesta fall att betrakta som en vara utan exkluderbarhet (genom allemansrätten) men med viss rivalitet i konsumtionen (genom trängsel, slitage etc.). En översikt av kollektiva nyttigheter i relation till naturresurser finns i Bostedt (1997).

Allemansrätten har sina rötter i det agrara Sverige som karaktäriserades av stora arealer med lågt befolkningstryck, och där fri färdsl över annans mark var viktig för samhällets funktion. Det är när koncentrationen av besökare överstiger den nivå som kan anses ekologiskt eller socialt hållbar som problem kan uppstå. Det kan exempelvis bero på en kombination av ökad befolkningskoncentration (urbanisering), intensiva former av friluftsliv och nya resmönster. Hultkrantz (1995) har studerat det allemansrättsliga nyttjandet av naturen som ett ekonomiskt resurshushållningsproblem. Han kommer fram till att naturen dels riskerar att överutnyttjas i brist på lämpliga kontrollmekanismer, dels framstår fria nyttigheter som företagsekonomiskt värdelösa för markägaren vilket inte ger några incitament till investeringar för att förbättra tillgängligheten eller mildra effekterna av ett överutnyttjande. Allemansrätten sänker priset på friluftsliv vilket gynnar efterfrågan men missgynnar det indirekt genom att hämma utbudet. En lösning på dilemmat kan vara aktiva åtgärder för naturvård och turismutveckling genom ekoturism som bygger på att upplevelserna görs exklusiva, vilket i sin tur gör det möjligt att ta betalt och stimulera investeringar (jämför kapitel 6 om det kommersiella friluftslivet). Dessa slutsatser kan jämföras med Naturvårdsverkets utredning »Allemansrätten och kommersen« där det konstateras att tillträdet till naturen inte kan avgiftsbeläggas men att avgifter kan tas ut när särskilda anordningar ställs till förfogande och när särskilda tjänster erbjuds (Naturvårdsverket 1995).

Det finns en rad argument för naturens fria tillgänglighet i syfte att gynna friluftslivet, inte minst ur ett social-rekreativt perspektiv. Som ett exempel kan nämnas 1962 års fritidsutredning som bland annat konstaterar att den främsta anledningen till att samhället ska ägna omsorg åt friluftslivet är dess betydelse för människors kroppsliga och andliga välbefinnande. Friluftsliv förebygger kroppslig och mental ohälsa och bör därför ställas i relation till samhällets kostnader för hälso- och sjukvård (SOU 1965:19). Det är ett resonemang som inte avviker särskilt

mycket från kapitlets inledande citat från Skåneleden (som dateras fyrtio år senare). Friluftsliv kan således ses som både ett *mål* i sig och ett *medel* att uppnå önskvärda målsättningar inom andra sektorer, exempelvis folkhälsa, miljö och regional utveckling (genom turism) som alla har stor samhällsekonomisk betydelse. Utredningen från 1962 konstaterar att samhällets huvudansvar på friluftslivets område är att tillse att den yttre miljön är så beskaffad att den ger så många som möjligt förutsättningar för ett rikt friluftsliv. Detta tar även 1999 års utredning om statens stöd till friluftslivet fasta på:

Offentliga insatser för att säkra marker, vatten, anläggningar är förhållandevis lätta att motivera. Det handlar, med nationalekonomisk vokabulär, om s.k. kollektiva nyttigheter av samma typ som exempelvis försvaret, rättsväsendet, naturskyddet, kulturmiljövården och vissa delar av vägnätet. När det gäller sådana nyttigheter kan den privata marknaden inte uppfylla alla politiskt prioriterade mål (Statens stöd till friluftsliv och främjandeorganisationer 1999:78).

Naturvårdspolitiken pekar också tydligt i denna riktning. I regeringens skrivelse (2001/02:173) om en samlad naturvårdspolitik betonas vikten av att skapa goda förutsättningar för människor att nyttja naturen för friluftsliv och upplevelser. Friluftsliv har stor betydelse för folkhälsan, bidrar till livskvaliteten och ger en social dimension till naturvården. Skrivelsen betonar emellertid även turismens betydelse och konstaterar att naturturismen och naturvården ska utvecklas till ömsesidig nytta. Aktiviteter inom naturturismen innebär ofta friluftsliv och den svenska naturen i allmänhet, och skyddade områden i synnerhet, utgör en tillgång med utvecklingspotentialer.

Sammanfattningsvis kan vi konstatera att det finns ett delvis nyvaknat politisk intresse för människors naturupplevelser inom såväl naturvårds-, folkhälso- som näringspolitik. Och det är framför allt inom de två senare som ekonomiska argument används då förbättrad folkhälsa kan förväntas minska samhällets (och individens) sjukvårdskostnader medan mer kommersiellt friluftsliv förväntas skapa arbetstillfällen (gärna i glesbygd). Det kommer sannolikt alltid att finnas en viss spänning mellan det kommersiella och det socialt motiverade friluftslivet, och var gränsen går är delvis en ideologisk fråga. I fallet Skåneleden gör man bedömningen att investeringen är lyckad för samhället, men konstaterar samtidigt att det blir så billigt tack vare att markägarna ställer upp gratis med sin mark.

FRILUFTSUTRUSTNING – EN TILLVÄXTBRANSCH?

Till friluftslivets indirekta ekonomiska betydelse hör också tillverkning och försäljning av utrustning. Friluftsutrustning kan i sig vara en faktor som påverkar efterfrågan på friluftsliv, men inköp av friluftsutrustning är också en viktig del i friluftslivets direkta ekonomiska effekt. Exempelvis visar Gray m.fl. (2003) att friluftslivet i Kanada omsätter 11 miljarder dollar (år 1996) fördelat på utrustning (28 %), transporter (23 %), mat (18 %), boende (13 %) samt övriga utgifter. I en studie av besökare till svenska fjällen finner Fredman (2008f) att inköp och hyra av utrustning, drivmedel m.m. på destinationen utgör ca 8% av utgifterna för utförsåkarna, 15% för vandrarna och drygt 30% för snöskoteråkarna.

Sverige har ett antal tillverkningsföretag inom segmentet »outdoor« och för flera av dem är exportandelen betydande. Tabellen nedan visar omsättningen hos ett antal svenska tillverkare av friluftsutrustning åren 2001, 2003 och 2006.

Utrustning för friluftsliv – omsättning (Mkr) inom några svenska företag (Källor: SvD Näringsliv 2004–12–31, 2005–01–03 samt uppgifter från respektive företag)

Märke	2001	2003	2006	Huvudkontor
Fenix outdoor*	313,0	350,0	742,8	Örnsköldsvik
Haglöfs	274,6	341,4	412,0	Avesta
Silva	323,0	264,0	320,0	Sollentuna
Craft	108,0	160,0	475,0	Borås
Hestra	87,0	93,0	116,0	Hestra
Lundhags	43,3	50,7	60,0	Järpen
Woolpower**	40,0	44,9	36,0	Östersund
Trangia	31,6	35,2	35,4	Trångsviken
Hilleberg	25,6	34,4	30,0	Östersund
Extrem	12,9	13,3	12,0	Åre
Optimus	10,8	11,0	10,0	Stockholm
Klättermusen	4,8	7,6	13,0	Åre
Zytt	3,3	2,6	i.u	Åre
S:a***	1274,6	1405,5	2262,2	

* Äger varumärkena Fjällräven, Tierra, Primus, Hanwag m.fl.

** Tidigare Ullfrotté

*** Exkl. Zytt

Med några få mindre undantag visar företagen en samlad omsättningsökning på ca hela 61 % sedan 2003 och 77% sedan 2001. Till omsättningen hos tillverkare kommer naturligtvis också omsättningen i handeln där t.ex. Fenix outdoor som äger Naturkompaniet omsatte 210 Mkr 2006. En förklaring till den kraftiga ökningen på senare tid verkar huvudsakligen ligga i satsningar på utländska marknader. Bland annat förvärvade Fenix outdoor år 2004 det tyska bolaget Hanweg GmbH och har idag två tredjedelar av omsättningen utanför Sverige.

Hur stor del av omsättningen i handeln med friluftsutrustning som sker i storstadsområdena saknar vi uppgifter om. Ett allmänt intryck är att t.ex. vissa fjällorter har ett betydligt större utbud av utrustning än andra. Generellt bör dock noteras, både beträffande tillverkning och försäljning, att friluftskläder i stor grad är modekläder och »street wear« dvs. i begränsad utsträckning faktiskt används för friluftsliv. Fjällräven har i märkesreklam t.ex. anspelningar på »urban jungle«. På tillverkningssidan kan vi notera att många företag har huvudkontor utanför Stockholmsområdet och att en ansats till »kluster« förefaller finnas i Åre. Klättermusens marknadschef anger att man medvetet flyttat från Umeå till Åre för närhet till »kollegor i samma bransch«. Det är förstås inte möjligt att avgöra om skälet är »kluster-tankar« eller en lokalisering till en vintersportort av mer privat motiverade skäl. Exemplet pekar på ett fenomen som förefaller värt att studera närmare och noggrannare i Sverige, inte minst på grund av den i turistnäringen utbredda föreställningen att »friluftsliv« och »ryggsäcksturism« inte har någon ekonomisk betydelse.

6. DET KOMMERSIELLA FRILUFTSLIVET

NATURTURISM, HÅLLBAR TURISM OCH EKOTURISM

I DETTA KAPITEL LIGGER FOKUS på det kommersiellt organiserade friluftslivet. Till skillnad från bokens övriga kapitel tar vi turismen, turistföretagandet och dess produktionssystem som utgångspunkt. Kapitlet ger en översikt av internationell och nationell turism samt beskriver en modell över turismens produktionssystem och sätter särskilt fokus på naturturism, hållbar turism och ekoturism. Viktiga aspekter på det naturturistiska företaget är dess relationer till naturförvaltningen samt andra (icke-kommersiella) former av friluftsliv. Dessa beskrivs närmare i andra delar av boken.

Turism som begrepp

Turism är precis som friluftsliv ett brett och mångfacetterat begrepp. Om vi med friluftsliv avser »vistelse utomhus i natur- och kulturlandskapet för välbefinnande och naturupplevelser utan krav på tävling« (se kapitel 2) kan på motsvarande sätt turism definieras som »människors aktiviteter när de reser till och vistas på platser utanför sin vanliga omgivning för kortare tid än ett år för fritid, affärer eller andra syften« (Nutek 2006). Begreppet *besökare* är centralt inom turismen vilket innebär att den som regel inte omfattar regelbundna pendlingsresor (t.ex. mellan hem och arbetsplats), mer permanent bosättning på annan plats, samt arbetsmigration (dvs. lönearbete som betalas av någon på platsen). Inte heller militära aktiviteter brukar betraktas som turism.

Med definitionen ovan kan vi konstatera att turismen sannolikt utgör en relativt ansenlig del av många människors tillvaro. Det finns naturligtvis en uppsjö med olika aktiviteter som man kan ägna sig åt som turist, och motiven för resandet är också många och skiftande. Uppenbart är emellertid att den som vistas på platser utanför sin vanliga omgivning med huvudsakligt syfte att vistas i och uppleva någon form av naturmiljö som regel också utövar friluftsliv. Vi ska inte här fördjupa oss i definitioner och gränsdragningar, utan nöja oss med att konstatera att turismen som företeelse (och då särskilt naturturismen som närmare beskrivs nedan) har många gemensamma nämnare med friluftslivet, och att den som utövar friluftsliv utanför sin vanliga omgivning många gånger är att betrakta som en turist.

Ovanstående resonemang tar turisten (friluftsutövaren) och dennes förflyttning i geografin som utgångspunkt. Men att resa till och vistas utanför sin vanliga omgivning innebär i de flesta fall konsumtion av varor och tjänster. Det kan vara en bussbiljett och glass på badstranden, andra gånger en resa till en exotisk destination där boende, mat och aktiviteter är inkluderade i priset. Både glasskioskägaren och charterresearrangören utgör i det här sammanhanget en del av turismens produktionssystem, vilket omfattar en kedja av aktörer som exempelvis resebyråer, flygbolag, rederier, liftbolag, hotell, restauranger, aktivitetsarrangörer, turistbyråer, guideföretag etc. Det är den här typen av företag som utgör *turistnäringsringen*.

Då målet med resan primärt är besök i, och upplevelser av, naturlandskapet blir som regel även myndigheter, markägare och intresseorganisationer en del av turismen, direkt eller indirekt. Naturvårdsverket, Skogsstyrelsen, Riksantikvarieämbetet, Fiskeriverket, länsstyrelser och kommuner (för att nämna några) har alla inflytande över natur- och kulturlandskapets utformning och tillgänglighet, och därmed förutsättningarna att bedriva och utöva turism. Det kan gälla skötsel och förvaltning av exempelvis nationalparker, naturreservat, vandringsleder, skogsskötsel, och natur- och viltvård, men också information om naturen samt utformning och tillsyn av regler och lagar. Genom allemansrätten har besökare i naturen möjligheten att fritt färdas över annans mark och vatten vilket innebär att också markägaren och dennes skötsel av sin mark får betydelse för turismen. Det ska samtidigt påpekas att allemansrätten är kopplad till individen, inte gruppen eller turistföretaget, och då organiserad turism sker på annans privata mark bör naturligtvis samråd ske i de fall markägaren inte är delaktig. Miljöbalkens bestämmelser om allmänna hänsynsregler innebär bl.a. att den som organiserar andra människors friluftsliv, oavsett om det sker kommersiellt eller ideellt, har att följa balkens krav på de skyddsåtgärder och försiktighetsmått som verksamhetsutövare skall vidta. Allemansrättens principer är närmare beskrivna i kapitel 10.

Internationell och nationell turism

Turismen har under senare decennier utvecklats mycket starkt, både nationellt och internationellt. World Tourism Organisation (WTO), det FN-organ som för statistik över turismens utveckling, uppskattar att det internationella resandet i världen ökade med sju procent årligen perioden 2004–2007, vilket för 2007 innebär cirka 900 miljoner internationella ankomster (www.unwto.org). Terrorism, sjukdomsepidemier och naturkatastrofer kan åstadkomma vissa förändringar i flödet till enskilda destinationer, men på det hela taget tycks inget bromsa det ökande resandet. Framför allt ökar resandet i Asien och Afrika, och här

finns stora befolkningsmängder som i allt högre grad reser, men Europa har fortfarande en stark ställning och står för i stort sett hälften av det globala resandet enligt WTOs beräkningar.

Även den svenska turismen ökar och omsättningen i svensk turistnäring har vuxit med nästan 60 % sedan 1995 (44 % om hänsyn tas till inflationen). Tillgänglig statistik (Tillväxtverket 2009) visar att turismen i Sverige omsätter 244 miljarder kronor vilket motsvarar knappt 160 000 sysselsatta (årsverken). Av dessa miljarder kommer ca hälften från svenska fritidsresenärer, en fjärdedel från utländska besökare och en fjärdedel från svenska affärsresenärer. Enligt nationella satellitkontoberäkningar som SCB gör beräknas turistnäringen till 2,8 % av Sveriges totala BNP, vilket är lågt i ett europeiskt perspektiv (snittet inom EU ligger på ungefär 6 %). Samtidigt har Sverige fler besökare per invånare än genomsnittet för de europeiska länderna och sett till det internationella resandet har Sverige ökat mer än övriga Europa de senaste 15 åren. Se Sahlberg (2004) för ytterligare fakta om resande i Sverige jämte en betraktelse av turism och resande i upplevelsesamhället.

Turismen har lokalt och regionalt på många håll i Sverige uppfattats som en möjlighet till tillväxt och sysselsättning, inte minst i glesbygder där jord- och skogsbruk eller gruvnäring tidigare var viktiga arbetsgivare. Samhället satsar, tillsammans med näringen, också stora resurser både på att utveckla turismen i Sverige och att marknadsföra landet utomlands, bland annat genom det samägda kommunikationsföretaget »VisitSweden« (www.visitsweden.com). Nu är inte Sverige ensamt om denna utveckling, så även om många resenärer tillkommer hårdnar den internationella konkurrensen allt mer.

Turism – ett komplext dynamiskt system

Av resonemanget ovan ser vi att turismen är en växande företeelse som byggs upp av olika aktörer, privata och offentliga, för att möta den efterfrågan på produkter och tjänster som turisterna har i samband med sina tillfälliga vistelser utanför sin vanliga omgivning. I den akademiska litteraturen finns en mängd olika sätt att beskriva och systematisera turismen. Bland annat har Leiper (1995) beskrivit turismen utifrån de fem komponenterna: *turisten*; *området turisten kommer ifrån* (plats, region, land); *transitområdet* (genom vilket turisten färdas för att komma till destinationen); *turistdestinationen* (platsen eller området turisten besöker); samt *rese- och turistindustrin* (företag och organisationer som erbjuder tjänster och produkter till turisten).

Naturligtvis utgör modellen en förenkling av verkligheten och inom var och en av de fem delarna ryms i sig komplexa samband (t.ex. motiv bakom resande eller hur en turistdestination är organiserad), och många resor utgör en kombination av flera olika transitområden och destinationer.

ner. Turismens komplexitet och dynamik kan illustreras med ett citat ur en internationell lärobok som används på många turismutbildningar:

Finally, the overall tourism system is a hyperdynamic structure that is in a constant state of flux. This is apparent not only in the constant travel of millions of tourists, but also in the continuous opening and closing of accommodation facilities and transportation routes across the globe (Weaver & Lawton 2002).

Turism är uppenbarligen inget statiskt system. Dess förutsättningar och framtida utveckling påverkas av en mängd faktorer som på ett övergripande plan kan delas in i sociala, teknologiska, ekonomiska, ekologiska/miljömässiga och politiska faktorer (Nordin 2005). De sociala faktorerna omfattar bland annat en åldrande befolkning, globalisering av sociala nätverk, självförverkligande och nya typer av resesällskap. Bland de teknologiska faktorerna återfinns transporter, energiförsörjning, Internet och IT. Ekonomiska faktorer handlar bland annat om växelkurser, ekonomiskt välbefinnande och oljepriser. Faktorer inom ekologi/miljö är bland annat klimatförändringar, miljökrav, certifiering och kundernas miljömedvetenhet. Till de politiska faktorerna räknas säkerhet, beskattning, terrorism, demokrati och ökad jämlikhet, för att nämna några.

En modell över turismen

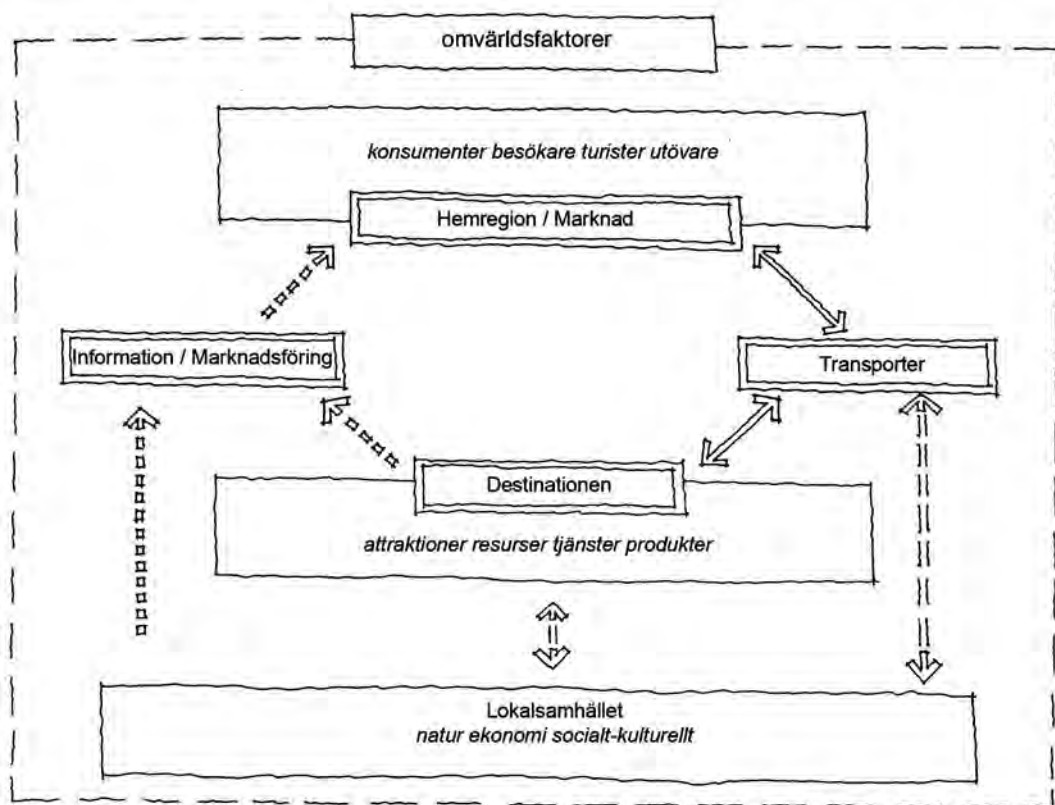
Vi ska i detta avsnitt redogöra för en mer heltäckande modell över turismen som system än vad som beskrivits ovan. Vi tar vår utgångspunkt i *destinationen*, ett centralt begrepp inom turismen som lite förenklat kan likställas med resmålet. På destinationen finns *attraktioner* som motiverar resandet, där finns *resurser* t.ex. i form av naturmiljöer, och det är där producenterna av *tjänster* och *produkter* möter konsumenten (turisten). Ur ett geografiskt perspektiv är destinationen ett relativt begrepp. Utomlands marknadsförs Sverige som destination medan stockholmaren på skidsemester kanske har Sälen eller Åre som sin destination. Turistdestinationen kan också ses som ett ekonomiskt system såväl som ett samhällssystem, dvs. en enhet inom vilken både företag och olika samhällsfunktioner kan organiseras.¹

Destinationen

Med turistdestinationen som utgångspunkt ger figur 6:1 en beskrivning av turismens produktionssystem. Principerna i figuren gäller naturligtvis för alla former av turism, men vi hämtar våra exempel från den del av turismen som huvudsakligen fokuserar på upplevelser i naturen, dvs.

---

1. Se Bodén & Rosenberg (2004) för en diskussion kring detta utifrån sex svenska fjälldestinationer.

vad man i en generell bemärkelse kan betrakta som naturturism. På destinationen finns alltså olika typer av *attraktioner* som lockar besökare att resa dit. Attraktionerna utgör ofta själva kärnan i det turistiska systemet, och exempel på attraktioner inom naturturismen är vacker natur, skidbackar, vandringsleder, bergstoppar, vattendrag, etc. Men ingen rök utan eld. Inom naturturismen kommer olika former av *resurser*, främst natur och kulturresurser att utgöra grunden som attraktionerna bygger på. Natur- och kulturlandskapet och dess olika element är en integrerad del av destinationens attraktioner och utgör därför ett helt centralt inslag i det naturturistiska systemet.

Det finns olika teoretiska modeller hur attraktioner fungerar (Leiper 1990, McCannell 1976) och ett sätt att strukturera dem är att dela in dem i primära (attraktion som påverkar val av resmål), sekundära (attraktion som är känd på förhand men som inte styr val av resmål) och tertiära (attraktion som upptäcks under resan). Inom naturturismen kan en primär attraktion vara en vandringsled eller ett fiskevatten, en sekundär attraktion ett vattenfall eller bergstopp och en tertiär attraktion en vacker tältplats eller upplevelser av vilda djur. En viss attraktion kan naturligtvis vara av olika kategori för olika individer i olika sammanhang. Noteras bör att även om attraktionerna är viktiga för turistens beslut att besöka en viss plats eller område finns många andra syften för resande, exempelvis socialt

Fig. 6.1. En modell över turismens produktionssystem.

umgänge. Att träffa släkt och vänner utgör över 50 % av fritidsresorna i Sverige (Nutek 2007).

Attraktionerna utgör ofta en kombination av olika attribut och ofta samverkar de med övriga faktorer på destinationen, dvs. resurser, produkter och tjänster. Exempelvis kan de i varierande grad stödjas av anordningar och anläggningar i syfte att underlätta för besökare att uppleva platsen, att utöva vissa aktiviteter, att erhålla särskilda upplevelser eller minska konflikter mellan olika besökargrupper. Det kan vara en parkeringsplats, markerade vandringsleder, informationsskyltar, besökscentra, liftar, övernattningsmöjligheter etc. Ett exempel på detta är Fulufjällets nationalpark där man i vissa delar av området gjort omfattande investeringar för besökarna i form av naturum, leder, skyltar m.m, medan större delen av parken förvaltas i syfte att ge besökaren en vildmarksupplevelse med få intryck av mänsklig påverkan (se vidare fallstudie om Fulufjället i kapitel 17).

Gränsen mellan tillrättaläggning och direkt artificiella attraktioner kan många gånger vara diffus, men inte desto mindre en viktig och intressant trend inom naturturismen. Konstsnö i slalombackarna är idag närmast en självklarhet, medan tak över backarna börjar förekomma på sina håll. Andra exempel där »traditionella» utomhusaktiviteter utövas i artificiella miljöer är klätterväggar, skidtunnlar, äventyrsbad och golfsimulatorer. Här finns naturligtvis anledning att ställa sig frågan var gränsen för naturturism går, men många gånger har anläggningar av detta slag visat sig vara betydelsefulla för en destinations attraktionskraft. Lika uppenbart är att dylika anläggningar också kan byggas upp nära utövarna, t.ex. i storstädernas närhet, vilket kan vara företagsekonomiskt mer rationellt. I sådana fall torde besökarens fokus i betydligt högre grad ligga på upplevelser av aktiviteten än på platsen i sig, där det senare får anses vara en viktig ingrediens inom naturturismen.

En viktig skillnad mellan en artificiellt uppbyggd miljö och ett naturlandskap är också att det förra blir en privat resurs där nyttjandet som regel är inträdesbelagt, medan i det senare fallet är tillträdet som regel fritt. Den typen av attraktioner i naturlandskapet som kännetecknar mycket av naturturismen i Sverige är genom allemansrätten många gånger fritt tillgängliga för besökare att uppleva. I andra länder där naturen inte på samma sätt är tillgänglig för allmänheten är det vanligare med inträden till exempelvis särskilda badstränder, grottor, naturparker etc.

Om motiven att resa inom naturturismen i hög grad styrs av attraktionerna och de resurser de vilar på så kommer turisterna som regel att efterfråga *tjänster och produkter* för att kunna uppleva dem. Mat och boende tillgodoser besökarnas mer grundläggande behov, medan exempelvis utrustning, guidning, inträden etc. som regel är kopplat till utövande av specifika aktiviteter. I detta avseende skiljer sig inte naturturismen från annan turism. Vad som däremot ofta särskiljer naturturis-

men (och i viss mån kulturturismen) från annan turism är de ekonomiska relationerna mellan attraktionen och konsumtion av varor och tjänster. Detta har beskrivits av den norske turismforskaren Lars Kamfjord som en »turismens paradox«, dvs. att den del av turismprodukten som har stort upplevelsevärde har ofta ett litet ekonomiskt värde (Kamfjord 1999). Utmärkande för naturturismen är att »upplevelsen« i form av aktiviteter, attraktioner i landskapet och möten med främmande omgivningar utgör merparten av upplevelsevärdet, medan det är konsumtion av transporter, mat och boende som utgör merparten av det ekonomiska värdet. Denna paradox har sin bakgrund i att attraktionerna ofta utgörs av så kallade »fria nyttigheter« (naturlandskap, sol, snö, badstränder, växter, djur etc.) eller offentligt subventionerade tjänster (Naturum, kyrkor, museer etc.). Se vidare kapitel 5 om friluftslivets ekonomiska relationer.

Lokalsamhället

Ett väl balanserat utbud av tjänster och produkter som tillgodoser efterfrågan är naturligtvis grunden för en ekonomiskt hållbar turistnäring. Men det är också av stor betydelse vad som händer med pengarna i det ekonomiska systemet efter det turisten har spenderat dem. En viktig indikator är därför i vilken utsträckning som turisternas utgifter stannar kvar på destinationen genom att turistföretagen anställer lokalbefolkning, köper lokalt producerade råvaror etc. (se även kapitel 5). *Lokalsamhället* är på många sätt en viktig del i turismens produktionssystem, inte bara ekonomiskt utan också ur ett socialt, kulturellt och ekologiskt perspektiv.

Det finns som vi sett ovan ett ömsesidigt samband mellan en vital ekonomisk struktur på destinationen och en framgångsrik turistnäring, vilken i sin tur ofta hänger ihop med destinationens sociala strukturer. Lokalsamhällen med en utvecklad företagsamhet och tjänstesektor har bättre förutsättningar att tillgodose turisternas efterfrågan på produkter och tjänster, samtidigt som en ökad efterfrågan från turismen ger förutsättningar för lokalsamhället att utvecklas ekonomiskt. Av stor betydelse för lokalsamhällets sociala miljö är bland annat turismens förmåga att skapa arbetstillfällen på destinationen. Fler arbetstillfällen kan i sin tur ge förutsättningar för ökad ekonomisk tillväxt och förbättrad offentlig service. Ökad turism leder ofta till ökad efterfrågan på mark och fastigheter, vilket i sin tur leder till ökade priser. Det är naturligtvis positivt för dem som får ett ökat realvärde på sina tillgångar, men kan samtidigt innebära att lokalbefolkningen successivt trängs ut till mer perifera områden då kapitalstarka investerare köper upp attraktiva tomter och fastigheter i kommersiellt syfte. Vilket naturligtvis också får sociala konsekvenser. Ökad turism kan även leda till ökade priser på dagligvaror för lokalbefolkningen. Om turismutvecklingen på en destination präglas av en eller några få ekonomiskt starka aktörer blir den ekonomiska basen

smal och det finns det risk att lokalsamhället blir ekonomiskt sårbart vid förändringar.

Turismens sociala och kulturella effekter på lokalsamhället handlar emellertid om mycket mer än arbetstillfällen och prisnivåer. Det kan omfatta förändringar i livsstil, värderingar, moral, kriminalitet, familjereationer, lokala traditioner etc. Hur påverkan ser ut och i vilken omfattning den sker är återigen beroende av en rad omständigheter, kopplade till bland annat turismens aktörer, dess profilering och lokalsamhällets strukturer. Turismforskare har bland annat utvecklat ett mått (irridex) som beskriver hur samspelet mellan turister och lokalbefolkning kan utvecklas till olika grad av irritation – eufori, apati, besvär och motsättning (Doxey 1975 citerad i Page & Dowling 2002). En viktig aspekt i sammanhanget är i vilken grad lokalbefolkningen är delaktig i turismutvecklingen.

Naturlandskapet är självfallet en viktig del i lokalsamhället och så länge naturturismen bygger på naturupplevelser torde det finnas en närmast självklar kraft i näringen att också bevara detsamma, något som ofta framförs som argument för utveckling av ekoturism (se nedan). Precis som de sociala/kulturella relationerna är sambandet mellan turismen och lokalsamhällets naturresurser mycket komplexa. Vissa former av naturturism kan skapa ekonomiska incitament att bevara lokalsamhällets naturtillgångar och på så sätt utgöra en ekonomisk motvikt till exploateringsintressen, samtidigt som flertalet former av naturturism på ett eller annat sätt påverkar naturen. Exempel på påverkan kan vara slitage på mark och vegetation, störning av vilda djur, samt byggande av leder, vägar, campingplatser och andra fasta anläggningar (Newsome et al. 2002). Omfattningen av en viss påverkan varierar stort mellan olika naturmiljöer, där exempelvis bergs- och kustmiljöer ofta identifieras som mer känsliga. Turismen kan också ha negativa effekter på lokalsamhällets miljö genom ökad bilism, buller, förorening av vattendrag och nedskräpning. God fysisk planering behövs således för att minska de negativa effekterna av turismen och samtidigt skapa förutsättningar för positiva effekter.

En viktig aspekt i relationen lokalsamhälle – turism är också förekomsten av olika typer av infrastruktur och samhällsservice, exempelvis vägar, affärer, mobiltelefonfäckning, sjukvård, simhallar etc. I detta avseende föreligger ofta ett ömsesidigt förhållande där förekomsten av livskraftiga lokalsamhällen innebär en högre servicenivå för turister, samtidigt som förekomst av turism kan bidra till den ekonomiska utvecklingen lokalt. Det innebär också att samhällsplanering indirekt har en viktig funktion att fylla för utvecklingen av turism. Något som blir särskilt tydligt inom den naturbaserade turismen eftersom naturlandskapet som regel har många intressenter vid sidan av turismens aktörer (se vidare kapitel 15 och 17).

Hemregion / marknad

Med utgångspunkt i figur 6:1 har vi hittills resonerat kring destinationen, dess resurser, produkter och tjänster samt lokalsamhället, dvs. vi har huvudsakligen befunnit oss på resmålet eller i dess närhet. Men ingen turism utan turister, och som vi sett ovan ligger det i turismens definition att människor reser och vistas utanför sin vanliga omgivning. Ur ett geografiskt perspektiv finns det alltså en *hemregion* varifrån turisterna kommer, vilket annorlunda uttryckt utgör en *marknad* inom turismen som kommersiellt system. Huruvida turisterna ska betraktas som konsumenter, besökare eller brukare beror på vilket perspektiv som anläggs på det turistiska systemet. Weaver & Lawton (2002) definierar marknaden som; »the overall group of consumers that engage in tourism-related travel«. Marknaden utgörs alltså av konsumenterna (turisterna) och det är här som efterfrågan på turismens produkter och tjänster uppstår. Precis som turistdestinationen är marknaden ett relativt begrepp i bemärkelsen att den kan definieras på många olika sätt beroende på vilken typ av resa (destination, produkt/tjänst etc.) som ska säljas. En marknad kan definieras som ett geografiskt område, men har också betydelsefulla ekonomiska, sociala och kulturella variationer som är viktiga att ta hänsyn till. Därför är det vanligt att inom turismen identifiera olika marknadssegment för att mer framgångsrikt sälja den produkt eller tjänst man har.

Ett marknadssegment kan identifieras utifrån bland annat geografiska (bostadsort, hemland etc.), demografiska (ålder, kön, etnicitet, etc.) och psykologiska (livsstil, attityder, värderingar, etc.) faktorer. Exempel på ett marknadssegment kan vara personer över 55 år (då har barnen lämnat hemmet, hälsan är fortfarande bra och ekonomin god) med intresse för en aktiv fritid (golf, vandring, cykling, paddling etc.) boende i en viss region eller land. För att identifiera och följa utvecklingen på lämpliga marknader krävs som regel någon form av marknadsundersökning, dvs. insamling av information genom intervjuer, enkäter eller observationer kring konsumenternas förväntade beteenden.

Marknadsföring

Att identifiera marknaden är en sak, men för att lyckas som turismföretagare krävs som regel någon form av marknadsföring, vilket kan definieras som aktiviteter i syfte att skapa, kommunicera och leverera värde för kunderna och för att hantera, förvalta och utveckla kundrelationer. Metoderna för marknadsföring inom turismen är många, exempelvis deltagande i mässor, genomförande av destinationsbesök för personal på resebyråer, reseföretag och journalister, produktion av litteratur om resmål eller direkt reklam i TV, radio och på Internet. Ytterligare en viktig marknadsföringsmetod inom turismen är »mun till mun«-metoden, dvs. när vänner och bekanta berättar om sina positiva upplevelser vilket i sin tur väcker intresse att besöka ett resmål hos nya människor. En helt avgörande

faktor i denna process är naturligtvis att turisterna får positiva upplevelser som överstiger deras förväntningar. Vad som är en positiv upplevelse och hur turistens förväntningar ser ut är ofta svårt att på förhand veta, vilket ytterligare understryker vikten av att med jämna mellanrum genomföra kund- och marknadsundersökningar.

Utvecklingen av Internet har naturligtvis revolutionerat möjligheterna till marknadsföring inom turismen, inte minst genom att de geografiska gränserna delvis suddas ut. Internet kan också vara en effektiv metod för företag att gemensamt informera om hela destinationer, inte minst inom naturturismen där resurserna för marknadsföring hos enskilda företag ofta är begränsade. Exempel på hemsidor av lite olika karaktär där bland annat naturturismföretag informerar om och marknadsför sina produkter är www.fulufjallsringen.org, www.funasdalsfjall.se, www.inatur.se, www.naturensbasta.com.

Transporter

Vid sidan av destinationer och marknader utgör *transporter* ett grundläggande inslag i turismens produktionssystem. Ibland är själva transporten en attraktion i sig (t.ex. Transsibiriska järnvägen), andra gånger är den ett sätt att så snabbt och effektivt som möjligt ta sig till och från resmålet. Resor kan se ut på många olika sätt – vissa omfattar uteslutande besök på en destination, eventuellt med inslag av utflykter utifrån denna, andra omfattar besök på flera destinationer och kan karaktäriseras antingen som tur-och-retur resor med flera uppehåll eller som »rundresor« (Oppermann 1995). Det innebär att transportens roll som attraktion respektive transportmedel varierar med typen av resa.

Naturligtvis har den tekniska utvecklingen haft stor betydelse för möjligheterna att ta sig till platser utanför sin vanliga omgivning, inte minst under mer långväga resor. Vad som på mitten av 1900-talet var en veckolång båtresa över Atlanten kom några decennier senare att förvandlats till några timmar i ett flygplan. På liknande sätt har bilen naturligtvis haft en helt avgörande betydelse för människors möjligheter att transportera sig på korta och medellånga avstånd. Transporter sker naturligtvis inte bara till resmålen utan många gånger också inom en och samma destination. I exempelvis en storstad blir detta mycket uppenbart (bilar, taxi, tunnelbana, bussar etc.), men som exempel på transportsystem inom mer naturturistiska destinationer kan nämnas skidbussar och liftar på en skidort. Transporter på turistdestinationer kan många gånger vara en källa till problem med negativa effekter på miljön. Buller, luftföroreningar och trängsel har på vissa destinationer lett till förbud mot privat biltrafik (exempelvis vissa byar i Alperna och nationalparker i Nordamerika) och där har man istället byggt ut olika former av kollektiva transportmedel.

Människor, information och påverkan

Vi har nu översiktligt berört de sex rutorna i figur 6:1 som utgör de viktigaste delarna i det turistiska systemet. Självfallet hänger dessa ihop på olika sätt och pilarna i figuren är ett försök att illustrera de viktigaste flödena i systemet. För att uppleva natur utanför sin vanliga omgivning behöver människor transporter till och från destinationen (*heldragna pilar*). Vistelsen på destinationen innebär som regel en viss mängd konsumtion av tjänster och produkter, men de flesta destinationer måste emellertid aktivt genom marknadsföring bearbeta och informera marknaden om de attraktioner, tjänster och produkter som finns att erbjuda de potentiella besökarna (*prickade pilar*). Även lokalsamhället har många gången ett intresse av att nå besökarna med olika former av information, exempelvis kring olika samhällsservice. Slutligen har vi konstaterat att produktion av tjänster och produkter, förekomst av attraktiva naturmiljöer och transporter kan ha olika typer av positiv och/eller negativ ekonomisk, social/kulturell, ekologisk och miljömässig påverkan på lokalsamhället (*streckade pilar*). Storlek, utformning och omfattning på figurens rutor och flödespilar varierar stort mellan typer av turism. I synnerhet destinationen, lokalsamhället och marknaden är relativa begrepp som måste definieras utifrån varje enskilt tillfälle. Men modellen som helhet kan i många sammanhang ge en hyggligt heltäckande bild av det turistiska produktionssystemet även om det naturligtvis finns en rad *omvärldsfaktorer* som berör turismen utöver de vi tagit upp här. Till dessa hör exempelvis lagar och regler, valutakurser, säkerhet, sjukdomar, politisk instabilitet, klimatförändringar, krig, massmedial uppmärksamhet och image.

Naturturismens omfattning

Som vi konstaterade inledningsvis i detta kapitel är turismen precis som friluftslivet ett brett och mångfacetterat begrepp. Samma sak gäller naturligtvis den del av turismen som särskilt handlar om att uppleva och vara aktiv i naturlandskapet. Enligt Pickering & Weaver (2003) kännetecknas den naturbaserade turismen av att: *i*) den utgör en betydelsefull del av den globala turistindustrin; *ii*) den växer fortare än flertalet andra typer av turism; *iii*) både privata och offentliga aktörer berörs; *iv*) den är bred och diversifierad och omfattar aktiviteter som kan vara mer eller mindre oförenliga (t.ex. fågelskådning, båtutflykter, skidåkning och snöskoteråkning); och *v*) det finns ett sammansatt system av ekonomiska, socio-kulturella och miljömässiga kostnader och intäkter förknippade med den.

Försök att systematisera naturturism har bland annat resulterat i en indelning som utgår ifrån huruvida turismen huvudsakligen sker *i* en naturmiljö, med *fokus på* en naturmiljö eller för *bevarandet* av en naturmiljö (Newsome et al. 2002). Turism i naturmiljöer är som regel aktivitetsorienterad (t.ex. utförsåkning och mountainbike-cykling). Turism

med fokus på en naturmiljö lägger större tonvikt på miljön i sig, t.ex. fågelskådning, fjällvandring. Medan turism med fokus på bevarandet av naturen sker enligt särskilda riktlinjer, exempelvis ekoturism (se nedan). I avsaknad på vedertagna och användbara definitioner är det svårt att säkert veta hur omfattande naturturismen egentligen är. Internationella uppskattningar gör gällande att turism till naturområden har vuxit från cirka två procent av all turism i slutet av 1980-talet till ungefär 20 procent i början av 2000-talet (Newsome et al. 2002), och att den globala naturturismen omsätter åtminstone 250 miljarder USD årligen (Buckley et al. 2003).

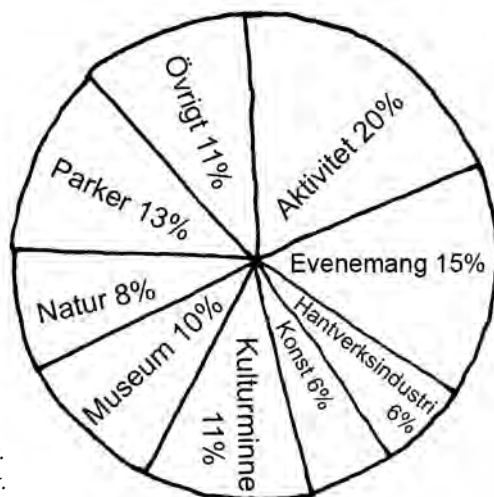
Fredman et al. (2009b) har i en rapport från turismforskningsinstitutet Etour analyserat olika definitioner av naturturism, granskat förekommande turismstatistik och lämnat förslag hur naturturismen bör mätas och kvantifieras. Rapporten kommer bl.a. fram till följande slutsatser:

- Det saknas en definition: Naturturism (och liknande begrepp) används flitigt utan att det finns någon vedertagen definition. Vi föreslår en bred definition som bygger på den generella definitionen av turism: »Naturturism omfattar människors aktiviteter när de vistas i naturområden utanför sin vanliga omgivning«.
- Befintlig statistik säger lite: Idag förekommande turismstatistik förmår bara i mycket begränsad utsträckning mäta naturturism.
- Likheter med andra länder, men också mycket vi kan lära av dem: Situationen i Sverige är inte unik, de internationella fallstudierna visar på liknande förhållanden i andra länder.
- Naturturismen måste mätas ur flera perspektiv: Naturturismens stora bredd gör att den måste mätas ur olika perspektiv med olika metoder. Vi föreslår fyra mätningar – två konsumentundersökningar, en producentundersökning, samt systematiska besökarstudier.
- Tydlig företrädare och samordning mellan aktörer behövs: Naturturismen har många inblandade aktörer och det behövs en samlande och drivande nationell företrädare där ansvar för statistik utgör en del av uppdraget.

I Sverige finns olika källor till kunskap om naturturismen, men ingen som ger någon heltäckande bild. Ser man till statistik från turist- och resedatabasen TDB (Holmström & Junkka 2003) så har cirka 15 procent av svenskarnas alla fritidsresor (icke arbetsrelaterade resor) huvudsakliga motiv relaterade till upplevelser av natur och kultur (t.ex. skidåkning, fiske, jakt, sol, bad, segling, vandring, museum, kulturaktivitet etc.) vilket motsvarar ungefär sex miljoner resor. Indelningen i kategorier är emellertid svår eftersom många resor har flera syften. Exempelvis kan besök hos släkt och vänner (vilket utgör drygt hälften av alla fritidsresor) många gånger rymma upplevelser av naturen.

Den numera nedlagda myndigheten Turistdelegationen (delar av verksamheten är flyttad till Tillväxtverket) har sedan 1989 samlat in besöksstatistik från ett stort antal turistattraktioner runt om i landet (Turist-

Figur 6:2. Besöksmål i Sverige.
Källa: Turistdelegationen 2005.

delegationen 2005). Man har kategoriserat de ca 100 miljoner besöken på 2200 platser i nio kategorier. Den största kategorin (20 % av alla besök) är 'aktiviteter' som till 80 % utgörs av skidåkning och bad (där åtminstone skidåkning i hög grad utövas utomhus). Kategorin 'natur' utgör 8 % av besöken och består till 90% av besök i naturområden (t.ex. nationalparker och naturreservat). Båda dessa kategorier uppvisar också den största ökningen sedan 1989 (+25 i% respektive 12 %). Mätningarna bör tas med en nypa salt då de inte omfattar alla besöksmål och dessutom bygger på frivillig rapportering. Inte desto mindre ger de ändå en indikation på naturens betydelse inom svensk turism.

Statistiska centralbyråns levnadsundersökningar ger som vi sett i kapitel 1 information om svenska folkets friluftsvanor, vilket i den utsträckning utövandet sker utanför människors vanliga omgivning också ger viss kunskap om naturturismens omfattning. SCB mäter i samma studie även deltagande i semesterresor och resultaten visar att 67 procent av männen och 69 procent av kvinnorna i åldern 16–74 år har gjort en resa som varat minst en vecka under en 12-månaders period (Statistiska centralbyrån 2004). Statistik över campingsemester, dvs. bott i husvagn/husbil eller tält under minst 1 vecka under de senaste 12 månaderna, finns också redovisat hos SCB (www.scb.se). Här visar resultaten att 14,6 procent av svenskarna gjorde detta år 1999, vilket är en minskning med drygt fyra procentenheter sedan 1991. I övrigt saknas uppgifter i SCBs statistik om resans motiv vilket gör den mindre användbar för att kartlägga svensk naturturism.

Svenska fjällen förknippas ofta med olika former av naturturism såväl sommar som vinter. En nationell studie över svensk fjällturism som genomfördes i början av 2000-talet (Heberlein et al. 2002; Fredman & Heberlein 2003; se även kapitel 7) visar att nästan en fjärdedel av Sveriges befolkning besöker fjällen under ett år, och under en femårsperiod blir motsvarande siffra 44 procent. En klar majoritet (85 procent) av fjäll-

resorna är fritidsresor. Studien visar också att fjällturismen har ändrat karaktär under de senaste decennierna. Deltagande i utförsåkning och snöskoteråkning har ökat kraftigt medan de mer traditionella aktiviteterna som vandring och turskidåkning har legat på oförändrad nivå sedan början av 1980-talet. Studien visar också att andelen svenskar som besöker fjällen högst en gång per år ökar medan de som i snitt besöker fjällen mer än en gång per år är en minskande grupp. Slutsatsen blir att andelen ovana fjällbesökare ökar – något som sannolikt har betydelse för såväl utveckling av infrastruktur, turism som fjällsäkerhet.

Bland de organisationer som på olika sätt företräder det kommersiellt organiserade friluftslivet kan nämnas Svenska Ekoturismföreningen, Sveriges Camping- och Stugföretagares Riksorganisation (SCR), Föreningen Turism i Sverige (FörTur) och Svenska Liftanläggningsorganisation (SLAO). Då turismen i Sverige har en stor bredd företräder flera av dessa organisationer aktiviteter och resmål utöver vad som brukar gå under benämningen naturturism. SLAO:s 235 medlemsanläggningar, som omfattar drygt 830 liftar och linbanor, hade säsongen 2008/09 en total liftkortsomsättning på knappt en miljard svenska kronor. SCR:s medlemmar representerar mer än 100 000 campingtomter och 13 000 stugor. Antalet gästnätter på Sveriges campingplatser uppgick till 17 miljoner under 2007, fördelat på husvagn (73,2 %), stuga (12 %), tält (7,7 %) och husbil (7,1 %).

Ett exempel på en konkret mätning av turismens effekter i form av omsättning och sysselsättning finns från Kosterhavet på västkusten (Turismens utredningsinstitut, 2006). Området är nationalpark och flertalet besökare har naturupplevelse eller naturrelaterade faktorer som motiv att besöka området. Området hade under år 2006 ca 90 000 besökare (varav 55 000 daggäster) som resulterade i drygt 250 000 gästnätter. Besökarnas utgifter fördelades mellan livsmedel (ca 35 %), restauranger (ca 31 %) och transporter (ca 12 %). Värt att notera är att Kosterhavets besökare i mycket liten utsträckning hade utgifter som kunde relateras till deltagande i friluftaktiviteter. Beräkningar av turismens ekonomiska omsättning visar att Kosterhavets besökare under 2006 totalt omsatte 107 mkr, varav 77 mkr i Kosterhavet och resterande 30 mkr i Strömstads kommun. En grov uppskattning av naturturismens sammanlagda ekonomiska omsättning i Sverige baserad på befintliga data visar på cirka 15 miljarder kronor årligen, vilket skulle motsvara cirka 8 % av den totala omsättningen i turismnäringen (Fredman et al. 2008a).

Hållbar turism

Av resonemangen ovan torde det vara uppenbart att turismen inte är något från omvärlden isolerat system, utan att den i hög grad är beroende av, och påverkar, sin omgivning i positiv och/eller negativ bemärkelse. Många

gångar är sambanden mycket komplexa och svåra att exakt mäta. Samtidigt som turismen kan skapa arbetstillfällen och ekonomisk utveckling kan den medföra trängsel, vattenföroreningar och störningar på djurliv. Men hur ser egentligen sambandet mellan turism och ekonomisk utveckling ut? På vilket sätt är turisterna störande för destinationens ekologiska balans? Överväger den positiva effekten av fler arbetstillfällen kostnader i form av en försämrad miljö? Och vilka blir de långsiktiga effekterna?

Sedan några decennier tillbaka, och i ökad takt efter FNs miljökongress i Rio 1992, har begreppet *hållbar utveckling* i allt högre grad satt sin prägel på turismen, och då inte minst den naturbaserade delen av turismnäringen. Begreppet definierades av den s.k. Brundtlandkommissionen som utveckling vilken tillgodoser behoven hos dagens generation utan att begränsa möjligheterna för framtida generationer att tillgodose sina behov (WCED 1987). Medan den övergripande principen bakom en hållbar utveckling är relativt enkel att förstå finns det ett stort utrymme för olika tolkningar utifrån olika ideologier, och kritik har riktats för att begreppet kan vara svårt att omsätta till konkret handling. McCool & Moisey (2001) redovisar tre olika innebörder som hållbar turism kan ha;

1. En långsiktigt lönsam (dvs. hållbar) turistnäring.
2. En försiktigare, mer småskalig turism som i högre grad tar hänsyn till natur- och kulturresurser samt involverar lokalsamhället.
3. Turismen som ett medel för att åstadkomma en socialt och ekonomiskt hållbar utveckling i samhället.

Dessa tre alternativ representerar olika utgångspunkter på en hållbar utveckling som naturligtvis skiljer sig åt högst väsentligt om de ska omsättas i politisk och praktisk handling. Vanligt är att definiera hållbar utveckling utifrån de tre perspektiven ekonomisk, social och ekologisk hållbarhet (jfr. diskussionen kring turismens effekter ovan), och för att begreppet ska kunna omsättas i praktisk handling krävs någon form av indikatorer, dvs. variabler som ger information om tillståndet på den företeelse man vill studera. Exempel på indikatorer för en hållbar turism är (miljöindikatorer) »förekomst av vilda djur«, »slitage«, »vattenanvändning«, »mängd avfall«, och »buller«; (sociala indikatorer) »trängsel«, »arbetstillfällen«, »kriminalitet« och »hälsa«; (ekonomiska indikatorer) »ekonomiska effekter på lokalsamhället«, »lönsamhet«, »skatteintäkter« och investeringar« (Weaver & Lawton 2002).

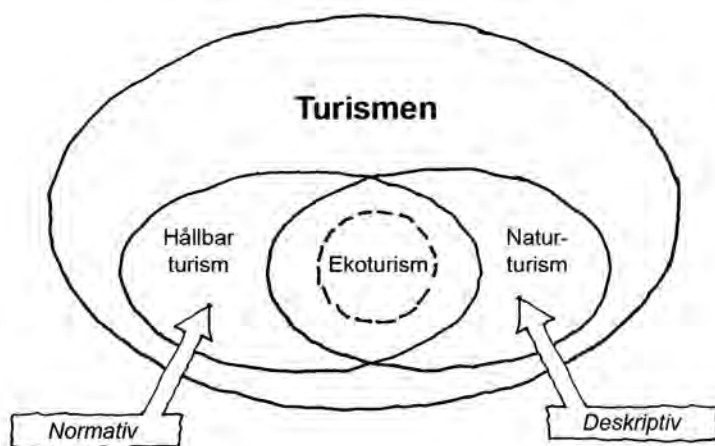
Mer övergripande riktlinjer för en hållbar turismnäring har utvecklats av WTO (www.unwto.org) och inom turistnäringen förekommer flera olika initiativ i riktning mot en mer miljövänlig verksamhet. Bland dessa kan nämnas »Svanen« (miljömärkning av bl.a. hotell), »Gröna nyckeln« (hotell, camping och stugbyar), »ISO 14001 och Emas« (internationella miljöledningssystem), »KRAV« (ekologisk produktion av livsmedel), »Blå

flagg« (klassificering av vattenkvalitet), »Bra miljöval« (Svenska naturskyddsföreningens system för bl.a. persontransporter) och »EU-blomman« (gemensamt miljömärke inom EU). För en översikt av miljöarbete i svensk turistnäring se Lagerkvist et al. (2003) samt rapporter publicerade av Tillväxtverket.

Turistens uppträdande styr ytterst om turismen kommer att uppfattas som positiv från miljösynpunkt. Utan en respektfull attityd från resenärens sida hjälper det föga om näringen uppfyller sina villkor. En projektgrupp under Nordiska Ministerrådet har tagit fram följande rekommendationer för utveckling av hållbar turism i sina medlemsländer (Nordiska Ministerrådet 1998);

- Uppträd varsamt vid möte med natur, kultur och människor
- Skaffa kunskaper om besöksmål innan resan dit, om naturen, kulturen och de människor som bor där
- Utveckla medvetenhet om värdena i skyddade områden och behovet att vårda dem genom kunskapssökande
- Acceptera de gränser naturvården ställer upp för bevarande och vård av olika områden
- Anpassning efter de lokala sedvanor som gäller på besöksorten exempelvis när det gäller allemansrätt, allmänt uppträdande, mat- och dryckesvanor och klädsel
- Minimera kraven på komfort om de riskerar att öka miljöbelastningen
- Alltid välja det mest miljövänliga alternativet när det gäller transporter, förpackningar, aktiviteter etc.
- Aldrig lämna något icke biologiskt avfall i naturen
- Anlita gärna ledarledda turer i synnerhet vid besök i nationalparker, naturreservat och andra sårbara områden
- Vid studier av djur i deras naturliga omgivning alltid hålla behörigt avstånd, aldrig skilja ungar från deras föräldrar och aldrig förfölja djur
- I görligaste mån stödja lokal produktion och service vid köp av souvenirer, mat och dryck eller bruksföremål
- Ledorden för uppträdandet bör vara INTE STÖRA – INTE FÖRSTÖRA.

Med hjälp av figur 6:3 kan vi sammanfatta resonemanget kring hållbar turism och sätta det i relation till naturturismen. Vi ser här att naturturismen principiellt utgör en del av den »totala« turismen och att vissa former av naturturism är att betrakta som någon form av hållbar turism (se resonemanget ovan), men observera att all naturturism naturligtvis inte kan betraktas som hållbar. En principiellt viktig skillnad mellan naturturism och hållbar turism är att den förra är *deskriptiv*, dvs. beskriver en företeelse (vistelse utanför sin vanliga omgivning för upplevelser av

Figur 6:3. Naturturism, hållbar turism och ekoturism.

naturlandskapet), medan den senare är *normativ*, dvs. innehåller riktlinjer över verksamhetens utformning (t.ex. certifiering). I skärningen mellan dessa två typer av turism återfinns ekoturismen som vi avslutningsvis ska titta lite närmare på.

Ekoturism

Om naturturism och hållbar turism är svåra att ringa in med några exakta definitioner förhåller det sig inte bättre med ekoturismen. Det finns få företeelser inom turismforskningen som är så ifrågasatta, omdiskuterade och kontroversiella som just ekoturism, och inom turismnäringen är spännvidden av begreppets innebörd och användning stor. I figur 6:3 ovan har vi illustrerat hur ekoturismen utgör en del av vad som kan betraktas som en »hållbar naturturism«, men de flesta definitioner av ekoturism innehåller mer än så.

Ursprunget till begreppet ekoturism brukar härledas till den mexikanske arkitekten och miljöaktivisten Hector Ceballos-Lascurain som lär ha introducerat det i början av 1980-talet. Han noterade det ökande intresset hos tillresta fågelskådare att besöka våtmarker med flamingos, och insåg hur dessa turister kunde bidra till den ekonomiska utvecklingen samtidigt som områdenas naturvärden bevarades. Han använde begreppet »ekoturism« för att beskriva företeelsen, vilken han definierade som »travelling to relatively undisturbed or uncontaminated natural areas with the specific objectives of studying, admiring and enjoying the scenery and its wild plants and animals, as well as any existing cultural manifestations (both past and present) found in these areas«² (Fennell 2003).

2. »Att resa till relativt ostörda och icke-förorenade naturområden med det särskilda målet att studera, beundra och njuta av landskapet och dess vilda växter och djur, så väl som alla existerande kulturella uttryck, både äldre och nutida, som kan finnas i dessa områden.«

Sedan dess har en mängd olika definitioner och tolkningar av ekoturism förekommit både i teori och i praktik (se även Fredman et al. 2009b). The International Ecotourism Society (TIES), en internationell organisation som arbetar för främjande av ekoturism runt om i världen, definierar ekoturism som, »*Responsible travel to natural areas that conserves the environment and improves the well-being of local people*« (www.ecotourism.org). Intresseorganisationen Ecotourism Australia har följande definition: »Ecotourism is ecologically sustainable tourism with a primary focus on experiencing natural areas that fosters environmental and cultural understanding, appreciation and conservation«³ (<http://www.ecotourism.org.au>).

Gemensamt för många definitioner av ekoturism är följande fem principer (modifierat efter Fennell 2003 och Page & Dowling 2002):

- *Naturbaserad*. Utövas i, och bygger på upplevelser av, natur- och kulturlandskapet.
- *Hållbar*. Ska sträva efter att vara ekologiskt, ekonomiskt och sociokulturellt hållbar.
- *Lärande*. Innebär att besökaren ökar sina kunskaper om resmålet, dess natur- och kultur.
- *Värdeskapande*. Involverar de lokalsamhällen som finns på resmålet och skapar positiva värden (ekonomiskt, ekologiskt och sociokulturellt).
- *Tillfredsställelse*. Sätter fokus på kundens tillfredsställelse och kvaliteten på resans genomförande.

Värt att notera i sammanhanget är naturligtvis att många andra former av turism, som inte uttryckligen gör anspråk på att kallas ekoturism, också arbetar efter ovanstående riktlinjer. Inget utesluter exempelvis att en vanlig solsemester till Medelhavet uppfyller ovanstående kriterier. Kriteriet att ekoturismen är naturbaserad innebär förvisso en otvetydig avgränsning mot exempelvis turism i mer urbana miljöer (storstadsturism), och många anser också att målet om lärande är ett viktigt kännetecken för just ekoturismen. En slutsats blir därför att ekoturism i mer generell bemärkelse är att betrakta som ett förhållnings-sätt till resande, snarare än en väldefinierad form av turism. Studier som gjorts över resemotiv bland ekoturister i Kanada visar bland annat att upplevelser av vildmark, orörd natur, vattendrag och berg har stor betydelse (Eagles 1992). Att vara fysiskt aktiv, uppleva nya livsstilar, möta människor med liknande intressen samt att leva ett enklare liv var andra viktiga motiv.

---

3. »Ekoturism är en ekologiskt hållbar turism med ett primärt fokus på att uppleva natur-områden som väcker förståelse för miljö-, kultur, uppskattning och bevarande.«

Det har också riktats en hel del kritik mot ekoturismen både som begrepp och företeelse. Kritiken handlar dels om att begreppet som sådant saknar en meningsfull innebörd, dels att det missbrukas av turistnäringen (bl.a. i marknadsföring) för kortsiktigt vinstsyfte. Om alla möjliga former av naturbaserad turism säljs och marknadsförs under beteckningen ekoturism tappar det naturligtvis mycket av sin innebörd, i synnerhet om det visar sig att verksamheten inte sker på ett acceptabelt sätt utifrån ovanstående riktlinjer. Kritik som också riktats mot att ekoturismen »upptäcker« och exploaterar störningskänsliga naturmiljöer, som tidigare varit förhållandevis opåverkade, och öppnar upp dem för utveckling av en mer storskalig och mindre hänsynstagande turism. Ur ett sociokulturellt perspektiv har på motsvarande sätt ekoturismen anklagats för att vara en modern form av kolonialism. Det finns också en paradox inbyggt i stora delar av ekoturismen såtillvida att människor reser långa sträckor (vilket innebär en stor miljöbelastning) för att sedan uppträda miljövänligt på själva resmålet.⁴

I likhet med naturturismen beskrivs ofta ekoturismen som en globalt kraftigt växande näring, samtidigt som det är svårt att belägga utvecklingen med någon säker statistik. Uppskattningar förekommer från 1–2 procent upp till 20–40 procent av all turism (Page & Dowling, 2002). Enligt The International Ecotourism Society så har sedan början av 1990-talet ekoturismen i världen vuxit med 20–34 procent årligen, och år 2004 växte den tre gånger snabbare än turistindustrin som helhet (www.ecotourism.org). Vad som skiljer Sverige från många andra länder är förekomsten av ett märkningssystem för ekoturism. Man kan beskriva detta som en form av institutionaliserad ekoturism som sätter tydliga gränser och definitioner, men samtidigt avgränsar företeelsen till ett väsentligt färre antal, ofta småskaliga, turistföretag.

Ekoturismmärkningen »Naturens bästa« drivs av Svenska ekoturismföreningen i samarbete med Svenska naturskyddsföreningen och VisitSweden. Märkningen syftar till att garantera hög kvalitet på arrangementen i kombination med naturskydd, ett mer miljöanpassat resande och en omsorg om resmålens kulturvärden. Liknande märkningssystem för ekoturism finns bland annat i Australien (<http://www.ecotourism.org.au>). Enligt hemsidan »www.naturesbasta.se« ger systemet svenska naturupplevelsearrangörer en möjlighet att kvalitetssäkra sina produkter och tillsammans skapa ett nätverk för en effektiv marknadsföring. Märkningen bygger på sex grundprinciper:

---

4. Mer att läsa om ekoturismen som företeelse, definitioner och kritik finns bland annat i Fennell (2003), Lindberg & McKerser (1997), Page & Dowling (2002) och Weaver (2001). Fredman et al. (2009b) analyserar olika definitioner av ekoturism i relation till naturturism. Buckley (2003) ger en omfattande översikt av olika internationella exempel på ekoturism och för en översikt av ekoturism i de skandinaviska länderna rekommenderas Gössling & Hultman (2006).

1. Respektera resmålens begränsningar – minsta möjliga slitage på natur och kultur
2. Gynna den lokala ekonomin
3. Miljöanpassa hela verksamheten
4. Bidra aktivt till natur- och kulturskydd
5. Satsa på upptäckarglädje, kunskap och respekt
6. Kvalitet och trygghet på resan

Under varje princip finns grundkriterier samt ett stort antal bonuskriterier. För att bli godkänd krävs att både arrangören och arrangementet uppfyller samtliga grundkriterier samt minst 25 procent av bonuskriterierna. Under den andra grundprincipen (gynna den lokala ekonomin) är exempelvis ett grundkriterium att så mycket som möjligt av varor och tjänster köps lokalt, medan ett bonuskriterium är om arrangören är registrerad och beskattad inom resmålens närområde. Naturens bästa är inte bara ett sätt att marknadsföra och kvalitetsmärka naturupplevelser, det är också ett exempel på ett systematiskt arbete mot ökad förädlingsgrad av kommersiella tjänster där naturupplevelsen är central, och därmed ett bra exempel på vad som kommit att benämnas »upplevelseekonomin«. En studie av 53 Naturens Bästa certifierade företag (av sammanlagt 78 vid studiens genomförande) visar på en stor variation i ekonomisk omsättning (Fredman m.fl. 2008a). Totalt hade de studerade företagen en omsättning på ca 205 mkr, men de 10 största står för nästan 80 % av beloppet (ca 160 mkr).

VILDMARK I VÄRMLAND

»Vildmark i Värmland« är namnet på ett naturturismföretag som specialiserat sig på att arrangera flottfärder på Klarälven i norra Värmland. Företagets affärsidé är att skapa oförglömliga upplevelser i naturen för turist- och företagsmarknaden genom att:

- bygga, åka och riva timmerflotte
- paddla kanot i fors, älv eller sjöar
- erbjuda naturnära boende i området som kompletteras med våra naturnära aktiviteter
- utgå från naturens förutsättningar vid utveckling av naturnära upplevelser och aktiviteter

Flottfärderna finns från en dag upp till sju dygn. Principen är att man själv bygger sin egen flotte med hjälp av rep och trästockar under ledning av en kunnig guide. Sedan är det bara att lasta på sin utrustning och låta flotten långsamt lämna stranden och för att låta sig fångas upp av den 2 km/h starka strömmen. Målsättningen med verksamheten är att det ska vara roligt och trevligt för gästerna, instruktörerna, lokalbefolkningen, att det ska vara ekonomiskt bärkraftigt, året om, och att det ska drivas med hänsyn till natur och miljö samt gynna lokal ekonomi.

Idén till »Vildmark i Värmland« väcktes i slutet av 1970-talet, under en period då arbetslösheten var hög och kommuner och företag med gemensamma krafter sökte efter nya utvecklingsmöjligheter. Detta var under en tid då bland annat skogsbruket rationaliserades starkt, vilket drabbade många glesbygder hårt, inte minst i norra Sverige. 1991 upphörde den kommersiella flottningen av virke på Klarälven. Företaget växte kraftigt under 1990-talet, och idag har man cirka 20 säsongsanställda och under en säsong färdas uppemot 800 flottar på Klarälven med sammanlagt cirka 3 500 gäster.

Den drygt 10 mil långa sträcka av Klarälven som företaget använder sig av passerar hundratals olika privata markägare. Förutom särskilda start och slutpunkter finns inga fasta anläggningar eller övernattningsplatser iordningsställda längs älven. Man kan därför se allemansrätten som en förutsättning för att bedriva verksamheten.

Företaget har medvetet arbetat med kvalitetssäkring av verksamheten, bland annat genom »ISO 9002«, »Tour Quality« och »Naturens bästa«. ISO 9002 är en internationell standard för kvalitetsarbete inom näringslivet vilken innebar att företagets rutiner dokumenterades, man definierade en kvalitetspolicy och satte upp kvalitetsmål för naturnära verksamheter. Arbetet med kvalitetssäkringen Tour Quality innebär bland annat att redovisa *vad* tjänsten består av, *hur* den skall levereras och *vilka* som medverkar i att leverera den. Företaget tillämpar också miljöstyrning enligt ISO 14001. »Vildmark i Värmland« har under årens lopp också mottagit flera priser för sin verksamhet, bland annat »Årets företagare i Torsby kommun«, »Årets ekoturistföretag i Norden« och »Grand Travel Award«.

◀ *Med strömmens hastighet utför Klarälven. Foto: Peter Fredman*

7. ATT STUDERA FRILUFTSUTÖVARE

I DETTA KAPITEL UPPMÄRKSAMMAS olika sätt att samla in kunskap om friluftsutövare. Det inleds med en översikt av olika metoder följt av en genomgång av studier – i huvudsak svenska – som gjorts med utgångspunkt från besök i ett visst område eller deltagande i en viss friluftssaktivitet. Vi har valt att endast i begränsad omfattning återge resultat från de många studierna som refereras vilket innebär att kapitlet kan fungera som en referenstext för den intresserade att söka upp och ta del av resultaten i originalkällan. Kapitlet avslutas med några metodologiska problem med att använda besökarstudier i praktisk förvaltning.

Olika kunskaper efterfrågas

Kunskap om friluftsutövare kan samlas in och analyseras ur många olika perspektiv. För den som förvaltar och sköter naturområden är det kanske mest grundläggande att skaffa uppgifter om *antalet* besökare, vilket i sin tur kan ligga till grund för planering och fördelning av resurser eller olika strategiska satsningar. För andra som framför allt är intresserade av friluftsutövandet generellt torde kunskap om deltagande i olika aktiviteter vara av störst intresse, och mindre viktigt är kanske var de utövas. Ganska snart inser man emellertid att dessa kunskaper många gånger är otillräckliga för en djupare förståelse av friluftsutövandet och dess effekter. Ytterligare kunskap behövs som regel kring utövande i tid och rum, besökarnas bakgrund (ålder, kön etc.), beteenden, attityder, hinder, motiv och de utbyten (psykologiskt, socialt och ekonomiskt) som besöken resulterar i.

Vad är då nyttan med att mäta och studera friluftslivet i mer konkreta termer? Frågan är lika berättigad som den är svår att ge något entydigt svar på. Inom friluftsområden ska som regel en rad olika intressen vägas samman (rekreationsvärden, naturvärden, ekonomiska värden, pedagogiska värden), och kunskaper om friluftsutövandet kan bidra till att:

- minska konflikter
- förbättra upplevelser och öka tillfredsställelsen
- identifiera efterfrågan och utbud
- identifiera motiv och hinder
- följa upp och förbättra skötsel och förvaltning
- utveckla och anpassa infrastrukturer

- analysera ekologisk, social och ekonomisk påverkan
- förbättra underlag för prioriteringar mellan olika intressen
- stärka argument för satsningar på friluftsliv och turism
- göra prognoser över framtida nyttjande och utveckling
- utveckla förbättrade mätmetoder.

Beroende på friluftslivets stora variationer i tid, rum och aktivitet blir mätningar av friluftsutövande ofta relativt komplicerade och resurskrävande. Flera metoder för datainsamling kring besök i naturen har utvecklats – mekaniska, elektroniska och optiska räkneverk, direkt och indirekt observation, självregistrering, personliga intervjuer, telefon och postenkäter. Olika metoder lämpar sig olika bra beroende på vilken frågeställning man försöker besvara, typ av område, förekomst av olika aktiviteter, antal och typ av besökare etc. Det är svårt att dra några generella slutsatser och avgörande blir många gånger såväl praktisk genomförbarhet som kostnader. Att heltäckande mäta och intervjua besökare i ett naturområde är som regel mycket resurskrävande och i praktiken får man ofta nöja sig med kompromisser. Inom ramen för denna bok finns inte utrymme att ge en fullständig beskrivning av tillvägagångssättet vid genomförandet av besökarstudier, men i en checklista för besökarstudier sist i detta kapitel beskriver vi översiktligt de viktigaste stegen. Handböcker för besökarstudier finns både på svenska (Lindhagen & Ahlström 2005; Naturvårdsverket 2005a, 2006b och 2007a) och engelska (Hollenhorst et al. 1992; Hornback & Eagles 1999; Watson et al. 2000). Med stöd från Nordiska Ministerrådet har också utarbetats standardiserade nordisk-baltiska riktlinjer för besökarstudier (Kajala et al. 2007). Generellt sett finns ett behov av en mer enhetlig metodik för studier av friluftsliv och naturturism. Även om försök har gjorts till riktlinjer på området har de inte fått något större internationellt genomslag (Eagles & McCool 2002). I bland annat Nordamerika och Finland förekommer dock systematiska undersökningar av invånarnas deltagande i olika friluftaktiviteter och besök i naturområden som upprepas med jämna mellanrum för att följa utvecklingen över tiden (Cordell 2004; Pouta et al. 2000). Naturvårdsverket publicerade nyligen ett förslag på statistikprogram för friluftsliv i Sverige, men det är i skrivande stund oklart om dess genomförande (Naturvårdsverket 2009).

Områdesstudier och befolkningsstudier

För att studera friluftsutövande kan man principiellt följa någon av två olika angreppssätt – antingen genom studier av besökare direkt i det aktuella området (*områdesstudier*) eller genom indirekta studier utanför området baserade på intervjuer med ett slumpmässigt urval av den befolkning man är intresserad av (*befolkningsstudier*), exempelvis befolkningen i Sveriges rike, ett län eller en kommun. Båda sätten har sina för- och

nackdelar avseende bland annat tillämpbarhet, representativitet och kostnader. En principiellt viktig skillnad är att områdesstudier omfattar de individer som besöker ett visst naturområde och således inkluderar alla typer av besökare (etnicitet, ålder, hemort, aktivitet etc.) medan befolkningsstudier inskränker sig till just den befolkning man använder för sitt urval. Till gruppen områdesstudier hör också besöksräkningar i syfte att mäta antalet besökare i ett definierat område.

En styrka med befolkningsstudier är att de omfattar individer som inte besöker området i fråga. Kunskap om »icke-besökarna« kan många gånger vara värdefull för att bättre förstå såväl förekomst av hinder för friluftsliv som motiv för deltagande. Är man främst intresserad av kunskaper om besökarna i ett visst naturområde blir många gånger en befolkningsstudie ett alltför trubbigt redskap, i synnerhet om området är mindre välbesökt, eftersom det då kräver ett mycket stort antal intervjuer för att erhålla tillräckligt många respondenter som har besökt området ifråga. Ett undantag kan vara lokala (t.ex. tätortsnära) rekreationsområden där merparten av besökarna kommer från närbelägna bostadsområden. Genom att ställa frågor till ett slumpmässigt urval av innevånarna kan det vara möjligt att få en hygglig bild av områdets nyttjande för friluftsliv, men man missar då naturligtvis de eventuella besökare som är bosatta utanför de undersökta bostadsområdena.

Frageställningen styr val av metod

En viktig utgångspunkt vid valet av metod är att först identifiera vilka frågeställningar man söker svar på. Vill man exempelvis uppskatta besökarnas attityder till skötsel och service i ett visst naturområde är sannolikt datainsamling på plats att föredra (områdesstudie), medan intervjuer med ett urval av en viss befolkning (befolkningsstudie) sannolikt lämpar sig bäst vid studier av hinder för deltagande i friluftsliv eller allmänhetens efterfrågan på olika former av friluftsliv mer generellt. Det senare kan jämföras med marknadsundersökningar där man söker ta reda på intresset hos en viss befolkningsgrupp för att konsumera tjänster och produkter.

Om friluftsliv i ett specifikt naturområde eller region står i fokus är ytterligare en viktig aspekt områdets naturgeografiska egenskaper samt besökarnas rörelsemönster. Friluftsutövarna kan vara mer eller mindre utspridda i både tid och rum, och antalet naturliga entrépunkter varierar. Många studier har utnyttjat just entrépunkter (parkeringsplatser, ledhuvuden, informationsplatser etc.) som en naturlig plats för datainsamling, samtidigt som det bland annat innebär en risk för överrepresentation av mer tillfälliga besökare. Befolkningsstudier är mindre känsliga för områdets naturgivna karaktär och besökarnas rörelsemönster, men kan däremot vara problematiska om naturområdet ifråga är svårt att definiera

i ord eller bild. Huruvida man har besökt svenska fjällen senaste året kan tyckas vara en enkel fråga att svara på, men vid närmare eftertanke är det svårt att dra en tydlig gräns för fjällens geografiska avgränsning som enkelt och begripligt går att kommunicera till respondenten. Om man har besökt Östersund, Kiruna eller Gällede, har man då besökt fjällen? Oberoende av datainsamlingsmetod är det viktigt att frågeställaren har god kunskap om objektet kring vilket man ställer frågorna. Dels för att frågorna från början ska bli rätt utformade, dels för att kunna tolka svaren på ett så korrekt sätt som möjligt.

Insamling av data i ett naturområde kan göras på flera olika sätt medan befolkningsstudier som regel innebär någon form av post- eller telefonundersökning. Eftersom olika metoder delvis överlappar med varandra är det svårt att systematiskt dela in dem i olika grupper, men nedanstående lista torde ändå ge en hygglig bild av de metoder som står till buds;

Områdesstudier (besöksräkning)

- Mekaniska eller elektroniska räkneverk – registrerar antal passager (människor, bilar, båtar, snöskotrar etc.) vid en bestämd plats, t.ex. på en stig, väg eller bro.
- Manuell/visuell observation – registrering av antal passager etc. med hjälp av personal i området.
- Kamera- eller fjärrövervakning – kan ske med fasta kameror eller flyg. Effektivt i stora områden med komplexa bruksmönster.
- Indirekta uppskattningar – mätning av antal besökare genom studier av slitage, sopmängd, antal fordon, vattenförbrukning, registreringar i toppböcker, övernattningar, färdmeddelande etc.

Områdesstudier (intervjuer)

- Enkät – distribuerad i området med hjälp av t.ex. självregistreringslådor, personal, handdator, etc.
- Personliga intervjuer – av personal i området.
- Post-, telefon- eller webbenkät – baserad på kontaktuppgifter (adresser, telefonnummer, e-post) insamlade i området, t.ex. med hjälp av självregistreringsboxar.

Befolkningsstudier

- Enkät – telefon-, post- eller internetbaserad. Använder ett slumpmässigt urval av den befolkning eller grupp man är intresserad av.
- Intervjuer – per telefon eller genom personligt besök.
- Fokusgrupper, expertpaneler – kvalitativ undersökningsmetodik. Kan användas bl.a. för pilotstudier eller inför planering av en större studie.

Kombinerade metoder för bästa resultat

Användning av olika metoder innebär att resultat från olika undersökningar många gånger inte är helt jämförbara. Det skapar svårigheter att exempelvis göra bra uppskattningar av friluftslivets förändring över tiden. Kunskap om utvecklingen över tiden är värdefullt i många sammanhang, men erfarenheten visar ofta på stora svårigheter att genomföra långsiktig och systematisk insamling av data. Andra problem som förekommer är olika definitioner av en och samma aktivitet, olika rumsliga, sociala och kulturella avgränsningar samt olika tidsperioder för datainsamling. Det senare är av stor vikt då många friluftsföraktiviteter över tiden ofta har ett cykliskt mönster. Det förhållandevis stora antalet metoder kan delvis förklaras med friluftslivets stora bredd och dynamik. Som vi tidigare konstaterat utgör friluftsliv en personlig upplevelse likaväl som en specifik aktivitet som utövas i ett visst område. Det innebär att man inte alltid kan nöja sig med att kvantifiera själva besöket i naturen, utan måste rikta uppmärksamheten även mot besökarens utbyte av besöket samt mot förväntningar före besöket, resan till och från området, och på de minnen besökaren tar med sig från området. För att fånga denna dynamik räcker sällan en enskild metod utan det krävs en kombination av flera tillvägagångssätt.

Ytterligare en anledning till att kombinera olika metoder för datainsamling kring friluftsliv är studiernas representativitet. Omfattning och karaktäristika hos de friluftsutövare man studerar är sällan kända på förhand. Därför är det viktigt att i förekommande fall dels genomföra bortfallsundersökningar, dels ta hänsyn till externa faktorer som väder, speciella händelser, helgdagar etc. som kan påverka besökarna och deras beteenden. En bortfallsundersökning kan exempelvis innebära att man genomför personliga intervjuer med ett urval av de personer som inte stannar upp vid en självregistreringsbox, kontrollräknar alla som passerar ett elektroniskt räkneverk, eller att man telefonintervjuar ett urval av dem som inte svarat på en postenkät. Andra faktorer att ta hänsyn till är gällande lagstiftning (vid t.ex. kameraregistrering eller registerhållning), skyddande av besökarnas integritet och risken för vandalisering av mätutrustning (Vuorio 2003).

Svenska besökarstudier – en metodstrukturerad överblick

Det finns gott om exempel på studier av friluftsliv runt om i världen, men med en klar tyngdpunkt på västvärlden (Anon 2006; Emmelin, Fredman & Sandell 2005; Sievänen et al. 2008). Nedan ges en överblick över svenska besökarstudier utifrån de tre grundläggande typerna områdesstudier, befolkningsstudier och longitudinella studier. Med longitudinella studier menas i det här sammanhanget områdes- eller befolkningsstudier som upprepats vid ett eller flera tillfällen. Det innebär en viss överlappning i

beskrivningarna nedan, men vi anser att mervärdet av att få kunskap om friluftslivets förändring över tiden motiverar en särskild belysning. Tabell 7:1 ger en sammanställning av ett urval av svenska besökarstudier.

Områdesstudier

I Sverige finns flera exempel på områdesstudier av varierande omfattning från olika fjällområden – Norrbottensfjällen (Bäck 2002; Bäck & Hedlund 1982; Wall 2003; Wall 2004) Rogen-Långfjället (Hultman & Wallsten 1988; Emmelin & Ohlsson 1999), södra Jämtlandsfjällen (Vuorio 2003), Fulufjället (Hörnsten & Fredman 2002; Fredman, Hörnsten, Friberg & Emmelin, 2005). Med undantag av Wall (2003) har dessa i första hand fokuserat på besökare sommartid, använt sig av någon form av självregistrering (i några fall även elektroniska folkräknare) samt en efterföljande postenkät. Kännetecknande för dessa studier är att de alla har omfattat relativt stora geografiska områden. Resultat från studierna har bidragit till att förbättra och utveckla bl.a. förvaltning, skötsel och turism i respektive område. Ett konkret exempel är resultat från studien i Fulufjällets då blivande nationalpark som användes vid utformandet av nationalparkens skötselplan (Naturvårdsverket 2002a) och av lokala turist-entreprenörer vid prissättningen av guidade turer i området (Hörnsten & Fredman 2002). En studie av ett mer avgränsat fjällområde har gjorts på Mittåkläppen i Härjedalen där bland annat turisternas upplevelser av slitage undersöktes (Emmelin & Iderot 1999). Studierna i Fulufjället och södra Jämtlandsfjällen har även inkluderat bortfallsstudier.

Områdesstudier i skogslandskapet med fokus på tätortsnära rekreation har bland annat genomförts i närheten av Växjö, Uppsala och Umeå (Kardell 1985; Lindhagen 1996). Lindhagen belyser även en rad metodproblem, och finner bland annat att svensken överskattar antalet besök man gör i skogen för rekreation med upp till 100 procent. Observationer i områdena genomförs bland annat genom att en observatör färdas en given sträcka och noterar antalet möten med andra besökare. Ytterligare en studie med fokus på skogsturism gjordes av Bostedt & Mattsson (1995) som studerade besökare på två campingplatser i Småland respektive Norrbotten. Syftet med studien var bland annat att analysera hur betalningsviljan varierade som funktion av bland annat skogens utseende och tillgänglighet. Frågeformulär distribuerades i samband med incheckning till campingplatsen.

Länsstyrelsen i Stockholms län genomförde 2002 en studie av besökare i fyra naturreservat i Stockholms utkanter (Länsstyrelsen i Stockholms län 2003). Syftet var att få bättre kunskap om besökarna och vad de tycker om områdenas skötsel. Studien begränsades till några veckor på sensommaren och genomfördes med hjälp av självregistreringsboxar samt kompletterande intervjuer i området vid två tillfällen. Besökare i Tyresta nationalpark söder om Stockholm var föremål för en studie våren 2003

Tabell 7.1. Ett urval av svenska områdesstudier uppdelade efter naturmiljöer

Område	Referens	Metod	Longitudinell (år)
FRILUFTSLIV I SKOGSMILJÖER			
Camping i Småland och Norrbotten	Bostedt & Mattsson (1990)	Frågeformulär	
Tyresta nationalpark	Fredman & Hansson (2003)	Personliga intervjuer	
Bogesundslandet	Kardell (2003)	Direkta observationer Frågeformulär	1969 – 1999
Djurgården	Kardell (1998)	Direkta observationer Personliga intervjuer	
Stadsliden Umeå	Kardell & Lindhagen (1995)	Direkta observationer Personliga intervjuer Telefonintervjuer	
Växjö (tätortsnära skogar)	Kardell & Lindhagen (1995)	Direkta observationer Personliga intervjuer Telefonintervjuer	1972 – 1992
Stadsskogen Uppsala	Lindhagen (1996)	Direkta observationer Personliga intervjuer	1988 – 1995
Naturreservat i Stockholms län	Länsstyrelsen i Stockholms län (2003)	Frågeformulär Personliga intervjuer	
FRILUFTSLIV I FJÄLLEN			
Norrbottensfjällen	Bäck 2002; Bäck & Hedlund (1982); Wall (2004)	Elektroniska räkneverk Registreringskort Frågeformulär Postenkät	1982 – 2003
Mittåkläppen	Emmelin & Iderot (1999)	Personliga intervjuer	
Fulufjällets nationalpark	Fredman, Hörnsten Friberg, Emmelin (2005)	Elektroniska räkneverk Registreringskort Postenkät	2001 – 2003
Rogen – Långfjället	Hultman & Wallsten (1988); Emmelin & Ohlsson (1999)	Registreringskort Postenkät	1988 – 1998
Södra Jämtlandsfjällen (vinter)	Lindberg, Denstadli, Fredman, Heldt & Vuorio (2001)	Frågeformulär Postenkät	
Södra Jämtlandsfjällen	Vuorio (2003)	Registreringskort Postenkät	
VATTENBASERAT FRILUFTSLIV			
Ljusnan, Indalsälven, Vindelälven och Kalixälven	Almstedt (1998)	Postenkät	
Luleå skärgård	Ankre (2005)	Registreringskort Postenkät	
Blekinge skärgård	Ankre (2008)	Registreringskort Postenkät	
Fiske i Byskeälven	Appelblad (2001)	Postenkät	

i syfte att utvärdera attityder till områdets skötsel och förvaltning tio år efter nationalparkens inrättande (Fredman & Hansson 2003). Här användes personliga intervjuer med ett urval av besökarna i området under en begränsad tidsperiod på försommaren. Almstedt (1998) har i sin avhandling studerat besökare i fyra områden av riksintresse för friluftslivet (Älvdalarna runt Ljusnan, Indalsälven, Vindelälven och Kalixälven) i syfte att analysera hur avsatta riksintresseområden nyttjas. Data samlades in genom en postenkät riktad till knappt 1000 av de individer som under år 1994 övernattat på något av Svenska Turistföreningens vandrarhem i de fyra områdena.

Exempel på studier med fokus på friluftslivets ekonomiska värden där datainsamling gjorts i området är sportfiske i Byskeälven (Appelblad 2001), Kaitum (Paulrud & Dalin 2001) och Bohuslän (Paulrud 2001), samt skidåkning i Dalafjällen (Heldt 2000). Den senare studien är ett av få exempel på områdesstudier vintertid. En orsak till detta torde vara svårigheter med datainsamling denna årstid jämte ett allmänt sett större intresse för friluftslivet sommartid. Vintern 2001 studerades dock snöskoteråkare, turskidåkare och lokalbefolkning i och omkring södra Jämtlandsfjällen med hjälp av enkäter distribuerade i området samt en efterföljande postenkät (Lindberg et al. 2001).

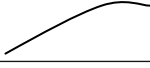
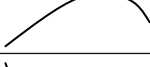
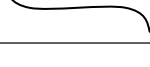
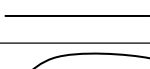
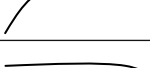
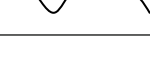
Som vi tidigare sett är det inte ovanligt att en besökarstudie kombinerar olika metoder för datainsamling, vilket också är fallet för flertalet av de ovan refererade studierna. Exempelvis kombinerar Lindhagen (1996) fältobservationer med såväl post- som telefonundersökningar, och flera av fjällstudierna kombinerar självregistrering eller intervjuer i området med en postenkät efter besöket. Metodologiskt leder det oss ett steg närmare nästa kategori av studier – befolkningsstudier.

Befolkningsstudier

Statistiska centralbyrån följer utvecklingen av levnadsförhållanden i Sverige genom de så kallade ULF-undersökningarna, Undersökningar av levnadsförhållanden (SCB 2004 och 2009). Undersökningarna genomförs vartannat år omväxlande fördjupade mot olika välfärdsområden, men fördjupade belysningar av fritiden har gjorts vid fem tillfällen: 1976, 1982–1983, 1990–1991, 1999 och 2006–2007. Fram till senaste mätningen samlades statistiken in som besöksintervjuer med ett slumpmässigt urval om cirka 7 500 personer årligen av Sveriges vuxna befolkning 16–84 år. Från och med 2006 har ett metodbyte genomförts, från personliga intervjuer till telefonintervjuer, vilket begränsar möjligheterna till jämförelser bakåt i tiden. Statistiken ger inte någon komplett bild av svenskarnas fritidsvanor, men väl en övergripande beskrivning av ett antal utvalda fritidsaktivitetens omfattning. På grund av metodbytet väljer vi här att kort referera några resultat från den näst senaste mätningen från 1999. Här kan man bland annat utläsa hur stor andel av Sveriges befolkning

Tabell 7:2. Deltagande i friluftaktiviteter (> 5 ggr/år). M=man, K=kvinnor, Åldersprofilen visar hur deltagandet varierar med olika ålder. Trend visar förändring över tiden (perioden 1976 – 1999 om annat inte anges) och en stjärna (*) markerar en statistiskt signifikant förändring.

Aktivitet	Kön	Deltagande (%)	Åldersprofil ^d	Trend
Nöjespromenad	M	69,2		+22,9*
	K	80,1		+28,4*
Trädgårdsarbete	M	60,6		+11,1*
	K	59,6		+12,7*
Strövat i skog och mark	M	54,3		+9,1*
	K	57,7		+11,8*
Friluftsbad ^a	M	46,9		-3,3
	K	44,6		-4,4
Utflykt fritidsbåt	M	20,3		+0,2
	K	11,8		-0,5
Fritidsfiskat	M	22,1		-4,4*
	K	6,6		+0,1
Jagat ^b	M	8,1		-0,4
	K	0,7		+0,9
Fjällvandrat ^c	M	1,8		+2,1
	K	1,6		+2,0

a) Åldersprofil och trend avser >20ggr/år

b) Åldersprofil och trend avser minst 1 gång/år, trend perioden 1982–1999

c) Åldersprofil och trend avser minst 1 gång/år, trend perioden 1990–1999

d) Kurvorna över åldersprofiler är ungefärliga och »nivån« på kurvorna är relativ. Bygger på senaste mätningen.

som deltar i de olika aktiviteterna jämte analyser utifrån olika demografiska parametrar. Tabell 7:2 (första kolumnen) redovisar hur stor del av den svenska vuxna befolkningen som ägnar sig åt dessa åtta friluftsföraktiviteter mer än fem gånger per år (andra frekvenser finns redovisade i SCB 2004). Den vanligaste aktiviteten är nöjespromenader, som mellan 70 och 80 procent av alla svenskar ägnar sig åt åtminstone någon gång. Trädgårdsarbete och skogs promenader utövas också av en majoritet av befolkningen. Lägsta utövandet av de aktiviteter SCB mäter har jakt och fjällvandring. Aktiviteter där det föreligger stora skillnader mellan könen är framför allt utflykt i fritidsbåt, fritidsfiske och jakt – aktiviteter som i samtliga fall utövas av män i större utsträckning än kvinnor. Yngre personer tycks vara mindre lockade av promenader, trädgårdsarbete, jakt och fjällvandring, utan ägnar sig mer åt bad och fiske jämfört med äldre. Märk väl att tabellen ger *en* bild av friluftslivet utifrån valda mått (utövande minst fem gånger per år), som dessutom blir ganska schabloniserad. Jämförelser mellan aktiviteter för andra utövandefrekvenser och uppdelat på olika undergrupper kan delvis ge andra resultat. Exempelvis visar SCBs statistik att högutbildade är generellt mer ute i skog och mark än lågutbildade, undantaget jakt och fiske som i högre grad utövas av lågutbildade. Utrikes födda är mindre friluftsföraktiva än infödda svenskar. Det gäller samtliga aktiviteter, utom möjligen nöjespromenader. Det finns också en tydlig regional skillnad – norrlänningar ägnar sig i betydligt högre grad åt friluftsföraktiviteter än invånarna i andra delar av landet. Enda undantaget är här nöjespromenader bland män. ULF undersökningarna innehåller även data om svenskarnas semesterresor.

Forskningsprogrammet Friluftsliv i förändring (www.friluftsforskning.se) genomförde hösten 2007 en av de mest omfattande studierna av friluftslivet i Sverige. Postenkäten, som omfattade 7 000 svenskar i åldrarna 18–75 år, bestod av en nationell del samt tre översamlingsområden (Blekinge, Torup utanför Malmö samt Delsjön i Göteborg). Frågor ställdes bland annat om deltagande i 43 olika friluftsföraktiviteter, motiv, hinder, framtida deltagande, besök i bostadsnära naturområden, allemansrätten, upplevd hälsa, friluftslivets finansiering, fritidsboende, fysisk planering m.m. Resultaten från den nationella studien finns översiktligt redovisade i fyra tematiska rapporter (Fredman et al. 2008b-e), från vilka vi här återger några slutsatser;

- Nästan alla uppfattar skogar, fjäll, sjöar och hav som »natur« men det är inte alls lika självklart med t.ex. badstränder, trädgårdar och elljusspår. Mer än hälften av de svarande är ute i naturen ganska ofta, eller mycket ofta, under vardagar. Under längre ledigheter ökar denna andel till 89 %. Naturen är också en central miljö för barns uppväxt och t.ex. har hela 94 % av de svarande ofta, eller mycket ofta, tillbringat lov och semestrar i naturen.

- Nöjes- och motionspromenader är vanligast att ha ägnat sig åt åtminstone en gång under en 12-månadersperiod (nästan 95 % av de svarande), följt av strövat i skog och mark (90 %), arbetat i trädgården (84 %), solbadat (81 %), och haft picknick eller grillat i naturen (80 %).
- Jogging/terränglöpning, jakt och fiske är mer vanligt bland män medan solbad, picknick och stavgång är mer representerat hos kvinnor. Jogging/terränglöpning är en aktivitet främst hos yngre och medelålders, medan det omvända gäller för stavgång. Föräldrarnas uppväxtland tycks inte ha så stor betydelse för vilka friluftaktiviteter man väljer, men svarande med svenska föräldrar utövar aktiviteterna i större utsträckning jämfört med personer vars föräldrar vuxit upp utomlands.
- De tre viktigaste motiven för att ägna sig åt aktiviteter i natur- och kulturlandskapet är att utöva fysisk aktivitet, uppleva avkoppling samt att vara nära naturen. Drygt 80 % av de svarande tror inte att det är någon utomhusaktivitet som de kommer att ägna sig mindre åt om fem år. Ungefär hälften tror i stället att de kommer att öka någon aktivitet.
- Knappt hälften av de svarande uppger att det finns någon eller några aktiviteter de skulle vilja ägna sig mer åt än de gör i dagsläget. Brist på tid är ett dominerande hinder och familjesituationen är också ett förhållandevis vanligt skäl.
- Möjligheter till friluftsliv har helt eller delvis påverkat valet av boende för fyra av tio svarande och nära 90 % menar att utomhusvistelse gör deras vardag mer meningsfull. Om möjligheten att utöva friluftsliv under det senaste året inte hade funnits så sjunker medianvärdet för självskattad hälsa.
- Drygt 60 % uppgav att de besökt naturområden inom 10 mil från bostaden under de senaste 12 månaderna. Flest besök gick till skogsområden, följt av sjö och vattendrag samt skärgård. Hälften av de svarande hade 5 km eller kortare till naturområdet. För hälften av de svarande var den totala kostnaden 40 kr eller mindre per besök, medan motsvarande betalningsvilja för att fortsätta besöka naturområdet uppgick till högst 100 kr per besök.
- Knappt hälften av de som svarade har tillgång till fritidsboende på något sätt. Det är framför allt fjäll- och kustkommuner som är populära fritidsbostadsdestinationer och många tillbringar en stor del av sin tid i fritidsbostaden.

- Allemansrätten är av stor betydelse när det gäller svenska folkets möjligheter till friluftsliv och andra utomhusaktiviteter och de svarandes kunskaper om allemansrätten generellt är goda. Av de svarande är 94 % helt eller delvis eniga med påståendet att allemansrätten är viktig att försvara och 77 % anser allemansrätten viktig för deras egna utomhusaktiviteter.
- Betydelsen av närnatur understryks och det finns ett starkt stöd för tanken att det är ett offentligt ansvar att skydda markområden för friluftsliv. En stor majoritet av de svarande (81 %) anser att det är viktigt att samhället satsar resurser för att underlätta människors möjligheter till naturupplevelser.
- När vi bad de svarande att ange hur stora utgifter de haft som kunde kopplas till det man själv betraktar som friluftsliv så har drygt hälften angett en utgift på 5 000 kr eller mindre per år, en fjärdedel lägger mindre än 1 000 kr per år och ca 10 % lägger mer än 20 000 kr per år.

Utöver ovan nämnda studier finns det naturligtvis flera exempel på utredningar och forskningsstudier kring friluftsliv och naturturism som använt sig av en befolkning som utgångspunkt. Forskningsprogrammet Fjällmistra genomförde år 2004 en omfattande attitydundersökning om naturvårdspolitik, rovdjursfrågor, friluftsliv, resursplanering m.m. med fokus på svenska fjällen. Det var en brevundersökning som gick ut till totalt 11 418 människor, framför allt i de fyra fjällänen — Dalarna, Jämtland, Västerbotten och Norrbotten. Urvalet baserades på 150 slumpvis utvalda och permanent bosatta personer från varje kommun i dessa län i åldersgruppen 16–65 år. Som jämförelse ingick också 1 067 personer bosatta utanför dessa län i studien. Resultat kring svenskars fjällbesök, inställning till allemansrätten och till skyddade områden finns redovisade i Fredman & Sandell (2005 och 2009).

Studier av skogens utseende för att vara en attraktiv rekreativ miljö har gjorts av Hultman (1983), Mattsson & Li (1993) och Hörnsten (2000). Hörnsten & Fredman (2000) använde ett nationellt sampel för att studera preferenser kring avstånd mellan bostaden till närmaste rekreationsskog. Mattsson (1990a,b) använde sig av ett nationellt urval av jägare för att studera deras värdering av jaktupplevelser. I detta fall var utgångspunkten således inte enbart en geografiskt avgränsad befolkning (Sverige) utan även en förutbestämd aktivitetsgrupp (jägare). I studien av snöskoteråkare, skidåkare och bofasta i södra Jämtlandsfjällen (Lindberg et al. 2001, 2002) kombineras ett slumpmässigt urval av lokalbefolkningen (boende i postnummerområden i anslutning till studieområdet) med datainsamling av besökare i området. Hösten 2003 genomförde länsstyrelsen i Stockholms län en enkätundersökning bland hushåll i Stockholms län kring

deras intresse för och nyttjande av länets naturreservat (Länsstyrelsen i Stockholms län, 2004). Studien analyserade även orsaker till att människor inte besöker naturreservaten.

Som ytterligare en illustration kan vi peka på en nationell studie av svenskarnas resande till fjällen baserad på telefonintervjuer med ett urval av den vuxna befolkningen boende utanför de 15 fjällkommunerna (Heberlein et al. 2002) som följdes av postenkäter riktade till utvalda aktivitetsgrupper (utförsäkning, vandring, snöskoteråkning). Respektive aktivitetsgrupp kunde då delas upp mellan »besökare» (de som utövat aktiviteten i fjällen) och »icke-besökare» (de som utövat aktiviteten på annan plats). Genom att sedan jämföra besökare med icke-besökare kunde forskarna studera motiv och hinder kring besök i svenska fjällen för olika friluftaktiviteter (Fredman & Heberlein 2005a).

Det finns också kommersiella databaser som bland annat samlar kunskap om svenskarnas turistresor. Den så kallade turism- och rese-databasen (TDB) omfattar 2000 intervjuer varje månad per telefon med ett slumpmässigt urval av Sveriges befolkning angående resor i tjänsten och på fritiden. Utgångspunkten för denna undersökning är resor minst 10 mil från hemorten vilket utesluter mycket av friluftslivet i hemmets närområde. Någon specifik klassificering av naturturism förekommer inte i TDB-undersökningen, men med hjälp av frågor om resans syfte är det möjligt att skaffa sig en uppfattning om naturturismens omfattning mer generellt (där bl.a. friluftsliv ingår som ett bland flera alternativ för resans syfte).

Longitudinella studier

Vi har tidigare pekat på behovet av kunskap om besökarnas antal, rörelsemönster, attityder, värderingar etc. för utveckling av skötsel, förvaltning och turism i naturområden. Men för att bättre förstå dagens friluftsliv i ett föränderligt samhälle och om möjligt göra prognoser om framtiden behövs kunskap om friluftslivets förändringar över tiden. Även här är SCBs ULF-undersökning en källa till kunskap då den innehåller uppgifter om friluftsutövande från mitten av 1970-talet fram till sekelskiftet (SCB 2004). Som så ofta, beroende på hur man läser statistiken, går det att komma fram till olika slutsatser kring friluftslivets utveckling över tiden, inte minst mot bakgrund av olika demografiska variabler. Från tabell 7:2 går att utläsa att nöjespromenader, trädgårdsarbete och ströva i skog och mark har ökat sedan mitten av 1970-talet. Tittar man närmare på siffrorna visar det sig dock att ökningen inte är jämt fördelad över åldersgrupperna, utan den största ökningen har ägt rum bland medelålders och äldre individer (45 år och uppåt). För övriga aktiviteter är förändringarna relativt små, även om tendensen pekar mot en minskning eller stagnering av friluftsutövandet hos yngre personer jämfört med äldre. Dessa förändringar kan möjligen ge en indikation om vilken utveckling vi kan vänta oss i framtiden.

Även ett antal utredningar och forskarstudier har omfattat longitudinella data över friluftslivets utövande i Sverige. Dessa innebär som regel enskilda upprepningar av tidigare studier och har inte ingått i någon systematisk struktur för longitudinell mätning av friluftslivet. Förändringar över tiden av tätortsnära rekreation, framförallt i skogsnatur, har bland annat studerats av Lindhagen (1996). I studien över Växjöbornas rekreativsvanor från 1991 görs jämförelser med perioden 1973–1975 (Kardell 1985). Här finner man att andelen skogsbesök nära hemmet har ökat (vilket förklaras med en ökad befolkning) samt att besöken är jämnare fördelade över såväl år som vecka vid det senare mättillfället. Generellt är förändringarna små mellan de två Växjöstudierna. I undersökningen från Stadsskogen i Uppsala jämförs åren 1988 och 1995 med hjälp av observationer och intervjuer i området. Även här finner forskarna små förändringar med undantag av andelen cyklisterna som hade ökat på fotvandrarernas bekostnad.

Kardell (2003) har undersökt friluftslivsutövandet i Bogesundslandet norr om Stockholm åren 1969, 1982 samt 1999. Baserat på okulära observationer under 56 dagar respektive år finner han att en ökning från 127 000 till 149 000 årliga besökare för perioden. Detta kan dock till stor del förklaras av tillkomsten av en golfbana samt restaurang i området. Detta borträknat sker istället en minskning motsvarande 25 procent. Tar man dessutom hänsyn till befolkningsutvecklingen i de närbelägna Stockholmsförorterna (vilken ökat med cirka 50 procent under perioden) så har nyttjandet halverats räknat per capita. Försök att urskilja besök i skogsnaturen (dvs. mer traditionellt friluftsliv) ur detta material visar på än större minskningar – från cirka 30 000 besökare 1969 till drygt 10 000 år 1999. Intervjuer vid en av områdets friluftsgårdar visar att det framför allt är andelen barnfamiljer samt yngre personer som minskat. Liknande undersökningar, bl.a i stadsskogen i Uppsala, visar på en minskning på drygt 20 % i antalet besök perioden 1988–2007 (Kardell 2008). Hörnsten (2000) redovisar förändringar i svenska rekreativsvanor i skog och mark, omfattande bland annat bärplockning och attityder till olika skogsmiljöer. Studien är en upprepning av Hultman (1983) och resultaten visar på få förändringar, undantaget en minskning i bärplockandet med en tredjedel. Flertalet föredrar skogsmiljöer med välvuxna relativt glesa bestånd samtidigt som preferenser för en urskogsmiljö (mindre lämplig för rekreation) ökar mellan de två studierna.

I svenska fjällen finns ytterligare exempel på områdesrelaterade longitudinella studier. Studien i Fulufjällets nationalpark har speciellt utvecklats för att följa effekterna av nationalparkens inrättande och datainsamling har gjorts åren 2001 och 2003 (Fredman et al. 2005). Resultaten visar bland annat på en 40-procentig ökning av antalet besökare och då framför allt i de mer tillrättalagda och tillgängliga delarna av parken, något som sannolikt bidragit till den ökning i upplevd trängsel forskarna fann i

området runt Njupeskärs vattenfall. Studien visar också en ökning i andelen medelålders och äldre besökare samt att allt fler ägnar sig åt kortare vandringar. Besökens längd har i genomsnitt minskat från 1,6 till 1,2 dagar. I området Femundsmarka-Rogen-Långfjället har besökarundersökningar genomförts åren 1985 och 1998 (Emmelin 1986; Vistad 1995, Emmelin & Ohlsson 1999; Andersen et al. 2005). Undersökningarna visar en nedgång av antalet vandrare i hela området, dock mest påtagligt för dagsbesökare och i de områden, särskilt runt Grövelsjön, där dessa dominerar. En del av förklaringen ligger sannolikt i att vädret under en stor del av sommaren 1998 var extremt dåligt vilket kan ha påverkat frekvensen av dagsturer in i området. Emellertid visar analyserna av långvandrare också den generella trenden mot kortare besök – från ett genomsnitt på 5,1 dagar år 1986 till 4,0 dagar år 1998 i Femundsmarka (Andersen et al. 2005).

Från Norrbotten finns undersökningar rapporterade i Bäck (2002) av friluftslivets utveckling under hela 1900-talet baserat i huvudsak på STF:s övernattningsstatistik – vilken ökar fram till slutet av 1980-talet för att därefter minska. Bäck pekar på tre faktorer som bidragit till tillfälliga toppar i besöksstatistiken: *i*) år 1981 då SJ firade 100-års jubileum och med starkt rabatterade tågresor; *ii*) år 1985 då Nordkalottvägen mellan Kiruna och Narvik öppnades; samt *iii*) år 1989 då TV under nyårshelgen sände ett populärt program om Kungsleden. Detta illustrerar på ett bra sätt komplexiteten och de många olika faktorer som kan påverka friluftslivets och turismens utveckling.

I den nationella studien kring svensk fjällturism (Heberlein et al. 2002) upprepades ett antal frågeställningar som ställdes av Naturvårdsverket i en rapport om svenskarnas fjällvanor i mitten av 1980-talet (Naturvårdsverket 1985). Resultaten från jämförelsen visar att tyngdpunkten i fjällturismen sedan början av 1980-talet förskjutits söderut – allt fler besöker Dalafjällen medan färre åker till de nordliga fjällområdena (Fredman & Heberlein 2003). Utförsåkning och snöskoteråkning har ökat mest under perioden, medan mer traditionella fjällaktiviteter som vandring och turskidåkning legat på en oförändrad nivå.

Låt oss avslutningsvis belysa ett antal faktorer man bör ta hänsyn till vid longitudinella studier som vi tidigare inte berört. Det gäller bland annat förändringar i befolkningsstruktur, besöksmönster, infrastruktur, naturförhållanden (t.ex. väder), politiska förändringar eller förändringar i attityder och värderingar. Tolkningar av longitudinella resultat måste därför göras med stor försiktighet, något som inte minst gäller valet av tidsperiod för jämförelsen. Samma förändring kan ge olika resultat beroende på om mätningen sker i andelar av en befolkning, antal besökare eller besöksdagar. Som illustration har Gray et al. (2003) visat att antalet kanadensare som deltog i naturrelaterad rekreation i sitt hemland ökade från 16,6 miljoner (1981) till 19,9 miljoner (1996), medan motsvarande förändring mätt som *andel* av befolkningen minskade från 90,1 till 84,6

procent. På liknande sätt visar Fredman et al. (2005) att i Fulufjället har *andelen* besökare i de yngre åldersgrupperna minskat medan *antalet* besökare i samma grupp ökat, i detta fall beroende på en ökning av antalet besökare i området totalt sett. Studien visar också på ett positivt samband mellan antalet besökare (registreringar) och dygnsmedeltemperatur, vilket indikerar att man bör ta hänsyn till variationer i väder vid tolkningar av resultaten.

Även när det gäller longitudinella studier är det önskvärt att inte nöja sig med att mäta deltagande i vissa aktiviteter eller besök i områden utan att i likhet med tidigare resonemang även inkludera frågeställningar kring exempelvis motiv, hinder, värderingar, utgifter etc. Bäst är naturligtvis kontinuerliga tidsserier, men erfarenheten visar att detta är mycket ovanligt. Internationellt finns emellertid exempel på nationella program speciellt utvecklade för att mäta friluftsliv och naturbaserad turism med jämna intervall, och som till skillnad från ovan nämnda ULF undersökningar även omfattar exempelvis ekonomiska variabler eller besök i särskilda områden (Cordell 2004; Codell & Super 2000; Gray et al 2003; Loomis & Walsh 1997; Manning 1999; Pouta et al. 2000). En generell trend som kan iakttas i flera länder är en minskning i aktiviteter som i någon bemärkelse »konsumerar« naturen (exempelvis jakt, fiske, bärplockning), medan icke konsumerande aktiviteter (exempelvis fågelskådning, vandring, paddling) ökar.

Avslutningsvis när det gäller longitudinella studier kan vi också rikta blicken mot vårt grannland Norge och en studie om utvecklingen inom norskt friluftsliv för perioden 1970–2004 (Odden 2008). Studien som bygger på resultat från 13 olika kvantitativa datamaterial leder till följande fyra övergripande slutsatser:

- Totalt sett har deltagande i friluftsliv ökat mellan åren 1970 och 2004
- Friluftsliv blir allt mer varierat och specialiserat
- Intresset för traditionella friluftaktiviteter minskar samtidigt som yngre personer ägnar sig allt mer åt nya former av friluftsliv
- Sociala skillnader i friluftsutövande ökar.

Nordiska besökarstudier

Många av de ovan refererade svenska besökarundersökningarna utgör i olika avseenden en del i en bredare nordisk tradition av besökarstudier. I övriga nordiska länder finns studier av olika friluftaktiviteter, motiv och kopplingar till naturförvaltning. En grupp studier från Universitetet i Trondheim/NTNU har kartlagt fjällvandrare (Vistad 1995, Odden 1995; Lunde 1996; Kaltenborn & Vorkinn 1993; Kaltenborn 1991; Kaltenborn & Emmelin 1993; Hammitt et al. 1993). Också andra aktiviteter har studerats t.ex. fiske (Aas 1991), bärplockning (Aas & Aasetre 1994), »kustrekreation«

och båtliv (Kleiven 1994; Meyer 1999; Teigland 1999). Många av dessa studier har emellertid karaktärisering av utövarnas motiv och egenskaper endast som en del av sitt objekt och fokuserar mera på betydelsen av miljöegenskaper, förvaltningspraxis, service osv., samt på utövarnas utbyte och tillfredsställelse. Flera av de norska studierna använder en segmentering av besökarna efter deras attityder till olika aspekter av »vildmarksbegreppet« enligt den s.k. »purismsskalan« och kopplar attityder till vildmark både till val av aktiviteter och område (se vidare kapitel 3).

Ett stort forskningsprojekt i Danmark har studerat »skovenes friluftsfunktion« och därvid också studerat besökares bakgrund och motiv (Koch & Søndergaard Jensen 1988). Hansen-Møller (1994) och Hansen-Møller et al. (1988) har studerat utövande av olika former av friluftsliv och en mängd sociologiska variabler men också applicerat socialantropologisk metodik för att förstå skillnader i friluftslivsmönster mellan olika grupper. Finland är sannolikt det land i norra Europa som har det mest utvecklade systemet av kontinuerliga besökarstudier (Pouta et al. 2000; Fredman et al 2009b). Här bedrivs också en hel del forskning kring friluftsliv och naturturism, men stora delar är svårtillgängliga då mycket är publicerat enbart på finska.

När det gäller kategorisering och typologisering av aktiviteter och utövare har intresset i Norden varit begränsat. I norsk förvaltning och forskning har dock två starkt normativa kategorier: »traditionellt friluftsliv« och »modernt friluftsliv«, ofta använts. Indelningen har ibland varit närmast intuitiv och ofta med motorisering eller avancerad teknisk utrustning som skiljelinje; föreställningar om det traditionella friluftslivets företräden ur en mängd synvinklar från miljöpåverkan till individuell utveckling och moral har ofta varit tydliga. Mera teoretiska ansatser har emellertid också gjorts med »modernitetsbegreppet« eller med hänvisning till skillnader i historisk förankring i respektive en urban, betraktande tradition med rötter i romantiken och de traditionella bondesamhällenas jakt, fiske, bärplockning etc (Aas & Aasetre 1994; Pedersen 1994; Vistad 1995, Tordsson 2007).

En översikt av besökarstudier i de Nordiska och baltiska länderna finns redovisad inom ramen för ett projekt finansierat av Nordiska Ministerrådet (Anon 2006). Även på europeisk nivå finns en nyligen genomförd sammanställning av besökarstudier inom ramen för Cost Action E33 – ett nätverk för ökat forskarsamarbete inom kring friluftsliv och naturturism (Sievänen 2008).

Några problem med att använda besökarstudier i praktisk förvaltning

Ett problem med besökarstudier kan vara att preferenser och attityder inte enkelt kan användas som underlag för förvaltning eftersom de ibland har begränsad förmåga att förutse faktiska beteenden. En över-

sikt över spridningen av preferenser och attityder från ett mycket stort antal undersökningar finns i Manning (1999) som pekar tydligt på detta. Två metodologiska påpekanden kan vara på sin plats. Det första gäller *skillnaden* mellan utsagor och faktiskt beteende, det andra *spridningen* i preferenser.

Vem utövar friluftsliv och hur mycket?

Hur vanligt är det egentligen att utöva friluftsliv? Detta är svårt att undersöka generellt, eftersom många människor tycks ha en tendens att över-skatta sitt deltagande i aktiviteter som lyfts fram som eftersträvansvärda – liksom att underskatta sådant som framstår som negativt (jfr. friluftsliv resp. alkoholkonsumtion). Lindhagen (1996) visar att kvantifiering av deltagande i friluftsliv med hjälp av postenkäter eller telefonintervjuer kan ge en överskattning på uppåt 100 procent. Däremot visade en studie av medlemmar i frilufsorganisationer att dessa uppgav lägre frilufsaktivitet än SCBs mått för allmänheten (Sandell 1996). En förklaring kan vara att svaren i SCBs enkät mera indikerat en ambition att vara ute än i vilken utsträckning respondenterna faktiskt varit ute. En sådan överskattningstendens kan nog hållas tillbaka i en undersökning där man vet att man också senare kan komma att bli personligt intervjuad mer i detalj (som i Sandell, 1996a). En tolkning i denna riktning stöds t.ex. av Kardell (1985:1) som skriver att »årslånga kontroller ute i skogen avslöjade dock att de tillfrågade överskattat sitt frilufsutnyttjande 4–7 gånger» jämfört med SCBs siffror.

Dessutom kan det råda osäkerhet kring vad som räknas som friluftsliv om frågorna är allmänt formulerade. Är en promenad till den närliggande sjön eller pulkåkning med barnen friluftsliv? Fysiska och sociala omständigheter skiljer sig markant åt mellan sociala grupper och mellan olika orter. Därför är det viktigt att hänsyn tas till sådana skillnader både i forskning och i förvaltning. Exempelvis är stillasittande fritid vanligast i glesbygdskommuner (Melinder 2007), även om möjligheterna för utevistelser och friluftsliv kunde tänkas vara bäst där.

Ytterligare illustrationer till diskrepansen mellan utsagor och faktiskt beteende finns i studier av hur lägerplatser används. En klassisk studie pekar i sin titel – »Alone with others» (Lee 1977) – på ett paradoxalt förhållande. Respondenterna kan uppge preferens för ensamhet och orördhet men söker sig till platser som uppvisar spår av tidigare besökare eller platser som redan används (Canon et al. 1979; Heberlein & Dunwiddie 1979; Cole 1982). Beteenden och uppgivna preferenser överensstämmer inte alltid. Manning (1999) pekar på bristen på studier där direkt observation av besökare kombinerats med frågor om attityder och preferenser. Studier som baseras på direkt observation har i allmänhet dessutom inte designats för att underlätta jämförelser med attityd/preferensstudier. Därmed kan de inte användas för ömsesidig validering.

Det bör dock poängteras, att även om det är ett problem om man anser att uppgivna siffror är faktiska siffror, så är den underliggande uppskattningen och intresset för friluftsliv en viktig faktor i sig. Vi kan t.ex. jämföra med opinionsundersökningar, betalningsviljeundersökningar och demokratiska processer som just har den typen av viljeyttringar som underlag för t.ex. samhällsplanering.

Genomsnittsvärden och spridning i preferenser

Manning (1999:58–59) illustrerar problemet med vad förvaltningen skall göra med uppgifter om storleken på preferenser hos olika grupper, särskilt uttryckt som genomsnittsvärden. Tabellen visar genomsnittsvärden för preferenser för olika åtgärder i naturområden från ett stort antal olika studier. Exempelvis varierar andelen besökare som säger sig vara positivt inställda till förekomst av utedass mellan 22 och 70 procent, picknick bord 24–52 procent, och vindskydd 15–76 procent. Kunskapen är knappast generaliserbar i någon högre grad. Kanske är det låga siffror för sådana åtgärder som förvaltningen själv tror har stort servicevärde som framförallt ger användbar information. I de flesta övriga fall ställs man inför valet att gynna eller missgynna någon grupp utan att ha information om hur avgörande faktorn kan vara för en bestämd grupp. Detta är ett skäl till att även enkla segmenteringar av besökargrupper kan ha stort informationsvärde för förvaltningen. Manning (1999) påpekar att motivations- och efterfrågestudier ofta är dåligt jämförbara av en mängd skäl – olika skalor och metoder för insamling av data, avancerad statistisk bearbetning med olika metoder som medför stort behov av tolkning av resultaten och problem med jämförbarhet.

En stor del av friluftslivsforskningen karaktäriseras av antingen kategorisering baserad på öppna frågor eller på erfarenhetsbaserade kategorier snarare än teoretiskt grundade a priori kategorier. En blandning av kategorier – semantiska, begreppsliga och teoretiska – är vanlig såväl i friluftslivsundersökningar som i resvane- och marknadsundersökningar inom turism: »besöka vänner«, »naturupplevelse«, »lugn och ro« osv. (Emmelin & Vuorio 1998). Som påpekades ovan har framförallt »utbyte« varit svårare att operationalisera och studera vilket bland annat kan sammanhålla med en viss fixering vid enkla och kvantifierbara karaktäriseringar. Detta är i och för sig naturligt när forskningen skall tjäna förvaltning och anspråken på representativitet därmed är stora (Emmelin 1994b). Behovet att studera motiv som »mening från den enskildes perspektiv«, och därmed med humanistisk metodik från ett betydande spektrum av discipliner, förefaller emellertid vara stort (Olwig 1994; Pedersen 1994).

BESÖKARSTUDIER I FULUFJÄLLETS NATIONALPARK

I samband med inrättandet av Fulufjällets nationalpark genomfördes omfattande besökarundersökningar för att öka kunskapen om friluftsliv och turism i området, vilket i sin tur utgjorde underlag till områdets skötselplan. Studierna i Fulufjället gjordes i tre steg; med folkräknare vid de viktigaste entréerna till området, med självregistreringslådor, och med en postenkät som skickades till ett urval av besökarna.

Fyra automatiska *folkräknare* användes för att uppskatta antalet besökare (modell Radion Beam 2000). De placerades ut vid fyra olika platser i anslutning till självregistreringslådorna. En cirka decimeterbred »radiostråle« går mellan sändare och mottagare vilka placeras på var sin sida om vandringsleden. När radiostrålen bryts aktiveras mottagaren och registrerar en markering. Mätdata samlas i en datasamlare (logger) integrerad i mottagaren vilken programmeras för start- och stopptid samt längden på tidsintervall för registrering. Loggern kan tömmas på plats till bärbar dator eller tas med till kontoret för avläsning. Data från folkräknarna innehåller uppgift om datum, tidsintervall samt antal passager under varje tidsintervall.

Med hjälp av *självregistreringslådor* på sju olika platser samt en efterföljande postenkät samlades data in kring de enskilda besöken, attityder till området, dess skötsel, turismutveckling, ekonomiska utgifter etc. Registreringslådorna hade som syfte att samla in namn och adress från ett urval av besökarna. Bortfallsstudier genomfördes för att uppskatta andelen besökare som inte registrerade sig (Fredman et al. 2009a). Varje låda placerades på en väl synlig plats utmed vandringsleden där utrymme fanns för flera personer att stanna upp. En skylt på utsidan med rubriken »VIKTIGT« uppmanade den förbipasserande att stanna upp och öppna lådan för att fylla i ett registreringskort. Svarkortet innehöll fem frågor om besöket i området – tidpunkt för vistelsen, hemadress, aktiviteter under besöket, tidigare besök i området samt hur man fått kännedom om Fulufjället. Det ifyllda svarkortet stoppades i en springa på lådans insida för att hamna i dess nedre låsta del.

Postenkäten skickades till ett urval av svenskar och tyskar (de två mest förekommande nationaliteterna bland besökarna i Fulufjället) vars adresser erhöles från registreringskortet. Adresserna till postenkäten erhöles genom ett systematiskt urval bland registreringskortet efter att de sorterats efter svarsdatum. Postenkäten 2003 var strukturerad i tio olika sektioner med följande frågekategorier: A) allmänt om resan till och vistelsen i Fulufjället; B) förekomst av leder, stugor, skyltar etc.; C) upplevelser i samband med besöket; D) trängsel under vandring till Njupesjär; E) utveckling av turism; F) synen på och betydelsen av nationalparken; G) ekonomiska utgifter; H) allmänt om förvaltning av fjällen; I) socio-ekonomiska faktorer; och J) åsikter om förbättringar i Fulufjället. Svarsfrekvensen för postenkäten var mellan 70 och 85 procent.

Resultaten från besökarstudierna visar bland annat att sommaren 2003 besöktes Fulufjället av cirka 53 000 personer, vilket är en ökning med nästan 40 procent jämfört med året innan nationalparken inrättades. Nästan hela ökningen har skett i de mer tillrättalagda delarna av parken kring Njupesjärns vattenfall. Mer om metod och resultat finns att läsa i rapporten: *Fredman, P., Hörnsten Friberg, L. & Emmelin, L. (2005) Friluftsliv och turism i Fulufjället. Före – efter nationalparksbildningen. Naturvårdsverket, rapport 5467. Dokumentation av de svenska nationalparkerna, nr 18.*

Självregistreringslåda vid Fulufjällets nationalpark. Foto: Peter Fredman

CHECKLISTA FÖR BESÖKARSTUDIER

För att på ett bra sätt studera besökare i naturen krävs ett systematiskt och väl genomtänkt tillvägagångssätt. Det finns många fallgropar att undvika. Nedan ges en mycket översiktlig checklista man kan följa vid planering och genomförande av en besökarstudie då friluftsutövande i ett specifikt naturområde står i fokus. För en mer heltäckande beskrivning hänvisas till de manualer som refereras i huvudtexten.

1. *Syfte, sammanhang och bakgrund.* En viktig utgångspunkt är att tydligt identifiera ramarna för studien. I vilket syfte genomförs den? Vilka intressenter finns? Kommer den att upprepas i framtiden? Vilket slags område och vilken typ av aktiviteter ska studeras? Över hur lång tidsperiod (årstid)? Ska studien omfatta ett urval av samtliga besökare, endast vissa besöksgrupper och/eller »icke-besökare«? Hur stor är budgeten?
2. *Frågeställningar.* Fundera noga igenom vilka frågeställningar studien ska besvara, det avgör i hög grad metod och upplägg. Ska både antalet besökare och deras attityder/beteenden mätas? Vilka attityder/beteenden är av intresse?
3. *Naturområdet.* Identifiera och avgränsa noga det område som ska studeras. Skaffa så mycket kunskaper som möjligt om områdets beskaffenhet och nyttjande, såväl för friluftsliv och annan verksamhet. Intervjua personer som arbetar och/eller bor i området som har god lokalkännedom. Prata också gärna med besökare i området.
4. *Metoder.* Baserat på punkterna 1–3, välj vilka metoder som ska användas för att uppnå studiens syfte. Bestäm först huruvida datainsamling ska ske i själva området (områdesstudie), genom enkät/intervjuer i ett större geografiskt område (befolkningsstudie) eller en kombination av de två. Därefter vilken/vilka metod som ska användas – t.ex. elektroniska räkneverk, personliga observationer, registreringskort, postenkäter, telefonintervjuer etc. samt hur omfattande datainsamlingen ska vara (antal observationer).
5. *Utveckla och testa.* När väl metoden är bestämd blir nästa steg att bestämma mätpunkter (i tid och rum), bestämma vilka enheter som ska mätas (t.ex. antalet besök eller besökare) och formulera konkreta frågor. Men innan studien startas måste de testas, utvärderas och vid behov förbättras. Helst bör man nu få en uppfattning om kommande svarsfrekvenser för att vid behov anpassa datainsamlingens omfattning. När undersökningen väl är igång är det svårt att ändra på dess upplägg.
6. *Genomförande.* Nu gäller det att arbeta systematiskt och vara noggrann. Eventuella medarbetare ska ha tydliga och identiska instruktioner för att undvika fel orsakade av själva datainsamlingen. Observera avvikelser från »det normala«, gärna genom att föra dagbok.
7. *Sammanställning och kontroll av data.* När datainsamlingen är avslutad finns som regel behov av att koda in uppgifter på dator, vilket också kräver tydliga och identiska instruktioner till ev. medarbetare. När data väl finns i elektronisk form ska den kontrolleras för misstänkta felmätningar, extremvärden etc.

8. *Analys.* När all data finns samlad och är kontrollerad är det dags att göra de analyser som krävs för att finna svar på studiens frågeställningar.
9. *Rapportering.* Som regel torde någon form av rapportering krävas, och formerna för detta kan variera stort. Kartor, bilder och olika diagram brukar vara effektiva redskap för att förmedla resultaten från en besöksstudie.
10. *Styrkor, svagheter och förbättringar.* Varje avrapporterad besöksstudie bör även innehålla någon form av reflektion kring dess metodologiska styrkor och svagheter, och gärna också förslag till förbättringar utifrån vunna erfarenheter.

Checklistan ovan är som sagt översiktlig och det finns gott om fallgropar att undvika. Till dessa hör låg svarsfrekvens, skev representativitet, dåligt väder, för långa eller svåra frågeformulär, otydliga instruktioner, problem med teknisk apparatur, sabotage etc. Den som är ansvarig för en besöksstudie bör därför ha goda kunskaper om den valda metodiken. Det är särskilt viktigt att vara noggrann med utformning av frågor och datainsamling – när besökaren väl har lämnat sitt svar är det för sent att backa tillbaka och göra justeringar.

Enkätundersökning i Tyresta nationalpark söder om Stockholm. Foto: Peter Fredman

8. FRILUFTSLIVETS SOCIOLOGI

GRUPPER, MOTIV & HINDER

I DET HÄR KAPITLET kommer vi att diskutera de sociologiska aspekterna av friluftslivet. Sociologi fokuserar på det moderna samhällets organisation och struktur, dess system av samspel mellan grupper av sociala aktörer. I moderna samhällen organiseras verksamheter ofta med utgångspunkt från experters kunskap, vilket alltså även gäller friluftslivet. Ett sociologiskt perspektiv på friluftsliv innebär dels att man urskiljer olika sociala gruppers möjligheter till friluftsliv, hinder för att utöva friluftsliv men också önskemål och kulturella betingelser för att utöva friluftsliv. En central aspekt av planering för friluftsliv är den goda effekt som det anses ha på folkhälsan. Övervikt, benskröhet och hjärt- och kärlsjukdomar anses kunna motverkas genom motion och utevistelser (Statens folkhälsoinstitut 2002). Friluftsliv antas ha goda effekter på det mentala välbefinnandet, liksom motion antas motverka depression och utmattningssyndrom (tex. Hassmén & Hassmén 2005).

Centrala för ett resonemang om friluftslivets sociologi är de olika kategorier av människor som planerare har att förhålla sig till. En övergripande kategorisering är socialgrupp. Begreppet speglar något mer komplext än inkomstläge. Tillhörighet till en socialgrupp innebär också ett kulturellt kapital, vilket kan vara avgörande för kunskaper och vanor, exempelvis vana vid naturvistelse. Huruvida individens socialgruppstillhörighet är rörlig eller ej inverkar på vilka former av friluftsliv man ägnar sig åt under en livscykel. Ålder är en annan viktig kategori, liksom mäns och kvinnors friluftsvanor, stads- och landsbygdsbor liksom hur olika kulturell bakgrund bidrar till att idka respektive undvika friluftsliv. Vi kommer nedan att beröra alla dessa faktorer, men också diskutera forskning med fokus på hinder för att komma ut i naturen. Först kommer vi att presentera något om hur forskningen om friluftslivet växt fram, och vilka teman denna forskning fokuserat på, för att därefter diskutera olika sociala gruppers hinder och förutsättningar för och eventuella önskemål om att utöva friluftsliv.

Forskning om varför man utövar friluftsliv

Att myndigheter tar ansvar för planering för gröna områden och ser friluftslivet som en viktig aspekt av planering och förvaltning är i mycket ett uttryck för moderna samhällen, där flertalet människor i sin vardag inte arbetar i naturen. Tanken är att människor genom utevistelser ska kunna återhämta sig för att vara produktiva (Kaplan i Seeley 1972). I England uppmärksammades behovet av rekreation redan på sextiotalet, där exempelvis utvecklingen av kroppen, säkerhet och överlevnad, fostran i uppskattning av naturen samt stärkande av den mentala stabiliteten angavs som skäl att stimulera till utevistelse (Brightbill i Seeley 1972). Forskningen om friluftsliv växte fram i USA och koncentrerades då på studiet av deltagande i olika aktiviteter. Från 60-talet och framåt har många deskriptiva, empiriska studier som kartlägger olika aspekter på deltagande i friluftslivsaktiviteter, olika gruppers deltagande och intressen, omfattning i tid och rum av aktiviteter osv, producerats (Manning 1986). Många nationalparker och andra skyddade och myndighetskontrollerade naturområden införde program för att studera besökarna. Undersökningarna kopplades ofta till mer eller mindre omfattande data om sociala faktorer, attityder osv. Dessa studier har legat till grund för longitudinella studier, dvs. upprepningar av undersökningar över tid, som ger en bild av utvecklingen av t.ex. aktivitetsmönster och förändringar av attityder. Skälen till den stora omfattningen av aktivitetsstudier är många. Ett grundläggande syfte är att kartlägga friluftslivet för att åstadkomma bästa möjliga förvaltning av områden som nationalparker, rekreationsområden och naturreservat. För en förvaltning som fokuserar på utbud och som ser naturen som en arena för olika aktiviteter, blir marknadsundersökningar av deltagande i olika aktiviteter ett sätt att legitimera verksamheten. Detta har varit en viktig drivkraft för den grupp av naturresursförvaltande myndigheter i USA, som i samarbete med universitet och forskningsinstitutioner haft stor betydelse för framväxten av systematisk och omfattande friluftslivsforskning (Emmelin 1997). Kopplingen mellan förvaltning av natur för friluftsliv och ansvaret för naturvård förstärker förvaltarnas behov att känna till omfattningen och inriktningen på besökarnas aktiviteter – och önskemål. För att följa och kontrollera påverkan på naturen i form av störningar, slitage osv. krävs alltså data om aktiviteter. Intresset för frågan om »trängsel« i de amerikanska vildmarksområdena, och risken inte bara för ekologiska skador utan också för negativ påverkan på upplevelsen, är två viktiga faktorer.

De deskriptiva, empiriska studierna av aktivitet reste frågor om vilka personliga eller sociala faktorer som påverkade deltagande i olika aktiviteter. Forskningen om motiv för att delta i aktiviteter spirade enligt Manning (1999) i USA på 60-talet för att kulminera under 70- och 80-talen, men är fortfarande en livaktig gren av friluftslivsforskningen.

Denna forskning var parallell med en mera allmän forskning om människors »fritidsbeteenden« (Iso-Ahola 1999). Den stora omfattningen av studier av friluftaktiviteter i USA tycks ha fått få motsvarigheter i Sverige där aktivitetsstudier började göras under 70- och 80-talen, men då ofta med mera utvecklade analytiska frågeställningar.

En form av forskning om motiv för och utbyte av friluftaktiviteter som har fått stor betydelse för amerikansk naturförvaltning, och också påverkat nordisk friluftslivsforskning, ligger inom den teoretiska ram som betecknas »behavioral approach« och bygger på socialpsykologisk teori, »expectancy theory«. Inom denna teoribildning ses människors handlingar som medvetna och målinriktade för att uppnå kända, förväntade och uppskattade resultat. Teorierna bygger på arbeten av t.ex. Lawler (1973) och framförallt av Fishbein & Ajzen (1975) med senare modifieringar (Ajzen & Fishbein 1980, Ajzen 1991, 1988). Inom friluftslivsforskningen var det speciellt Beverly Driver och medarbetare vid US Forest Service (en myndighet som motsvarar den svenska Sveaskog), som utvecklade en begreppsapparat och genomförde empiriska studier av motivationen för friluftslivsaktiviteter. Deras forskning var från första början inriktad på att med hjälp av etablerad socialpsykologisk teori skapa underlag för naturförvaltning. Ett tidigt och ofta citerat arbete av Driver & Tocher (1970) ingår i *Elements of Outdoor Recreation Planning*. Forskningen om motiv för friluftsliv kopplades till forskningen om besökares efterfrågan och om metoder för förvaltning för att tillfredsställa deras efterfrågan på olika upplevelser (Emmelin 1997).

I den begreppsapparat där friluftslivsaktiviteter betraktas som ett medel att uppnå tillfredsställelse och uppfylla bestämda och medvetna behov, utvecklades också en hierarki bestående av fyra typer av efterfrågan på friluftsliv (Driver & Brown 1978, Haas et al. 1980a): *aktivitet*, *arena/situation*, *motivation* och *utbyte*. I figur 8:1 nedan sammanfattas de grupper av motiv och de indikatorer som använts i denna typ av forskning.

Det beteendeorienterade greppet användes i stor omfattning av forskarna, och visade sig, speciellt när det gäller *aktivitet*, *arena/situation* och *motivation*, gå att bevisa utifrån det empiriska materialet. De observationer som bland annat låg till grund för den tidiga forskningen om motivation och motiv – att t.ex. fiskare kunde uppge att de haft en god och tillfredsställande upplevelse trots dålig eller utebliven fångst – visade sig stämma. Motiven bakom även sådana aktiviteter, som i förstone kan se enkelt utbytesinriktade ut, kan ur individens perspektiv ligga utanför själva utbytet och vara t.ex. allmän naturupplevelse, samvaro med familj eller vänner, eller motion. För forskaren är det här viktigt att vara medveten om metodproblemet. Efterrationalisering och fenomenet »kognitiv dissonans«, att det man föreställer sig uppfattas som sanning, kan medföra att både motiven för en aktivitet och upplevelsen av tillfredsställelse och utbyte justeras i efterhand.

Undersökningar visade också att motiven bakom olika aktiviteter faktiskt kan vara desamma, trots att aktiviteterna tycks väsensskilda. En mängd olika faktorer bestämmer vilka uttryck sådana underliggande motiv tar sig: En önskan om »vildmarksupplevelse« och »frihet« kan ta sig uttryck både som långtur på skidor eller som snöskoteråkning. En mängd sociala, ekonomiska, ideologiska och personliga faktorer spelar in på hur individen skaffar sig den önskade upplevelsen. Det kan vara viktigt för den som arbetar med konflikthantering, planering och förvaltning att acceptera att motivationen kan vara densamma för aktiviteter som skiljer sig med hänsyn till miljöpåverkan, resursanvändning och konflikter med annan markanvändning.

Nivå	Exempel
1. Aktivitet	vandring
2. Arena/situation* Miljömässig Social Förvaltningsmässig	vildmark få människor fri tillgänglighet
3. Motivation	motion utmaning naturupplevelse
4. Utbyte A. Personligt B. Socialt C. Ekonomiskt D. Miljömässigt	stärkt självkänsla minskad brottslighet minskade sjukvårdskostnader ökat intresse för naturvård

* den engelska termen är »setting« dvs. närmast »inramning«

Figur 8.1. Exempel på efterfrågehierarki för friluftsliv (bearbetad efter Haas et al. 1980 och Manning 1999).

Försök att koppla deltagande i en aktivitet till ett enda motiv har däremot visat sig i stort sett fruktlösa. Egentligen är detta inte särskilt förvånande. Att gruppera motiven för friluftsliv har däremot visat sig ge intressanta insikter i skillnader mellan olika aktiviteter och grupperas deltagande. I anslutning till de olika motivkategorierna finns också andra faktorer, som tidigare erfarenhet av just den aktiviteten, platsanknytning osv. (Meyer 1999). Däremot har klassiska sociala indikatorer som ålder, utbildning, inkomst osv. visat sig ha betydligt lägre koppling och förklaringsvärde när det gäller att skilja mellan olika aktiviteter (Vistad 1993 ger en översikt). Dessa indikatorer har däremot betydelse för om man utövar någon form av friluftsliv överhuvudtaget.

Manning (1999) påpekar att forskningen länge fokuserades på nivåerna 1–3 i tabellen eftersom indikatorerna under rubriken *utbyte* ofta var abstrakta och metodologiskt svårfångade. En orsak är dessutom att de, som exemplen i figuren visar, ofta var subjektiva och svårsmåttade när det gäller utbyte ovanför den individuella nivån. Senare forskning har däremot försökt fånga »utbytesnivåns» karaktäristika, men då gärna med fokus på individen, entreprenörer eller förvaltningsmyndigheter. I Sverige har Tommy Andersson arbetat med en något annorlunda hierarkisering, närmast inspirerad av Maslows indelning av mänskliga behov.¹ Andersson har tillämpat sin modell på turister i Antarktis (Andersson 1999) och bland annat testat huruvida de behov som turister söker tillfredsställa kan förklaras genom graden av erfarenhet – men han finner inget stöd för detta.

Tre typer av forskning om motiv kan urskiljas bland de studier som sedan 1960-talet byggt upp kunskapen om rekreation och friluftsliv:

1. allmänna studier av »fritidsbeteenden»; empiriska, deskriptiva och/eller utgående från olika teoribildningar
1. undersökningar av motiven för specifika friluftslivsaktiviteter med varierande grad av inriktning på teoretisk förankring
1. »the behavioral approach» – studier av Driver och medarbetare baserade på »expectancy theory»

Behavioral approach och benefits-based management

Driver och medarbetare har som nämnts genomfört motiv- och efterfrågestudier av en mängd aktiviteter. Motivskalor utvecklades och användes bland annat i ett antal nationella studier av olika former av fritidsanvändning av vattendrag (Roggenbuck & Schreyer 1977, Graefe et al. 1981, Knopf & Lime 1984), speciellt fiske (Knopf et al. 1973, Driver & Cooksey 1977). Grundtanken i Drivers arbeten är att en kunskap om motiv och utbyte skall göra det möjligt att förvalta naturområden och naturresurser så att utbytet maximeras eller optimeras (Driver 1990, Driver & Bruns 1999). Detta gäller på alla de fyra nivåer som identifieras (se figur 8:1). Denna typ av förvaltning har betecknats som »benefits-based management» (Manning 1999, Driver & Bruns 1999); vilket på svenska betyder ungefär »utbytesinriktad förvaltning». Utbytet av en aktivitet eller ett besök kan då innebära att förvaltningen av naturresurser både strävar efter att tillgodose efterfrågan på bestämda, önskvärda tillstånd, men också att man aktivt förbättrar resursens tillstånd i någon viss riktning.

---

1. Enligt den amerikanske psykologen Abraham Maslow (1908–1970) kan mänskliga behov organiseras som en hierarki, där den första nivån måste vara tillfredsställd innan högre mål blir viktiga för individen, osv. De fem nivåerna är 1. Kroppsliga behov, 2. Behov av trygghet, 3. Behov av gemenskap, 4. Behov av uppskattning och 5. Behov av självförverkligande.

Förvaltningens uppgift är dessutom att tillvarata intressen av utbyte både för individerna och för samhället, vilket varit ett viktigt skäl att stimulera forskning om motivnivå 4, där ekonomiska, sociala och miljömässiga motiv kan hänföras till samhällets motiv för friluftsliv lika mycket som till individens. Tanken är att förvaltningen skall kunna ställas på en kvantitativ grund och relateras till sådana miljöegenskaper som är möjliga att både kvantifiera och påverka, direkt eller indirekt. Till studier av motiv och efterfrågan måste då läggas studier av de egenskaper i miljön som påverkar utbytet och tillfredsställelsen.

Hinder för friluftsliv

Mycket av den kunskap som finns om friluftsliv fokuserar på individer som redan deltar i olika aktiviteter eller besöker olika naturområden. Mindre uppmärksamhet har riktats mot icke-deltagarna och icke-besökarna, dvs. de personer som av en eller annan orsak *inte* utövar en aktivitet eller besöker ett naturområde. Kunskap om dessa grupper är viktig av flera skäl, inte minst för att bättre förstå deltagande i friluftsliv och efterfrågan på olika rekreationsmöjligheter, men inte minst för att möta de politiska målen för ökad fysisk aktivitet och förbättrad folkhälsa. Kunskap om hinder blir också allt viktigare då samhället generellt och friluftslivet specifikt går i en riktning mot ökad specialisering samtidigt som inslaget av människor från olika kulturer och företrädare för olika subkulturer ökar. Att ta hänsyn till, och i vissa fall motverka, hinder för deltagande i friluftsliv kan vara en fråga om rättvisa och demokrati. Ur ett kommersiellt perspektiv är det lätt att se hur olika typer av hinder negativt kan påverka efterfrågan av produkter och tjänster inom turismnäringen.

Men vad är egentligen ett hinder för friluftsliv? Är det när ett naturområde är otillgängligt, eller då vissa individer inte har råd, tid eller fysiska möjligheter att utöva en viss friluftsans aktivitet? Skiljer sig hindren mellan olika aktiviteter, befolkningsgrupper och naturområden? Och var går gränsen mellan hinder och ointresse? Frågor av detta slag visar hur svårt det är att entydigt definiera vad hinder för friluftsliv är. Ett exempel på definition som återfinns i den internationella litteraturen är följande:

A constraint to leisure is defined as anything that inhibits people's ability to participate in leisure activities, to spend more time doing so, to take advantage of leisure services, or to achieve a desired level of satisfaction (Pigram & Jenkins 1999, Jackson 1988).

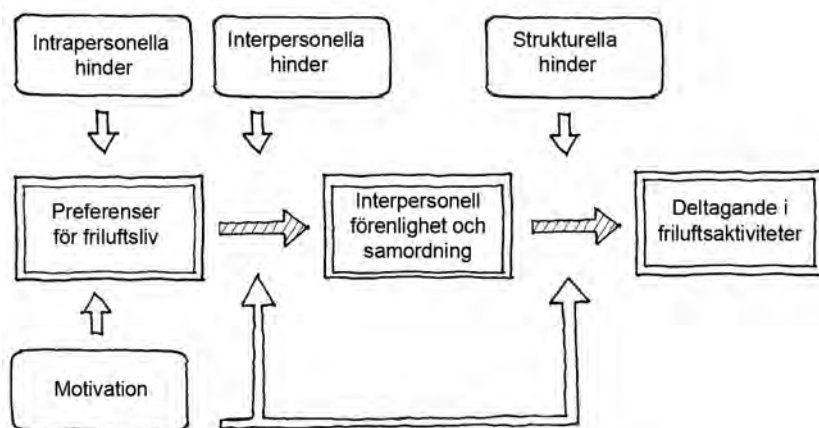
Men en definition av detta slag säger inget om förutsättningar för deltagande i friluftsliv eller individens motivation till detsamma.

På sätt och vis kan man betrakta alla studier som fokuserar på exempelvis ålder, kön eller etnicitet i relation till friluftsliv som hinderforskning. Men sedan mitten av 1980-talet har försök gjorts att utveckla mer speciella

teorier som förklarar varför människor inte deltar i olika fritidsaktiviteter (Jackson 2000, Jackson & Scott 1999). Utvecklingen kan dels ses som en vidareutveckling av tidigare mer deskriptiva studier, men kanske också mot bakgrund av begränsningar inom olika s.k. »rationella beslutsmodeller«. Inom exempelvis den ekonomiska teorin utgör budgetrestriktionen – dvs. individens tillgängliga ekonomiska resurser – ett alldeles uppenbart hinder som varit föremål för forskning i över ett sekel, samtidigt som ekonomiska tillämpningar kan ha svårare att fånga upp mer abstrakta sociala och psykologiska hinder.

En modell över hinder

En hinderteori som tillämpats på flera olika friluftaktiviteter sedan början av 1990-talet bygger på tre studier gjorda av Nordamerikanska forskare. Crawford och Godbey (1987) har identifierat tre typer av hinder; *intra-personella* (inom den enskilda individen), *inter-personella* (mellan personer) och *strukturella*, vilka integrerades av Crawford et al. (1991) i en hierarkisk modell, medan Jackson et al. (1993) har utvecklat ett antal hypoteser om hur människor övervinner de olika hindren (se figur 8:2). I det senare arbetet pekar man bland annat på motivationens betydelse, dvs. att individer med hög motivation har lättare att övervinna eventuella hinder. Därmed kom också teorin kring hinder att knyta an till ett betydligt bredare fält inom friluftsforskningen med fokus på individens motivation.

Figur 8:2. En modell över hinder för friluftsliv. (Efter Jackson E. L. Crawford, D. W. & Godbey, G. 1993. *Negotiation of Leisure Constraints*. *Leisure Studies*. 15, p. 9.)

Intra-personella hinder definieras som psykologiska tillstånd som påverkar individens preferenser för exempelvis en friluftaktivitet. Det kan vara faktorer som stress, oro, hälsa, attityder, självbild eller upplevd erfarenhet.

Inter-personella hinder relateras till sociala kontakter med andra människor, exempelvis förekomsten av vänner och bekanta som påverkar den egna möjligheten att utöva en viss aktivitet. Ett tydligt exempel är tennis, som kräver åtminstone en partner. De *strukturella hindren* omfattar många av de faktorer som traditionellt förknippas med hinder, som exempelvis låg inkomst, tillgänglig tid och fysisk tillgänglighet. Deltagande i en viss friluftsans aktivitet ska enligt teorin ovan vara en process där individen övervinns de tre typerna av hinder. Resultat från praktiska tillämpningar är dock blandade. I flera studier har lägre deltagande kunnat relateras till höga kostnader och dålig hälsa (Jackson 2000, Kay & Jackson 1991, Shaw et al. 1991, Williams & Fidgeon 2000). Williams & Lattey (1994) fann att utförsäkning har en tydlig inter-personell dimension då individer som var mindre benägna att börja med skidåkning hade färre vänner och familjemedlemmar som var aktiva skidåkare. Trots detta finns det ett antal studier som tvärt emot teorin visar på högre deltagande hos individer som rapporterar högre grad av hinder (Jackson et al. 1993, Kay & Jackson 1991, Shaw et al. 1991, Alexandris & Carroll 1997). Dylika resultat har förklarats med att dessa motsägelsefulla individer i själva verket är mer motiverade att delta och att eventuella hinder därmed i högre utsträckning övervinns. Forskningen på området är idag delvis inriktad på att försöka förstå sådana processer (Hinch et al. 2005, Jackson 2005).

Exempel på studier av hinder

Studier inriktade på hinder för deltagande i olika aktiviteter återfinns bland annat inom *skidåkning* (Gilbert och Hudson 2000, Hinch et al. 2005, Fredman & Heberlein 2005a, Hudson 2000, Hudson & Gilbert 1999, Williams & Fidgeon 2000, Williams & Lattey 1994), *sportfiske* (Aas 1995), *vandring* (Bialeschki & Henderson 1988, Fredman & Heberlein 2005a) och *turistresor* (Blazey 1987, Daniels et al. 2005, Fleischer & Pizam 2002, Haukeland 1990). I Sverige har forskningen kring hinder inom friluftslivet, i likhet med den internationella litteraturen, till stor del hämtats från det bredare fältet fritidsforskning. Under framför allt 1980-talet producerades flera studier av den s.k. Norlinggruppen vid Göteborgs universitet med fokus på förutsättningar och hinder inom fritiden, bland annat hos befolkningen i Göteborgs och Karlskogas kommuner (Norling 1983 och 1985, Norling och Gunnarsson 1994). Karaktäristiskt för Norlings forskning var att den avsåg olika hinder som påverkar möjligheter att utnyttja fritiden på önskat sätt mer generellt, och alltså inte fokuserade på deltagande i aktiviteter relaterade till friluftsliv eller turism specifikt. De hinder man identifierade var (i fallande betydelse); *psykologiska hinder*, *trötthet*, *familjesituation*, *kostnader*, *avstånd*, *brist på anläggningar*, *handikapp* och *ålder*. Resultaten visar också att flertalet hinder fungerar lika för män och kvinnor, men att yngre och medelålders kvinnor i högre grad

upplever trötthet, psykologiska hinder och avstånd jämfört med män. Främsta hindret för yngre personer är ekonomiska faktorer och för äldre ålder, handikapp och psykologiska hinder. Småbarnsföräldrar, personer med lite fritid och invandrare identifieras i materialet som speciellt hindrade.

Flera av resultaten ovan finns också refererade i den turist- och rekreationspolitiska utredningen från 1983 (SOU 1983:45). Här kommer emellertid även turismen (fjärrekreation) med i analysen där man identifierar låg inkomst som ett hinder att företa semesterresor eller skaffa fritidshus. Även här betonas särskilt betydelsen av psykologiska och sociala hinder. Man identifierar fyra särskilt viktiga »institutioner« som har betydelse för motivationen och därmed möjligheten att undanröja många hinder: familjen, förskolan, skolan och föreningslivet. Ytterligare en grupp som behöver särskilt stöd för att övervinna hinder är handikappade (se även nedan). I utredningen konstaterar man att möjligheterna att hitta någon form av friluftsliv som passar den enskilde individen är goda, och att begränsningarna hänför sig framför allt till tillgång på mark och vatten, samt till konflikter dels mellan olika friluftaktiviteter, dels mellan friluft- och markägarintressen. Utredningen intar också en i enlighet med tidsandan skeptisk hållning till kommersialiseringen av friluftslivet i form av dyr utrustning, vilket man menar kan utgöra ett hinder för olika grupper att delta i vissa aktiviteter. Hinder av mer strukturell karaktär för turismen finns redovisade i SOU (1990:103) »Turism i Norrbotten« där man identifierar bland annat långt avstånd, infrastruktur och splittrade insatser som hinder för att utveckla turismen i det nordligaste länet.

En studie kring hinder publicerad på senare tid i Sverige är den ovan citerade analysen av hinder inom svensk fjällturism (Fredman & Heberlein 2005a). Resultaten visar att låg inkomst utgör ett hinder för besök i fjällen bland utförsåkare samt att denna aktivitet även har en tydlig interpersonell dimension. Betydligt färre hinder identifieras för fjällvandrarerna, men hos båda grupperna finns en stark platsanknytning till fjällen (och bland skidåkarna även en hög grad av aktivitetsanknytning) vilken bidrar till att övervinna hinder för besök i fjällen. I analysen av fjällvandrarerna finner Fredman och Heberlein i likhet med Norling att individer med färre fritidsintressen är mindre benägna att företa mer långväga semesterresor.

Olika gruppers friluftsliv

Det råder knappast någon tvekan om att olika socialgrupper i Sverige genom historien utvecklat olika former för friluftstraditioner (se Eskilsson 2008). Den historiska bakgrunden till detta, och till hur olika former av friluftsliv kommit att utgöra sociala markörer, diskuteras i kapitel 1. Trots att klasskillnaderna inte är lika uttalade idag som när de första svenska

friluftorganisationerna bildades vid förra sekelskiftet, hänger en del socialt relaterade skillnader kvar i våra traditioner. En form av friluftsliv som dock i Sverige intar en särställning i relation till socialgrupp är jakten, särskilt älgjakten. Denna tycks fungera integrerande både utifrån variablerna klass och ålder, så att deltagare ur vitt skilda samhällsgrupper under några dagar om året jagar och lever tätt tillsammans. Andelen män som jagat minst en gång under det senaste året var enligt SCBs undersökning (2004) förhållandevis jämnt fördelad mellan inkomstgrupperna: från 10,1% i den lägsta inkomstgruppen till 12,4 i den högsta (SCB 2004). Jakten skär inte i lika hög grad över variablerna kön och etnicitet. Att döma av statistiken var jakten ännu i slutet av 90-talet dominerad av män med svensk bakgrund, och särskilt ofta jagade, föga överraskande, jordbrukare (ibid.). Trots att statistiken visar de högsta talen stillasittande fritid i glesbygden (Melinder 2003), är det i glesbygden som deltagande i jakt och fiske är som vanligast.

Etnicitet – kulturell bakgrund

Vilken roll har den kulturella bakgrunden, etniciteten, för friluftsvanorna? Begreppet etnicitet är i sig inte entydigt eftersom befolkningsgruppers kulturella bakgrund i många fall överlappar med socioekonomisk situation och andra variabler. Dessutom kan etnicitetskategorin kompliceras av kategorierna klass och genus, som kan skära tvärs igenom etniciteten och prägla människors friluftsbeteende. Inom den svenska landsbygdsbefolkningen, utövar män och kvinnor ofta helt olika sorters friluftsliv, vilket är ett exempel på att den etniska gruppen »svenskar« kan vara en splittrad grupp ur ett friluftsperspektiv. Att reflektera kring friluftsvanor från ett etnicitetsperspektiv kan dock i sig vara avgörande för den som arbetar med planering och förvaltning. En orsak till detta är friluftslivets betydelse för folkhälsan (Ahlström 2005).

Vi kan anta att ju mindre integrerad en etnisk grupp är i majoritetssamhället, desto mera skiljer sig dess friluftsvanor från den dominerade gruppens, medan ökad integration får friluftsvanorna att bli mer likartade (Lisberg Jensen & Ouis 2008b). I samrådsprocessen inför ett friluftsområde utanför Malmö uttryckte representanter för en föräldragrupp, huvudsakligen bestående av arabiska föräldrar, att de ansåg att barnen genom att vistas i naturen skulle få möjlighet att »bli mer svenska« (se Lisberg Jensen & Ouis 2008a). Man såg också friluftslivet som ett tillfälle att uppnå integration invandrargrupperna emellan. Man kan notera att om friluftsliv under det tidiga nittonhundratalet sågs som ett medel för att stärka den svenska identiteten, framställs det idag som ett medel för att stärka kulturell mångfald. Ett underförstått mål med friluftslivet är dock i båda fallen någon form av integration, där naturen, kunskapen om den samt känslan för platsen skall utgöra drivkrafter för en god samhällsutveckling.

Den svenska forskningen kring invandrares friluftsvanor och önskemål är hittills mycket bristfällig. Ett undantag utgörs av ett examensarbete, där friluftsliv och –önskemål bland utomeuropeiska invandrare i Stockholmsförorter diskuteras med utgångspunkt från djupintervjuer, gruppintervjuer och enkäter (Blomqvist 2003). En forskningsöversikt på området är Plisch (2007). På Malmö högskola pågår sedan 2008 en studie av fem olika invandrargruppers friluftsliv (Lisberg Jensen & Ouis manuskript 2008a&b).

Den forskning på etnicitet och friluftsliv som framförallt har bedrivits i Nordamerika bygger på en helt annan etnisk organisation än den svenska. Bland annat är brukarnas egen uppfattning om den egna etniciteten tydligare i ett land där »rastillhörighet» eller »etnicitet» rapporteras av informanter själva i olika sammanhang, till exempel i enkäter. En likhet mellan de nordamerikanska och skandinaviska förhållandena är att det är en viss del av befolkningen som dominerar inte bara friluftslivet som sådant, utan också dess utformning, inflytandet på planering och förvaltning och på de diskurser som styr natursynen och naturumgäendet. I Sverige är det de infödda svenskarna och möjligen även andra skandinaver som dominerar friluftslivets utformning, medan det i Nordamerika är den engelsktalande befolkningen med europeiskt ursprung.

Invandrare utgör naturligtvis ingen enhetlig grupp. Om vi fokuserar på skillnader som har med friluftsliv och naturrelationer att göra, finns det invandrare som kommer från urbana respektive rurala förhållanden, är hög- respektive lågutbildade och det finns invandrargrupper från länder med »friluftstraditioner» som mer eller mindre liknar den skandinaviska. Dessutom påverkar ålder, fysisk rörlighet och könsroller möjligheterna att utöva friluftsliv.

Studier från Nordamerika har framför allt jämfört den vita befolkningens rekreativsvanor med olika minoriteter (afroamerikaner, latinsamerikaner, asiater) och funnit att de senare deltar i mindre utsträckning i vad som kan betecknas som traditionella friluftslivsaktiviteter (Manning 1999). Baas et al. (1993) visade att alla grupper i deras undersökning uppskattade en miljö fri från skräp. Angloamerikanerna värdesatte känslan av orördhet och möjligheten att ströva fritt. De latinamerikanska besökarna, däremot, fokuserade i högre grad på att umgås med familjen och uppskattade därmed särskilt faciliteter som möjliggjorde detta, tex. picknickbord, toaletter och rinnande vatten. En intressant aspekt, som forskarna nämner i förbigående, är att många latinamerikaner känner sig otrygga när de möts av enbart engelsktalande personal (ibid).

Bland annat visar dessa studier att minoritetsgrupper generellt söker sig till mer tillrättalagda och urbana rekreativsmiljöer i större grupper närmare bostaden. Tre teorier till dessa skillnader i rekreativsvanor mellan etniska grupper har lyfts fram (Washburne 1978, West 1989):

- att minoritetsgrupper har ekonomiska nackdelar genom diskriminering (marginalitetsteorin)
- att skillnader i rekreativsvanor beror på sub-kulturella värderingar (etnicitetsteorin)
- att minoritetsgrupper upplever personell eller institutionell diskriminering som hindrar deras deltagande i friluftaktiviteter

Studier som testat dessa teorier bekräftar att de alla har relevans (Manning 1999), men att sambanden mellan friluftsliv och olika sub-kulturella faktorer är mycket komplexa och endast kan förstås genom att man tar hänsyn till flera olika parametrar (McDonald & Hutchinson 1986, West 1989, Johnsson et al. 1998). Bilden grumlats ytterligare av att många forskningsmetoder har använts för att studera etnicitet inom friluftsliv, vilket gör det svårt att jämföra resultat mellan studier. Manning (1999) konstaterar att beroende på vilken av ovanstående teorier som är giltig kommer åtgärderna att se olika ut. Om exempelvis minoritetsgrupper är ekonomiskt svaga kan en metod vara att subventionera deltagande i friluftsliv. Skillnader i rekreativsvanor orsakade av kulturella värderingar innebär snarare att service och infrastruktur kring rekreativsområden ska utformas på ett sätt som passar dessa värderingar.

Det senare perspektivet reser den mer övergripande frågan kring vilka normer som gäller i samhället då vi definierar vad friluftsliv är och vilka aktiviteter människor förväntas delta i (jfr de inledande kapitlens beskrivning av friluftslivets framväxt och definitioner). Naturumgänget i ursprungslandet är förmodligen utslagsgivande för i alla fall en första generation av invandrare. Blomqvist (2003) rapporterar hur informanter med exempelvis slalomvana från ursprungslandet (i det här fallet Iran eller Turkiet) om möjligt fortsätter att åka slalom i Sverige. Andra invandrare har inte bara genomgått en geografisk förflyttning utan också genom sin emigration upplevt modernisering och distansering från daglig kontakt med naturen. En sådan förändring kan också förekomma vid urbanisering inom det egna landet. Ouis (2002) har visat hur befolkningen i Förenade Arabemiraten (UAE) under loppet av bara en generation genomgått en radikal förändring i relation till naturen, från en dagligt brukande, »inbäddad«, till en mer upplevelsekonsumerande attityd, där kontakten med naturen främst utgörs av bilburna picknick-utflykter till vackra platser.

Stora invandrargrupper bor i storstädernas förortsområden. Möjligheterna till friluftsliv är skiftande, men just invånarna i de svenska förorterna har förmodligen bättre förutsättningar att bedriva friluftsliv än man har i många andra länder. Dock finns en stor skillnad mellan förutsättningarna i å ena sidan de invandrartäta satellitstäderna i Göteborg och Stockholm, som byggts i uppbrutna landskap med berg, skogsdungar och sjöar, och å andra sidan Malmös förorter som i hög grad är kringskurna av motorvägar, industrimark och ett intensivt odlat jordbrukslandskap. Om

vi utsträcker begreppet »friluftsliv« till att gälla även vistelser i tätortsnära grönområden har även dessa grupper möjligheter till friluftsliv (för mer diskussion om tätortsnära friluftsliv, se kapitel 11). Blomqvist visar i sitt examensarbete, som bygger på intervjuer med utomnordiska invandrare, att många önskar utöva mer friluftsliv än de kan (Blomqvist 2003). För de yrkesverksamma är tidsbrist ett avgörande hinder, men för andra är möjligheterna till transporter till grönområden, klimatet (regn och kyla), smuts och nedskräpning, rädsla och ensamhet samt kunskapsbrist hinder. Alla dessa hinder kan sorteras både under etnicitetskategorin, minoritetskategorin eller som uttryck för diskriminering. Vad gäller etnicitetskategorin kan exempelvis en kulturellt betingad ovana vid »icke-produktiva« utevistelser utgöra ett hinder. Marginalitetskategorin motsvaras bland annat av bristen på ekonomiska resurser att åka buss eller äga en bil, eller helt enkelt att skaffa tillräckligt bra kläder och utrustning, vilket flera informanter i Blomqvists studie vittnat om. Brist på orientering i det nya landet, alltså okunskap om vart man kan ta sig för utevistelser, är ett hinder. Diskrimineringen i friluftslivet motsvarar möjligen mer en *upplevelse* av utanförskap och hotfullhet från eventuella rasister, än verkliga hot.

Motsättningar mellan skandinavers och invandrades friluftsvanor är dock inte att förringa: Många invandrades önskemål om sociala utevistelser med grillning, bollspel och familjesamvaro kan krocka med eller uppfattas som provocerande av skandinaver som uppsöker naturen ensamma eller i små grupper med målet att uppleva tystnad och ro. För planerare och förvaltare gäller att möjliggöra tillfredsställande utevistelser för olika gruppers behov. I USA har möjligheterna till friluftsliv studerats utifrån perspektivet miljö rättvisa, *environmental justice*. Ofta bor människor med svag socioekonomisk ställning på platser där det är svårt att komma till grönområden, men även risken för att möta eventuell rasism i själva grönområdena kan upplevas som ett hinder (Floyd & Johnson 2001).

Det finns ett socialt fält där friluftslivet kan fylla en viktig funktion. Som tidigare nämnts har utelivet och »kärleken till naturen« blivit en viktig kulturell kod för svenskhet. Idag höjs röster bland annat från samhällsengagerade invandrargrupper att stimulera barn till mer friluftsliv och att öka kunskapen om naturen, eftersom detta uppfattas som ett sätt att få tillträde till den svenska kulturen. Detta är inte okontroversiellt, men friluftslivets integrerande aspekter bör inte underskattas. Intressant nog visar Blomqvist också att ett fåtal invandrare är skeptiska till friluftsliv eftersom det tycks hota den egna kulturella identiteten.

Genus – kvinnor och män i naturen

Hur kvinnor respektive män utövar friluftsliv bestäms i hög grad av de sociala faktorer som också i övrigt definierar hur kvinnor och män bör bete sig, var de bör befinna sig och vad de förväntas göra, deras *genus*.

Vi vill betona att begreppet genus handlar om *könsroller*, dvs. om socialt konstruerade roller, inte om biologiska förutsättningar. Dessa roller, genus, ser olika ut i olika kulturer och förändras över tid. I en klassisk artikel visades till exempel hur många traditionella samhällen kategoriserar zoner i omgivningen som »manliga» respektive »kvinnliga», samt att några associeras med kultur och andra med natur (MacCormack 1980). Sådana skillnader mellan mäns och kvinnors kulturellt organiserade rörelsemönster är inte lika uttalade i ett modernt samhälle, men till viss del styr genus friluftsvanor, och kanske framförallt rörelsemönster, också hos oss.

Forskningen kring friluftsliv och genusperspektiv har flera kopplingar till den om etnicitet, vad gäller hur samhället, gruppen och individen alla har förväntningar på riktigt och passande beteende, och på de begränsningar och hinder som kan förekomma. Två generella slutsatser kan dras. Dels att likheterna mellan könen ofta är mer påfallande än olikheterna, dels att skillnader i deltagande framför allt kan hänföras till uppfattningen om aktiviteter som uppfattas som ansträngande eller äventyrliga, eller aktiviteter som av tradition har varit maskulina, t.ex. jakt, fiske och vildmarksliv (Christensen et al. 1986, Hartman & Cordell 1989, Roggenbuck & Lucas 1987).

Senare forskning har sökt efter förklaringar till de skillnader man funnit mellan mäns och kvinnors friluftsvanor utifrån olika förklaringsmodeller. En teori går ut på att fenomenet *fritid* är mindre passande för kvinnor än män, därför att kvinnors tid utanför lönearbetet i högre grad är uppbokad av exempelvis hushållsarbete än mäns. Skillnaden mellan arbete och fritid antas passa sämre för kvinnors traditionella könsroll som vårdare (se Green et al. 1995). En annan teori utgår från att det finns kulturella skillnader mellan könen som kan förklara skillnader i rekreativsvanor. Ytterligare en förklaring – som i stort överlappar med den första – är att kvinnor generellt är hindrade att delta i fritidsaktiviteter än män bland annat på grund av ett större familjeansvar (Green et al. 1995, Manning 1999).

Att kvinnors utövande av friluftsliv kan omges av hinder eller svårigheter som ligger utanför deras egen kontroll har exempelvis undersökts av Wesely & Gaarder (2004). I en studie av kvinnors upplevelse av att vandra, cykla och jogga i ett skogsområde i Arizona, kunde de visa hur många kvinnor upplevde fara för mäns ovälkomna närmanden eller för sexuella övergrepp i friluftsområdet. Brukarna uppfattade hotet från män som en risk vilken de själva försökte hantera med ett antal strategier, som val av vandringsstigar, tid på dygnet, klädsel etc. I studien utvärderades också förslag till praktiska lösningar för att göra området tryggare, som fler parkvakter, tätare mellan nödtelefoner etc. Dessa lösningar var problematiska ur planeringsperspektiv, därför att de minskade den av brukarna eftersträvarvärda känslan av att befinna sig i någorlunda orörd natur.

(Huruvida naturen egentligen kan förbli teknologiskt »ren«, och vad detta säger om vår relation till vildmarken diskuteras av Ryan 2002). Oavsett om en studie som Weselys och Gaarders är direkt överförbar på svenska förhållanden, bör man ta i beaktande att många kvinnor, även i Sverige, är så inskolade i att ta ansvar för att undgå övergrepp att de undviker att vistas ensamma eller utan manligt »beskydd« i naturen eller i grönområden. Stadsplanerare försöker ibland motverka denna rädsla genom planering (Listerborn 2002). Kvinnor med annan kulturell bakgrund än den svenska kan uppleva själva utevistelsen som sådan dels som hotfull och dels som gränsöverskridande, eftersom den i sig utgör ett avsteg från hederstänkandets föreställning om att kvinnor inte i onödan bör vistas eller röra sig utanför familjesfären (jfr. Johansson 2002, Ouis 2005, Karlsson 2006). Här står alltså friluftsliv i direkt konflikt med den kulturella koden för ett acceptabelt beteende.

Om målet är att öka hela befolkningens möjligheter till friluftsliv kan frågan om kvinnors rädsla eller obehag inte ses som ett särintresse, utan tas på allvar eftersom den rör hälften av befolkningen. Att oreflekterat uppmana kvinnor att vistas ute mer är förmodligen otillräckligt för att öka friluftslivet, om man inte tar hänsyn till de kulturella koderna bakom mäns och kvinnors motiv och beteenden. Frågan om kvinnors rädsla bör också betraktas som central för planering snarare än som ett psykologiskt eller kulturellt problem för de enskilda kvinnorna. Hur den som arbetar med att planera för friluftsliv skall förhålla sig till detta komplex är i sig problematiskt. Klart är att de folkhälsoaspekter av uteliv som från samhällshåll ses om centrala i lika hög grad bör komma kvinnor som män till del.

Funktionshindrades friluftsliv

En grupp vars friluftsliv tycks bristfälligt studerad är de funktionshindrades. De texter som finns att tillgå verkar fokusera just på hinder. Statens naturvårdsverk och Handikapprådet (1978), liksom De handikappades riksförbund (1987) har publicerat skrifter där man analyserat alla de svårigheter som kan möta den funktionshindrade som vill ta en promenad, röra sig i en park, fiska eller komma till stranden. En färskare publikation på samma tema är en detaljerad handbok från Skogsstyrelsen (Lundell 2005). Vad som för den fysiskt rörliga upplevs som mycket små motstånd, t.ex. mjuka och ojämna stigar, höga kanter på bryggor och dåliga möjligheter till toalettbesök kan omöjliggöra utevistelsen helt för någon som är funktionshindrad. Beringer (2004) rapporterar i en översikt om rörelsehindrades friluftsvanor, att utevistelse gav en särskild tillfredsställelse, men att friluftslivet dels försvårades av transportproblem, men också av en känsla av att vara utsatt och uttittad.

Många av de faktorer som försvårar friluftslivet för funktionshindrade går att möta med god planering och förvaltning. Andra, mer svårfångade,

som brukarnas upplevelser av att inte passa in eller att vara på fel plats, är svårare att hantera, vilket också gäller de grupper av brukare som diskuterats ovan.

Sammanfattningsvis: Möjliggörandet av friluftslivet är att betrakta som en angelägenhet för samhället. Dess positiva effekter på folkhälsan, både fysiskt och mentalt, bör kunna komma alla till del. Samtidigt innebär inte själva förekomsten av tillgänglig natur, vare sig närnatur eller mer fjärran, att människor per automatik använder naturen för sin rekreation. En mängd faktorer, såsom intresse, social hemvist, ekonomiska möjligheter, kunskap, en generell känsla av att »höra hemma« eller passa in påverkar om och i vilken form friluftsliv utövas.

Friluftsliv på landet och i staden

På vilka sätt skiljer sig friluftslivet på landet och i staden? Friluftsvanor är, som vi sett ovan, i hög grad beroende av utövarnas sociala omständigheter och även av deras fysiska mobilitet. Närhet och tillgänglighet kan även vara avgörande. För stadsbor tycks en absolut närhet till grönområden vara avgörande för om man ofta vistas i dessa (för närmare diskussion, se kapitel 11). Motsvarande förhållande tycks dock inte råda i glesbygden, som tidigare nämnts. I en rapport från 2007 visar Melinder att övervikt och stillasittande fritid är fenomen som är vanligast i glesbygd och små kommuner (Melinder 2007). På dessa platser är förmodligen tillgången till närnatur mycket god, men frågan är hur grönområdena nyttjas i vardagen.

Vad gäller älgjakt och fiske är, inte överraskande, männen i vad Statistiska centralbyrån kallar »Norra Glesbygden«, de mest aktiva (SCB 2004). 42 % av männen hade fritidsfiskat mer än 5 gånger under de senaste 12 månaderna, 21 % av kvinnorna. Motsvarande siffror för Storstockholm var omkring 17 % och 7 %. Över 30 % av männen i Norra Glesbygden hade jagat minst en gång under det senaste året. Statistiken visar att kvinnor i hela Sverige promenerar något mer än män, och kvinnorna i Norra Glesbygden promenerar betydligt mer än männen. Ca 67 % av kvinnorna där hade nöjespromenerat mer än 20 gånger under det senaste året, mot 46 % av männen.

Strövande i skog och mark i allmänhet är vanligare i glesbygderna än i tätorter. Däremot visar Melinder (2007) att ohälsotalen är höga i glesbygdskommuner men låga i förortskommuner.

Precis som vi ovan diskuterade om »fritidsbegreppet« kan vara svårt att tillämpa i kvinnors liv, eftersom många kvinnor har ansvar för hem och familj också på sin »fritid«, kan det finnas anledning att fundera på om »friluftslivsbegreppet« möjligen passar dåligt på landsbygdsbefolkningen. SCBs statistik tar till exempel upp hur många gånger man »fritidsfiskat«. På landsbygden har fler människor än i tätorten utomhusarbete, t.ex. i jord- och skogsbruk, men även i små näringar som renskötseln. Detta

gäller särskilt för män och kanske allra mest bland äldre män. Många, både män och kvinnor, lägger nät och plockar bär med jämna mellanrum, och trots att detta sker på fritiden räknas det inte specifikt som fritidssysslor. Fisket och bärplockningen är verksamheter där naturupplevelsen och rekreationen integreras med nytta för hushållet, liksom jakten. Att gå till fots utan särskilt syfte kan däremot betraktas med viss misstänksamhet.

Likasa kan det uppstå motsättningar mellan olika sätt att se på i vilken grad friluftslivet – det egna och andras – får märkas direkt i naturen. En klassisk motsättning är den mellan turskidåkare och snöskoteråkare (Jackson & Wong 1982). Minst störda av andra besökare är snöskoteråkare, visar svensk forskning, medan en majoritet av turskidåkarna upplevde det som negativt att se snöskotrar och att känna lukten av snöskotrar (Lindberg et al. 2001). Motsättningar mellan önskan om en tyst natur och den rörlighet som olika fordon erbjuder diskuteras exempelvis av (Vail & Heldt 2004), där också terrängskotrar, flygplan och till och med vattenskotrar (jet-skis) diskuteras. Snöskoteråkningen, särskilt, utgör idag en del av identiteten i den nordsvenska glesbygden, och gör naturen mer tillgänglig för innevanarna också under vintern. Snöskotern har även betydelse för äventyrsturism och fiske.

Konflikter

Vi har tidigare sett hur deltagande i friluftsliv och vistelser i naturen utgår från individens önskan att uppnå vissa mål, vilket i förlängningen förväntas leda till ett ökat välbefinnande. Detta i sin tur förutsätter att naturmiljön har de kvalitéer som krävs för att utöva olika friluftsansktiviteter på ett stimulerande sätt. Förekomst av konflikter kan på olika sätt påverka dessa relationer negativt. I takt med samhällets ökade diversifiering, förekomst av nya kulturella grupper, ökad specialisering inom friluftslivet, ökad befolkningskoncentration och ett ökat tryck på naturresursernas nyttjande från olika näringar ökar risken för konflikter (Schreyer 1990; Ewert et al. 1999). Därför kommer det i framtiden sannolikt att ställas allt högre krav på skötsel och förvaltning av naturområden för att hantera konflikter av olika slag. Att undvika eller minska konflikter handlar ur friluftslivets perspektiv om att undvika negativa upplevelser, och det är inte svårt att se parallellerna till turistindustrin där den nöjda gästen står i centrum.

Forskare har definierat konflikter inom friluftslivet på olika sätt, men vanligast är att betrakta dem som målkonflikter mellan olika individer (Jacob & Schreyer 1980; Manning 1999). Detta synsätt bygger på teorier om förväntningar (expectancy theory), motiv för friluftsliv och teorier om skiljaktigheter (discrepancy theory). I korthet innebär detta att individer deltar i friluftsansktiviteter för att uppnå vissa mål (exempelvis ensamhet, avkoppling, fysisk träning, lugn och ro) men att förekomst av eller

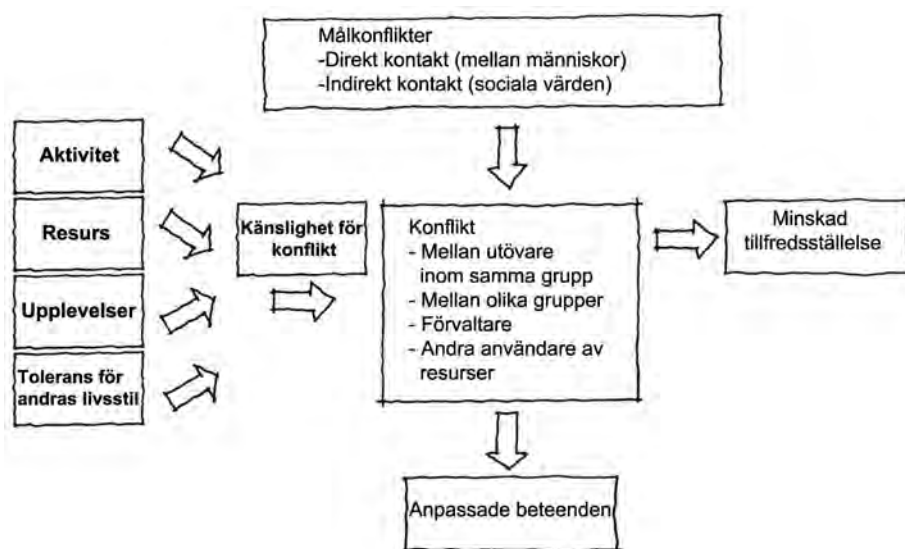
beteende hos andra friluftsutövare leder till skiljaktigheter mellan förväntade och uppnådda mål vilket i sin tur leder till missnöje och ett minskat utbyte. Exempelvis fann Jackson & Wong (1982) att skidåkare lade stor vikt vid motiven »lugn och ro« och »att vara en del av naturen«, medan möjligheten att uppnå dessa hotades av förekomst av snöskotrar.

Manning (1999) har utvecklat en modell över olika typer av konflikter inom friluftslivet (se figur 8:3). Här identifieras fyra grupper av faktorer som påverkar graden av känslighet för att uppleva konflikter: aktiviteten, resursen, upplevelser och tolerans. Aktivitet (activity style) omfattar personliga dimensioner av aktivitetsutövandet, exempelvis status, erfarenhet eller hur individen definierar en god upplevelse. Resursen avser naturmiljöns eller platsens betydelse för rekreationsupplevelsen, exempelvis i form av naturkvaliteter, platskänsla eller kunskap om platsen. Upplevelser omfattar förväntningar om hur naturmiljön ska uppfattas och i vilken utsträckning individen är fokuserad på naturmiljön. Tolerans, slutligen, avser i vilken utsträckning individen accepterar andra människors livsstil och beteende, exempelvis nyttjande av ny teknik (t.ex. snöskotrar) eller bruk av naturresurser (t.ex. skogsbruk). Dessa grupper av faktorer påverkar alla på olika sätt sannolikheten för att en konflikt ska uppstå. Det är exempelvis troligt att en skidåkare med en konservativ syn på ny teknik, och som aktivt valt att skida i ett skoterförbudsområde, i högre grad kommer uppleva en konfliktsituation vid ett möte med snöskoter jämfört med en individ som är intresserad av ny teknik och som inte valt skoterförbudsområdet för att särskilt undvika snöskotrar.

Konflikter kan även förekomma då de som drabbas negativt inte kommer i direkt kontakt med störningskällan eller dess effekter, exempelvis buller från motorfordon (Blahna, Smith & Anderson 1995; Carothers, Vaske & Donnelly 2001; Vaske et al. 1995). Konflikter kan uppstå utifrån indirekta kontakter vilket snarare speglar sociala värden och attityder till andra typer av utövare. Exempelvis kan skidåkare uppleva en konflikt enbart därför att man anser att snöskoteråkning inte bör vara tillåten i ett visst område. Förekomsten av snöskotrar upplevs då negativt även om besökaren aldrig upplever dem eller dess effekter under besöket (Lindberg et al. 2001).

Fyra olika typer av konflikter identifieras i Mannings modell: inom friluftsaaktiviteter, mellan friluftsaaktiviteter, med förvaltande organisationer eller myndigheter, samt med annat markutnyttjande. Fokus för mycket av konfliktforskningen inom friluftslivet har varit på de två förstnämnda konflikterna och det är vanligare med konflikter mellan olika grupper (inter-group) av friluftsutövare än mellan utövare inom en och samma grupp (intra-group). Flera studier har också visat att konflikter mellan olika grupper av utövare är asymmetriska, dvs. utövare av aktivitet A upplever konflikt med utövare av aktivitet B medan det motsatta förhållandet inte föreligger (Vaske et al. 2000). Det är inte ovanligt att

aktivitet A i det här fallet utgörs av mer traditionella friluftaktiviteter som t.ex. vandring eller turskidåkning medan aktivitet B är »nya« aktiviteter, ofta motoriserade eller mer teknikberoende (exempelvis snöskoter, mountainbike, helikopterskidåkning). Studier i Jämtlandsfjällen har visat att turskidåkare i högre grad upplever möten med snöskotrar negativt än vad snöskoterförare upplever möten med skidåkare (Lindberg et al. 2001). Vail & Heldt (2000) har uppskattat betalningsviljan hos turskidåkare i Grövelsjöfjällen till cirka 20 kr/dag för att undvika negativa störningar från snöskotrar. Andra exempel på konflikter mellan olika grupper av friluftsutövare som studerats internationellt är kanotister och motorbåtar (Ivy et al. 1992); vandrare och ridning (Blahna et al. 1995); turskidåkning och helikopterskidåkning (Gibbons & Ruddell 1995); vandrare och cyklister (Ramthun 1995; Jacobi et al. 1996). Exempel på konflikter mellan friluftsliv och annan markanvändning som studerats i Sverige är skogsbruk (Mattsson & Li 1994; Axelsson-Lindgren 1990; Lindhagen 1996); renskötsel (Bäck et al. 1992); vägutbyggnad (Bäck & Jonasson 1998) samt vindkraft (Hörnsten 2002). Värt att notera i sammanhanget är att åtminstone två av regeringen utpekade miljömål – *storslagen fjällmiljö*, *hav i balans* samt *levande kust och skärgård* – innehåller riktlinjer för begränsningar av buller med hänsyn till bland annat friluftslivet.

Figur 8.3. Konflikter inom friluftslivet – begrepp och relationer. Efter Manning (1999)

Även om konflikter mellan olika grupper av friluftsutövare eller med annan markanvändning är vanligast händer det att oönskade störningar förekommer inom en och samma grupp av friluftsutövare. Det kan bero på ett oönskat beteende hos »likasinnade« i form av oljud, nedskräpning

eller slitage (Emmelin & Iderot 1999), men den internationellt i särklass mest studerade konflikten inom en och samma aktivitetsgrupp torde vara trängsel (crowding). Med trängsel i dessa sammanhang menas den situation då antalet andra besökare (aktivitetsutövare) överstiger den gräns som innebär att upplevelsen för den enskilde individen försämras. Begreppet är nära relaterat till ett områdes sociala bärkraft (social carrying capacity) och har tillämpats vid förvaltning av naturområden där besöksstrycket är stort i relation till områdets rekreativa förutsättningar (Shelby & Heberlein 1986). Även om det faktiska antalet besökare (per ytenhet) naturligtvis spelar en stor roll för förekomst av trängsel så är det viktigt att i likhet med övriga typer av konflikter se till den psykologiska innebörden och betrakta trängsel som en subjektiv individuell värdering (i negativ bemärkelse) av ett visst antal andra besökare (Manning 1999b). Sambanden mellan antal besökare, upplevd trängsel och tillfredsställelse har varit föremål för åtskilliga studier med blandade resultat. Faktorer som påverkar dessa samband är bland annat områdets karaktär (geografiskt läge, topografi etc.), besökarnas förväntningar och attityder, förekomst av infrastruktur (leder, information etc.), samt typ av aktivitet. En niogradig skala har utvecklats för att mäta graden av upplevd trängsel (Shelby & Heberlein 1986) och dess relativt stora användning gör det möjligt att jämföra studier mellan olika länder, områden och aktiviteter.

Shelby et al. (1989) redovisar ett stort antal studier, främst från Nordamerika, omfattande bland annat fiskare, jägare, forsrännare, kanotister, vandrare och klättrare där andelen som upplevt någon grad av trängsel varierar från 100 ner till nära noll procent. Samma metodik har använts i en studie vid Njupeskärs vattenfall i norra Dalarna där cirka 25 procent av besökarna uppgav någon grad av upplevd trängsel under vandringen eller vistelsen vid vattenfallet (Fredman & Hörnsten 2004). Med över 36 000 sommarbesökare torde den 1,5 kilometer långa leden till Njupeskår vara en av de mer frekvent nyttjade lederna i svenska fjällen. Behovet av att studera trängsel i områden med högt besöksstryck ter sig tämligen uppenbart, men samtidigt bör noteras att åtskilliga studier har fokuserat på vildmarksområden med relativt få besökare. Här får trängselbegreppet en delvis annorlunda innebörd då endast några få möten med andra besökare kan ha en negativ inverkan på upplevelsen. Forskningen kring trängsel inom friluftslivet har i hög grad utvecklats i Nordamerika och det finns få exempel på studier av detta i Sverige. Generellt har merparten av forskningen kring friluftslivets konflikter i Sverige studerat konflikter mellan olika markutnyttjande och i viss utsträckning mellan olika grupper av friluftsutövare.

Om nu konflikter förekommer, vad innebär detta för friluftsutövaren? Svaret på frågan återfinns i de två sista boxarna i figur 8:3. Sannolikt minskar den drabbade besökarens tillfredsställelse då en konflikt upplevs

negativt, men det är också möjligt att förekomst av en konflikt leder till ändrade beteenden eller uppfattningar om aktiviteten. Forskningen kring konflikters konsekvenser för friluftsutövarna och deras beteende är relativt begränsad (Schneider & Hammitt 1995). En skidåkare som blir störd av snöskotrar i ett visst fjällområde väljer kanske att förlägga nästa skidtur till ett annat område, eller så ändrar vederbörande sin uppfattning om området och accepterar att där förekommer snöskotrar och att man möter dem under en skidtur. Lindberg et al. (2001) fann exempelvis att 25 procent av turskidåkarna i södra Jämtlandsfjällen skulle välja andra leder vid framtida besök och fem procent skulle välja ett helt annat område på grund av upplevda konflikter med snöskotrar.

Det finns olika sätt att hantera konflikter inom ramen för ett naturområdes förvaltning och valet av metod beror delvis på typen av konflikt. Då konflikten uppstår som ett resultat av en direkt kontakt mellan olika nyttjare kan en spatial (zonering) eller tidsmässig separation minska de negativa effekterna. Om däremot konflikten är indirekt är sannolikt en separation inte rätt lösning. Då kan istället information och utbildning vara effektiva, dels för att minska oönskade beteenden, dels för att öka förståelsen för andra gruppers beteenden (Manning 1999; Ramthun 1995; Vaske et al. 1995). Att förbjuda utövande av en viss aktivitet kan naturligtvis tillämpas i båda fallen, men ska kanske betraktas som en sista utväg då andra lösningar inte är framgångsrika eller då störningen är oacceptabel.

Avslutningsvis vill vi uppmärksamma betydelsen av kunskap om konflikter för att kunna utforma en framgångsrik förvaltning av naturområden. Konflikter är som vi sett inget objektivt tillstånd utan i hög grad en funktion av individens egna tolkningar och upplevelser grundade på bland annat erfarenhet, förväntningar och attityder. Inte heller kräver förekomst av konflikter en direkt kontakt mellan två kontrahenter. Att förstå konflikter är därför viktigt för att utveckla och erbjuda rekreationsupplevelser av hög kvalitet (Schreyer 1990). För att lyckas med detta behövs kunskap om besökarna, naturområdet och den aktuella konfliktsituationen. Datainsamling för studier av konflikter följer i huvudsak den metodik som beskrivs i avsnittet om brukarstudier. Noteras bör också att konflikter kan studeras utifrån olika vetenskapliga discipliner, exempelvis statsvetenskap, psykologi, ekonomi, fysisk planering eller geografi, beroende på typen av konflikt och vilken frågeställning man anlägger (se exempelvis avsnitten om friluftslivets ekonomiska relationer och planering). Det ska i sammanhanget påpekas att konflikter inte alltid bör betraktas som något negativt och oönskat (Jacob & Schreyer 1980). Konflikter är en del av tillvaron och kan vara ett uttryck för olika värderingar och åsikter i ett demokratiskt samhälle. Inte sällan kan det också förhålla sig så att det som ur ett perspektiv uppfattas som en konflikt ur ett annat perspektiv inte är det. Relationen mellan

skogsbruk och friluftsliv illustrerar denna komplexitet på ett bra sätt. Samtidigt som vissa skogsskötselmetoder har en negativ påverkan på skogen som rekreationsmiljö kan andra skötselmetoder i själva verket öka skogens rekreativa värden (Mattsson 1995; Fredman 1997; Hörnsten 2000). Genom ett utvecklat mångbruk av skogen kan olika intressen tillgodoses, men det förutsätter goda kunskaper om såväl biologiska som sociala och ekonomiska värden.

KONFLIKTER MELLAN SNÖSKOTER OCH TURSKIDÅKNING I SÖDRA JÄMTLANDSFJÄLLEN

Ungefär två tredjedelar av besöken i svenska fjällen sker vintertid och vid sidan av utförsåkning är snöskoteråkning den aktivitet som ökat mest de senaste 20 åren. Att förebygga konflikter mellan olika grupper är viktigt för att erbjuda alla besökare – både turister och lokalt boende – en bra upplevelse. Södra Jämtlandsfjällen har ungefär 500 km markerade skidleder och ca 200 km tillrättalagda snöskoterleder. Området är populärt bland båda grupperna och har besökare från stora delar av Sverige. Trots att snöskoteråkandet är reglerat uppstår ibland konflikter mellan skidåkare och snöskoteråkare i området. I fjällområdets sydliga och östliga delar är snöskoteråkning bara tillåtet på vissa leder, medan den norra delen runt Storulvån är förbudsområde för snöskotrar.

Vintern 2001 gjorde turismforskningsinstitutet ETOUR i Östersund en enkätundersökning längs leder, i fjällstugor och på campingplatser i området i syfte att studera en eventuell konflikt mellan de två grupperna. Resultaten från studien visar bland annat att Snöskoteråkare i liten grad upplever skidåkarna som störande, medan flertalet skidåkare upplever närvaron av skotrar som negativ för upplevelsen – 26 procent blev ganska eller mycket störda, 33 procent lite störda, medan 41 procent inte blev störda alls. Bland skidåkarna anser 77 procent att det är negativt att höra snöskotrar och 88 procent finner det störande att känna lukten av dem. Däremot är flertalet skidåkare neutralt inställda till att se en snöskoter i naturen. Hälften av skidåkarna upplever också en fördel med att kunna åka skidor i snöskoterspåren.

Trots att snöskotrarna är störande för många skidåkare, vill de allra flesta komma tillbaka till Södra Jämtlandsfjällen. Fem procent finner situationen så oacceptabel att de kommer att resa till andra områden för att åka skidor nästa gång. Ingen av snöskoterförarna upplever konflikten som så betydelsefull att de skulle välja att resa till andra områden. Fyra procent säger emellertid att de kommer att välja andra leder nästa gång de kommer till Södra Jämtlandsfjällen.

Studien visar att en stor del av konflikten kan undvikas om man minskade avgärsorna och bullret från snöskotrarna. Ytterligare ett sätt att minska den upplevda konflikten är att separera lederna så att antalet möten mellan turskidåkare och snöskotrar blir så litet som möjligt. Mellan 50 och 60 procent (beroende på undersökningsplats) av skidåkarna skulle välja separerade leder om det fanns en möjlighet för att slippa se, höra eller känna lukten av snöskotrar. (För mer information om undersökningen, se Lindberg et al. 2001, Lindberg & Fredman 2002, Lindberg et al. 2009.)

Blev din upplevelse störd av snöskoteråkare / turskidåkare eller deras beteende? (procent)

9. VÄGLEDNING OCH NATURPEDAGOGIK

DETTA KAPITEL TAR UPP friluftsliv och naturturism som frågor om vägledning och pedagogik. Men ett kort kapitel om pedagogiska aspekter på friluftsliv, naturturism, samhällsplanering och landskapsförvaltning kan självklart bara summariskt beskriva några huvudsakliga perspektiv och måste i övrigt hänvisa till annan litteratur.¹ Fältet innehåller djupgående principiella och »akademiska« frågor som i vilken utsträckning kunskaper och attityder och handlingar verkligen hänger ihop. Går det exempelvis att genom bara information styra besöksströmmar och beteende i landskapet för att undvika störning och nedskräpning? Men fältet innehåller också mycket konkreta och praktikerorienterade aspekter på landskapstolkning, ledarskap, informationsteknik, säkerhetsfrågor och pedagogiska förhållningssätt. Förhoppningsvis ger detta kapitel ändå en viss översikt och ett antal ingångar till andra material utifrån olika intressen och behov.

En konsekvens av ämnesfältets bredd är att detta kapitel är indelat i två huvudavsnitt. Först kommer ett avsnitt skrivet mer direkt utifrån en friluftsplanerares perspektiv där utgångspunkten är att man har rätt stora möjligheter att avgöra hur landskapet bör utformas och användas. Det innebär att frågor om vilka redskap för information och styrning som står till buds och vad vi vet om deras effektivitet blir viktiga. Därefter följer ett avsnitt som mer utgår ifrån »användarna« – de som utifrån olika ambitioner använder landskapet för friluftsliv och naturturism i pedagogisk verksamhet. Att det sedan kan förekomma att samma person både kan vara engagerad i planering och förvaltning liksom i konkret pedagogisk verksamhet gör inte denna indelning mindre relevant. För att förstärka kopplingarna mot bokens huvudtema om planering och förvaltning av friluftslandskapet så använder vi här Sandells ekostrategiska begreppsram om olika förhållningssätt till landskapet som introducerades i kapitel 3.

---

1. På svenska se t.ex.: Isberg 1991; Dahlgren & Szczepanski 1997; Szczepanski 2008; Lundegård et al. 2004; Naturvårdsverket 2004b; Naturvårdsverket 2005b; Szczepanski 2006; Brügge et al. 2007; Dahlgren et al. 2007 och Östman, kommande, samt Arnell et al. 2009. Se också internationella översikter som Rickinson et al. 2004; Dillon et al. 2006; Ogilvie 2005 och från våra nordiska grannländer t.ex. Tordsson 1993 och Bentsen et al. 1993..

Genom att lyfta fram några huvudsakliga pedagogiska förhållningssätt och hur dessa innebär krav och synpunkter på landskapets utformning och användning vill vi illustrera detta kapitelns huvudtema, nämligen att *olika friluftspedagogiska inriktningar söker och kräver olika landskap och olika landskap gynnar eller utestänger olika friluftspedagogiska förhållningssätt*. Vi hoppas också det framgår att även om dessa olika friluftspedagogiska stilar naturligtvis i mycket är en fråga om personliga val och tillfälligheternas spel så är de också kopplade till mer djupgående aspekter i termer av ledarskap, miljökonsekvenser och natursyn. Kapitlet avslutas med två kortare avsnitt. Dels om forskning kring friluftsliv som pedagogisk metod med särskilt inriktning på miljöpedagogik, och dels några reflektioner om nya kommunikationsformer och pedagogiska möjligheter i kölvattnet av mobiltelefoner, GPS och mobilt internet.

Om att organisera ökad tillgänglighet till det otillgängliga

Ett landskaps »tillgänglighet« för friluftsliv och naturturism är resultatet av ett stort antal faktorer där lagstiftningen bara utgör en aspekt, något som även berörs i kapitel 10 om allemansrätten. Inte minst är tillgänglighet en fråga om pedagogik i vid bemärkelse – vad vi lärt oss att uppfatta som tillgängligt. I vilken utsträckning landskapet är tillgängligt »för mig« och »för dom« handlar också om grundläggande synsätt på demokrati och samhällsmål. En annan huvudaspekt på frågan om tillgänglighet är förstås tillgänglighet till *vad*, alltså vilka landskapskvaliteter som man vill skall vara tillgängliga (jfr kap. 3). Inte sällan är det just de åtgärder som avser att göra landskapet tillgängligt som av en del upplevs som något som gör landskapet mindre värt för friluftsliv. Det här berör uppenbarligen mycket grundläggande värdefrågor om upplevelser och natursyn. Vi kan illustrera det här genom att ställa två yttranden mot varandra som fölls i en debatt om naturskydd och turismutbyggnad i Idre.² Först är det dåvarande VDN i Friluftsrådet som skriver att:

Friluftslivet lever och kommer att leva i en balansakt mellan tillgänglighet och orördhet. Vägar, andra kommunikationer och anläggningar ökar tillgängligheten, men minskar orördheten. Har vi nått den ultimata balansen nu? Tillåt mig tvivla. Frågan är hur vi kan öka tillgängligheten utan att hota orördhet för om vi lyckas, dvs främja friluftslivet, kommer allt fler att vilja ut i friluftsmiljöer.

Mot det här vänder sig friluftsföreningen Argaladeis dåvarande ordförande Anneli Carlsson och skriver:

---

2. I tidskriften Argaladei: Friluftsliv – en livsstil, No. 4, 1998, s. 3 resp. 7; *emfas i original*. Dessa citat är över 10 år när detta skrivs (2010) men grundfrågan är i högsta grad aktuell, inte minst just angående Idre p.g.a. diskussionen om det s.k. »Tre Toppar«-projektet.

Jag själv – liksom de flesta i föreningen Argaladei – är inte intresserad av en tillrättalagd = ödelagd natur. Vi vill möta naturen som den är, på naturens egna villkor. En av de viktigaste poängerna med friluftsliv är, som jag ser det, att naturen *är svårtillgänglig* och att det krävs en viss ansträngning för att ta sig dit man vill.

Att de här två perspektiven riktar helt olika krav till planering, landskapsförvaltning, tillrättaläggande och kanalisering är uppenbart. De två skribenterna anknyter till en ständigt återkommande fråga i friluftslivets historia – *om behovet av att öka tillgängligheten till det otillgängliga* och i vilken grad detta »behov« bör tillgodoses.³ Ett sätt att konkretisera spänningsfältet är att påpeka att ju mer lättillgängligt för friluftsliv som ett område uppfattas desto mer uppfattas det som ett rekreationsområde – och inte som t.ex. »vildmark« eller »traditionellt fiskeläge«, vilket kanske var just de landskapskvaliteter som man sökte. Mycket kortfattat kan vi identifiera följande repertoar – eller verktygslåda – av planeringsstrategier som i planeringssammanhang används för att tackla denna »paradox« av att öka tillgängligheten till det otillgängliga:

- *Ej personlig information, på annan plats* som med hjälp av kartor, broschyrer, internetinformation osv. pekar ut vissa platser och landskap som särskilt lämpliga för olika aktiviteter. När man på så sätt visar på var det är särskilt lämpligt att bedriva t.ex. fritidsfiske, fågelskådning eller vandringar gör man dessa områden mer mentalt tillgängliga. Men man bygger ofta även upp förväntningar på att platserna skall vara mer fysiskt tillgängliga och lättanvända när man kommit dit genom parkeringsplatser, soptunnor och eldplatser.
- *Ej personlig information, på den aktuella platsen* med hjälp av uppsatta skyltar, kartor, broschyrställ, ledmarkeringar etc. som tydligt ger besked om att dessa platser och landskap är särskilt tillgängliga. I sina mer avancerade former har vi här utställningar och Naturum som dock i regel kombineras med ytterligare redskap från listan nedan.
- Den typ av information som nämnts ovan (och det fysiska tillrättaläggandet nedan) är ofta mer eller mindre medvetna led i *kanaliseringssträvanden* – alltså en vilja att styra besök till vissa områden och bort från andra. Exempelvis därför att man anser att det på en plats finns särskilt framstående landskapsvärden som bör lyftas fram eller att man anser att ett annat område har särskilt känsliga naturvärden eller stor förslitningsrisk som gör att området bör skyddas från påverkan.

---

3. Se vidare om dessa principfrågor t.ex. när det gäller STF:s historia i Sandell, 1997 och för en generell översikt över problematiken, inte minst begreppsparet »purister« och »urbanister« (och däremellan liggande »neutralister«) i kapitel 3.

- En annan aspekt av kanalisering är *zonering* där olika delar av ett större område formellt ges olika regler, t.ex. när det gäller tillgänglighet. Det här gör man med hjälp av både »piska« (t.ex. besöksrestriktioner/förbud) och »morot« (t.ex. information och fysiska tillrättalägganden). Jämför t.ex. vår fallstudie av Fulufjällets nationalpark i kapitel 7.
- *Fysiska tillrättalägganden* som t.ex. vägar, stigar, spänger, parkeringsplatser och eldstäder. Särskilt i kombination med information (t.ex. parkeringsplats med informationsskylt som hälsar välkommen) gör sådana tillrättalägganden att ett visst landskap upplevs som mer tillgängligt. Ibland är dessa åtgärder direkt kopplade till speciella gruppers behov som t.ex. rullstolsbundna.
- *Personlig information på plats* i form av vägledning eller guidning⁴ som också kan kombineras med andra ambitioner som miljöpedagogik, utomhuspedagogik, dramatisering, populärvetenskap och kommersiell aktivitetsturism.
- Läger vi ihop och mer permanent organiserar de element som räknas upp ovan har vi ofta också något »nav« i form av ett *besökscentrum* (jfr. »visitors center«) med sådant som fasta utställningar, filmvisningar, föreläsningar och souveniraffärer. I sina mer avancerade former kan själva angoringsplatsen till området bli så »tillgänglig« och attraktiv att besök i det omgivande landskapet inte blir aktuellt för en del. Detta beror dock i allmänhet mer på att man i och med denna höga grad av tillgänglighet dragit till sig en ny publik som inte har samma intresse, utrustning eller förutsättningar för mer omfattande fysiska landskapsbesök.
- Till detta kan också läggas de strategier som går ut på att formellt ge olika personer olika tillgänglighet till ett visst landskap via något sorts *tillstånd* eller »pass«. Antingen som ett sätt att formalisera någon av strategierna ovan (t.ex. kontrollera restriktionerna i ett zonerat område) eller för att ge olika kategorier (t.ex. de som betalt viss avgift, genomgått viss utbildning eller som är lokalboende) annan tillgänglighet än de som inte tillhör denna kategori. Detta har ibland diskuterats i Sverige för att hantera allemansrättsproblem i vissa områden.
- Slutligen bör påminnas om den betydelse som *sambällsplanering* (nationell, regional och lokal) liksom lagstiftning har för tillgängligheten. Exempelvis vilken ställning allemansrätt och strandskydd har eller i vilken utsträckning som områden i landet pekas ut som särskilt lämpliga för friluftsliv.

---

4. För ett resonemang om detta se t.ex. Hultman 1985; Andersen et al. 1990; Isberg 1991; Naturvårdsverket 2004b; Dahlgren & Szczepanski 2007; och Brügge et al. 2007.

Information är ett styrmedel som ofta framhålls inom naturvården, liksom i miljövård allmänt. Exempelvis ROS-systemet (se vidare kapitel 15) innehåller tanken att genom information styra besökare till delområden som ger dem ett efterfrågat utbyte och samtidigt minskar trycket på områden avsedda som mera vildmarkspräglade.

Här skall vi därför ta upp något också om *informationsstyrningens begränsningar*. Två generella problem kan noteras. Ofta saknas analys av vilken typ av beteenden som man önskar påverka. Därmed saknas ofta en bas för att avgöra om information har effekt. När Manning (1999) går igenom en sammanställning av olika informations- och utbildningstekniker pekar han på svårigheten att urskilja några speciellt verkningsfulla metoder. Den sammanställning han använde var gjord av Doucette & Cole (1993) och innehöll den uppfattade nyttan av 28 olika metoder från media, broschyrer, kartor osv. till olika former av direkt personlig kontakt. Dessa metoder var sedan utvärderade på en skala från 1 (»not effective») till 5 (»highly effective»). Av dessa låg 21 metoder i intervallet 2,1–2,9 dvs betraktades som måttligt användbara. Endast de som baserades på direkt personlig kontakt skilde ut sig som något mer effektiva (medelvärde 3,1). Förklaringen till detta kan vara allt från oklarhet i vilka konkreta mål som skall uppnås, oklarhet om vilken typ av beteenden som skall påverkas och att det kan finnas olika situationsbetingade problem. Den lite trista slutsatsen att information av slentrian ofta framhålls som ett användbart styrmedel utan hänvisning till vilket problem som skall lösas eller på grund av brist på andra medel – »den maktlöses styrmedel» (Emmelin 1997) – ligger nära till hands. Ett betydande mått av idealism och en koppling av idealism och rationalism ligger också i tron på information som ett starkt medel i t.ex miljö- och välfärdspolitiken (Brokking et al 1997; Emmelin 1997c). Den nordiska välfärdsstaten byggdes på föreställningen om samförstånd om grundläggande värden och kraften i information som underlag för handling (Rothstein 1985), och miljöpolitiken synes vara en förlängning av detta (Emmelin 2000).

Propaganda och utbildning i adekvata friluftstekniker, ofta benämnda »*low impact*» eller »*Leave-No-Trace*», LNT, har även framförts som ett viktigt styrmedel för att minska problem och konflikter. Utveckling av utbildningsmaterial (Cole 1989; Hampton & Cole 1988) har gjorts liksom instruktörsutbildning (Swain 1996). Verksamheten har bestått dels i enklare propagandainsatser i vissa naturområden, i systematisk uppsökande verksamhet osv. En viktig insikt i programmen är att enkla generella råd och uppmaningar till och med kan vara direkt kontraproduktiva. Rådet till besökare att undvika mycket använda platser hörde t.ex. till huvudbudskapet i början av en kampanj. I områden med lågt tryck kan detta vara en bra metod att minska påverkan men i områden med högt tryck medför det ofta en generell ökning av både reell påverkan och upplevelse av påverkan. Rekommendationerna i utbildningen är

därför idag att koncentrera användningen till områden med högt tryck och att sprida besökare i områden med lågt tryck samt, kanske viktigast, att försöka minska trycket på områden som börjar visa tecken på överutnyttjande. Ett problem ligger i att effekterna av bruk kan vara stora även vid en måttlig användning – se kapitel 16 (figur 13:3).

Utgångspunkten för low impact-utbildning är emellertid att kunskapsbrist är den viktigaste orsaken till problem och att information därför löser problemen. Detta i miljösammanhang vanliga antagande är dock generellt ofta felaktigt. Information påverkar t.ex. inte besökare som är intresserade av ett visst område att välja något annat om man inte får fram budskapet att det är i besökarens intresse att välja ett annat mål för att få den önskade upplevelsen (Harding et al. 2000). Omfattande forskning om påverkan genom information pekar alltså på en mängd begränsningar i effekten (Eagly & Cahiken 1993).

Baserat på ett stort antal studier⁵ kan ändå *några generella råd* om information och utbildning sammanfattas så här:

- Bruk av flera olika medier parallellt ger bättre effekt än enbart en informationskanal.
- Informations- och utbildningsprogram attraherar framförallt nybörjare och har också bäst styreffekt på sådana brukare bl.a. p.g.a. möjligheten att påverka effekterna av »inkompetent beteende« och »okunnigt beteende«.
- Anslag har genomgående sämre upplysningseffekt än personlig påverkan med undantag för renodlad information om faror och förbud.
- Information som kan ges under planering av en aktivitet (t.ex. en broschyr man läser innan man åker iväg) har bättre styreffekt än sådan information som ges under besöken.
- Källans trovärdighet och legitimitet har stor betydelse för styreffekten.
- Internetbaserad information är effektiv i den meningen att den enklare kan påverka besökare i planeringsfasen.
- Direkt riktad, personlig rådgivning på plats har stor trovärdighet och uppskattas av en majoritet av besökare (Kaltenborn & Vorkinn 1993).
- Utbildning av uthyrare, kommersiella guider osv. fungerar i många situationer bra.

---

5. Roggenbuck & Ham 1986, Manfredo 1989, 1992, Roggenbuck 1992, Doucette & Cole 1993, Bright 1994, Basman et al. 1996, Vander Stoep & Roggenbuck 1996, Manning 1999.

- Information om konsekvenser av olämpliga beteenden och kostnader för t.ex. skador, avfallshantering osv. har bättre effekt än direkta uppmaningar (Emmelin 1997).
- Budskapen bör vara riktade till speciella grupper snarare än allmänna.

Olika friluftspedagogiska stilar kräver olika landskap

Som nämndes inledningsvis skall vi här, i stället för planerarens perspektiv, anta blicken hos dem som för olika pedagogiska syften ägnar sig åt friluftsliv och naturturism. Annorlunda uttryckt så har vi i föregående avsnitt fokuserat på »utbudssidan« när det gäller pedagogiska aspekter på landskapet och nu skall vi fokusera på »efterfrågan«. Vad är det för landskapsrelationer som söks i olika pedagogiskt orienterade friluftsverksamheter?

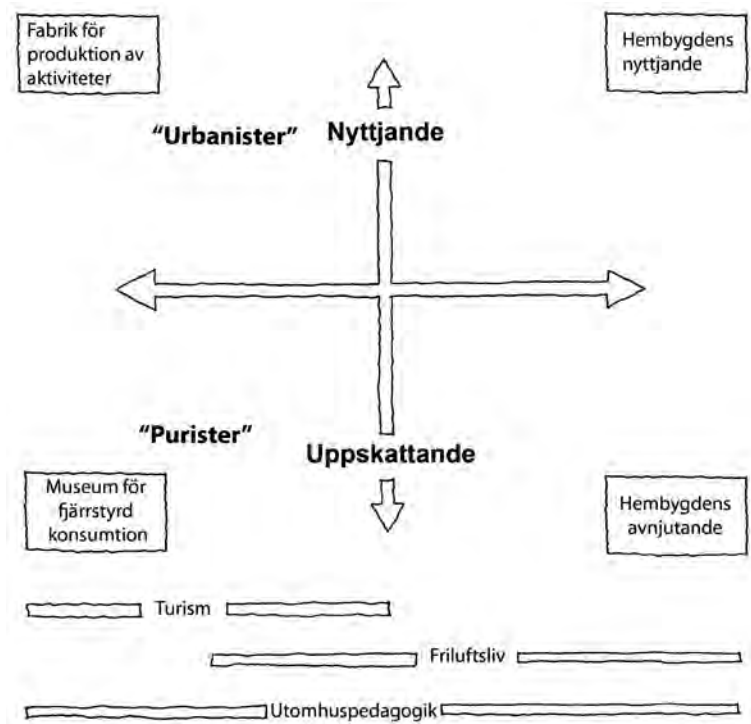
I forskning kring friluftsliv, naturturism, utomhuspedagogik och rekreation så finns en mängd försök att kategorisera grupper och aktiviteter. Som ett exempel kan nämnas Jacksons (1986) uppdelning mellan friluftaktiviteter som är »*uppskattande*« (appreciative) t.ex. fjällvandring och fågelskådning; »*nyttjande*« (consumptive) t.ex. jakt och fiske; eller »*mekaniserade*« (mechanized) t.ex. snöskoteråkning eller terrängcykling. Men vi tycker oss se två generella nackdelar med den typ av kategoriseringar som Jackson representerar. För det första: man kategoriserar ofta bara i grupper utifrån aktivitet – åker man skoter så är man »skoteråkare« vilket sedan blir en underkategori av mekaniserat friluftsliv. Men samtidigt finns det stor anledning att tro att dessa på så sätt ihopslagna personer kan söka mycket olika upplevelser och utifrån mycket olika syften. Skoteråkaren kan vara både en lokalboende fritidsfiskare och en utländsk turist på skotersafari. Informationen att man är t.ex. »längdskidåkare« eller »kajakpaddlare« säger ofta väldigt lite om varför man ägnar sig åt denna aktivitet, hur man gör det, med vilka etc. – vilket är viktigt när det gäller vilka landskapskvaliteter och förvaltningsåtgärder man söker eller tar avstånd ifrån.⁶ En annan invändning mot enkla aktivitetskategoriseringar är att påverkan på och samspelet med landskapet riskerar att komma i bakgrunden. En av poängerna med Sandells ekostrategiska begreppsram som presenterades i kapitel 3 är att den försöker inkludera båda dessa aspekter – *vad* man gör (t.ex. åker skoter, längdskidor eller paddlar kajak) och *varför* – vilken landskapsrelation (ekostrategi) detta ingår i. Det här är naturligtvis sådant som bl.a. kan ha avgörande betydelse i olika konfliktsituationer t.ex. mellan turister och ortsbefolkning. Vi kommer därför att här återknyta

---

6. Jämför det som lyftes fram om betydelsen av meningsskapande i kapitel 3 (Backman 2005).

till den ekostrategiska begreppsramen i detta avsnitt om olika pedagogiska förhållningssätt och vi kan börja med att återknyta till hur den i kapitel 3 illustrerade ROS-skalan som återkommer på flera platser i den här boken. Uppdelningen mellan »urbanister« och »purister« motsvarar i Sandells begreppsram indelningen mellan strategierna att *förbättra* vs. *frysa/konservera* landskapet och används i huvudsak för studier av de som är på besök i landskapet (till vänster i figuren). Urbanisterna var ju beteckningen på de som gärna ser olika tillrättaläggningar för friluftsliv, pedagogik och turism och i betydligt mindre utsträckning störs av påminnelser om andra besökare eller samhället utanför friluftsområdet. Purister, å andra sidan, ville helst inte se några kulturavtryck alls annat än de som man anser skall ingå i områdets »frysta« läge (inkl. t.ex. »traditionellt« jordbruk eller fiske). Både ROS-skalans urbanister och purister och Jacksons (1986) uppdelning mellan »uppskattande« och »nyttjande« friluftsaktiviteter är inlagda i figur 9.1. I figurens nederkant påminns också om illustrationen som gjordes av vilken avgränsning turismbegreppet, friluftsbegreppet respektive begreppet utomhuspedagogik kan tänkas ha. Turism med sitt fokus utanför hembygden och inkluderande även den helt uppbyggda miljön. Friluftsliv inkluderande både hembygds- och fjärrbygdsperspektivet, men exkluderande den helt uppbyggda miljön. Utomhuspedagogik täckande hela spännvidden från de lokala miljöerna till de funktionsspecialiserade fjärrmiljöerna.

Figur 9.1. Den ekostrategiska begreppsramens placering av de etablerade begreppen »Urbanister« respektive »Purister« liksom »uppskattande« respektive »nyttjande« friluftsaktiviteter ». I figurens nederkant markeras även tänkta avgränsningar för turismbegreppet, friluftsbegreppet och begreppet utomhuspedagogik.

Den ekostrategiska begreppsramen byggdes upp med hjälp av dels en axel som visar spänningen mellan att utgå från det lokala landskapet *eller* att storskaligt dominera och specialisera landskapet, och dels en axel som visar spänningen mellan att aktivt nyttja och förändra landskapet *eller* att passivt betrakta, avnjuta och klara av landskapet. Dessa principiella förhållningssätt har också paralleller i olika pedagogiska ambitioner när det gäller relationen till natur och landskap. Tillämpat på detta sätt så får vi då först ett val (längs den vågräta axeln) som handlar om *vilken typ av landskap man söker upp för sin verksamhet* – i vilken utsträckning man utgår ifrån den plats och det område som man ändå är verksam i som pedagog, t.ex. skolgården och den tätortsnära skogen, eller om man anser det viktigt att söka upp särskilda »frysta» eller »uppbyggda» platser med väl definierade funktioner (t.ex. friluftsanläggningar, naturstigar, reservat, naturskolor och Naturum). Orienteringen längs den lodräta axeln handlar om *vilket intresse man har av att aktivt nyttja, förändra och påverka landskapet*; respektive om intresset ligger mer åt att passivt avnjuta, betrakta och utan påverkan vistas i landskapet. Vi kan då identifiera följande pedagogiskt relaterade karaktärsdrag för förhållningssätten till landskapet – de fyra ekostrategierna:

Fabriksperspektivets dominansstrategi med inriktning mot äventyrsland och välplanerade (ofta köpta) upplevelser. Här finns ofta stora pedagogiska möjligheter när det gäller att locka barn och ungdom. Man kan också vara rätt säker på vilken typ av upplevelser och kunskaper man kommer att uppnå (»naturen« i termer av osäkerhet kring t.ex. vädret har ju i stor utsträckning eliminerats). Men den andra sidan av samma mynt är den tid och de kostnader (t.ex. miljökostnader och uteslutning av personer som inte har råd) som ligger i att behöva söka upp dessa uppbyggda landskap. Det finns också viktiga pedagogiska (inte minst miljöpedagogiska) begränsningar i att man inte är i ett mångbrukslandskap (med t.ex. skogs- och jordbruk) som visar samhällets naturberoende. Det är inte heller självklart för t.ex. skolelever att koppla de utomhuspedagogiska kunskaperna och upplevelserna man får i de specialiserade »fabriks»-landskapen till sitt eget vardagslandskap. Inte sällan kräver (åtminstone statusmässigt) den här typen av aktiviteter även specialiserad utrustning och särskilda kunskaper hos lärare och ledare (om man inte köper dessa i form av guidning).

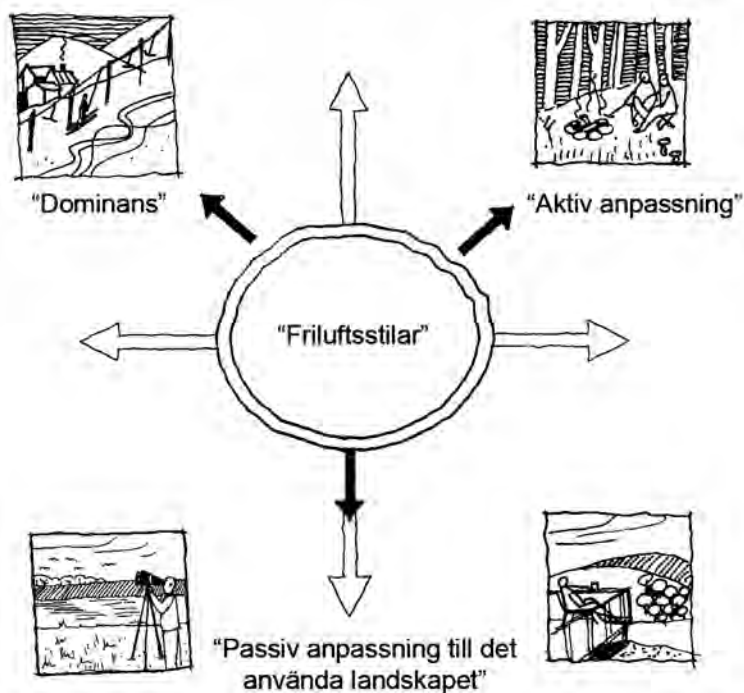
Den *museala* ekostrategin delar förstås en del av fabriksperspektivets för- och nackdelar i enlighet med den funktionella specialiseringens karaktärsdrag när det gäller val av landskap för friluftsliv och utomhuspedagogik. Exempelvis fördelen av kontrollerade omständigheter när det gäller vad man kan förvänta sig få se och få vara med om, såsom »orördhet» eller olika historiskt intressanta landskap (stenåldersboplatser, slätterängar etc.). Men här gäller också nackdelarna i termer av miljö, kostnader och svårigheten att koppla till produce-

rande vardagslandskap som ligger i att man söker upp specialiserade landskap.

När det gäller hur pedagogen förhåller sig till landskapet i termer av aktiviteter, utrustning etc. så har den förra museala ekostrategin mycket gemensamt med ekostrategin *hembygdens avnjutande* och kan handla om t.ex. naturstudier i form av blomstervandringar, exkursioner, fågelskådning. Det handlar även ofta om att helt enkelt »bara vara» i landskapet med olika känslomässiga och estetiska upplevelser. Allt i enlighet med den »passiva anpassningens» strategi (neråt i figuren) när man väl är på plats i landskapet. En pedagogisk nackdel med den passiva anpassningens strategi är förstås att det kan bli ytligt och riskerar att bli tråkigt då man inte har möjlighet att som i de mer aktiva stilarna (uppåt i figuren) påverka och nyttja landskapet.

Utgångspunkten för både den föregående ekostrategin, *hembygdens avnjutande*, och *hembygdens nyttjande* är att man utgår ifrån det landskap man identifierar sig med och har nära till (upplever som sin »hembygd»). Detta innebär en mängd konsekvenser beroende på om det är ett naturpräglat eller kulturpräglat landskap, om det är dominerat av kust, berg, skog etc., vad det är för klimat, årstid och väder. Här i ligger både möjligheter och svårigheter ur ett landskapspedagogiskt perspektiv i linje med motsatsen till vad som anfördes ovan om fabriks- och det museala perspektivet. Exempelvis finns möjligheter till goda kopplingar till ett mångbrukat vardagslandskap (som också gäller för *hembygdens avnjutande*) men när man också aktivt nyttjar landskapet kan man inkludera eget bruk med timmerxyxa, fiskespö, jaktgevär etc. Samtidigt ställer anpassningen till det lokala landskapet krav på just anpassning och stora lokalkunskaper hos pedagogen (vad är lämpligt att göra på den här platsen, vid den här tiden på året och i det här vädret?). Till detta kommer för båda de aktivt nyttjande förhållningssätten (uppåt i figuren) behovet av tillstånd och att bli »insläppt» i det aktiva bruket av landskapet – exempelvis liftkort eller inträde för fabriksperspektivet eller guidning eller egen skogsmark för *hembygdens nyttjande*.

Då har vi gått varvet runt och diskuterat övergripande pedagogiska aspekter av de fyra olika landskapsstrategierna. *När man väl är på plats* som friluftspedagog i ett valt landskap kan vi dock reducera landskapsstrategierna till tre. Orsaken är att om vi inte vill aktivt påverka landskapet utan strävar efter ett förhållningssätt i linje med figurens nedre halva (»museum» eller »hembygdens avnjutande») så blir den praktiska pedagogiska praktiken snarlik för båda dessa. Att det inte går att slå ihop friluftsstilarna för höger och vänster sida i figurens övre halva beror på att när strategin inkluderar att aktivt förändra och påverka landskapet så blir också landskapet förändrat och »talar om» vilken typ av aktiviteter och vilken utrustning man bör använda. Det är knappast lämpligt att förlägga en »vildmarksfärd» till en utförsåkningsanläggning; eller att ägna sig åt

Figur 9:2. Den ekostrategiska begreppsramens placering av tre principiella pedagogiska förhållningssätt, »friluftsstilar«, när det gäller val av aktiviteter, utrustning etc. på plats i ett visst landskap. Se vidare i texten.

sportfiske i ett fågelskyddsområde på försommaren! På plats i landskapet är ändå valet mellan de tre riktningarna i högsta grad viktiga pedagogiska avvägningar. Här presenteras dessa tre principiella (landskaps) pedagogiska förhållningssätt (»friluftsstilar«⁷) – de tre svarta pilarna i figur 9:2. Dessa friluftsstilar innebär val och konsekvenser när det gäller utrustning, natursyn, ledarperspektiv, miljökonsekvenser m.m. Genom att relatera dessa landskapspedagogiska stilar till olika organisationer och påtryckningsgrupper kan man även få vissa indikationer på konsekvenser i termer av konkurrerande intressen och tänkbara allianser, exempelvis i samband med friluftsplanning. Liksom för ekostrategierna i stort så finns det dock inte något självklart »rätt« och »fel« i dessa val – men däremot mängder av praktiska och pedagogiska villkor och konsekvenser knutna till de olika landskapsstrategierna och friluftsstilarna. Det handlar om att tänka igenom vilka pedagogiska mål man eftersträvar. De tre landskapspedagogiska stilarna kan sammanfattas så här (fig. 9:2):

- **dominans** där landskapet ses som en »fabrik« som skall anpassas till aktiviteten genom olika anläggningar och tillrättalägganden (skidanläggningar, äventyrsbad, klätterväggar etc.) för att producera de förutsättningar som pedagogen eftersträvar;

7. För ytterligare illustrationer av dessa friluftsstilar och deras koppling till t.ex. miljöpedagogik se Brügge et.al., 2007 och för begreppsramens användning för analys av några olika naturmöteskulturer (I Ur och Skur, Naturskolor och en Radikal friluftstradition) se Östman kommande.

- *aktiv anpassning* där aktiviteten underordnar sig landskapet (t.ex. i termer av topografi, årstid och väder) samtidigt som man gärna aktivt nyttjar och förändrar landskapet (jakt, fiske, stockvedsbrasor etc.);
- *passiv anpassning* (då »museum« och »hembygdens avnjutande« innebär liknande typ av aktiviteter när man väl är på plats i landskapet) där man passivt i förhållande till det landskap man är i avnjuter, betraktar, studerar och klarar av landskapet med den topografi och årstid, det väder och de djur etc. som där är för handen. Observera att denna friluftstil kan vara mycket aktiv för personen som kanske skall klara av långa vandringar och hårt väder, men är ändå passiv när det gäller förändringar av landskapet. Idealet är att det inte skall märkas att man varit där.

Ser vi till etablerade friluftsorganisationer och besökarkategorier så är det inte svårt att se hur dessa ofta passar in i de olika pedagogiska landskapsstrategierna ovan – och alltså har olika krav och synpunkter på friluftslandskapets förvaltning. Exempelvis hur I Ur och Skurs förskoleverksamhet i huvudsak bygger på »hembygdens avnjutande«, 4H-gården på »hembygdens nyttjande«, utförsåkningsturisterna på »fabriksperspektivet« och vildmarksturisten på den »museala« ekostrategin. Likaså är det inte svårt att se hur dessa landskapsstrategier hänger ihop med olika pedagogiska friluftsstilar enligt den indelning i »dominans«, »aktiv anpassning« och »passiv anpassning« som gjordes ovan. Exempelvis hur kompetenskraven skiljer sig, men även hur nära »museum« och »hembygdens avnjutande« ligger varandra när det kommer till den konkreta pedagogiken i landskapet – jämför t.ex. en hembygdsexkursion och en guidad blomstervandring i fjällen. Men det är också viktigt att notera att det inom olika organisationer och grupperingar ofta finns flera parallella pedagogiska traditioner. Exempelvis hur man inom scouterna både ägnar sig åt hajker med spårlos färd i små grupper i närlandskapet och åt storläger där man bygger upp en hel stad med 10 000-tals deltagare för någon vecka. Det stora lägret är i linje med fabriksperspektivet och hajken i linje med hembygdens avnjutande, om man inte känner markägaren och kan få mer av hembygdens nyttjande med stockvedsbrasa och risvindskydd. Vi kan också notera exempelvis hur man inom Friluftsfrämjandet både har Mullevarksamhet i lokalmiljön men också är engagerad i fjärranläggningar, som t.ex. utförsåkningsanläggningen i Idre som användes som utgångspunkt för de inledande två citaten om olika synsätt på tillgänglighet. – I vilket fall; *olika friluftspedagogiska stilar kräver olika landskap och olika landskapsförvaltningar gynnar eller utestänger olika friluftsstilar.*

Forskning om friluftsliv som pedagogik och mobilisering

Detta avsnitt ger några exempel på forskning om pedagogiska aspekter på friluftsliv och naturturism och bygger i huvudsak på Sandell (2004a). Vi har här valt att också inkludera mobilisering i rubriken då vårt intryck är att friluftsliv i stor utsträckning har använts och används för att mobilisera inte minst barn och ungdom för olika syften. Vi kan påminna om den viktiga pedagogiska roll som friluftslivet tillmättes i inte minst nordiska länder under sin inledande period för att mobilisera landets ungdom till fromma för nationell identitet – till förfång för klassrelaterade konflikter och vad man uppfattade som mer okontrollerade fritidsaktiviteter. Och även idag är det väl ingen tvekan om att en av friluftslivets viktigaste roller enligt många är att mobilisera för bättre folkhälsa, högre miljömedvetande och få barn och ungdom bort från stillasittande inneliv framför data- och tv-skärmar.

Vi kan här anknyta till indelningen i medel och mål i figur 2:3, där »Friluftsliv som medel« handlar om att mobilisera (i bred bemärkelse) *genom* friluftsliv. Alltså att nyttja utomhusverksamhet som pedagogiskt redskap för olika syften, t.ex. naturkunskap, kroppslig hälsa, miljö-engagemang, gruppgemenskap etc. En vanlig forskningsansats här är att försöka mäta olika uttryck för det sökta värdet (t.ex. naturkunskap) före och efter att metoden använts. Även om en sådan ansats förstås kan ha sitt värde som beskrivning av vad som verkar hända i olika pedagogiska situationer så bör, enligt vårt förmenande, man här gärna koncentrera sig på att jämföra olika »interventioner« som använder olika metoder men har likartade syften och där en av dessa interventioner är friluftsliv. Man bör då också helst inkludera olika typer av utomhusverksamhet (olika landskap, ledarskap, aktiviteter etc.). På detta sätt kan det finnas möjlighet att jämföra friluftsliv som metod och dess effektivitet jämfört med andra metoder. Hur står sig friluftsliv som metod jämfört med t.ex. dans, sång, massage och innegymnastik i termer av: hälsoeffekter, ekonomi, behov av förkunskaper, säkerhetsaspekter och kombinationer med andra positiva effekter (t.ex. djupdimensioner som går utöver mer bokliga kunskaper). Det är också viktigt för en seriös diskussion om utomhusverksamhet som pedagogisk metod att bygga upp longitudinell kunskap, alltså information om vad som händer på lång sikt. Exempelvis hur mycket av uppnådda kunskaper eller andra eftersträvarde effekter som finns kvar efter att man gått ut en skola med utomhusinriktning, jämfört med andra metoder. Sådana forskningsansatser är dock resurskrävande om man skall få en kontinuitet över tiden och inte vara hänvisad till bara återblickande ansatser.

När det gäller det som i figur 2:3 betecknades som friluftslivets egenvärde så handlar det mer om att mobilisera *till* friluftsliv. Här är det själva mötet med det naturpräglade landskapet och friluftslivets specifika värden som är den eftersträvarde effekten av pedagogiken. Frågan om i vilken

utsträckning detta är en i någon mening effektivare metod än andra är då inte en huvudsak. I stället kommer ofta argumenteringen att gå i riktning av »existentiella« teman. Forskning utifrån dessa perspektiv blir då i stor utsträckning en fråga om att beskriva och tolka naturmöten och friluftsupplevelser och sedan diskutera på vilka sätt detta upplevs som viktigt.

I kapitel 4 tog vi upp ett principresonemang om relationen mellan friluftsliv och miljöengagemang. Här kompletterar vi detta med att lite extra ta upp den miljöpedagogiska ansatsen. Vid sidan av den hälso-relaterade ansatsen, som något refererades i samma kapitel (4), är det miljöpedagogiska perspektivet ett av de återkommande argumenten för friluftsliv som metod i vårt samhälle idag. I korthet vill vi peka på följande delaspekter:⁸

- Natur- och landskapsförståelse som ett *kunskapsvärde* i sig, t.ex. om landformer, landskapshistoria, kulturhistoria och olika mer eller mindre sällsynta arter av djur och växter. Dessa kunskaper om vad man uppfattar som värdefullt i landskapet blir då ett tänkt underlag för engagemang för dessa värden. Här finns klassiska pedagogiska strategier som exkursioner och guidningar liksom modernare ansatser med landskapstolkning etc. Enkelt uttryckt är den miljöpedagogiska tanken här att man inte vill att det naturområde som man besöker och uppskattar skall »förstöras«. Men kopplingarna till ett mer omfattande miljöengagemang i linje med hållbar utveckling (inkl. konsumtion, livsstil, resor etc.) är mer otydliga. Men kanske naturupplevelserna kan vara ett sätt att vidmakthålla stöd för skydd och vård av olika områden och landskapsresurser som i sin tur kan vara viktiga underlag för t.ex. biologisk mångfald som i sin tur ytterligare kan vara viktig för en mer hållbar utveckling.⁹
- Friluftsliv som miljöpedagogik. Här är en huvudtanke att man med ett naturnära friluftsliv vill väcka ett *känslomässigt engagemang* för »naturen« och människans relation till denna. Detta engagemang för naturen hoppas man sedan utmynnar i behov av att engagera sig för en mer långtgående miljöpolitik och en egen mer miljövänlig livsstil. Enkelt uttryckt så är tanken att man med de värden man fått kontakt med känner att man måste få engagera sig för miljön som en solidaritetshandling. Men dessa värden är inte nödvändigtvis bundna till den plats där upplevelsen varit utan blir mer en del i

---

8. Ett förslag på generell modell för olika pedagogiska relationer mellan olika typer av friluftsliv och olika typer av miljöengagemang återfinns i kapitlet om miljöpedagogik i: Brügge et al. 2007, se också t.ex. Öhman 2003 och som exempel på internationell forskningsöversikt se Rickinson et al. 2004.

9. Exempel på referenser som gäller landskapstolkning och kopplingen mellan miljövänligt beteende och naturupplevelser etc.: Hammerman et al. 1994; Hammitt 1982; och Hartig et al. 2001. Se även en skrift som t.ex. Naturvårdsverket 2004b.

en världsbild, ett sätt att förhålla sig till miljön (se t.ex.: Faarlund 1990).

- Friluftsliv och naturturism som ett *ekonomiskt underlag* för olika naturvårds- och miljöåtgärder. Det kan handla om att ta inträde till nationalparker där pengarna går till områdets skötsel och skydd. Eller det kan vara researrangörer som sätter av en del av sina inkomster till olika miljöorganisationer eller miljöprojekt. Att kunderna då är intresserade av att betala en högre avgift som sätts av till miljöändamål drivs sannolikt ofta av ett engagemang som väckts på andra sätt än genom naturkontakt, t.ex. genom media, skola eller politisk debatt, med tanke på det stora genomslag som miljö- och klimatfrågor har i samhällsdebatten. Ett engagemang som sedan kan utmynna i ett intresse för mer miljövänlig och naturnära turism.

Kopplingarna mellan turism (inkl. naturturism och friluftsliv) och hållbar utveckling är ett mycket stort forskningsfält internationellt. Det är här viktigt att bl.a. notera spänningen mellan att å ena sidan se turism som en näring och ett system där inte minst de i regel fossildrivna transporterna är ett huvudsakligt miljöproblem; respektive att mer begränsat se till turismdestinationerna och dessas miljöaspekter i termer av boende, mat, energi, avloppsanläggningar, lokaltransporter etc. Vi bör inte heller glömma de viktiga miljökonsekvenserna av att friluftslivet ofta kan innebära att man bränner fossila bränslen och skaffar parallella och specialiserade uppsättningar av allt från kläder och muggar till hus och fordon.¹⁰ Miljöpedagogik i sig är också ett stort forskningsfält internationellt och förskjutningen från miljöpedagogik i riktning mot utbildning för hållbar utveckling visar på hur även detta fält inom miljödiskussionerna alltmer går i riktning mot breda och värderelaterade samhällsperspektiv.¹¹

Innan vi lämnar frågan om friluftsliv som pedagogik och mobilisering bör vi påminna oss de generella svårigheter som forskningen ser i att på enkla sätt knyta attityder till beteenden som påpekats tidigare. Även om det finns all anledning att tro att naturkontakt genom t.ex. friluftsliv är ett starkt miljöpedagogiskt redskap så skall vi inte räkna med några enkla och självklara direktkopplingar mellan att personer lever friluftsliv och att de blir konkret medengagerade för en hållbar utveckling¹²

---

10. Exempel på översiktsreferenser när det gäller ekoturism och hållbar turism är: Aronsson 2000; Holden 2000; och Gössling & Hultman 2006.

11. Några svenska doktorsavhandlingar kan ge ingångar till detta fält: Svennbeck 2004; Öhman 2006.

12. Exempel på referenser inom detta fält är: Simmons 1993; Gigliotti 1990; Hart 1997; Hanna 1995; Pernon & Purcell 1998; Simmons 1998; Zimmermann 1996; Dennis & Zube 1988; Teisl & O'Brien 2003; Bixler et al. 2002; Hattie et al. 1997; Bikales & Manning 1990.

Cyberspace – framtidens pedagogiska friluftslandskap?

Inledningsvis i detta kapitel påpekades fältets stora bredd från både grundfrågor, som i vilken utsträckning information och kunskaper verkligen styr beteenden, till konkreta aspekter, som utomhuspedagogikens mångfasetterade praktik. Avslutningsvis vill vi här peka på det komplicerade samspelet med samhällsutvecklingen i övrigt – inte minst dess teknikutveckling. För även om friluftsliv och naturturism i stor utsträckning varit, och sannolikt också kommer att förbli, en viktig motvikt och »fristad« från det moderna industrisamhällets teknikstress så har successivt teknikutvecklingen på ofta mycket påtagliga sätt påverkat friluftslivets innehåll. Det här gäller inte minst pedagogiska aspekter, som i vilken utsträckning bristande kunskaper kan kompenseras genom högteknologisk friluftsutrustning och bättre kommunikationsteknik. I extremfallen kan vi tänka oss det som spänningen mellan den som med stora kunskaper, yxa, metkrok och yllefilt klarar sig där en annan person med mindre kunskaper och erfarenheter är helt beroende av kupoltält, Gore-Tex-kläder, gaskök, frystorkad mat, GPS etc.¹³

Som ett särskilt relevant tema när det gäller samspelet mellan teknikutveckling och friluftslivrelaterad vägledning och styrning vill vi lyfta fram de ökande möjligheterna att inte »belasta landskapet« med skyltar, färgmarkeringar och stolpar. Om man i stället kan lyfta över mycket av den information som hittills gjort avtryck i landskapet och i stället använda fjärrinformation i form av t.ex. snabbuppdaterade GPS-kartor och information som nås via mobiltelefonnummer knutna till specifika platser i landskapet så vore väldigt mycket vunnet när det gäller möjligheterna för olika personer att uppleva olika landskap. Den »fjärrburna« landskapsinformationen borde inte minst innebära en mycket större flexibilitet. Jämför t.ex. att ta bort alla skyltar på ett skärgårdsskärs område med att ändra gränsen för ett fågelskyddsområde på en internetkarta – och att inte behöva se skyltarna under de delar av året då de ändå inte gäller. Det skulle också vara en stor förbättring när det gäller det förvaltningsdilemma och den intressekonflikt som detta kapitel inledande citat om tillgänglighet illustrerade. Det handlar helt enkelt om ökade möjligheter för olika landskapsperspektiv att samsas i samma landskap. Kan sedan detta kombineras med möjlighet till god personlig vägledning, kvalificerade besöksstudier – och om man hittar bra former för hur man skall hantera »tvånget« att söka upp viss »fjärrinformation«, t.ex. om tillträdesförbud eller andra restriktioner – då bör det finnas stora möjligheter till ett allt bättre samspel mellan friluftsliv och utomhuspedagogik och landskapsförvaltning. Samtidigt är det som med all teknikutveckling viktigt att även hålla ögonen på dess nackdelar, exempelvis kan det finnas anledning att

---

13. För ett fantasieggande perspektiv på detta se t.ex. Ryan 2002.

fundera på vilka samhällsgrupper som inte kommer att ha ekonomi eller kunskaper för den nya teknologin. Systemens störningskänslighet är ett annat viktigt område. Det kanske också kan finnas anledning att reflektera över om »internetbesök« i djungler och på fjälltoppar kan komma att ersätta fysiska besök – miljövänligt jämfört med fossila transporter men sannolikt med radikalt annat pedagogiskt innehåll.

Avslutningsvis vill vi även peka på det sannolikt växande fältet av kommersiell värdering av friluftskunskaper; inte bara friluftstekniker (t.ex. om klättring eller paddling) och landskapsvärden (t.ex. om olika arter och platser) utan också om hur detta kan förmedlas och göras »pedagogiskt«. Friluftspedagogiska kunskaper har idag ett kommersiellt värde som inslag i olika pedagogiska arbeten, som när lärare i skolan har detta som ett av sina arbetsområden eller i form av turismentreprenörer med inriktning mot äventyr, vildmarksguidning och uthyrning. I det förra fallet är det dock sällan som just de friluftspedagogiska kunskaperna får en avgörande betydelse vid t.ex. en tjänstetillsättning. Vad gäller naturbaserad turism som näringsverksamhet är det många som kombinerar med andra arbeten och det är svårt att se i vilken utsträckning som just det friluftspedagogiska är av avgörande ekonomisk betydelse. Men i vilket fall så finns all anledning att inte minst ur ett samhällsplaneringsperspektiv intressera sig för friluftspedagogik också som kommersiell verksamhet då det inte sällan kan ställa andra krav på landskaps tillgänglighet, säkerhetsfrågor och konflikthantering.¹⁴

---

14. Några exempel på skrifter som tar upp skärningen mellan friluftsliv och kommersiell verksamhet är: Naturvårdsverket 1995; Skogsstyrelsen, 2001 och i bredare termer t.ex. Ek & Hultman 2007. Som exempel på framtidsinriktad litteratur kan nämnas: Gartner & Lime 2000; Andkjær 2005; Fremtidens friluftsliv 2006.

»I Ur och Skur« är ett begrepp för de förskolor och skolor som använder en pedagogik inspirerad av Friluftsförbundet.¹ Man försöker på olika sätt använda naturen som del i pedagogiken och söker upp de mest närliggande områden som inte är dominerande kulturlandskap (med t.ex. asfalt, odlingar eller parker). Det innebär att tätortsnära skogar och naturpräglade tomter blir vanliga pedagogiska landskap då man med barnen utgår ifrån lokaler som i allmänhet ligger i tätorter. När man i sin litteratur exemplifierar vilka typer av platser och landskap man använder så är det ofta genom ett allmänt ospecificerat »naturen« och den typ av föremål och landskapstyper som man exemplifierar med är t.ex.: »trädstammar och stenar«, »granen«, »på ängen, i skogen och vid sjön«. Viktigt är den tydliga ökningen av barnens egen självtillit genom att kunna hitta till sina återkommande platser i landskapet. Så här skriver man t.ex.:

Att hitta rätt i skogen lär man även som mycket liten. Vi börjar med knyttar [3–4 år] som känner igen stigen till stubben som är deras. Mullebarnen [5–7 år] vet olika vägar till sin skogsglänta. De vet att vi måste uppför långa backen, titta på björken och gå in mellan granen och tallen. Strövarna [7–10 år] får gå efter karta och lära sig känna igen karttecken.

Det här är en pedagogisk verksamhet som går med »lätta fötter« i landskapet och alla årstider är pedagogiskt goda tider. »Att ha roligt under alla årstider« som Drougge² skriver – ett perspektiv som inte minst själva namnet »I Ur och Skur« poängterar. Man låter alltså det lätt tillgängliga och någorlunda naturpräglade landskapet med sina karaktärsdrag, sitt innehåll, sin årstid och sitt väder, vara den pedagogiska utgångspunkten. De aktiviteter som beskrivs är sådana att de inte i någon nämnvärd utsträckning sliter på eller förändrar landskapet. Några exempel som man nämner i sitt informationsmaterial: »balansera, krypa, hoppa, klättra« och »smaka, lukta, känna, titta, lyssna«.

Se vidare: <http://www.friluft.se/iuroskur/>

1. Rantatalo 2000; Drougge, 2005; se även Dahlgren & Szczepanski 1997, Dahlgren et al. 2007 och Östman, kommande

2. Drougge 2005:23.

PRIVAT

10. TILLGÄNGLIGHET OCH ALLEMANSRÄTT

VI INLEDER DET HÄR KAPITLET med en kort översikt över några referensramar för landskapets tillgänglighet när det gäller friluftsliv och naturturism. Sedan tar vi upp allemansrättens ställning och nuvarande innehåll, och därefter avslutar vi med att diskutera framtidsutmaningar.

Landskapets tillgänglighet kan sägas vara själva grundbulten när det gäller planering och förvaltning för friluftsliv och naturturism. Att olika grupper med olika friluftsböjor – identifierade antingen utifrån samhällsintressen eller olika individers och grupper egna intressen – får tillgång till för dem lämpliga friluftslandskap, involverar också en mängd fundamentala aspekter. Det handlar om på vilka sociala, mentala, ekonomiska, fysiska och juridiska grunder ett landskap upplevs som tillgängligt av olika grupper. Men tillgänglighetsfrågor är också ett mycket konkret tillämpningsområde för planering och förvaltning genom utformning av informationsmaterial, anläggning av parkerings- och lägerplatser etc. I ett svenskt sammanhang är förstås allemansrätten helt central i alla tillgänglighetsdiskussioner. Allemansrättens grundläggande innehåll introducerades redan i bokens första kapitel som ett »frirum« mellan olika lagar och regelverk. Detta frirum har som sin huvudprincip att man inte skall »störa eller förstöra«. För att veta frirummets gränser måste man kunna »läsa« landskapets signaler om ömtålighet och störningsrisk. Att inte störa gäller lokalbefolkning, markägare och djur, men också andra besökare. Vi bör också redan här notera att allemansrättens ställning i Sveriges lagstiftning å ena sidan är stark i termer av att den finns med på en del ställen i lagstiftningen – även i grundlagen – men att den, å andra sidan, har en mycket svag ställning i lagarna då den i huvudsak bara omnämns som begrepp utan vidare definitioner än vad som ges av att andra lagar gör olika beteenden olagliga (t.ex. hemfridsbrott) enligt principen om ett »frirum« (se figur 10:1 nedan).

En annan viktig utgångspunkt är allemansrättens mycket starka ställning hos befolkningen. Det här är något som varje planerings- eller förvaltningsåtgärd som berör allemansrätten måste ha i åtanke. I en undersökning bland ett representativt urval av svenska folket (Fredman

& Sandell 2005) presenterades åtta påståenden om allemansrätten. Den generella utgångspunkten var formulerad så här: »Allemansrätten ger möjlighet till att vistas ganska fritt i skog och mark utan markägarens tillstånd. Nedan följer ett antal påståenden om den svenska allemansrätten. Markera för varje påstående det alternativ som stämmer bäst in på dig.« Det mest övergripande av dessa påståenden var följande: »*Allemansrätten är viktig att försvara*« och utifrån svaren är det ingen tvekan om att allemansrätten har en synnerligen stark ställning bland svenska folket med 96% som instämmer helt eller delvis i detta påstående.

I en uppföljande enkätundersökning (Fredman et al. 2008c) bekräftades denna starka ställning (94 % av de svarande var helt eller delvis eniga med påståendet att allemansrätten är viktig att försvara). I denna undersökning kan vi också konstatera att allemansrätten är av stor betydelse när det gäller svenska folkets möjligheter till friluftsliv och andra utomhusaktiviteter. Så mycket som 77 % anser allemansrätten viktig för deras egna utomhusaktiviteter. Det kan jämföras med betydelsen av naturreservat och nationalparker som uppges som viktiga för utomhusaktiviteterna av 43 %. Vi kan även konstatera att de svarandes kunskaper om allemansrätten generellt är goda. Omkring 90 % av de svarande prickade rätt i olika påståenden om vad den grundläggande allemansrätten innebär (Fredman et al. 2008c).

Några tillgänglighetsdimensioner

Inspirerade av en encyklopedi om fritid och friluftsliv (Jenkins & Pigram 2003:1) kan vi göra en distinktion mellan följande tre, och överlappande, dimensioner av tillgänglighet:

- »Mobility« (rörlighet inkl. t.ex. transporter och ekonomi; jfr hinderdiskussionen i kapitel 8). Enkelt uttryckt; vad man har för möjligheter att ta sig till det man är intresserad av och sedan kunna röra sig där.
- »Access« (tillträde). Detta handlar om huruvida det i en mer formell mening är tillåtet att besöka ett område eller plats.
- »Accessibility« (tillgänglighet). Detta är ett mer övergripande begrepp, är utgångspunkten för resonemangen i detta kapitel och förklaras vidare nedan. Det är alltså viktigt att en tillgänglighetsdiskussion inte begränsas till exempelvis rörlighet eller tillträde utan har just ett brett anslag.

När det gäller det senare och bredare begreppet – accessibility (tillgänglighet) – så skriver man vidare: »Accessibility is primarily concerned with how far rights of entry or use can be exercised, and therefore has many

dimensions. These dimensions include technical, behavioural, sociocultural, and economic factors.«¹ Inte minst pekar Jenkins & Pigrams (2003) nyansering på att tillgänglighet inte minst handlar om sociala frågor. – Vilka friluftslandskap man upplever som tillgängliga är i mycket en fråga om hur man lärt sig att vara ute i landskapet genom uppväxt, föräldrar, föreningar, skola etc. Det här förstärks när tillgängligheten grundar sig på allemansrätten vilken kännetecknas av att det inte finns några självklara gränser och anvisningar i landskapet om var man får vara och hur man får bete sig. Här följer ett antal exempel på referensramar för en vidare diskussion av landskapets tillgänglighet för friluftsliv och naturturism:

(I) SOCIALPOLITIK; allmänhetens tillgång till fritids- och friluftslandskap som en del i övergripande politiska ambitioner och processer. Vi kan illustrera med Olsons (1987) beskrivning av hur Turistrådet, 1985, omdefinierade den s.k. hinderproblematiken:

I den tidigare debatten – alltifrån 1936 års socialdemokratiska motion, via 1969 års Turistkommitté, Rekreatjonsberedningens rapporter, Gunnar Nilsson m.fl.s motioner till TUREK:s betänkande 1983 – hade 'jordägande samhällsklasser', 'kapitalstarka intressen' eller andra ekonomiska faktorer angetts vara de främsta hindren. Andra hinder av mer psykologisk eller social karaktär hade också angivits. Dessa *socio-ekonomiska hinder* ersatte nu Turistrådet med en annan typ, de av stat och kommun uppställda *politiska* och formella hindren. Denna typ av hinder antogs hindra turistnäringen, varför Turistrådet ville sträva efter att få bort dem« (ibid:82, emfas i original).

(II) MILJÖPOLITIK; allmänhetens tillgång till naturkontakt och en levande landskapsrelation som underlag för ett brett engagemang för ett mer hållbart samhälle. Faarlund (1990) skriver t.ex. »Om møtet med fri natur som metode i miljøundervisningen« och det är här även lätt att se kopplingar mot evolutionära och (miljö)etiska perspektiv på människan och samhället (se vidare i t.ex. Uddenberg 1993). Samtidigt kan det av naturskyddsskäl finnas motiv för att utestänga allmänheten från känsliga områden och det är därför som det även är en av avgränsningarna för allemansrättens frirum i figur 10:1.

(III) ALLMÄNNINGSPERSPEKTIV; en aspekt (eller rest) av »allmänningar«, använt som begrepp för områden/resurser som förvaltas gemensamt av en grupp. Wiklund (1995:217) skriver t.ex.: »Allemansrätten i Sverige, som hellre borde heta allemansfriheten, har sitt ursprung i allmänningarna som fanns på flera nivåer: i byar och socknar, på landskaps- och riksnivå«.

---

1. »Tillgänglighetsdimensionen handlar huvudsakligen om hur långt rätten att passera eller att använda ett område går, och har därför många dimensioner. Dessa dimensioner omfattar tekniska, beteendemässiga, sociokulturella och ekonomiska faktorer.«

Detta gör frågor om kulturhistoria och vilka som anses ingå i den grupp som förvaltar denna »allmänning« centrala.²

(IV) HINDERFRÅGA; tillgänglighet ses här i första hand som olika typer av barriärer som allmänheten kan påpeka, och som forskningen kan undersöka och samhällsplaneringen undanröja. Förutom den illustration som citerat under (I) ovan ger så kan nämnas Millward (1991) och Manning (1999) och de litteraturgenomgångar som där görs, liksom trenddiskussioner när det gäller resursen friluftstillgängliga områden (Cordell & Betz 2000).

(V) PEDAGOGIK; utbildning, information och förståelse för hur man bör bete sig i förhållande till lokalbefolkning, naturvärden och andra fritidsnyttjare. Som uttryck för denna referensram se t.ex. material som Ahlström (2008b) och informationsmaterial och policy från Naturvårdsverket (t.ex. Bengtsson 2004).

(VI) JURIDIK; de lagliga aspekterna på tillgängligheten som kan diskuteras i historiska, nutids- och framtidsorienterade perspektiv. Se t.ex. Westerlund (1995), Åslund (2008) och Bengtsson (2002).

Allemansrättens innehåll och roll

Gunnar Zettersten har under lång tid arbetat med allemansrättsfrågor vid Naturvårdsverket och han ger följande övergripande beskrivning av vad allemansrätten är:³

Allemansrätten kan beskrivas som en rätt för var och en att i viss utsträckning vistas på mark- och vattenområden som tillhör andra och att där plocka svamp, bär och vissa andra naturprodukter. Nyttjandet får inte innebära att fastighetsägare eller andra med särskild rätt till fastighet tillfogas nämnvärd skada eller olägenhet. Begränsningen brukar ibland sammanfattas med uttrycket 'inte störa, inte förstöra'.

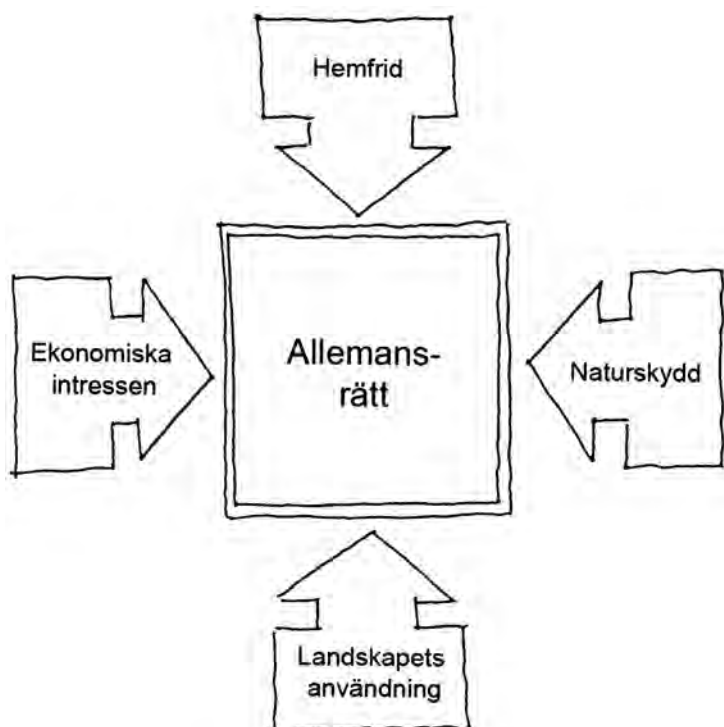
Allemansrätten har, som vi visade ovan, utvecklats till en mycket viktig förutsättning för människor att fritt vistas i naturen. Genom allemansrätten får människor nyttja naturen för friluftsliv utan att behöva betala för tillträdet. I regeringsformen 2 kap. 18 § slås fast att »alla skall ha tillgång till naturen enligt allemansrätten«. Någon precisering av innebörden av allemansrätten ges emellertid inte. I Miljöbalkens 7 kap. 1 § sägs: »Var och en som utnyttjar allemansrätten eller annars vistas i naturen skall visa hänsyn och varsamhet i sitt umgänge med den«. Allemansrätten

---

2. Se vidare i t.ex. Sandell 1997; Pettersson 1987; the Ecologist 1992; Dolsak & Ostrom 2003; Donnelly 1993; Hultkrantz 1994; och Zachrisson 2004.

3. Personlig kommunikation 2007; se även Zettersten 2007; Zettersten & Kvarnäck 2007 och Svenskt Friluftsliv 2008.

nämns alltså som begrepp både i miljöbalken och i grundlagen men är inte närmare specificerad till sitt innehåll. I princip kan den, som påpekats tidigare, i stället ses som det »frirum« som bildas mellan olika lagars avgränsningar, i huvudsak: ekonomiska intressen, hemfrid, naturskydd/vård och landskapets nyttjande (figur 10:1).⁴ Avgränsningarna runt allemansrättens frirum är alltså mer att se som relativt breda gråzoner, från vad man får, över vad man bör och inte bör, till vad man inte får.

Figur 10:1. Allemansrätten som det »frirum« som blir kvar mellan inte bara de traditionella och lagstadgade skydden för: (i) markägarens ekonomiska intressen; (ii) naturvärden; och (iii) hemfrid, utan också de begränsningar som (iv) landskapets användning utgör (Sandell 2001b).

Grunden är att markägaren får acceptera att andra människor tillfälligt vistas på eller passerar hans/hennes mark och vatten, förutsatt att gränserna mot ekonomisk skada eller hemfrid inte överträds. Myndigheterna har att på motsvarande sätt bevaka gränslinjen mot naturskydd/vård med hjälp av t.ex. reservatsbestämmelser och fridlysningar, samtidigt som myndigheterna också skall bevaka allmänhetens intresse av naturupplevel-

4. Se vidare t.ex. Colby 1988; Sandell 2001b.

ser och tillgång på friluftslandskap. För en aktuell uttolkning av gränslinjernas läge ger Naturvårdsverket ut informationsmaterial på svenska och andra språk (se vidare t.ex. Bengtsson 2004; och Ahlström 2008b). Den fjärde avgränsningen av allemansrättens frirum i figur 10:1 – landskapets användning – visar det viktiga faktum att allemansrätten inte innebär någon grund för att hävda ett visst nyttjande av landskapet,⁵ eller att ett visst nyttjande inte får komma till stånd. Det jord- och skogsbruk, de vägar och hus som finns, försvinner eller tillkommer utifrån markägares intressen, lagstiftning, myndigheters planer etc., är alltså att se som givet ur allemansrättsligt perspektiv. Det här innebär inte att allemansrätten i sig då förändras men att dess värde för natur- och friluftsupplevelser kan minska drastiskt. Samhällsplanering med vägar, bostadsområden, vattenkraft och flygplatser har stora konsekvenser för friluftslandskapets kvaliteter, t.ex. när det gäller tystnad (jfr. Karlsson 1995) och allemansrätten riskerar på så sätt att bli mindre värd som möjlighet. Förutom några få undantag (t.ex. stängselgenombrott) är det alltså inte möjligt att på allemansrättslig grund hävda att landskapet skall eller inte skall nyttjas på visst sätt. Det är även landskapet självt som »berättar» för nyttjaren om möjligheter och begränsningar genom markanvändning, årstid, väder (t.ex. för eldning), sikt (t.ex. för hur nära man kan gå ett bostadshus) m.m. Ett av de få exemplen på en övergripande samhällsplaneringsåtgärd som vi vill påstå går i allemansrättens anda är det generella strandskyddet som införts successivt (se Segrell 1995) med grund i 1930-talens demokratidiskussioner kring landskapets tillgänglighet. Motiven var: »underlättande och tryggnad av möjligheterna för den icke jordägande befolkningen att idka friluftsliv m.m.» (SOU 1938 No. 45, s. 13).

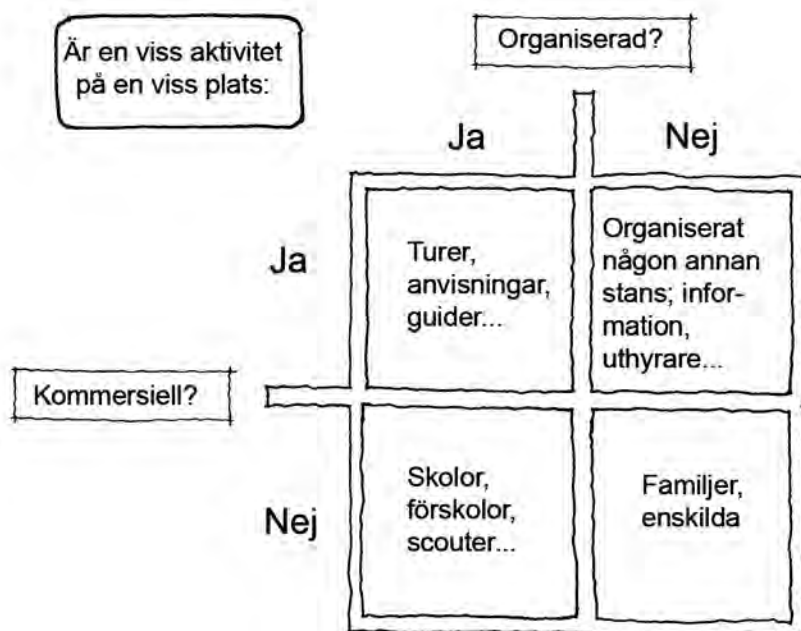
En av de historiska rötterna för allemansrätten är det förindustriella bondesamhällets »allmänningar» (Sandell 1997, Wiklund 1995). Det var av byn kollektivt förvaltade och nyttjade områden med skogar, sjöar, myrar etc. En viktig princip för detta nyttjande var att man definierat vem som tillhörde »alla» – alltså vilka som tillhörde byn och att man på så sätt genom byastämmans beslut och social kontroll kunde reglera nyttjandet för bete, vedtäkt, vattenkällor, jakt och fiske. I och med att den moderna allemansrätten etablerades har allemansrätten generellt uppfattats som självklar för alla svenskar oberoende av om man bor i området eller ej. – »Byn» har ansetts omfatta hela nationens yta och innevånare. När det gäller tillfälliga besök från andra länder (utländska turister) är den officiella inställningen att inga andra restriktioner finns än de som gäller för dem som bor i Sverige – »byn» anses vara global. Men visst motstånd mot detta kan anas bakom diverse insändare om

---

5. Ett av få undantag är s.k. »stängselgenombrott» där markägare kan hindras från att stänga ute allmänheten från ett område som är intressant för friluftsliv.

utländska turisters påstådda missbruk av allemansrätten.⁶ Även om storleken på allemansrättens frirum är närmast unikt stort i Sverige, Norge och Finland (som alla har likartade men inte identiska förhållanden) så finns motsvarigheter till vår allemansrätt i form av frirum också i andra länder, även om de praktiska skillnaderna ofta är avsevärda.⁷

Figur: 10:2. Allemansrättens tillämpningsområde och konflikter kring vilka verksamheter som bör få använda allemansrätten som grund för sin verksamhet. Fyrfältsfiguren är konstruerad utifrån huruvida nyttjande av en viss plats eller ett visst område på allemansrättslig basis är kommersiellt respektive organiserat (Sandell 2001b).

Allemansrättens ställning är i stor utsträckning beroende av dess upplevda innehåll. Lagar och regleringar identifierar bara i begränsad utsträckning på ett tydligt sätt dess tillämpning. En illustration till betydelsen av att inte bara se till allemansrättens ställning i lagstiftningen utan också hela tiden reflektera över dess upplevda innehåll är kopplingarna till teknikutvecklingen. I den tidiga allemansrättens historia för ett

6. En undersökning som anknyter till detta är Naturvårdsverket 1994; se också Westerlunds 1991 förslag om att inför EU-inträdet begränsa allemansrätten till de boende i Sverige; samt diskussionerna om fritidshusköpare från Tyskland, i Müller 1997.

7. För exempel på internationell utblick se t.ex. Ahlström 2008b; Temanummer av Journal of Sustainable Tourism 2001 (Vol. 9, No. 5); Fedreheim & Sandberg 2008; Watkins 1996; Cordell & Betz 2000; Brox 2001; Millward 1992; Williams 2001; Westerlund 1996; Curry 2001 och 2002.

sekel sedan fanns det inte många andra sätt att »störa« (alltså inte fysiskt »förstöra«) än genom att komma för nära, vara många och att prata och sjunga högljutt. Med teknikutvecklingen har vi fått ett otal friluftssrelaterade högljudda motorer och även om terrängkörningslagen hindrar mycket så innebär det ändå att t.ex. skotrar, flygplan och motorbåtar ofta finns i friluftslandskapen. Till detta kommer t.ex. kraftfulla musikanläggningar som nya inslag i friluftslivets ljudlandskap och för lokalboende.

Med ovanstående figur (10:2) vill vi illustrera några av dagens huvudsakliga konfliktlinjer när det gäller allemansrätten. Figuren illustrerar olika typer av friluftsliv och naturturism som använder allemansrätten som grund för sin verksamhet men delar upp verksamheterna utifrån om den aktuella *aktiviteten på viss plats* är organiserad eller ej, respektive om den är kommersiell eller ej. I princip rymms alla fyra kategorier i denna fyrfältare inom allemansrätten så länge som inte markägarens rimliga toleransnivå eller någon av allemansrättens avgränsningar i övrigt (se figur 10:1) har överskridits. Men återkommande diskussioner handlar om i vilken utsträckning som det organiserade och/eller det kommersiella friluftslivet verkligen skall kunna använda sig av allemansrätten som bas för sin verksamhet. Det icke-organiserade och icke-kommersiella friluftslivet är det som är minst kontroversiellt medans det som i figuren ligger diagonalt – organiserat och kommersiellt – är det mest kontroversiella. Exempelvis, enligt statsminister Fredrik Reinfeldt, så skall: »Allemansrätten försvaras som en grundsten men samtidigt slår partiet [Moderaterna] fast att det kommersiella utnyttjandet av allemansrätten ska försvinna« (Friluftsnytt från Svenskt Friluftsliv, 07–09–11).⁸

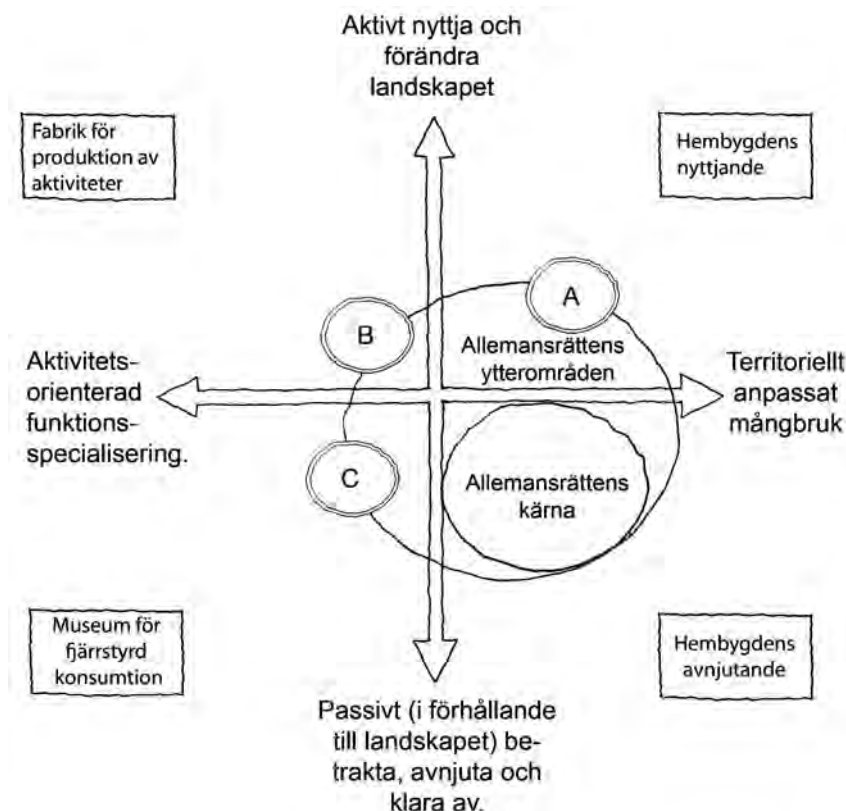
Allemansrättens ekostrategi

Ett sätt att illustrera allemansrättens innehåll och landskapsperspektiv är att använda den ekostrategiska begreppsramen som introducerades i kapitel 3 (se t.ex. figur 3:2 och 3:5). Vi kan då se den moderna allemansrättens kärnområde knutet till landskapsperspektivet »hembygdens avnjutande« (figur 10:3 Sandell 2001b). – Hela det lokala landskapet är tillgängligt så länge man dels »läser landskapet« rätt och tar de hänsyn till allemansrättens avgränsningar som berördes ovan (inte störa eller förstöra) och dels så länge det är ett »passivt« avnjutande där man inte aktivt förändrar eller påverkar landskapet.

Figur 10:3 visar även allemansrättens ytterområden. Dessa gäller dels allemansrättens möjligheter att i viss mån aktivt nyttja landskapet, »A« i figuren, genom att plocka blommor, bär och svamp eller ta ved till en läger-

---

8. För en vidare utveckling av denna figur (10:2) i förhållande till Miljöbalken se Sandell 2001b; se även detta kapitelns underrubrik »Allemansrätten och naturturismen«.

Figur 10:3. Den ekostrategiska begreppsramens tillämpning på den moderna allemansrätten, se vidare i texten (Sandell 2001b).

eld. I princip är ingen färdslös absolut helt »spårlös« och det finns därför alltid en gränsszon mot vilken påverkan som går utöver allemansrättens toleransgränser. Det finns också en gränsszon som gäller allemansrättsligt nyttjande av även specialiserade (förbättrade/uppbyggda) fjärrlandskap, position »B« i figuren. En viktig del i den gränslinjen är det uppbyggda landskapets möjligheter att ta betalt för sina platser och tjänster och där skillnaden mellan att ha möjlighet att nyttja dessa och tvånget att betala för dem inte alltid är självklar (inträden, avgifter för preparerade skidspår, vildmarkspass för kanotleder etc.). En annan aspekt på denna del av ytterområdet är att när ett landskap i stor utsträckning blir en »fabrik« för produktion av vissa specificerade aktiviteter så utestängs ofta med fysisk nödvändighet mycken annan användning av området (även om det inte formellt handlar om inträden eller förbud). Att en jaktsskyttebana eller en utförsåkningsanläggning utestänger annan aktivitet är rätt självklart, men vi känner igen konflikten också i bullrande motorbanor (vars påverkansområde är mycket större än det inhägnade) eller i diskussionerna om i vilken utsträckning golfbanor utestänger annan verksamhet. Slutligen har vi den del av allemansrättens ytterområde som vetter mot det museala

perspektivet, »C« i figuren. Här skulle det också i princip kunna vara fråga om kommersiella aspekter som inträden till reservat, men mer aktuellt är begränsningar av tillträdet som motiveras med i vilket skick som just detta område skall bevaras, t.ex. tillträdesförbud vissa delar av året, totalt eldningsförbud, förbud mot att tälta eller tältning bara på särskilt anvisade platser.

Allemansrätten och organiserade aktiviteter

I anslutning till figur 10:2 konstaterades att även organiserat och kommersiellt friluftsliv kan nyttja allemansrätten som grund för sin verksamhet så länge man håller sig inom de toleransgränser som allemansrätten generellt innebär. Men det är samtidigt ingen tillfällighet att det är detta nyttjande av allemansrätten som är mest kontroversiellt, och med nuvarande miljöbalk finns vissa markeringar om högre krav på organiserat friluftsliv, bl.a. med möjlighet att kräva anmälningsplikt (se t.ex. Sandell 2001b).

Först kan vi då konstatera att miljöbalkens bestämmelser om allmänna hänsynsregler (2 kap.) innebär bl.a. att den som organiserar andra människors friluftsliv, oavsett om det sker kommersiellt eller ideellt, har att följa balkens krav på de skyddsåtgärder och försiktighetsmått som verksamhetsutövare skall vidta. Av aktsamhetsregeln följer bl.a. att arrangören skall se till att deltagarna undviker särskilt känsliga områden och att skada inte uppkommer. Särskild information ges vid förekommande behov, och deltagare som kan antas ha otillräckliga kunskaper om allemansrättens innebörd skall ges kunskap om grundprinciperna. Arrangörer av friluftsliv och turism har följande principer att tänka på: (i) kunskapsprincipen; (ii) försiktighetsprincipen; (iii) lokaliseringsprincipen; (iv) hushållningsprincipen; samt att (v) vidta skyddsåtgärder och ansvara för skador och olägenheter. Och så här beskriver Gunnar Zettersten för Svenskt Friluftsliv hur de här principerna bör tolkas:⁹

1. Kunskapsinhämtande.

Kunskap inhämtas om i vilken omfattning de tänkta verksamheterna kan medföra »olägenhet för människors hälsa och miljön och hur sådana olägenheter kan förebyggas eller begränsas«. Det medför att arrangören skall ta reda på de naturgivna förutsättningarna i det område som man tänker ge sig in i, vilka känsliga partier som finns där och risken för påverkan på markstruktur, fornminnesområden, djur och växter.

---

9. Resten av det här avsnittet bygger på personlig kommunikation med Gunnar Zettersten och hans arbete med handlingsprogrammet för Svenskt Friluftsliv (tidigare Frisam), Se Svenskt Friluftsliv 2008.

2. Försiktighetsprincipen.

»Man skall aldrig göra saker vars konsekvenser man inte kan förutse«, är en ofta använd fras för att redovisa innebörden av försiktighetsprincipen. Det kan medföra att arrangören avstår från att nyttja ett visst område, om inte tillräckliga kunskaper om förhållandena finns eller att man inte vet hur aktiviteterna kan påverka den aktuella platsen.

3. Lokaliseringsprincipen

Principen innebär att verksamheterna inom ett område skall förläggas till de platser där »minsta intrång och olägenhet för människors hälsa och miljön uppkommer«.

4. Hushållningsprincipen

Verksamheten skall bedrivas på sådant sätt att man hushållar »med råvaror och energi samt utnyttjar möjligheterna till återanvändning och återvinning«. Det medför att man exempelvis vid val av transportmedel eller andra hjälpmedel skall välja de som medför minst belastning på miljön.

5. Skyddsåtgärder

Enligt 2 kap 8 § MB gäller att arrangören har ansvar för de skador eller olägenheter som trots vidtagna försiktighetsmått ändå kan uppkomma. Arrangören har skyldighet att »avhjälpa sådan skada eller olägenhet«. Miljöbalken innebär också att länsstyrelsen kan föreskriva om anmälningsplikt för verksamhet som kan komma att »väsentligen ändra naturmiljön«. Länsstyrelsen kan då kräva de åtgärder som behövs för att begränsa eller motverka skada, och om åtgärderna inte är tillräckliga får myndigheten förbjuda verksamheten. I figur 10:2 gjordes också en distinktion mellan om det friluftsliv som nyttjade allemansrätten var kommersiellt eller inte och i propositionen till miljöbalken skrev man:

Ibland har det anförts att det är stötande att personer skall kunna tjäna pengar på att organisera aktiviteter på annans mark utan att fastighetsägaren får del av vinsten eller ens har tillåtit verksamheten. I gällande rätt finns emellertid inte stöd för uppfattningen att arrangören behöver fastighetsägarens tillstånd för en verksamhet som inte medför skada eller annan olägenhet. [...] Mera tveksamt är om en organisatör skall få utnyttja en fastighet kommersiellt och mer eller mindre permanent utan ägarens tillstånd. Sådana rådighetsfrågor behandlas dock inte i miljöbalken utan bör som hittills lösas i rättspraxis. Rent allmänt kan sägas att arrangemang av någon betydelse inte bör ske utan markägarens medgivande. (Proposition 1997/98:45)

Enligt Naturvårdsverkets allmänna råd gäller följande för »större tävlingar, organiserat friluftsliv och lägerverksamhet«:

Tävlingar, organiserat friluftsliv och lägerverksamhet som berör naturmark och där arrangemangen antingen är mycket stora, störande eller berör känslig natur bör anmälas för samråd enligt 12:6 MB. Exempel kan vara stora orienteringstävlingar, motorbåttävlingar och stora lägerarrangemang.¹⁰

Allemansrätten och naturturismen

Företrädare för naturturism hävdar ibland att allemansrätten utgör ett hinder för utveckling av en seriös natur/ekoturism. En långsiktig seriös satsning på utveckling av en aktivitet i ett område förutsätter enligt dessa en grad av ensamrätt. Till exempel argumenterar Jan Wigsten, medlem i Ekoturismföreningens styrelse och framgångsrik operatör i Mongoliet, att satsningar på naturturism skulle bli mera seriösa och långsiktiga med någon form av koncession eller annan exklusiv eller begränsad upplåtelse av resurser. Till exempel borde enligt Wigsten en eller ett fåtal operatörer få en tidsbegränsad men tydlig rätt att till exempel driva verksamheter som fiske eller kanoting i ett område eller få rätten till vissa fasta lägerplatser. En jämförelse med jakt blir då adekvat (även om varken fiske eller jakt ingår i den grundläggande allemansrätten). En markägare eller en operatör som arrenderar jakträtt kan organisera exklusiv jaktturism. Ripjakten i fjällen kan å andra sidan ses som ett exempel på problemet med en alltför fri resurs: både ekonomiskt underutnyttjande och bristande resursförvaltning. Eftersom många av de aktuella resurserna disponeras av staten eller är tillgängliga enligt allemansrätt oavsett markägare är det då ett problem för en operatör att få en rimlig säkerhet för långsiktiga satsningar. Företrädare för samiska organisationer, speciellt samebyar och renskötsel, har också luftat tankar på mer eller mindre exklusiva rättigheter av liknande slag. I dessa fall kopplas tankarna emellertid tydligt till anspråk på lokal förvaltning och särskilda samiska rättigheter eller regelrätta anspråk på territorium. Hanteringen av ripjakten i fjällen, förluster i processer om bete och turismens ökande betydelse i glesbygd gör att diskussion rimligen kommer att fortsätta och att krav och förslag om att tränga tillbaka allemansrätten till förmån för lokal näringsutveckling kommer att öka.

Problemen är egentligen två. Dels hur upplåtelse skulle ske. Dels hur konflikter med allemansrätten skall hanteras. Inom reservat kan allemansrätten regleras eller sättas ur spel. Att upplåta en anläggning i ett reservat till en operatör skulle möjligen uppfattas som acceptabelt. Men redan en exklusiv rätt till t.ex. fiske som utesluter att lokalbefolkningen köper fiskekort skulle sannolikt möta motstånd. Och att till exempel förbjuda kanoting eller tältande i ett visst område för allmänheten men upplåta det åt en operatör skulle rimligen uppfattas som stötande både av enskilda och friluftslivets och naturvårdens organisationer.

---

10. Naturvårdsverket (Allmänna Råd till 12 kap. 6 § första stycket MB).

De här frågorna kommer sannolikt att vara viktiga under lång tid framöver i samspel med ett ökande intresse för naturturism och ekoturism som näringsverksamhet. År 1990 bildades »The Ecotourism Society« som med ambitionen att »Uniting Conservation and Travel Worldwide« kan ses som en symbol för hur det allmänna miljöengagemanget börjar nå reseindustri och turism och den Svenska Ekoturismföreningen bildas 1996. Vi får på allemansrättens område rapporter som »Allemansrätt och hållbar turism« (Miljövårdsberedningen 1994) och »Allemansrätten och kommersen« (Naturvårdsverket 1995). I den senare kan vi t.ex. läsa under rubriken »Policy« (ibid:5) att: »... turismen inte får medföra att naturen skadas eller att allemansrätten urholkas. Turismen måste också utövas och arrangeras på ett sätt som tar hänsyn till markägarens intressen och till olika friluftsutövares möjligheter att uppleva naturens värden.«

Med hänvisning till regeringsformen skriver man också att: »tillträdet till naturen inte [kan] avgiftsbeläggas. Däremot kan avgifter tas ut när särskilda anordningar ställs till förfogande och när särskilda tjänster erbjuds« (ibid.). Mot detta kan ställas t.ex. LRF (Lantbrukarnas Riksförbund) och deras syn som t.ex. uttrycks så här i en framställan till regeringen (2001-II-27; Dnr. 2001/0518) om »Kommersiellt utnyttjande av allemansrätten«:

LRF anser att det finns starka motiv för att genom en lagbestämmelse skilja det kommersiella utnyttjandet av allemansrätten från allemansrätten i dess hävdvunna form. Frågan om i vilken lag en sådan bör införas behöver givetvis analyseras men jordabalken torde ligga nära till hands. Konsekvenserna av det kommersiella utnyttjandet av allemansrätten är välkända. Det rör sig om nedskräpning, slitage, skadegörelse och andra olägenheter. De insatser som görs av kommuner och enskilda arrangörer har i många fall minskat olägenheterna men det räcker inte. En erfarenhet är att kommuner och andra myndigheter engagerar sig först då situationen blivit ohållbar.

Ökande åtaganden för naturvården kan i och för sig aktualisera olika former av att besökare betalar för sig (»visitor pay back«) och behovet att reglera antalet besökare i vissa områden har också diskuterats i Sverige. Frågan är då om allemansrättskulturen medför att staten måste stå som operatör eller om någon form av franchising kombinerad med tydligt skötsel- och kvalitetsansvar är möjlig eller önskvärd. Vi bör här också komma ihåg inte bara uppdelningen mellan organiserad och icke-organiserad i figur 10:2 utan även den andra gränslinjen, den mellan det kommersiella och det icke-kommersiella nyttjandet. Kanske är det här som den efterfrågade exklusiviteten för långsiktig naturturism kan etableras. Alltså en möjlighet för entreprenörer att få exklusiv tillgång till visst kommersiellt nyttjande av områden eller platser i förhållande till andra entreprenörer men att de inte kan utesluta allmänhetens icke-kommersiella traditionella nyttjande enligt allemansrätten.

Probleminventeringar och lägesrapporter

Det har gjorts en del inventeringar i form av enkäter till länsstyrelser och liknande när det gäller i vilken utsträckning och på vilket sätt allemansrätten är ett problemområde (se t.ex. Ahlström 1992a; Naturvårdsverket 1993; 1994; 1995). Men intrycket är att den offentliga debatten om allemansrättsproblem i huvudsak föds och underbyggs av specifika fall vars representativitet dock förefaller mycket oklar (t.ex. vilka problem, vilka platser, vilka grupper som gör åverkan respektive drabbas). Ett viktigt fält för en mer systematisk uppföljning av allemansrättsproblem och beredskap när det gäller planering och regelverk är tekniska förändringar, som t.ex. introduktioner av nya fordon typ snöskoter och vattenskotter. Nya fordon av den typen, men också t.ex. nya aktiviteter som »base-jumping« (Mykletun 2003) eller »geocaching« (Sandell 2004b) kan snabbt förändra allemansrättens förutsättningar.

Det finns sammantaget all anledning att tro att allemansrättsfrågorna kommer att pocka på vidare uppmärksamhet framöver. Med följande korta noteringar vill vi något visa på frågornas komplexitet:

- Om vi ser turism och rekreation som en i stora stycken arell näring med stor tillväxt och potential, så ligger det nära till hands att se detta som en för markägare alltmer viktig kompletterings- eller alternativnäring till traditionellt fiske, jord- och skogsbruk.
- Ser vi till bevarande och hävd av landskapsvärden, ligger det även nära till hands att anta att markägaren kommer att prioritera värden som kan bli en del i försörjningsunderlaget, jämfört med landskapsvärden vars ekonomiska avkastning är helt beroende av separata bidrag och restriktioner.
- En avskiljning av det nyttjande av allemansrätten som är både kommersiellt och organiserat (övre vänstra hörnet i figur 10:2) skulle rimligen leda till att ej markägande turismentreprenörer får ett ökat behov av att bygga upp seriösa och långsiktiga relationer till markägare och lokalbefolkning.
- Utifrån ett mer nationalekonomiskt perspektiv finns dock anledning att tro att en i så stor utsträckning som möjligt fri allemansrätt kan underlätta turismnäringen generellt och dess avkastning i form av arbetstillfällen, inköp, resor etc.
- En insnävning av det kommersiella nyttjandet av allemansrätten kommer också rimligen att öka trycket på offentligt ägd rekreationsmark, t.ex. nationalparker och generellt leda till ökade trängseffekter i de områden där man aktivt satsar på naturbaserad turism.
- Likaså finns anledning att tro att en insnävning av allemansrätten minskar värdet av den »frihetsdimension« som ofta lyfts fram som

ett centralt element i allemansrättstraditionen, liksom allemansrättens koppling till grundläggande identitets- och demokratiaspekter (Sandell 1999).

- I vilken utsträckning en insnävning av det kommersiella nyttjandet av allemansrättens kan äventyra dess fundamentala roll för viktiga pedagogiska och folkhälsorelaterade syften kan nog ses som en mer öppen fråga. Dels beroende på hur avgränsningar görs mellan kommersiellt och annat organiserat nyttjande och dels beroende på risken för att allt organiserat nyttjande av allemansrätten (t.ex. skolor och friluftsförbund) annars riskerar generella insnävningar av allemansrätten p.g.a. ökade olägenheter med dess kommersiella nyttjande.

ALLEMANSRÄTTEN I PRAKTIKEN

Allemansrätten kan ses som ett »frirum« mellan olika avgränsningar, framför allt ekonomiska intressen, hemfrid, naturskydd och landskapets bruk.¹ Gränslinjerna runt detta frirum, vad man får och inte får, är inte helt lätt att definiera men Naturvårdsverket försöker genom broschyrmaterial och andra skrifter beskriva vad som kan anses vara en rimlig tolkning. Så här sammanfattar man allemansrätten i praktiken:

Inte störa – inte förstöra det är huvudregeln i allemansrätten. Den tillåter inte vad som helst. Läs här vad som gäller om allemansrätten. Miljöbalken ställer särskilt stränga krav på den som nyttjar naturen i organiserade former.

RESPEKTERA HEMFRIDEN Du får ta dig fram till fots, cykla, rida, åka skidor och tillfälligt vistas i naturen om du inte riskerar att skada gröda, skogsplantering eller annan känslig mark. Men du måste respektera hemfriden och får inte passera över eller vistas på privat tomt. Tomt, som inte alltid är inhägnad, är området närmast boningshuset. Där har de boende rätt att få vara i fred. Om insynen är fri måste du hålla dig på rejält avstånd så att du inte stör. Din vistelse i naturen får inte heller medföra att markägaren hindras i sin verksamhet. Du som rider måste vara extra försiktig. Risken för markskador är stor, särskilt när man rider i grupp. Rid inte i markerade motionsspår, skidspår, vandringsleder eller över mjuka och ömtåliga marker. Också terrängcykling medför risk för markskador och kräver extra försiktighet. Du får passera genom inhägnad betesmark och liknande bara du inte skadar stängsel eller stör boskapen. Stäng grindar efter dig så att boskap inte kommer lös.

CAMPING Det är tillåtet att slå upp ett tält för något dygn på mark som inte används för jordbruk och som ligger avlägset från boningshus. Ju närmare bebodda hus och ju större risken är att du kan störa någon, desto större anledning är det att be markägaren om lov. Kravet på hänsyn är ännu större vid fri camping med husvagn eller husbil. Sådan camping begränsas för övrigt av Terrängkörningslagen.

TA MED SKRÄPET All nedskräpning utomhus är förbjuden. En fimp i sommartorr skog kan ödelägga värden för miljoner. Glas, burkar och kapsyler kan skada både människor och djur, och plastpåsar kan orsaka stort lidande om djuren får dem i sig. Ställ därför aldrig soppåsar bredvid ett fullt sopställ.

ELDNING Elda aldrig om det är minsta fara för brand. Vid torrt väder råder ofta eldningsförbud. Kontakta kommunens räddningstjänst (brandförsvar) eller turistbyrå om du är osäker på vad som gäller. Om du har eldat – släck ordentligt med vatten. Du kan bli dömd till böter och skadestånd om elden sprider sig. Elda aldrig direkt på berget. Det spricker sönder och får fula sår som aldrig läks.

---

¹ Bengtsson 2004; Sandell 2001b; Ahlström 2008b.

BLOMMOR OCH BÄR Du får inte ta t.ex. kvistar, grenar, näver eller bark från växande träd. Naturligtvis får du inte heller ta buskar eller träd. Däremot får du plocka vilda bär, blommor och svamp, nedfallna grenar och torrt ris på marken. Vissa blommor är så sällsynta att det finns risk för att de ska utrotas. Sådana blommor är fridlysta och får inte plockas. Från länsstyrelsen kan du få uppgift om fridlysta växter. Orkidéer är fridlysta i hela landet.

HUNDAR Hunden får följa med i naturen, men under tiden 1 mars–20 augusti får den inte springa lös i skog och mark. Då är djurlivet som känsligast och även den fredligaste lilla sällskapshund kan ställa till med stor skada genom sin blotta närvaro. Även under annan tid på året måste du ha din hund under sådan uppsikt att den inte kan skada eller störa djurlivet.

BAD OCH BÅT Du får bada, förtöja din båt tillfälligt och gå iland nästan överallt, utom vid tomt eller där det är särskilt tillträdesförbud, t.ex. till skydd för fågellivet eller för sälarna. Annars gäller samma hänsynsregler som vid camping. Du får endast förtöja tillfälligt vid annans brygga förutsatt att det inte hindrar ägaren. Är du tveksam, kontakta markägaren. Du får färdas med båt på havet, i sjöar och vattendrag. Observera att det kan finnas särskilda regler, t.ex. fartbegränsning och tillträdesförbud. Kravet på hänsyn är extra stort på dig som färdas med motorbåt.

JAKT OCH FISKE Jakt och fiske ingår inte i allemansrätten. Men du får fiska fritt med spö och vissa andra handredskap i våra fem största sjöar: Vätern, Vättern, Mälaren, Hjälmaren och Storsjön, samt längs kusterna. För fiske i andra vatten krävs fiskekort eller annat tillstånd. Längs Norrlandskusten, Västkusten och Skånes sydkust ingår även andra fiskemetoder i det fria fisket. Annars omfattas inte nätfiske, angelfiske, trolling eller dragrodd av det fria fisket, och inte heller laxfiske vid Norrlandskusten. Ta alltid reda på de regler som gäller där du vill fiska! Lämna aldrig linor och krokar i naturen – de kan bli dödsfällor för djuren. Du måste lämna djurens ungar och bon i fred och får t.ex. inte ta fågelägg. Det räknas som jakt. Alla vilda djur och fåglar är fredade. Jakt får bedrivas enligt bestämmelserna i jaktförordningen. Djurarter som hotas av utrotning är fridlysta, t.ex. alla grodor och ormar.

INGA MOTORFORDON I TERRÄNGEN Det finns ingen motoriserad allemansrätt. Enligt Terrängkörningslagen är det förbjudet att köra bil, MC, moped och andra motordrivna fordon på barmark i terrängen. Det är inte heller tillåtet att köra med motordrivna fordon på enskilda vägar som är avstängda för motortrafik. Sådant förbud ska vara utmärkt med vägmärke eller på annat tydligt sätt.

Se vidare: www.naturvardsverket.se

11. NÄRNATUR OCH TÄTORTSNÄRA NATUR FÖR FRILUFTSLIV

DEN NÄRA NATUREN är den natur som flest människor kommer i kontakt med. Enligt SCBs statistik bor 84 % av Sveriges befolkning idag i tätorter (Statistiska centralbyrån 2002). Tillgången till närnatur är avgörande för ett vardagligt friluftsliv. Ur samhällets perspektiv finns tre huvudsakliga motiv som talar för god tillgång på närnatur.

Det första typen av motiv utgår från medborgarnas fysiska och mentala välbefinnande, det vill säga folkhälsan. Att kunna vistas i närliggande grönområden är centralt både för vardaglig återhämtning och för tillfrisknande efter sjukdom. För att tillfredsställa medborgarnas skiftande behov måste miljön innehålla ett antal upplevelsevärden, som vi kommer att diskutera närmare nedan, men för att närnaturen verkligen skall brukas ofta är närheten den absolut viktigaste faktorn.

Det andra motivet handlar om medborgarnas delaktighet och förankring i närmiljön och kännedom om den lokala naturen, vilket kan vara avgörande för miljöengagemang och hemortskänsla. Värdefulla kulturmiljöer kan vara väl så viktiga som biologiska värden i detta sammanhang, och med god tillgång och närhet till grönområden kan olika gruppers integration i bostadsområdena främjas.

Den tredje typen av motiv är att skydda och stärka den biologiska mångfalden, särskilt i tätbefolkade och hårt exploaterade områden. Om vi alla har möjligheter till utevistelser i en rik naturmiljö kan kunskapen om biologiska samband och om betydelsen av att skydda och bevara naturen förstärkas. Till denna sort av motiv räknas också de rena »nyttor«, s.k. ekosystemtjänster, man har av grönområden, såsom luftrening, vattenupptagning och -rening, samt bullerdämpning och temperaturutjämning (Gyllin & Kruuse af Verchou 2008, Bolund & Hunhammar 1999). I många fall går det att planera för kombinationer av dessa motiv.

De två begreppen tätortsnära och närnatur överlappar varandra men betecknar inte riktigt samma sak. Tätortsnära natur är, enligt den definition som Friluftslivs- och skötselenheten på Naturvårdsverket använder, (i enlighet med Regeringens skrivelse 2001/02:173) »natur för friluftsliv i och nära tätorter«, eller »...allmansrättsligt tillgänglig mark och vatten i form av ett sammanhängande landskap av skog, odlingsmark, sjöar, vattendrag, våtmarker, hav kust, skärgård och andra natur- och kultur-

miljöer i och nära städer och tätorter». Närnatur är natur i närheten av bostaden, även om bostaden ligger i glesbygd. Vi kommer i det följande främst använda det mer allmänna begreppet närnatur. Boverket använder begreppet »bostadsnära natur» (Boverket 2007c), i meningen gröna områden och ytor som finns inom 300 meter från bostaden. Verket tillämpar följande indelning av grönområden i tätort:

- *Närparken*, (med grön oas, lekplats) inom 50 meter
- *Lokalparken*, (med grön oas, bollspel) minst 0,3–0,6 ha inom 200 meter
- *Stadsdelsparken*, (med natur, vatten, bollspel, mötesplats) minst 10–20 ha inom 500 meter
- *Friarealer*, >1000 ha med en täckningsgrad på 300–400 m²/invånare (Boverket 1999).

Begreppet »friluftsliv» får i detta sammanhang också en tämligen vid betydelse. Ur ett allmänt välbefinnande- och folkhälsoperspektiv är i stort sett alla former av utevistelser i närnaturen värdefulla (Lisberg Jensen 2008). Närnaturens sociala värden är centrala. I tätbefolkade områden kan det vara avgörande för trivsel och hemkänsla att kunna sitta under några träd, ha picknick och grilla, festa och låta småbarn leka, men även att dra sig undan till en lugn plats. För den fysiska hälsan är det viktigt att närnaturen inbjuder och stimulerar till promenader och vardaglig fysisk aktivitet. Detta gäller särskilt för barn, som bör kunna springa, klättra och sparka boll nära hemmet. Särskilt viktiga är denna sorts möjligheter för grupper utan tillgång till bil, eller för dem med bristande kännedom och kontakter med omlandet. Även mera traditionella friluftsaktiviteter som vandring, fågelskådning, bärplockning, paddling, etc. bör kunna få utrymme. Vid planering för denna typ av aktiviteter måste naturupplevelsen i högre grad hamna i fokus, men det är främst brukarnas, eller besökarnas, upplevelse som är central (Rydberg & Aronsson 2004).

Många av de resonemang som rör friluftsliv och naturbaserad turism i allmänhet är i högsta grad relevanta även för det tätortsnära friluftslivet. Hit hör brukarnas egna återkommande motiv, planeringsmodeller, konfliktmönster, lokala och regionala landskapsförutsättningar etc. Samtidigt skiljer sig planering och förvaltning av närnatur från den traditionella naturvårdens verksamhet. Människor har mycket olika preferenser när det gäller hur närnaturen skall utformas och skötas (se ytterligare diskussion under rubriken Friluftslivets sociologi). Det tätortsnära friluftslivet tar sig delvis andra uttryck än det mer traditionella, »naturbaserade» eller tätortsfjärran. Risker för trängsel samt för intressekonflikter mellan olika brukargrupper, liksom mellan brukare och förvaltare, är uppenbar. Därför är kunskapen om vilka behov som den tätortsnära naturen skall svara emot av största betydelse. Förutsättningarna för olika typer av tätortsnära

natur kan skilja sig åt på många sätt, men i detta kapitel gör vi ingen åtskillnad mellan friluftsliv i anlagda parker, rekreatiomsområden och andra tätortsnära områden som skogar, kuststräckor och hagmarker. Det är just närheten till tätorten, de brukarmönster, motiv samt behov som finns där, som står i fokus.

Den tätortsnära naturens fysiska och mentala inverkan

Att främja folkhälsa och livskvalitet utgör dominerande utgångspunkter för planering av det tätortsnära landskapet, liksom i hög grad för tätorternas parkmark och andra friytor. Det är knappast kontroversiellt att påstå att det påverkar människan både fysiskt och psykiskt att vara ute i naturpräglade landskap. Denna påverkan är ofta mycket positiv och är ett tungt vägande skäl till många enskilda människors intresse för friluftsliv och naturbaserad turism, liksom för organisationers och myndigheters engagemang. Forskning som visar på positiva resultat av vistelse i gröna områden har framför allt gjorts på Sveriges Lantbruksuniversitet i Alnarp. Där arbetar man med flera forskningsprojekt inom rekreation och hälsa, såsom utevistelsens och utemiljöns betydelse för förskolebarns hälsa och utveckling, parken som hälsofaktor, samt med naturupplevelsens betydelse för hälsan. Vid en jämförelse mellan två daghem, ett s.k. I Ur och Skur-daghem och ett vanligt daghem, visades att vistelse i naturen gjorde barnen starkare, friskare och mer koncentrerade (Grahns & Sorte 1985). Vid grovmotoriska tester – avseende balans, uthållighet, vighet, snabbhet, koordination och styrka – hade I Ur och Skurdaghemmets barn bättre värden på allt enligt denna rapport. I en annan studie (Ottosson & Grahns 1998) jämfördes hur koncentrationen påverkades hos gamla, starkt vårdkrävande människor på ett ålderdomshem om de hade återhämtat sig en timme i en trädgård eller om återhämtningen skedde inomhus. Det visade sig då att koncentrationens förmåga var oförändrad eller ökad hos alla försökspersonerna direkt efter utevistelsen men efter rekreation inomhus var koncentrationen oförändrad eller minskad.

I arbetet med konceptet »restorativa« miljöer, dvs. miljöer för återhämtning, har Bodin & Hartig (2003) visat att vistelse ute i naturen ökar det psykiska välbefinnandet och att människor där med relativt stor effekt kan återhämta psykisk och fysisk energi. Det visade sig i deras forskning att känslor såsom oro, depression och ilska dämpades mer när försökspersonerna sprang i en naturmiljö jämfört med i en urban miljö. En annan studie (Staats, Kieviet & Hartig 2003) visar att naturlandskap är viktiga för att vi skall må bra och kunna återuppbygga kroppen vid överanspänning. Den visar också att personer som exempelvis är psykiskt överanspända har ett större behov av att vistas i eller blicka ut över ett naturlandskap. I ytterligare en studie (Hartig et al. 2003) delades 112 försökspersoner i Kalifornien in i grupper och den ena gruppen fick

promenera i en urban miljö och den andra gruppen i ett naturreservat. Det visade sig då att blodtrycket sjönk hos naturvandrarna, men steg för dem som vandrade i stadsmiljön.

Norling har också under lång tid dokumenterat och analyserat forskningen av äldres behov av rekreation, inklusive olika aspekter på naturnärhet och naturupplevelser (t.ex. Norling 1999, 2001). Jämförelser av olika befolkningsgrupper, 16–92 år, visade här bl.a. att rekreationens inriktning och kvalitet har extremt stor betydelse för det psykiska hälsoläget, för egenvård och skydd som »buffring« och »coping«, att hantera stressfyllda situationer. Människor med ett bättre psykiskt hälsoläge än andra hade en större repertoar av aktiviteter och med större inslag av naturbaserade aktiviteter som friluftsliv, trädgårdsskötsel och liknande. Exempel ges här också på psykiska, sociala, medicinska, fysiska och ekonomiska effekter och effektkedjor av central betydelse för psykiskt funktionshindrade, som den internationella forskningen påvisat. När det gäller internationell forskning kring dessa frågor återfinns också en viss översikt och vidare referenser i Sandell (2004a).

Grahn och Stigsdotter har studerat närhet till och bruk av grönområden i städerna (2003). Oavsett informanternas ålder, kön och socioekonomiska situation upplevde de minskad stress och rapporterade mindre stressrelaterade sjukdomar om de ofta vistades i gröna områden. Samtidigt kan det vara svårt att entydigt avgöra om alla människor får samma positiva upplevelser av att vistas utomhus eller i gröna miljöer. Vi har här att göra med mycket komplexa relationer vilket berörs i kapitel 3 när det gäller landskapspreferenser. Människor kan till exempel ha skiftande kulturell bakgrund, där utevistelse som sådan har olika innebörd. Att röra sig ensam i naturen kan också upplevas mer eller mindre positivt av olika sociala grupper (se kapitel 8). Inlärd förförståelse för naturens skiftningar, vana eller ovana vid friluftsliv, samt fysiska och ekonomiska möjligheter att förverkliga egna önskemål om friluftsliv påverkar med säkerhet hur vi upplever vistelsen i naturen. Forskning på området handlar därför mycket om att fördjupa analysen av de naturbaserade aktiviteternas innehåll och betydelse för brukarna. Aktivitets- och motivanalyser behövs också för att beskriva och förstå det unika innehållet i naturbaserade aktiviteter jämfört med andra rekreationsaktiviteter. Som visades i bokens inledande historiska kapitel är det en mängd olika aktiviteter, motiv, landskapsrelationer, pedagogiska sammanhang osv. som ryms inom friluftsliv och naturbaserad turism. Denna spännvidd innebär också en spännvidd när det gäller effekter i termer av hälsa, återhämtning, rehabilitering etc. Ytterligare forskning om hur och varför vistelse i naturen eller i naturliknande omgivningar har en positiv inverkan presenteras i Naturvårdsverkets rapport »Naturen som kraftkälla« (Ottosson & Ottosson 2006). En översikt av forskning om hälsoeffekter av utevistelser i närnatur har publicerats av Folkhälsoinstitutet

(Lisberg Jensen 2008). Faskunger har på uppdrag av Folkhälsoinstitutet sammanställt en kunskapsöversikt om fysisk aktivitet och byggda miljöer (Faskunger 2007).

Rekreation och friluftsliv i tätorten

Studier av rekreation och friluftsliv i tätorters närhet finns genomförda på olika platser i Sverige, och vissa av dem finns refererade i kapitel 7 och 8. Generellt kan sägas att en ökad urbanisering av befolkningen leder till ett större behov av kunskap om friluftsliv i tätortsnära natur, om vad människor vill uppleva i naturen, och om hur naturen ska skötas för att olika grupper ska finna den attraktiv. Idag är forskningen i detta ämne begränsad och ofta används generella antaganden.

Betydelsen av tätortsnära rekreationsmark i Norge har medfört att forskning där tidigt skett både beträffande bruksmönster och attityder till t.ex. skötsel, tillgänglighet m.m. (Kaltenborn & Vorkinn 1993, Aas et al. 2003, Skage 1984). I Finland har sedan slutet av 1990-talet systematiska uppgifter samlats in kring befolkningens nyttjande av skogsmiljöer för rekreation (Pouta, Sievänen & Heikkilä 2000). De kunskaper som inhämtats omfattar bland annat uppgifter om senaste skogsbesöket nära bostaden, typ av aktivitet, områdets karakteristika, avstånd från bostad och utgifter. Undersökningen omfattar även en jämförelse mellan utbud och efterfrågan på rekreationsmöjligheter. I Danmark har bl.a. ett stort upplagt projekt undersökt rekreation i tätortsnära skog och pekat på behov av systematisk planering för att öka arealen tätortsnära skog (Koch & Canger 1987, Koch & Søndergaard Jensen 1988, Nilsson 2002, Hansen-Møller 1994).

Kardell (2003) har både kvalitativt och kvantitativt undersökt besökare i rekreationsområdet Bogesundslandet utanför Stockholm. Unikt med denna rapport är att undersökningen varat över en längre tid, och den visar bland annat att antalet besökare i skog och mark på Bogesundslandet har minskat drastiskt. Andelen familjer med barn har minskat med hälften och den genomsnittlige besökaren har blivit äldre. Även i Stadsliden i Umeå, Stadsskogen i Uppsala och i tre skogar utanför Växjö har studier rörande besöksfrekvensen gjorts. En av slutsatserna i både Umeå- och Växjöstudien är att invånarna i dessa städer i genomsnitt besöker ett skogsområde en gång var fjortonde dag (Lindhagen 1996). Denna doktorsavhandling visar även att den viktigaste variabeln för att Växjöbon ska göra ett besök i skogen är att den ligger nära hemmet.

En enkätundersökning som omfattar hela Sverige visar att över 40 procent av dem som svarat på enkäten föredrar att rekreationsområdet ligger nära hemmet (Hörnsten & Fredman 2000). Över 85 procent önskade en rekreationsskog högst 1 km från hemmet och då dominerade gång och skidåkning helt sätten att ta sig till friluftsskogen.

Översteg avståndet tre kilometer dominerade bilen stort. Skogsbesöken avtog också markant om närmaste friluftsskog låg mer än två kilometer från bostaden. Det verkar alltså vara viktigt för människor att kunna komma ut i skogen utan att först behöva sätta sig i en bil. Planeringen av möjligheten till motion i anslutning till bostadsområden har i enskilda kommuner genomförts så att detta är möjligt t.ex. med avseende på lokalisering av elljusspår.¹

Kraven på närhet till närnatur och på vilken grad av ostördhet man förväntar sig uppleva justeras med de givna förutsättningarna, men ser sannolikt också olika ut beroende på den »friluftskultur« man är van vid. För att komma till den tätortsnära Brøndbyskoven i Danmark hade bilburna besökare åkt i medeltal 14 minuter (Jensen citerad i Hansen-Møller & Oustrup 2004), vilket torde utgöra en något längre sträcka än svenskar i allmänhet åker för att komma till sin närmaste skog. Att skogen var välbesökt verkar inte ha uppfattats som ett problem – endast 3% av skogsbesökarna i det danska exemplet upplevde sig störda av andra människors närvaro. Förmodligen liknar förhållandena i exempelvis Skånes tätortsområden mer dem i en dansk tätortsregion än dem i övriga Sverige. Förväntningar på och behov av friluftsupplevelse kommer att se annorlunda ut än om man bor i en tätort omgiven av skog.

Forskning om bruksmönster m.m. i tätortsnära natur har haft en *ad hoc*-karaktär. I samband med planering har viss systematisk kunskap samlats in av kommuner, länsstyrelser liksom av några av de friluftsstiftelser som verkar i vissa regioner. Länsstyrelsen i Stockholms län har gett ut en rapport som beskriver nyttjandet av några naturreservat i Stockholms omgivningar (Länsstyrelsen i Stockholms län 2003). Resultatet av undersökningen visar bland annat att de flesta är nöjda med hur naturreservatet sköts² men många vill ha mer information om hur man kan hitta till andra reservat. Möjligheten till ett enkelt och naturnära friluftsliv betonas också, liksom vikten av att inte krångla till eller förta upplevelsen av friluftslivet genom ett alltför detaljerat regelverk. Detta är lätt hänt när flanörer, hundägare, ryttare, skidåkare och andra skall samsas på mindre ytor, som det ofta är fråga om i tätortsnära friluftsområden (Länsstyrelsen i Stockholms län 2003). Författaren betonar att friluftslivet måste byggas på allemansrättslig grund, och att det är det allmänna hänsynstagandet och en väl genomförd planering som skall styra brukarna istället för förbud och skyltar. Inställningen till skyltar och vägledning är visserligen

---

1. För t.ex. Umeå har detta påpekats för oss av Peter Schantz & P-O Åstrand, Idrottshögskolan.

2. Tyvärr är det ett känt fenomen att generella frågor om man är nöjd ofta besvaras med svagt instämmande även om man i andra delar av en undersökning uttryckt starka åsikter om enskilda fenomen och frågor (Vistad 1995; Emmelin 1997a). Detta är ett enkelt exempel på behov av metodkunskap för att utföra även till synes enkla undersökningar, vilket kort diskuteras i kapitel 7 och 8.

inte heller den likadan för alla brukare. De som särskilt uppskattar den planerade rekreationsnaturen störs med säkerhet inte av skyltarna lika mycket som »puristerna«, vilka vill uppleva en natur så fri från mänsklig påverkan som möjligt. Forskning pågår på möjligheten att guida besökare med hjälp av GPS-navigatorer, vilket skulle göra intensiv skyltning onödig men möjliggöra för den nyfikne besökaren att tillgodogöra sig stora mängder information (<http://www.webparkservices.info/index.htm>).

Den nära naturens upplevelsevärden

I likhet med brukarstudier i områden utöver de tätortsnära är det inte tillräckligt att endast beskriva antal och typ av besökare, utan kunskap behövs även kring människors upplevelser. Upplevelsevärden är ett för många oklart begrepp, som behöver redas ut för att kunna användas praktiskt. I projektet »Lupp – Landskapets upplevelsevärden i miljömålsarbetet« har Boverket, Naturvårdsverket, Skogsstyrelsen, Socialstyrelsen, Riksantikvarieämbetet och Folkhälsoinstitutet givit SLU uppdraget att ta fram ett system för en samordnad uppföljning av upplevelsevärdena inom de berörda miljömålen. Projektet är ett sätt att belysa nackdelarna med förtätningen av städerna. Projektet består av två delar, dels en studie om upplevelsevärden och friluftssintressen, dels en utveckling av mätsystem för landskapets upplevelsevärden. Utredarna kopplar tillgången till god närmiljö till Riksdagens mål för folkhälsan från 2003. Dessa är »ekonomisk och social trygghet, »sunda och säkra miljöer« och »ökad fysisk aktivitet« (se också Regeringens proposition 2002/03). Man har inventerat kvaliteter i miljöer för vardagsrekreation utifrån en mängd frågeställningar. Kartläggningen visar att bland de mest efterfrågade kvaliteterna är ostördhet, naturpräglad miljö, möjlighet till återhämtning samt trygghet de viktigaste. En slutsats i rapporten är att återhämtning är det viktigaste syftet för dem som nyttjar närmaturen (Boverket 2007).

Berggren-Bärring och Grahn på SLU Alnarp (1995) har utarbetat en lista med åtta karaktäristika som bör återfinnas i gröna områden för att de skall vara populära, uppskattade och välbesökta, och punkterna kan fungera som riktmärken för planerare. Dessa omfattar bland annat orördhet, mystik, skogskänsla, frihet och rymd. Bernergård, Lundh-Malmros & Tönnerfors (2001) presenterar en arbetsmetod som kan fördjupa kunskapen om de gröna kilarnas upplevelsevärden och kilarnas sociala värden. Stigsdotter har utvecklat forskningen kring »restorativa« miljöer (2005), alltså funktionella återhämtningsmiljöer för konvalescenter och patienter med utmattningsdepression, utifrån de sociala värdena och utifrån ovan nämnda lista. Sammanfattningsvis, ett grönområde bör, enligt forskarna på Alnarp, innehålla någon eller flera av följande kvaliteter för att fungera som återhämtningsplats:

- **1. *Stillhet.*** Lugn och ro. Vindens sus, vattenporl, fåglar och insekter. Inget skräp, inget ogräs, inga människor som stör friden. Säkerhet och trygghet.
  - **2. *Vildhet.*** Man skall kunna uppleva fascination inför det vilda. Växterna skall uppfattas som naturliga, stenarna gamla och bevuxna med lavar och mossor, det skall finnas tillgång till gamla stigar.
  - **3. *Artrikedom*** (biologisk mångfald). Platsen bör erbjuda en mångfald av arter av djur och växter.
  - **4. *Rymd.*** Platsen bör ge en vilsam känsla av att komma till »en annan värld«, enhetlig som en bokskog eller med vida vyer, som en strand eller horisontlinje.
  - **5. *Öppenhet för alla, allmänningsskäraktär.*** Platsen skall ge allmänheten möjlighet att stanna och vila.
  - **6. *Lustgårdsskäraktär.*** En kringgårdad, trygg och avskild plats, där man kan slappna av, vara sig själv och även leka och experimentera.
  - **7. *Festlighet.*** Platsen bör erbjuda möjligheter till fest och nöjen, som en dansbana, grillplats etc.
  - **8. *Kulturell bakgrund.*** En plats med kopplingar till historien, som väcker en känsla av tidens gång.
- (Listan är bearbetad efter Berggren-Bärring & Grahn 1995, Grahn & Stigsdotter 2003 och Stigsdotter 2005.)

Karaktärerna har bestämts med hjälp av kvalitativa studier, bildmaterial och intervjuer. De måste inte vara spontant förekommande, »naturliga«, i någon mening. Upplevelsevärde kan vara lika stort i en välplanerad och välanlagd park. Karaktärerna kan naturligtvis också finnas i tätortsfjärran landskap. Det centrala här är inte bevarandevärden eller »naturlig« biologisk mångfald, utan brukarnas upplevelser av exempelvis spännande stigar, luftiga lövkronor och fjärilsträdgårdar. Ytterligare en kvalitet, som Ottosson & Grahn har studerat (1998) är värdet av igenkänning, särskilt för gamla människor.

För att kunna visualisera upplevelsevärde på en karta har ett antal parametrar identifierats som beskriver viktiga fysiska förutsättningar för varje upplevelsevärde. Axelsson Lindgren (1999) studerar i sin doktorsavhandling upplevda skillnader mellan skogsbestånd, betydelsen av att uppleva dessa skillnader och förutsättningarna för att beakta dessa skillnader i planering och gestaltning. Hon hävdar att rekreationsupplevelser kan utveckla intresse för och kunskap om hur man bevarar och främjar miljökvaliteter. Gyllin har i sitt arbete utvecklat metoder för att bedöma upplevelsen av biologisk mångfald. Han visar att de som har kunskaper om biologi tenderar att uppleva skillnader i biologisk mångfald som större än de rena lekmännen (Gyllin 2004). Skillnaden mellan grupperna var

inte lika stor när den biologiska mångfalden skulle bedömas utifrån bilder som i utemiljö. Detta kan tyda på att kunskap om arter i sig förstärker och fördjupar upplevelsen av vistelser i naturen – något som vi skall återkomma till nedan.

Ytterligare en aspekt på upplevelser av gröna rum har Lieberg berört i studier om ungdomars sätt att ta staden i besittning (1992, 1998). Han visar på vilket behov ungdomar har av »oplanerade« platser och av gröningar. Sådana områden kan uppfattas som skräpiga, kaotiska eller hotfulla, och de underkastas lätt försök till organisering och bättre insyn. Lieberg hävdar att det är just på de överblivna och icke-planerade ytorna som »de unga finner utrymme för fantasi och skaparkraft« (1998). För många ungdomar är det själva möjligheten att undandra sig vuxenvärldens kontroll som gör vissa naturområden attraktiva (Rydberg & Aronsson 2004). Ungdomars sätt att sitta och prata på en undanskynd gräsmatta eller skogsbacke, klättra i träd och grilla räknas kanske inte till vad man traditionellt menar med friluftsliv, men det är en form av utevistelse vars upplevelsevärden bör tas i beaktande om målet är att bevara eller planera för grönområden som passar alla befolkningsgrupper.

ARRIESJÖNS STRÖVOMRÅDE

Arriesjöns strövområde är ett 60 ha stort område som ligger i åkerlandskapet 12 km sydost om Malmö, på gränsen mellan Svedala, Vellinge och Malmö kommuner. Malmös sydöstra förorter kryper närmare i form av villa- och kedjehusområden. Behovet av tillgängliga grönområden växer.

I början av 1900-talet tillverkades så kallad kalk-cement på området. Grus (dvs. sand på uppsvenska) blandades med osläckt kalk som formades till trädgårdsplattor och byggsten. Den importerade kalken har bidragit till Arrieområdets speciella flora, och grustakten har givit upphov till en spontan succession av ruderater och sly (Region Skåne 2006). Spontan friluftsliv har förekommit sedan grustakten upphörde. Främst är det ett promenadområde för hundägare, men även ridning och cykling förekommer. En av de dominerande verksamheterna i Arrie är fiske, eftersom sjön, som har bildats efter att pumparna stängts av, »spontan« har fyllts med fisk. Utöver de brukare som bor runt området kommer också varje sommar många besökare från Malmö, som grillar på stranden och badar i sjön.

Sedan Region Skåne köpte Arrie 2004 pågår intensiv planering för att göra området mer tillgängligt och välordnat för friluftsliv. De sociala grupper som man främst inriktar sig på är ungdomar, invandrare och handikappade. Planeringen tar utgångspunkt i samrådsmöten med intressenter (Hillbur & Lisberg Jensen 2009). Bland dessa finns de närboende, en fiskeförening, en orienterar-klubb, en privat entreprenör med inriktning på naturturism och en föräldraförening från en av Malmös sydöstra höghusförorter.

Arriesjön. Foto: Ebba Lisberg Jensen

Området är intressant ur planeringssynpunkt av flera orsaker. Vad naturskyddsaspekterna anbelangar är Arrie något av ett transitionsområde (Lisberg Jensen & Ouis 2008a). Omvandlingen till friluftsområde följer en tradition i skånsk förvaltning (jfr. Qviström 2005). Floran och faunan har helt bytts ut, och det handlar därför snarare om att besluta sig för vilken sorts hävd som är lämplig i områdets olika delar, än att bevara ursprunglig natur. De sociala aspekterna är också av intresse. Traditionellt skandinaviskt friluftsliv med inriktning mot långpromenader och känsla av ensamhet skall på det lilla området samsas med de nyttillkomna befolkningsgruppernas friluftsvanor, med fokus på social samvaro med grillning och bad (Ouis 2002, Lisberg Jensen 2009). Ett antal värden att sträva efter i planeringen har definierats, såsom känsla av rymd, biologisk mångfald och möjlighet till sociala möten (Region Skåne 2006; Stigsdotter 2005). Risker för intressekonflikter, trängsel och divergerande behov av förvaltning och skötsel är uppenbar.

Genom en föräldraförening deltar brukare med invandrarbakgrund i samrådsmötena. Dessa föräldrar ser friluftsliv i området som en möjlighet att låta ungdomar uppleva svensk natur under sociala former, och även som ett sätt att få ökad lokalkännedom och förståelse för den svenska naturkärleken (Ouis 2008). Strövområdet Arriesjön har blivit en arena för en mängd olika friluftstraditioner och samtidigt arena för ett nytt sätt att planera och förvalta ett stycke tätortsnära natur för friluftsliv. För översikt och artiklar ur ett flertal perspektiv, se Hillbur 2009.

12. DET ORGANISERADE FRILUFTSLIVET

FRÅN IDEALISM TILL NATURTURISM

I DENNA BOKS INLEDANDE KAPITEL nämndes en del om olika friluftsförbund och i detta kapitel kommer bilden av det organiserade friluftslivet att fördjupas. Vi väljer att även beskriva det »icke-organiserade« friluftslivet som en egen kategori då just samspelet mellan det organiserade och det icke-organiserade är viktigt för en bredare förståelse av friluftslivets strukturer och dynamik.

När det av regeringen tillsatta »Friluftsrådet« (inrättat vid Naturvårdsverket för att förstärka friluftspolitiken, ge råd i friluftsfrågor och fördela bidrag under perioden 2001 till 2009) våren 2004 kallade till »tankesmedja« om friluftsliv upptog deras inbjudningslista under rubriken »friluftsförbund« inte mindre än 38 stycken. Det stora antalet visar inte bara på friluftslivets breda organisering utan förstås också på svårigheterna att på ett självklart sätt avgränsa gruppen. Här fanns inte bara sådana förbund som Friluftsrådet och Fältbiologerna utan också t.ex. »Den nya bygderörelsen« och »Friskis och Svettis«. Och även om vi då räknar in både Svenskt Friluftsliv (tidigare FRISAM) liksom dess 22 (år 2010) medlemsförbund så döljer sig å andra sidan inte mindre än fem scoutförbund under rubriken »Svenska Scoutrådet«. Om vi fortsätter att använda Friluftsrådets inbjudan som illustration kan vi vidare konstatera att man bl.a. identifierade 12 myndigheter (t.ex. Boverket, Fiskeriverket, Jordbruksverket, Konsumentverket, Myndigheten för skolutveckling, Skogsstyrelsen) samt 11 intresseorganisationer (och att antalet intresseorganisationer på inbjudningslistan till 2005 års »tankesmedja« hade ökat till 22). Sammanfattningsvis är det uppenbart att friluftslivets organisationer och dess organisering är ett mycket brett och mångfasetterat område. Detta kan naturligtvis vara en fördel och styrka, men också en risk om ansvarsfördelningen blir otydlig eller frågor hamnar mellan stolarna hos olika organisationer.

Att i detalj gå igenom alla dessa organisationer med verksamhet, uppdrag, medlemsutveckling, rekryteringsgrund etc. kräver en egen bok och vi kommer här i stället argumentera för en övergripande gruppering och ge några illustrerande exemplifieringar. Följande indelning tror vi är ett lämpligt sätt att grovt strukturera friluftslivet och dess organisationer:

- det icke-organiserade (det spontana; typ individ-, vängrupps- eller familjebaserat friluftsliv)
- det ideellt/idéburet organiserade (typ Scouterna och Friluftsförande, men också mer naturstudieorienterade som Naturskyddsföreningen)
- det offentligt organiserade (typ friluftsstiftelser, skola och barnomsorg)
- det kommersiellt organiserade (typ turismentreprenörer och branschorganisationer).

Det icke-organiserade friluftslivet

Det ligger i sakens natur att det »icke-organiserade« (spontana) friluftslivet många gånger är svårt att kvantifiera och beskriva som en enskild företeelse då utövandet dels är synnerligen mångfacetterat, dels flyter ihop med mer organiserade former av friluftsliv. Att det »icke-organiserade« friluftslivet är mycket omfattande råder det dock inget tvivel om, men exakt hur omfattande är svårt att säga. SCBs levnadsundersökningar ger vissa insikter hur det ser ut (se vidare kapitel 7 om att studera besökare i naturen), men vi vet t.ex. inte hur stor andel av de 6 865 000 svenskar (78,2 %) som minst en gång årligen strövar i skog och mark som gör det spontant och hur stor andel som sker i organiserad form. För just denna aktivitet torde en kvalificerad gissning vara att en ganska hög andel sker spontant, medan exempelvis jakt mer vanligen sker organiserat. Om vi i brist på bättre uppgifter tar SCBs statistik som riktvärden för det »icke-organiserade« friluftslivet så visar deras s.k. »friluftsex-index« som använts för analys av utvecklingen perioden 1976 till 1990–91 på en viss ökning av friluftaktiviteten från mitten av 1970-talet till början av 1980-talet. Under 1980-talet har sedan »friluftaktiviteterna minskat något bland de yngre, medan de i stället fortsatt öka för dem mellan 45 och 74 år« (SCB 1993b:66). Storstadsungdom verkar vara den kategori där friluftaktiviteterna framför allt har avtagit denna period. SCBs friluftsex-index baseras på deltagande i trädgårdsarbete, ströva i skog och mark, nöjes- och motionspromenader, fritidsfiske och utflykt i fritidsbåt – och det finns då all anledning att kritiskt relatera en sådan avgränsning till diskussionerna i denna boks diskussion av friluftsbegreppet (kapitel 2). Ökningen bland de äldre är också något som återkommer i den senare sammanställningen från SCB (2004:86). Om vi tar aktiviteten »ströva i skog och mark mer än 5 ggr/år« som illustration visar statistiken på ökningsgrad i storleksordningen 10–20% för åldersgrupper över 45 år (avser perioden 1976–99) medan åldersgrupper under 45 år inte uppvisar någon statistiskt signifikant förändring. Om man med hjälp av SCBs statistik summerar friluftslivets utveckling i olika grupper kan man konstatera att: (i) det har skett en utveckling för äldre och stagnation för yngre; (ii) högre

tjänstemän är oftare ute i skog och mark; (iii) utrikes födda är mindre friluftsfaktiva än infödda svenskar; samt (iv) att människor i Norrland strövar i skog och mark i betydligt högre utsträckning än befolkningen i storstadsområdena.

Vi kan komplettera denna bild med lite siffror från en nationell enkät (Fredman et al 2008a). I denna uppger mer än hälften av de svarande att de är ute i naturen »ganska ofta«, eller »mycket ofta« under vardagar. Under längre ledigheter ökar denna andel till knappt 90 procent. Naturen är också en central miljö för barns uppväxt och t.ex. har hela 94 % av de svarande ofta, eller mycket ofta, tillbringat lov och semestrar i naturen. Nöjes- och motionspromenader är vanligast att ha ägnat sig åt åtminstone en gång under en 12- månadersperiod (nästan 95 % av de svarande), följt av strövat i skog och mark (90 %), arbetat i trädgården (84 %), solbadat (81 %), och haft picknick eller grillat i naturen (80 %). Även om vi ser till de aktiviteter som är vanligast att ägna sig åt ofta (mer än 60 gånger per år) så toppas listan av nöjes- och motionspromenader (ca 32 %), följt av cykla på vägar, arbeta i trädgården, ströva i skog och mark och promenera med hund.

Viktigt att notera i sammanhanget är att SCBs statistisk som vi refererade ovan när det gäller förändringar över tiden bara omfattar ett fåtal friluftsfaktiviteter vilket innebär att vi har relativt begränsade kunskaper om stora delar av det spontana »icke-organiserade« friluftsfaktivandet, i synnerhet mer specialiserade och »nya« friluftsfaktiviteter. Ett exempel på detta är »geocaching« som är en form av orientering i landskapet där man med hjälp av en GPS letar upp koordinatsatta gömmor som sedan »loggas« på en hemsida (Sandell 2004b). Geocaching är ett bra exempel på en »ny« friluftsfaktivitet som baseras på högteknologi och som växer. Enligt hemsidan (www.geocaching.com) fanns 2009 över 950 000 utlagda gömmor i hela världen. Huruvida geocaching är att betrakta som »icke-organiserat« friluftsliv kan diskuteras då man måste vara registrerad användare (grundnivån är gratis) för att kunna delta. Det leder oss emellertid in på nästa kategori av friluftsfaktivare och det organiserade friluftslivet.

Det ideellt organiserade friluftslivet

När det gäller det organiserade friluftslivet är det lättare att hitta uppgifter på omfattning och inriktning. En stor del av svenskt organiserat friluftsliv finns samlat under Svenskt Friluftsliv (tidigare Frisam). Svenskt Friluftslivs 22 medlemsorganisationer har sammanlagt nästan två miljoner medlemmar¹ (www.svensktfriluftsliv.se), och ändamålet med verksamheten är att (i) bevara och utveckla förutsättningarna för friluftsliv

---

1. Siffran är inte korrigerad för antalet dubbelanslutna medlemmar.

och rekreation i vid bemärkelse; (ii) arbeta för en hållbar utveckling av friluftslivets gemensamma arena; (iii) bevaka och företräda friluftslivets olika intressen gentemot regering, myndigheter och andra organisationer; (iv) verka för att friluftslivets status höjs i samhället; och (v) verka för att allemansrätten inte försvagas. Nedanstående tabell ger en uppfattning om det ungefärliga antalet medlemmar i Svenskt Friluftslivs åtta största medlemsorganisationer.

Tabell 12:1. Antal medlemmar i åtta av Svenskt Friluftslivs största medlemsorganisationer (cirkavärden för år 2006).²

Organisation	Antal medlemmar
Svenska Turistföreningen	302 000
Svenska Kennelklubben	316 000
Svenska Jägareförbundet	196 000
Motionsidrottsförbundet Korpen	159 000
Svenska Båttunionen	156 000
Svenska Scoutrådet	92 000
Friluftsfrämjandet	99 000
Svenska Orienteringsförbundet	98 000

Ser vi till medlemsutvecklingen över tid så kan vi först konstatera en uppgång under de senaste åren för Svenskt Friluftslivs medlemsorganisationer, vars nuvarande redovisning dock börjar först 1998 då man hade sammanlagt 1,65 miljoner medlemmar. År 2000 var man nere i 1,55 miljoner för att år 2002 vara uppe på ungefär 1998 års nivå igen, och idag är man alltså uppe i nästan två miljoner medlemmar (Silvander, pers. kom.). Om vi ser till ett litet längre tidsperspektiv för några centrala organisationer så är det dock en konstant eller fallande utveckling efter en uppgång fram till 1980–1990 talen, som följande tabell visar.

Tabell 12:2. Återblick på utvecklingen i medlemstal (tusental) hos några friluftsorganisationer (uppgifter kommer från organisationerna)

Organisation	1963	1973	1983	1993	2003
SNF*	25	48	87	194	170
STF	213	205	277	325	331
Friluftsfrämjandet	31	140	225	139	109
Svenska Scoutförbundet**	75***	94	88	84	65

* Ej med i Svenskt Friluftsliv

** Svenska Scoutförbundet skall inte förväxlas med Svenska Scoutrådet som är en sammanlutning av 5 scoutförbund däribland Svenska Scoutförbundet.

*** 1963 avser år 1961, hämtad i Puke, 1982:92.

2. Källor: pers.komm Ulf Silvander, Svenskt Friluftsliv.

Utöver de organisationer som är medlemmar i Svenskt Friluftsliv finns ytterligare ett antal friluftsanslagstioner, eller organisationer med tydliga beröringsytor till friluftslivet, som inte omfattas av sammanställningarna ovan. Här märks breda organisationer för motion som Friskis & Svet-tis, natur- och miljöorganisationer som Sveriges ornitologiska förening, Naturskyddsföreningen, Världsnaturfonden och Fältbiologerna; men även t.ex. hästsporten.

Som en övergång till det offentligt organiserade friluftslivet kan vi titta närmare på förvaltningen av de många vandringsleder som finns runt om i Sverige (se t.ex. Magnusson 2002). Förvaltning och skötsel av lederna sker i en del fall genom ideella föreningar, medan andra sköts av kommuner eller stiftelser (se nedan). Ett exempel är »Föreningen Sörmlandsleden« som arbetar ideellt med att sköta och utveckla ca 100 mil natur- och kulturvandringsled. Enligt deras hemsida (www.sormlandsleden.se) är målsättningen att ge människor möjlighet till lättillgängliga och unika naturupplevelser. Av föreningens ca 1000 medlemmar arbetar ca 175 aktivt för att hålla alla etapper i gott skick. Ett annat exempel är Skåneleden som är mer än 100 mil lång och uppdelad i 78 dagsetapper. Ansvaret för leden ligger på »Stiftelsen för Fritidsområden i Skåne« som nu förvaltas av Region Skåne.

Det offentligt organiserade friluftslivet

När det gäller det offentligt organiserade friluftslivet kan vi i första hand identifiera två huvudkategorier – dels det som sker inom skola och barn-omsorg där de verksamma i viss utsträckning är organiserade i intresse-sammanslutningar, dels de stiftelser för naturvård och friluftsliv som finns på flera håll i landet. Inom skolan märks bland annat Naturskole-föreningen, Nätverket för skolans uterum, Skogen i skolan (ett nationellt samverkanprogram mellan skolan och Sveriges skogliga intressenter i syfte att öka lärares och elevers kunskap om skog), och Svensk läger-skoleförening (se vidare t.ex. Sundberg & Öhman 2008 och Östman Kommande). Gemensamt för flera av dessa organisationer är ett tillämpat och naturnära pedagogiskt förhållningssätt för att till barn (och lärare) förmedla nyfikenhet och intresse för naturen. Naturskoleföreningen säger exempelvis om sin verksamhet: »Att upptäcka själv och att själv förstå sambanden i naturen är en viktig del i naturskolans metodik. Det kan vara allt från enklare näringskedjor, vem äter vad?, till mer komplicerade undersökningar som beskriver ekologin i någon naturtyp.« Skogen i skolans pedagogiska idé bygger på att så långt som möjligt koppla samman teori och praktik för att öka lärares och elevers intresse för, och kunskap om skog. Ett självklart inslag i dessa organisationers verksamhet blir således själva vistelsen i naturen, och därmed friluftsliv som pedagogisk metod snarare än ett mål i sig.

Ytterligare ett exempel på det offentliga engagemanget för allmänhetens naturkontakt på fritiden är Sveriges stiftelser för naturvård och friluftsliv. Det finns en handfull sådana stiftelser, t.ex. skärgårdsstiftelsen i Stockholms skärgård, varav flertalet ägs av landsting och kommuner i samverkan. De bildades framför allt under 1960- och 1970-talen och sitt gemensamma uppdrag har man beskrivit så här:

Vi är en brygga mellan människors önskemål om ett rikt friluftsliv – och en naturvård som både skyddar naturen för sin egen skull och gör den tillgänglig på ett riktigt sätt för människor. Vi är också en brygga för positiv samverkan mellan statens naturvårdsorgan och kommunerna och mellan naturvård och friluftsliv (Statens stöd 1999:35).

Utan att lägga någon värdering i detta bör formuleringen »på ett riktigt sätt« noteras i uppdraget ovan – ett perspektiv på allmänhetens landskapsrelation som rimligen kan tolkas som ett uttryck för en kombination av socialt engagemang och planeringstro med rötter i 1960- och 1970-talen, och bör ses som ett uttryck för en normativ friluftssyn som diskuterades i kapitel 2. Dessa stiftelser köper in mark för friluftsliv och naturvård och ger bidrag till inköp och säkerställande av områden. En viktig del är att planera och vårda naturreservat, friluftsområden och vandringsleder. Kopplad till detta är ofta en annan huvuduppgift nämligen att ta tillvara och sprida kunskap om gamla kulturmiljöer, liksom att informera om natur, naturvård och friluftsliv (bl.a. allemansrätten).

Exempelvis uppger Skärgårdsstiftelsen att den äger och förvaltar mark i Stockholms skärgård med syfte att bevara skärgårdens egenart, naturvärden och landskapsbild och samtidigt främja utvecklingen av friluftsliv, kultur, rekreation och turism. Upplandsstiftelsen ska inom Uppsala län främja naturvård och friluftsliv. Det gör den genom att förvärva, utveckla, och förvalta naturområden, driva naturvårdsprojekt och projekt som främjar friluftslivet, driva en naturskola och informera allmänheten om naturvård och friluftsliv. Utgångspunkten för Västkuststiftelsens verksamhet är naturen i västra Sverige – att bevara dess naturrikedom för kommande generationer och att göra den tillgänglig för besökare.

Som intressant övergång till det kommersiellt organiserade friluftslivet kan vi nämna den på många sätt mycket illustrativa glidning som stiftelsen Ångermanlandskommittén och Mitt Sverige Turism genomgått under 1900-talets senare decennier – från att regionalt överkomma hinder och arbeta för den lokala allmänhetens breda friluftsliv till att marknadsföra regionens turismvärden på en extern marknad (se Sandell 2008, och fallstudien om Höga Kusten nedan i detta kapitel).

Det kommersiellt organiserade friluftslivet

Det är inte alltid lätt att sätta någon skarp gräns mellan det ideellt organiserade friluftslivet och det kommersiellt organiserade friluftslivet (jfr diskussioner och referenser kring friluftsbegreppet i förhållande till turism och det kommersiella i kap. 2, 6 och 10). Här kan Svenska Turistföreningen fungera som gott exempel. Under rubriken »föreningsidé« på sin hemsida (www.stfturist.se; 2006–08–24) framgår att man är en medlemsorganisation med ett övergripande *ideellt syfte* där *affärsdrivande verksamhet* och lokal föreningsverksamhet fungerar som medel för att uppnå föreningens *idéella mål* (vår *emfas*). Själva namnet, »turistförening«, är i sig illustrativt då turismen (ur ett producentperspektiv) bygger på kommersiella principer medan ordet förening mera leder tankarna åt det ideella hållet. Med ett kommersiellt organiserat friluftsliv avser vi här friluftsliv (dvs. vistelse utomhus i natur- och kulturlandskapet för välbefinnande och naturupplevelser utan krav på tävling) som sker på kommersiella grunder, dvs. i syfte att främst tjäna ekonomiska vinstintressen. Det innebär ett friluftsliv som många gånger går under benämningar som naturturism, äventyrsturism och ekoturism. Turismen som helhet beskrivs ofta som en globalt starkt växande näring, och inte så sällan nämns den naturbaserade turismen som ett särskilt starkt tillväxtområde. En mer ingående beskrivning av naturturismen återfinns i kapitel 6.

Bland de organisationer som företräder det kommersiellt organiserade friluftslivet kan nämnas, utöver allt fler aktiva företag inom denna nisch (exakt hur många finns ingen bra statistik som visar), Svenska Ekoturismföreningen, Sveriges Camping- och Stugföretagares Riksorganisation, Föreningen Turism i Sverige (FörTur) och Svenska Liftanläggningars Organisation (SLAO). Då turismen i Sverige har en stor bredd företräder flera av dessa organisationer aktiviteter och resmål utöver vad som brukar gå under benämningen naturturism. Den organisation som torde vara mest inriktad mot ett kommersiellt friluftsliv är Svenska Ekoturismföreningen som certifierar turismprodukter med »Naturens bästa« (se kapitel 6.) Ekoturismföreningen har som målsättning att bl.a. utveckla en turism som stärker natur- och kulturskydd, ger mindre och färre miljöskador, och samtidigt förädla traditionell naturturism för att skapa jobb och ge skyddsvärd natur ett ekonomiskt värde. Bland föreningens certifierade aktiviteter återfinns bland annat »traditionella« friluftaktiviteter som kajak och kanot, ridning, naturguidningar, vilt- och fågelskådning, fiske, kul i snö och på is, jakt, cykelturer och vandring. Exempel på mer platsbundet kommersiellt friluftsliv finns det många exempel på runt om i landet. Idre Fjäll i norra Dalarna och Holiday Club i Åre är två exempel från fjällen där man har en uttalad strategi att sälja såväl arrangemang som deltagande i ett stort antal friluftaktiviteter.

Friluftslivets dynamik, samband och trender

Beskrivningen ovan visar inte bara bredden i friluftslivets organisering, utan ger också en bra illustration till dess föränderlighet, något som naturligtvis är kopplat till samhällsutvecklingen i övrigt. I kapitlet »Fritidskultur i natur« (Sandell 2000a) redovisas en innehållsanalys av tidskriften *Utemagasinet* perioden 1989–1999. Här identifieras nio teman när det gäller hur de massmediala förebilderna ser ut i denna typ av skrift. Även om det här alltså gäller vad som visas upp så indikerar det en riktning från det enkla och lokala mot det äventyrligt globala:

- »Det viktiga är att du tar dig ut. Och upplever!«,
- »Han – utemänniskan«,
- »Gårdagens upptäcksresanden – dagens äventyrsproffs«,
- »Professionell fritid och självgenererande krafter«,
- »Friluftsliv som sport, prestation och upplevelse«,
- »Samhällets frånvaro och det omvända hälsoperspektivet«,
- »Adrenalin, stillhet, fara och flow«,
- »Det globala friluftslandskapet«, och
- »Det aktivitetsstyrda friluftslivet«

När idéburna rörelser generellt tappat mark finns det eventuellt en logik i att detta också gäller friluftslivets idéburna ideella organisationer. När samtidigt allmänhetens friluftsliv över tiden, om än bara för vissa grupper, ser ut att stagnera eller sjunka både i Sverige och på andra håll kan man naturligtvis utifrån friluftslivets perspektiv fråga sig:

- Om traditionella mått som t.ex. »strövat i skog och mark« eller »fritidsfiskat« eller »gjort utflykter i fritidsbåt« (SCB 2004) i tillräcklig utsträckning fångar dagens friluftsvanor?
- Vilken betydelse för friluftslivet den generella tendensen i riktning mot det individuella och oorganiserade har i förhållande till det kollektiva och organiserade?
- Vilken betydelse det »icke-organiserade« och »ideellt och offentligt organiserade friluftslivet« har för utvecklingen av det kommersiellt organiserade friluftslivet?
- Eller det omvända, dvs. i vilken utsträckning det är möjligt för det traditionella organiserade friluftslivet (idéburet och offentligt) att svara upp mot – eller, om man anser att det behövs, aktivt motverka – de generella strömningarna mot kommersialisering, individualisering och diversifiering?

När det gäller det kommersiellt organiserade kan förstås hävdas att det i någon bemärkelse är »självmarkerande« i form av bättre eller sämre lönsamhet – det som i längden inte ekonomiskt lönar sig fortsätter inte om enbart det kommersiella intresset är drivkraften. Men för alla de

organiserade kategorierna (idéburet, offentligt och kommersiellt) så finns sannolikt anledning att reflektera över hur de tycker att de offentliga medlen skall användas i en föränderlig situation. När det gäller relationerna mellan alla de fyra kategorierna vi pekade på inledningsvis i detta kapitel (det icke-organiserade, ideellt organiserade, offentligt organiserade och det kommersiellt organiserade) så kan man fundera på om det finns en sorts »friluftskarriär« som leder till positiva effekter i ett antal led och för ett antal intressen. Ungefär enligt principen att:

1. grundläggande friluftsvana och intresse etableras genom »I ur och skur«-förskola eller scouter, som sedan;
2. puffar på familjens friluftsliv som blir en viktig del i folkhälsan och;
3. ger viktig kompetens för skolans utomhuspedagogiska verksamhet som sedan;
4. »slantar av sig« i form av naturturismdeltagande (i stället för semester utomlands) liksom konsumtion av utrustning och media med inriktning mot friluftsliv; och samtidigt
5. blir en viktig del i det demokratiska underlaget och engagemanget för Naturvårdsverkets och andras naturvårds- och miljöarbete i form av skatteuttag, områdesskydd och miljöåtgärder som på olika sätt ingriper i vardagstillvaron.

Överhuvudtaget verkar det vara relativt dåligt känt hur de olika kategorierna (det icke-organiserade, ideellt organiserade, offentligt organiserade och det kommersiellt organiserade) samspelar med varandra. Är det ett stort mått av överlappning – dvs. en relativt gemensam »friluftskultur« där det mera är en tillfällighet var man lägger sitt engagemang och eventuella medlemskap? Eller är det några huvudgrupperingar som inom sig men inte mellan sig har relativt stor överlappning, kanske med kopplingar till uppväxtförhållanden och socio-ekonomi? Eller är det ett stort antal relativt åtskilda grupperingar som har mycket lite överlappning och övergångar mellan sig över huvud taget? Det är uppenbart att den här typen av tänkbara mönster har en stor betydelse för utformningen av friluftsplanning och samhälleligt stöd till friluftsliv. Det finns anledning att fråga sig exempelvis: Vilken betydelse har friluftsföreningar för deltagande i naturturism? Vilken betydelse har friluftsverksamhet för inställningen till offentlig miljöpolitik eller folkhälsa? Vilken betydelse har friluftsvana på familjebasis respektive i ideella organisationer för skolans uteverksamhet? I vilken utsträckning når det organiserade friluftslivet de icke friluftsenagerade genom nyrekrytering utanför friluftsleden (och i så fall i vilken utsträckning gäller detta företrädesvis vissa typer av organisationer, aktiviteter etc.)?

FRILUFTSPOLITISK AMBITIONSFÖRSKJUTNING:
EXEMPLET HÖGA KUSTEN

I ett kapitel om »Fritidslandskapet« Ångermanland skriver Nils Kvarby i Svenska Turistföreningens årsskrift 1969: »I snart sagt alla kommuner planerar man nu för fritid och turism på ett helt annat sätt än tidigare. Det finns inga möjligheter att berätta om allt detta« och han fortsätter:

Även om allemansrätten har grundläggande betydelse för friluftslivet så räcker det inte långt i dag. Det behövs också skilda slag av kollektiva anläggningar och anordningar med därtill knuten service. I full insikt om detta sker också på olika håll i landskapet en målmedveten satsning på kombinerade friluftsanläggningar med differentierade sysselsättningsmöjligheter och inriktning där så är möjligt på åretrunddrift (Kvarby 1969).

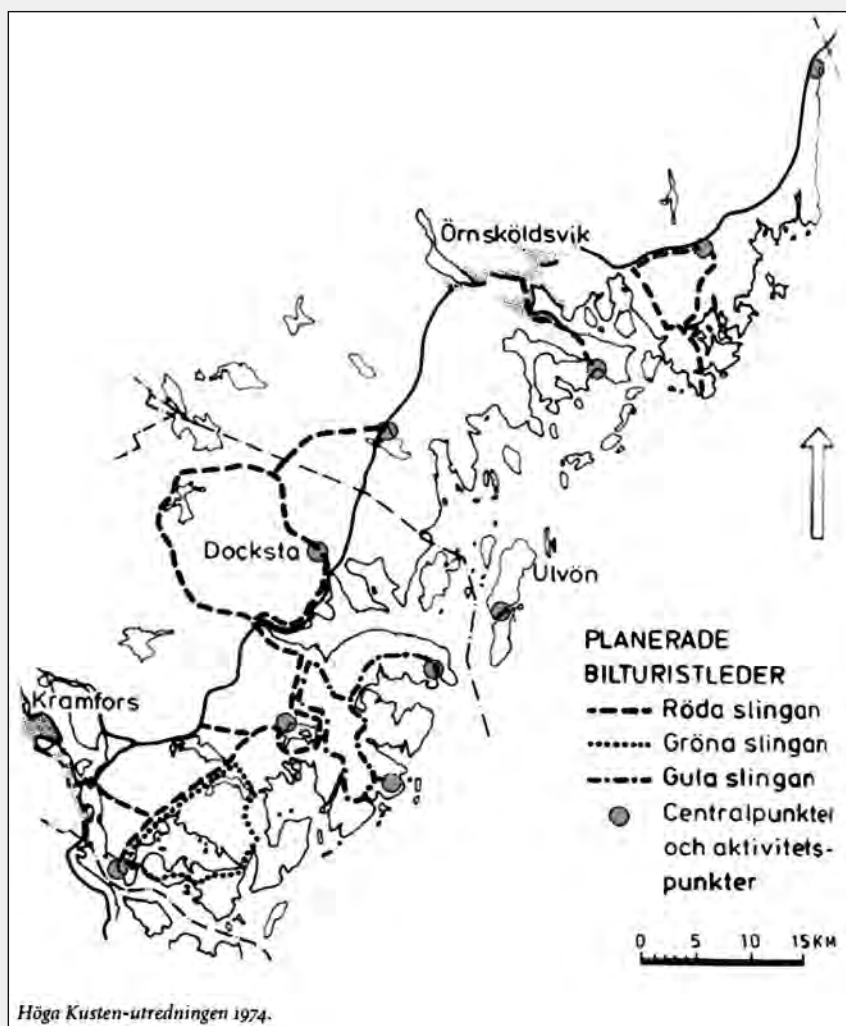
Den s.k. Höga Kusten-utredningens arbete som kom 1974¹ gjordes i denna anda. Utredningen kan ses som ett av de tydligaste och tidigaste regionala uttrycken för att försöka ta ett relativt heltäckande grepp på allmänhetens naturrekreation som ett välfärdsprojekt. Och det genomfördes i en tidsanda av stark materiell tillväxt och stor tilltro till samhällsplaneringens möjligheter. I förordet beskrivs arbetet »som den första planeringen på regional och kommunal nivå av ett primärt rekreationsområde i landet«. Att ett av de mest omfattande utredningsprojekten under kommitténs arbete rörde just »skiftgående personals fritidsvanor« i denna bygd präglad av stora industrier med kontinuerlig drift kan ses som ett tecken på dess sociala ambitioner och inriktning.

Den friluftsstiftelse som är verksam i Västernorrland har idag dubbelnamnet »Ångermanlandskommittén/Mitt Sverige Turism« och även om dess olika delar (som senare organisatoriskt samordnats) inte bildades förrän 1988 respektive 1987, har ansatsen sitt ursprung i just 1970-talets engagemang för fysisk planering, friluftsliv och social naturvård. Studerar man dessa organisationer över tiden och mot bakgrund av samhällsutvecklingen inom detta fält från 1960-talet och fram till sekelskiftet 2000, får man ett starkt intryck av en successiv perspektivförskjutning över tiden. En förskjutning från det första ledet i namnet med dess kopplingar till offentligt engagemang med sociala förtecken och med stor tilltro till planeringens möjligheter att öka allmänhetens välfärd och stärka en »meningsfull« naturrelaterad fritid. Till ett perspektiv där man i hård konkurrens ska sälja regionen på en internationell turismmarknad och där varje satsning och varje projekt måste bära sina kostnader med hjälp av t.ex. EU-ansökningar och samarbete med entreprenörer.

Denna förändring i riktning mot att utveckla kommersiella intressen är illusorativ för den mer övergripande samhällsförändringen under samma period, och som på många sätt manifesteras i dagens turismpolitik och i viss utsträckning även i naturvårdspolitiken. Samtidigt som det kan skönjas ett visst nyvaknat politiskt intresse för det breda »sociala« friluftslivet, och då framförallt ur ett folkhälsoperspektiv, men även från naturvårdens makthavare. (Den här fallstudien bygger på Sandell 2008.)

Se också: <http://www.mittsverigeturism.se/>

1. Höga Kusten-kommittén 1974.

13. FRILUFTSLIVETS OCH NATURTURISMENS MILJÖPÅVERKAN

FRILUFTSLIV HAR I NORDISK TRADITION betraktats som en naturnära och i grunden miljövänlig aktivitet. Med riklig tillgång till natur och låg befolkningstäthet har friluftslivets miljöpåverkan inte framstått som något större problem. Undantaget är de effekter som stora arrangemang av typen orienteringstävlingar kan ha i form av störningar på vilt, slitage och förorening. Störning, slitage, nedskräpning och överbelastning på miljön har däremot internationellt varit en viktig drivkraft bakom forskningen om friluftsliv och för förvaltning av rekreationsområden. Friluftsliv och naturturism har två typer av påverkan på miljön: direkt och indirekt. Utsläpp och buller från motorfordon och båtar, avfall och avlopp från anläggningar, slitage på vegetation och mark, nedskräpning, störningar på djurlivet är exempel på direkt påverkan som i större eller mindre grad kan kontrolleras eller åtgärdas. Indirekta effekter uppstår till exempel genom påverkan på lokal näringsverksamhet eller transportmönster och infrastruktur. Friluftslivet ger upphov till konsumtion och därmed till produktion som kan ha miljöeffekter på stort avstånd från brukaren och aktiviteten. Friluftslivsprodukter är i dag en stor marknad och ger därmed upphov till både industriell verksamhet och transporter – se fallstudie om friluftslivsprodukter i kapitel 5. Till de viktiga indirekta effekterna hör också påverkan på attityder till natur och till olika landskap. Friluftsliv ses ofta som ett viktigt redskap för att öka miljömedvetenhet och naturintresse – se kapitel 9.

När det gäller turismens miljöeffekter riktas uppmärksamheten ofta på miljöeffekterna på plats, miljöpåverkan på destinationen. Inom turismforskning har begreppet »turismens livscykel« använts för att peka på hur en ny destination genomgår olika faser av exploatering. Förorening, buller och trängsel är viktiga faktorer som påverkar besökarna negativt och får dem att söka sig till alternativa resmål (Higham & Lück 2007; Gössling & Hall 2007). Att friluftsliv och naturturism är beroende av landskapets kvaliteter är en självklarhet. En av de viktigaste uppgifterna för planering och förvaltning är därför att värna om landskapets kvaliteter. En förvaltning mot långsiktig hållbarhet inriktas på att bryta »turismens livscykel« i största möjliga grad (Fennell 2008).

För både turism och friluftsliv gäller emellertid att resor till destinationen kan vara den viktigaste miljöpåverkande faktorn. Ekoturism kan vara utformad för att åstadkomma minsta möjliga störning och miljöpåverkan på plats men resorna till destinationen kan innebära betydande utsläpp t.ex. av klimatpåverkande gaser.

Vi skall i detta kapitel beröra viktiga miljöproblem som orsakas av och påverkar friluftsliv och naturturism. Tyngdpunkten ligger på sådana miljöeffekter som är speciella för friluftsliv och som både orsakas av olika aktiviteter och har betydelse för utbyte och upplevelse. Turism är en näring och därmed finns samma skyldighet att ta miljöhänsyn som för all annan näringsverksamhet. Anläggningar och verksamheter skall miljöprövas eller ha andra former av tillstånd t.ex. bygglov. Vi behandlar inte denna typ av miljöproblem eller den tunga anläggningsbaserade turismens effekter. Miljökrav gäller naturligtvis också friluftslivets anläggningar och fritidsboende men beträffande verksamheterna är det mera komplicerat. Allemansrätten ger individer rätt att fritt röra sig. Varje individs påverkan kan vara minimal men i populära områden kan den samlade aktiviteten medföra effekter som är oacceptabla för markägaren och som kan påverka upplevelse och utbyte av besök och aktiviteter. Problemen finns i populära, tätortsnära strövområden men också i intensivt besökta områden för fiske, kanoting, vandring osv.

Begrepp och principer

Inledningsvis finns det anledning att diskutera några begrepp och principer. Vi skall beröra begreppet »miljökonsekvens«. Behovet av tydliga systemgränser för att vara klar över vilka direkta och indirekta miljöeffekter som kommer med i analysen illustreras med transporternas miljöeffekter men också av frågor om indirekta effekter. Slutligen skall vi diskutera behovet av att väga positiva och negativa faktorer bland annat för att skapa underlag för förvaltningsåtgärder.

Vi har pekat på att miljöeffekter kan vara både direkta och indirekta, och att det är viktigt att ibland också kunna ta med de indirekta effekterna i en bedömning. Begreppet »kumulativa effekter« är också väsentligt i miljöbedömning. Med detta menas de samlade effekterna av flera olika faktorer. Det kan gälla samlad påverkan av många enskilda händelser. Ett exempel på detta är när vandrare och tältare successivt sliter bort vegetation och humustäcke så att stigar eller kraftigt slitna lägerplatser uppstår. En annan form av kumulativa effekter är när olika typer av påverkan samverkar. Högt betestryck och högt besöksstryck kan samverka så att både förändringarna av floran och upplevelsen av slitage blir stark. Nedfall av luftföroreningar kan medföra att den samlade effekten blir påtagligt förstärkt. Vi har då en typ av kumulativ effekt som förstärks av synergier. Sådana synergier kan uppträda också för upplevelse: en läger-

plats som uppvisar vegetationsslitage och dessutom är nedskräpad upplevs mera negativ än en med kraftigare slitage. Kumulativa effekter kan ibland medföra stora problem när en mycket stor mängd små enskilda effekter samverkar. De berömda grottmålningarna i Lascaux och Altamira kan inte hållas tillgängliga på grund av de samlade effekterna av besökarnas utandningsluft och luftcirkulationen när besökarna rör sig i grottorna.

Det finns risk både att transporternas miljöpåverkan utelämnas och att de dubbelräknas, dvs. bokförs både i transportsystemet och turismen. Analys av miljöpåverkan från turismen begränsas ofta till påverkan på destinationen. När hållbar turism och miljömärkt turism diskuteras är det nästan alltid med fokus på effekter och åtgärder på destinationen eller inom det enskilda företaget (Emmelin 1997b; Gössling & Hall 2007). Transporternas miljöeffekter kan emellertid vara den viktigaste miljöpåverkan i ett nationellt eller globalt perspektiv. EUs strategi för hållbar turism uppmärksammar faktiskt transporternas stora betydelse både för turism inom och utom unionen mot bakgrund av att ca 8 % av utsläppen av växthusgaser kommer från inkommande och utgående turism i EU. Resandet blir dyrare när ekonomiska styrmedel som skatter och avgifter används för att få ned utsläppen från flyg och biltransporter som tillsammans står för över 90 % av turismens utsläpp av klimatgaser i EU. Risker är påtagliga att detta drabbar perifera och exklusiva resmål där möjligheterna att effektivisera transporterna är begränsade. En av grundprinciperna i EUs hållbarhetsstrategi är »decoupling« dvs. att försöka frikoppla ekonomisk tillväxt från ökning av transportarbetet¹. Problemet med transporternas miljöeffekter är ett viktigt exempel på principen att det är nödvändigt att definiera systemgränser för det som studeras. Framförallt gäller det miljöeffekterna av transporter men också om indirekta effekter räknas in eller om de kumulativa effekterna av friluftslivet tillsammans med andra faktorer beaktas. Om energiåtgången för en chartervecka i Thailand till 97 % ligger på transporterna medan fördelningen kan vara ungefär två tredjedelar på transport och en tredjedel energiåtgång på destinationen för en skidvecka i Österrike med bil kan energieffektivisering på destinationen också framgå som mer eller mindre viktig beroende på om transporterna räknas in eller inte (Higham & Lück 2007)

Ett speciellt problem finns när det gäller att bedöma konsekvenser av turismen eftersom statistiken blandar olika former av resande. När miljöeffekter av turism diskuteras är det därför viktigt att inte blanda samman effekterna av olika typer av resande. Affärsresande, kurser och konferenser

---

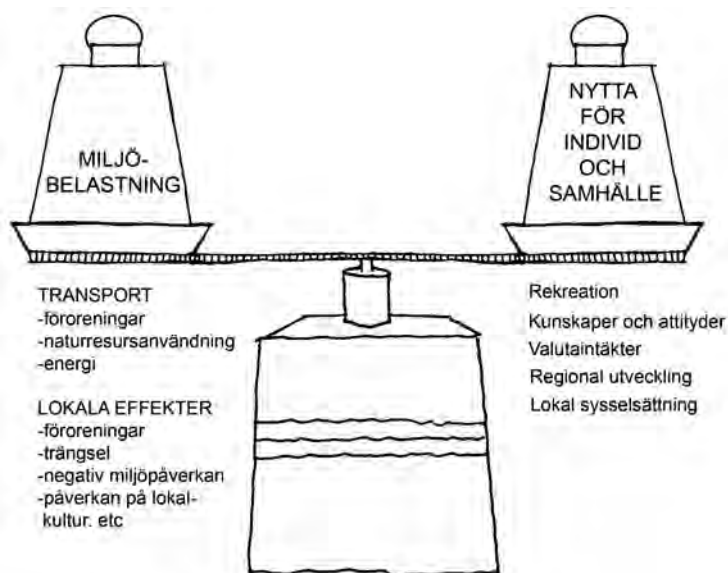
1. Med »decoupling« dvs. »frikoppling« eller »losskoppling« menas allmänt att uppnå en ekonomisk tillväxt som inte automatiskt medför tillväxt av naturresursutnyttjande och energibehov. I EUs hållbarhetsstrategi används begreppet också för försök att stimulera tillväxt utan ökat transportarbete eller utan att transporternas miljöpåverkan växer. Eftersom fri rörlighet av individer, varor och tjänster är centralt för EU är transportarbetets miljöeffekter en kärnfråga för unionen.

osv. har andra miljöeffekter på destinationen än charterturism, natur- och kulturturism och detta har betydelse när miljöpåverkan skall vägas mot andra faktorer som samhällsnytta och individuellt utbyte.

Att minska miljöpåverkan från transporter till besöksmål och friluftsområden har varit viktiga argument tillsammans med tillgänglighet för tätortsnära rekreationsområden, anläggningar för friluftsliv i anslutning till bostadsområden och planering av kollektivtrafik till viktiga rekreationsområden och anläggningar. Trots betydelsen av att minska resande eller energi- och miljöeffektivisera genom kollektivtransport är det svårt att finna regelrätta undersökningar av dessa faktorer i planering eller studier av effekterna av olika planering. Den miljömässiga betydelsen av väl belägna friluftsområden för daglig eller veckorekreation brukar erkännas i allmänna ordalag men det är inte vanligt att finna det konkret belyst till exempel i miljökonsekvensbedömning av kommunala planer. Energianalys av några enskilda exempel i Skåne har visat att minskade transporter mer än uppväger den större energianvändningen som behövs i intensivt skötta, tätortsnära friluftsområden (Emmelin & Wiman 1977). Region Skånes verksamhet med »Naturbussen« eller vad som kunde kallas »kollektivtrafik till Naturen« är intressant som försök att öka tillgängligheten med minskad miljöpåverkan.

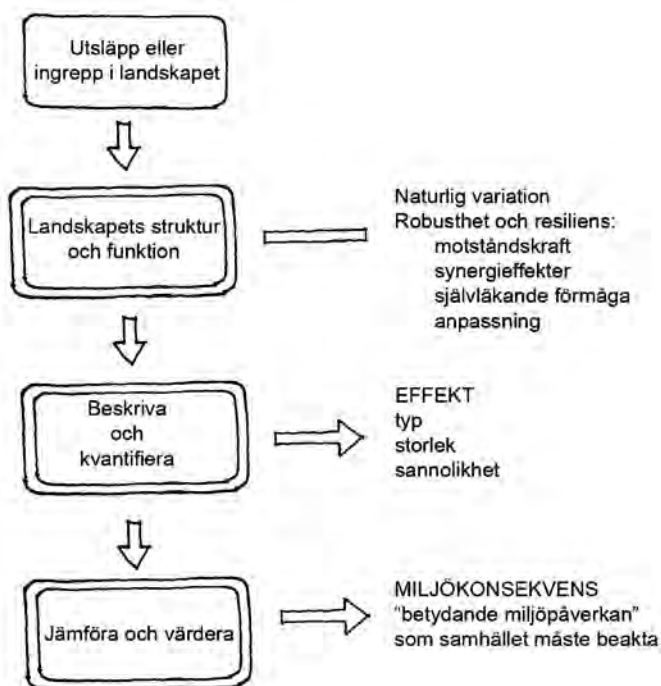
Resonemangen leder oss till en av kärnfrågorna i planering: avvägning mellan positiva och negativa effekter. Friluftsliv och naturturism har en mängd positiva effekter för individ och samhälle. Förvaltning av natur utgår i ökande grad från tanken om nytta för individ och samhälle, »benefits based management« – se kapitel 18. Då uppstår också ett behov av att väga samman effekter. Planering för »hållbar turism« och »hållbart friluftsliv« förutsätter att miljöbelastningarna minskas mest möjligt men också att de vägs mot nyttan av turism och friluftsliv. Figur 13:1 illustrerar behovet av vägning. Figuren understryker också att frågan »Vilka är alternativen?« måste ställas i varje miljöbedömning. Detta innebär inte bara att försöka finna mera miljövänliga lösningar utan också insikten att annan konsumtion också innebär miljöbelastning. Svårigheten ligger i att vi knappast vet vilken konsumtion som skall betraktas som realistiska alternativ till resande. Det viktiga är att förstå att begränsningar i resande inte automatiskt medför en motsvarande minskning av miljöbelastningen. Även den som spelar eller reser i Internets virtuella värld orsakar miljöbelastning. Det beräknas till exempel att energigåtgången för att driva den virtuella världen »Second life« innebär att varje »avatar« förbrukar tio gånger mer energi än den genomsnittlige medborgaren i Brasilien.

För att göra avvägningen krävs först att vi kan beskriva effekterna. För att kunna väga positiva och negativa effekter måste vi ta ställning till vilka miljöförändringar, som faktiskt skall ses som negativa och betydelsefulla. Varje påvisbar förändring av miljön är inte självklart negativ. De rent vetenskapligt beskrivbara miljöeffekterna av verksamhet

Figur 13:1. Avvägning mellan nytta och negativ påverkan är kärnan i planering och förvaltning för hållbar turism.

och en värdering av betydelsen av dessa effekter måste alltså särskiljas. I engelsk terminologi är det vanligt att skilja mellan »effect«, som den vetenskapligt beskrivbara effekten av en påverkan, och »impact« som den konsekvens som har betydelse för bedömningen (Munn 1979). Detta är miljökonsekvensbedömningens kärna (Emmelin 1996). Figur 13:2 illustrerar det principiella resonemanget från en påverkan på miljön fram till begreppet miljökonsekvens. Figuren understryker att en miljö-

Figur 13:2. Resonemangskedjan från miljöpåverkan till miljökonsekvens (bearbetad efter Emmelin 1996).

konsekvens är ett begrepp som innebär värdering av både betydelse och storlek av miljöeffekten. I effektbegreppet ingår både omfattning och sannolikhet.² För att uttala sig om effekterna är av betydelse för något intresse måste man veta både sannolikheten eller risken för effekt och storleken av den förutsedda effekten. Figuren pekar dessutom på att det inte finns något enkelt samband mellan ingrepp och påverkan på den ena sidan och effekt och konsekvens på den andra på grund av en mängd mekanismer som kan förstärka eller motverka effekter på ekosystem eller hälsa.

Sårbarhet, motståndskraft och återhämtningsförmåga

Inom modern naturvårdsbiologi finns viktiga begrepp för att särskilja olika mekanismer som påverkar sambandet mellan påverkan, effekt och konsekvens. »Sårbarhet» har använts för att beteckna t.ex. vegetations känslighet för slitage. Det kan också definieras som »risk för förändring» (Kværner et al. 2006). Det kan då gälla risken att en påverkan leder till en tydlig störningseffekt på djur eller en effekt i form av minskning av en populations storlek. Sårbarhet blir därmed liksom effekt ett vetenskapligt begrepp och risken för skada måste, som för påvisade eller förutsagda effekter, värderas innan man kan uttala sig om den är acceptabel.³ »Motståndskraft» eller »robusthet» är i någon mening motsatsen till sårbarhet. Analysen gäller här hur stor belastning ett system tål utan att förlora väsentliga egenskaper. På senare år har begreppet »resiliens» kommit att användas som ett mera sammanfattande uttryck för motståndskraft. Ekologiska och sociala system kan ha förmåga till motstånd och anpassning men också till återhämtning efter påverkan. Detta antyds i figur 13:2 och är orsak till att kopplingen mellan ingrepp och effekter kan vara svåröversäglig. Resiliens har blivit ett forskningsfält inte bara inom naturvårdsbiologin, där det har betydelse för sårbarhetsanalys, men också för restaureringsekologi (Elmqvist et al. 2003) och för begrepp som »acceptabel förändring» (se »limits of acceptable change» i kap 18) och mera allmänt inom miljöforskning (Gundersson & Holling 2002)

---

2. Terminologin inom området kompliceras bl.a. av att man inom samhällsvetenskaperna ibland talar om »risk» och »risksamhälle» med en av sociologen Ulrich Beck (1999) hemsnickrad definition; »risk» låter sig enligt honom inte kvantifieras eller förutsägas. Han har i senare arbeten erkänt att hans användning av termen är förvillande men föreslår att man bibehåller den förvirrade terminologin eftersom den vunnit stor spridning! Becks framställning av miljöproblem och risker vinglar mellan anspråk på att vara empiriska fakta och sociala konstruktioner (Kidner 2002) och har med rätta kritiserats för att sakna empirisk underbyggnad (Hannigan 1995).

3. Sårbarhet har till skillnad från »effekt» en mera påtaglig värdeladdning. Det leder naturligen tanken till negativa effekter.

Individuell eller organiserad verksamhet

Eftersom friluftsliv både är en individuell och kollektiv verksamhet är det väsentligt att vara klar över vilket perspektiv som anläggs på miljöfrågor. Problem, som ur individperspektivet kan förefalla obetydliga, kan genom kumulativ påverkan bli besvärande miljöproblem. Mycket påtagligt är detta vid stora arrangemang, t.ex. orienteringstävlingar, på allemansrättslig mark. Också när det gäller ansvarsfrågor är perspektivet viktigt. En kommersiell verksamhet som turism har miljö- och ansvarsfrågorna reglerade när det gäller anläggningar. För aktiviteter kan det vara betydligt svårare att veta vad som är tillåtet. Det individen får lov att göra kan vara omgärdat med en mängd regler när det görs kommersiellt. Kommersiell verksamhet är idag t.ex. som regel inte tillåten i svenska nationalparker. Att laga mat ute eller dricka vatten i fjällbäckar kan vara problemfritt för den enskilde. Men en turarrangör har ett formellt ansvar för livsmedelshygien, som regleras av en mängd lagar och förordningar. Detta kan av och till få märkliga konsekvenser. Den som vill visa upp traditionellt vildmarksliv eller ge en autentisk upplevelse av äldre liv i ett samiskt sommarviste eller en kolarkoja kan upptäcka att det är förbjudet att servera den mat som lagats på traditionellt vis. Tillagningen kan kräva en särskild byggnad med godkänt kök, utrymmen där rotfrukter inte tas in genom samma dörr som andra livsmedel, särskild personaltoalett osv. Att i bästa välmening anlägga toaletter och samla in och frakta bort avfall kan vara förbjudet (Emmelin 1997a). Skälen bakom dessa regleringar kan vara rationella – att förhindra smitta, ge samhället kontroll över avfallshantering osv. – men de kan ändå i det enskilda fallet framstå som orimliga.

Direkt påverkan

En orsak till den omfattande friluftslivsforskningen i USA har varit oro för negativ miljöpåverkan av ökande friluftsliv och naturturism. Vegetationsslitage, nedskräpning, störningar på djurliv tilldrog sig uppmärksamhet som naturvårdsproblem, men efterhand också i ökande utsträckning som en fråga om hot mot naturupplevelse och områdets värde för rekreation och turism. Effekterna av t.ex. slitage är lätt påvisbara i anslutning till större anläggningar och innefattar slitage och erosion i alpinanläggningar, i anslutning till stigar och rastplatser (se t.ex. Hammitt & Cole 1998; Eddington & Eddington 1986; McCool & Moisey 2001; Leung et al. 2001). Påståenden finns också att omfattning och mönster av fjällvandring i Sverige påverkats negativt av överexploatering (Bäck 1986). Orsakssambanden är emellertid svåra att påvisa (Emmelin 1997a). Förändringar i mönstret av fjällvandrande förefaller emellertid mera vara ett resultat av ändrade friluftslivs- och ferievanor eftersom nedgång i de norra fjälltrakterna skett samtidigt med en ökning i de södra (Fredman & Heberlein 2003), som knappast är mindre belastade. Problemen med att påvisa

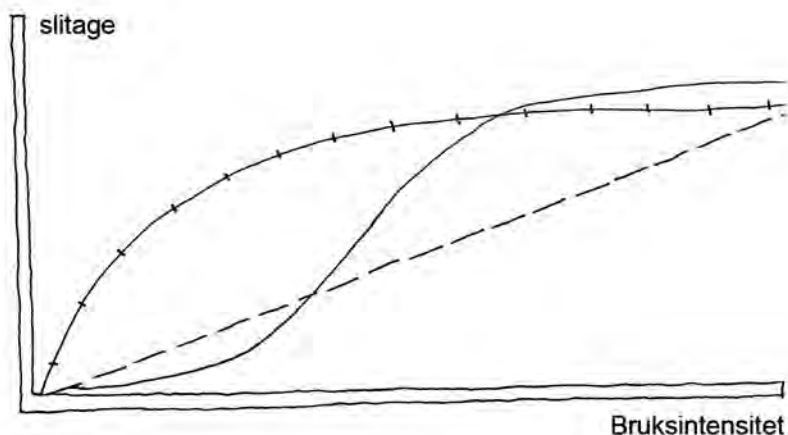
sådana effekter hänger också samman med brist på studier med jämförbar metodik över längre tid. Miljöövervakning i form av stort upplagda studier över lång tid har först på senare år startats för att övervaka till exempel effekterna av barmarkskörning (Allard et al 2004).

Påverkan på naturen av friluftsliv och turism var under relativt lång tid huvudfokus för svensk naturvårdsrelaterad friluftslivsforskning. Tre huvudtyper av påverkan som tilldragit sig uppmärksamhet är vegetationsslitage, störningar på djurliv samt i viss mån nedskräpning. Problemen sågs inledningsvis i hög grad som ett naturvårdsproblem även om Hultman (1983) tidigt påpekade att problemet oftast inte är biologiskt utan i större grad gäller upplevelse av naturen. I speciellt känsliga miljöer och i skyddade områden kan naturligtvis olika störningar ha direkt biologisk betydelse. Slitage, störning och nedskräpning som upplevelsefaktorer har efterhand fått ökad uppmärksamhet (Emmelin 1986; 1997).

Den internationella litteraturen innehåller en god del om vattenförorening från lägerplatser både som miljöpåverkan och som hälsoproblem, smittspridning, erosion av stigar och därav följande grumling av vattendrag osv. (Hammitt & Cole 1998). Sporadiska rapporter har förekommit också i Sverige om t.ex. hälsoproblem i vatten längs med vandringsleder. Nedskräpning, latrinhantering osv. är väldokumenterade problem, speciellt i hårt utnyttjade rekreationsområden. Lösningar kan innebära antingen anslutning till konventionell teknik eller lokala lösningar, typ multrum, kompostering o. dyl. Praktiska handledningar för detta finns bl.a. från Naturvårdsverket (Naturvårdsverket 2007a).

Sambandet mellan påverkan och effekt

Sambandet mellan påverkan på landskapet och den effekt som blir resultatet är, som påpekades i anslutning till figur 13:2, sällan enkelt linjär. I princip gäller detta för många olika typer av påverkan men vi använder här slitage på mark och vegetation som illustration. Man kan urskilja flera faser av påverkan där resultatet är beroende av intensiteten i påverkan: en första fas när mycket svag påverkan ger liten effekt, därefter en fas där effekten växer mycket snabbt med ökat tryck och en slutlig fas där effekterna planar av så att även ett kraftigt tryck ger relativt liten ytterligare effekt. Gräsmark med inslag av ris i fjällen återhämtar sig bra vid mycket låg belastning från tramp och tältning. Ökar påverkan försvinner risen och ersätts med gräs och halvgräs. Vid ökat tryck blottas humuslagret, som sedan också kan slitas bort. På plan mark återstår då ett naket täcke av mineraljord. Figur 13:3 visar principen för två tänkta fall med olika känsligt växttäcke. Två förhållanden framgår. För det första att utspridning inte alltid är en bra strategi. Effekten på känslig natur kan då bli påtaglig över betydande områden. För det andra att åtgärder för att minska effekterna måste vara helt olika i olika faser av slitage eller störning. Om relationen kunde beskrivas med en rät linje skulle åtgärder

Figur 13:3. Sambandet mellan intensiteten i användning av ett område – tramp, tältning etc. – och effekten i form av förlust av vegetation och humustäcke – »slitageeffekten« – i två olika naturtyper. Den vänstra kurvan visar en vegetation med stor känslighet även vid låga nivåer av påverkan. En rät linje är inlagd som jämförelse för att visa hur antagande om ett enkelt rätlinjigt samband skiljer sig från hur effekterna vanligen yttrar sig – se texten (från Emmelin 1997a).

ge samma resultat oavsett var på skalan av bruksintensitet man befinner sig. Ett sådant enkelt samband förefaller ofta vara den princip som åtgärder satts in efter (Emmelin 1997a).

Ett tredje principiellt förhållande är också viktigt. Effekterna är visserligen beroende av hur känslig naturtypen är. Men lika viktigt är exakt vilka aktiviteter som påverkar landskapet, när och hur de utförs, vilken teknik som används, hur långa återhämningsperioder naturen får osv. Störning och miljöeffekter är ett samspel mellan landskapet och brukaren. Det innebär att kartor över landskapets känslighet baserat på vegetation och markförhållanden har begränsat värde för planering och förvaltning.

Slitage

I forskningen om vegetationsslitage är det framförallt vegetationstyp samt markförhållanden t.ex. fuktighet, jordmån etc. och intensitet av bruk samt i någon grad fördelning i tid som vanligen framhålls. Som inom andra områden av friluftslivsforskningen har brukarnas beteenden som faktor knappast analyserats (Manning 1999). När det gäller att beskriva och förklara förloppen i slitage och revegetering är detta knappast något stort problem. När det gäller att föreslå åtgärder och ingrepp för att minska slitage är det däremot problematiskt.

De beteenden, som har betydelse i förloppen, är oftast lättförståeliga t.ex. den solfjäderformiga spridningen av en stig på en efterhand söndertrampad myr. Vägval när nya stigar dras eller spontant uppkommer kan i och för sig vara av intresse, t.ex. den ofta kommenterade skillnaden mellan turiststigar, som söker sig upp på högre punkter också i liten skala,

och gamla stigar gjorda av samer eller nybyggare, som söker sig mera energieffektivt genom terrängen.⁴ För analys av möjliga åtgärder för att förhindra och begränsa slitage eller reparera uppkomna skador är däremot kunskaper om olika brukares beteenden väsentliga. Detta framgår inte minst om man studerar de råd rörande åtgärder, som ges i litteraturen, framförallt då den skandinaviska, där kunskaper om brukares beteende har spelat en obetydlig roll: litteraturen diskuterar olika åtgärder, men knappast om dessa har förutsättningar att lyckas i förhållande till bruksmönster, brukarnas sätt att uppföra sig eller förväntade reaktioner på olika åtgärder (Emanuelsson 1984; Fremstad 1987; Nisja 1988 och Ullring 1989). Åtgärder som tekniskt och biologiskt sett kan förväntas ha effekt kan bli verkningslösa om de företas utan någon kunskap om brukarnas reaktionsmönster och beteenden.

Ett stort antal faktorer påverkar slitageförloppet och modifierar det på olika sätt.

- Vegetationens sammansättning och slitstyrka.
- Jordmånens egenskaper
- Fuktighetsförhållanden
- Terrängens lutningsgrad
- Tidpunkten för slitaget
- Typ av aktivitet
- Frekvens och intensitet i belastningen
- Beteenden under olika delar av processens utveckling

Litteraturen fokuserar mycket tydligt på de vegetationssociologiska faktorerna och i någon grad på de edafiska faktorerna (edafisk: fysiska förhållanden, särskilt vad gäller jord och klimat). Ambitionen i den förvaltningsinriktade, botaniska litteraturen om slitage är ofta att föra fram kriterier eller indikatorer på slitagekänslighet, som kan användas utifrån växtsociologiska analyser, eventuellt kompletterade med vissa edafiska nyckelfaktorer. Hur påverkan utvecklas förklaras som en funktion av vegetationen och markens tillstånd men utan närmare analys av den verksamhet som orsakar slitaget. Betydelsen av slitage för de olika aspekterna på naturförvaltning och friluftsliv diskuteras vanligen inte utifrån någon tydlig mål- eller problemformulering. I huvudsak är det i amerikansk förvaltningslitteratur som det finns någon explicit diskussion om sambandet mellan vegetationsslitage och brukarnas upplevelser (Cole 1993; 1999; Hammitt & Cole 1998).

---

4. Lundqvist 1944; Manker 1963; se också Handbok i överlevnad, Armén, utg 1989. En skönlitterär observation finns t.ex. i inledningen till Knut Hamsuns roman *Markens gröda*. Som ett kuriosum kan noteras kommentaren om det motsatta förhållandet av nybyggaren Sigurd Länta om stigarna över tundran i Könkämä där utsikt är av betydelse för renskötaren: »...Finns sen en kulle, vars de är utsikt, så spring dom opp dit; sir dom en kulle till en kilometer bort, så ska dom dit....« (Lundgren: *Stiglöst Land*. Nordisk Rotogravyr 1949.)

Ur förvaltningssynpunkt förtjänar ett antal förhållanden uppmärksamhet:

- Slitagens betydelse för andra aspekter av naturförvaltning än friluftslivsintressena.
- Relationen mellan naturvetenskaplig beskrivning av slitage och slitagens inverkan på upplevelse. Här finns både frågan om naturvetenskaplig vegetationsbeskrivning har validitet i sig och problemet med andra samverkande faktorer som nedskräpning m.m..
- Förhållandet mellan intensitet i bruk och effekternas karaktär och omfattning. Här är både relationen mellan bruk och uppkomst och utbredning på den ena sidan och mellan bruk och förmåga till återhämtning å den andra av betydelse.
- Möjligheten att använda klassificeringar av slitstyrka för prediktion, dvs. förutsägelse, och förvaltning utifrån vegetationskartor eller speciella temakartor. Här är det viktigt att urskilja betydelsen av jordmån och andra edafiska faktorer oberoende av vegetationstyp respektive de icke-ekologiska faktorerna – se nedan.
- Olika brukargrupperns inställning till slitage som problem. Svarar det vetenskapliga och förvaltningsmässiga intresset mot brukarnas prioriteringar? Vilka brukargrupper påverkar förvaltningens uppfattning om slitagens betydelse och omfattning?
- Betydelsen av brukarnas beteenden för uppkomst av slitage av olika typ och av deras anpassning till processernas förlopp samt beteenden som påverkar möjligheten till åtgärder för återställande.

Kvantitativa studier av rörelsemönster, vägval, beslut i speciella situationer är komplicerade och resurskrävande. Sådana studier är därför relativt sällsynta (Manning 1999). Grunden till intresset för just vegetationsslitage hänger i liten grad samman med någon kunskap om vad utövarna av friluftsliv själva upplever som mest problematiskt. Förutom på problemets faktiska existens och påtaglighet torde fokus bero av flera olika samverkande faktorer: sammanfallet mellan naturförvaltning och friluftslivsforvaltning, dominansen av naturvetenskaplig kompetens, den dominerande förvaltningskulturen. Tillgången till metodik inom växtsociologi, flygbildsanalys, datateknik m.m., som lett till investeringar i kompetens och dyrbar utrustning för produktion av vegetationskartor och andra typer av temakartor, har också betydelse för denna gren av naturresursförvaltningen (Emmelin 1983).

Störning på djurliv

Störningseffekter på olika arter och populationer, men också positiva effekter som ökad kunskap, ekonomiskt stöd för bevarande osv. har fått betydande uppmärksamhet i samband med tillväxten av naturturism

generellt och marknadsföringen av ekoturism och ekoturismmärkning (Jenkins & Pigram 2003; McCool & Paterson 2000). Den omfattande biologiska forskning som görs inom området är av central betydelse för viltförvaltning och allmän naturvård (Naturvårdsverket 2004a). Detta ligger dock utanför vår framställning här. Ett antal frågeställningar av mera direkt betydelse för vårt perspektiv bör beröras.

För det första är störningseffekter ofta region- och platsspecifika (HaySmith & Hunt 1995). Känsligheten för störningar varierar över tiden t.ex. med födotillgång och reproduktionscykel. Olika arter är dessutom olika störningskänsliga. Olika former av anpassning kan ske beroende på möjligheterna till förflyttning, känslighet, områdets storlek och potentiella nischer osv. Störningar från mänsklig aktivitet samverkar med andra ekologiska faktorer vilket innebär att tolkning av förändringar i beteenden, populationsstorlek, reproduktion osv. kan vara svåra. Bedömningar av effekter på en enda art kan dessutom vara missvisande. Det innebär att generella anvisningar är svåra att göra och kraven på kompetent planering av enskilda områden eller specifika verksamheter stora. En översiktlig genomgång visade på tämligen stor spridning av bedömningarna av betydelsen av störningar men också på svårigheter att verifiera långtgående utsagor om effekter (Vistad et al. 2007b; Emmelin 1997a).

För det andra bör påpekas behovet av speciellt underlag när turism och friluftsliv innefattar direkt påverkan genom fiske eller jakt som vi här inte behandlar. Men också ett ökat intresse för olika former av »safaris« i mer eller mindre tillrättalagd natur ställer stora krav på kompetent viltförvaltning.

För det tredje kan effekterna av ett eventuellt växande och organiserat motstånd mot rovviltpolitik och förvaltning påverka reservatsplanering och skötsel och kräva forskningsinsatser. Motstånd kan medföra ökat behov av att lägga tyngdpunkten i förvaltningen inom reservat – och därmed både påverka avsättande, planering och förvaltning, bl.a. genom zonerings – samt av ändringar i relationen mellan strikt fredande och t.ex. utnyttjande genom »safari-verksamhet«. Detta vore i så fall en utveckling liknande den som skett på många håll internationellt inte bara för rovdjur utan för större växtätare (Leung et al. 2001; Eddington & Eddington 1986; Farvar & Milton 1972). Konflikter i randområden skulle kräva uppmärksamhet. Här är zoneringsmodeller av den typ som diskuteras i kapitel 15 och 18 av intresse. En buffertzons mellan den fredade kärnan och områden för ekonomisk utveckling kan användas för att hantera konflikterna.

Nedskräpning

Även om nedskräpning framförallt är ett problem som påverkar upplevelse och utbyte av vistelse i natur kan skador på djur och människor vara skäl att vidta åtgärder mot nedskräpning (Hammitt & Cole 1998). Nedskräpning hör också till de belastningar som markägare klagat på som

negativ bieffekt av allemansrätten. Medan slitage uppfattas som mer eller mindre störande av olika grupper är störningseffekten av nedskräpning i friluftsområden påfallande stor på alla grupper – se figur 15:4 (purister i Rogen). En förklaring kan vara att de som är mera toleranta inför slitage ser detta som en oundviklig följd av aktiviteter medan nedskräpning är resultat av en olaglig och förkastlig handling (Emmelin 1997a). Nedskräpning är en funktion av brukarnas attityder tillsammans med skötsel och övervakning av områden samt de tekniska möjligheterna att på ett enkelt sätt göra sig av med avfall. Försök visar att t.ex. lägerplatser som hålls städade utsätts för mindre total nedskräpning medan även en måttligt nedskräpad lägerplats snabbt blir ytterligare nedskräpad (Hammitt & Cole 1998). Eftersom brukarnas attityder och kunskaper ingår som en viktig orsaksfaktor brukar information ses som ett viktigt medel för att komma till rätta med problemen – se kapitel 9 och 18.

Buller

Bullerproblemen kan definieras på två sätt: antingen utifrån hälsoeffekter av bullret eller från attityder till buller. Inom arbetarskydd eller bebyggelseplanering brukar framförallt de hälsorelaterade effekterna vara i fokus. Hörselskador, sömnstörningar, påverkan på hjärtkärlsystemet m.m. är av betydelse här. Visserligen är olika människor olika känsliga men utgångspunkten här är bullrets fysikaliska egenskaper och medicinska effekter.

Buller är definitionsmässigt »oönskat ljud« och buller kan vara oönskat eller rent av skadligt, mera beroende av attityder än av de rent fysikaliska egenskaperna hos ljudet. Störningseffekten av lägre nivåer av buller är beroende både av typ, tidpunkt, omgivning osv. och av attityder till bullerkällan. Tystnad är en viktig del av naturupplevelse, speciellt det som lite löst kan betecknas som »vildmarksupplevelse«. Studier i fjällen visar t.ex. att skidåkare är mera störda av snöskoterljud än vad andra skoteråkare är (Lindberg et al. 2001). Att attityder till buller inte alltid är konsekventa med andra attityder och preferenser visas av Kaltenborns studier på Svalbard (Kaltenborn & Emmelin 1993) och undersökningar i svenska fjällen (Emmelin & Iderot 1999). Kaltenborn urskiljer en grupp »contradictionists«,⁵ som störs av buller och ser tystnad som en viktig del av vildmarksupplevelsen. Samtidigt önskar de emellertid att kunna ta sig till attraktiva platser med helikopter och motorstarka gummibåtar. Bristande konsekvens i attityder till egen och andras verksamhet är väl mänskligt men kan bland annat innebära svårigheter att förutsäga hur olika former av regleringar av ljudlandskapet accepteras.

---

5. Termen är gjord för att ansluta till purismskalans terminologi – se kapitel 9 och kapitel 15 om purism. »Contradictionists«, ungefärligen »motsägare«, kan beskrivas som »inkonsekventa purister«.

Internationellt har behovet av att förvalta »ljudlandskapet«, dvs. den samlade ljudbilden, och möjligheten att uppleva tystnad uppmärksamats (Newman et al. 2006). Intresset är mera forskningsmässigt och några modeller för ljudlandskap utöver zoneringsmodeller som ROS (se s. 285) har inte utvecklats (Ankre et al. 2008). Ett av flera problem är att förhålla sig till mer eller mindre legitima bullerkällor. Skall förvaltningens personal tillåtas att bullra för att kunna arbeta effektivt eller skall allt buller behandlas på samma sätt. En viktig störningskälla i vissa vildmarksområden kan också vara forskning (Kaltenborn 1988).

Miljömålet »Storslagna fjäll« innehåller ett delmål om begränsning av arealen med störande flygbuller. En oavklarad fråga gäller hur en sådan begränsning faktiskt skall administreras. Att fördela störd areal mellan olika regioner är svårt som beslutsproblem: att avvisa till exempel fiskeflyg till ett fjällområde med motiveringen att störande verksamhet i andra områden fyller upp kvoten störd areal är inte självklart acceptabelt (Emmelin & Lerman 2006).

Utsläpp från motoriserad verksamhet

Utsläppen från motoriserad verksamhet kan i vissa miljöer utgöra viktiga källor till förorening. Det gäller framförallt utsläpp från båtmotorer, särskilt tvåtaktsmotorer. Äldre tvåtaktsmotorer beräknas släppa ut runt en tredjedel av drivmedlet oförbränt. Några säkra beräkningar av utsläppen av luftföroreningar från motorfordon som används i turism och friluftsliv finns inte. Överslag visar emellertid att t.ex. fritidsbåtar släpper ut minst 3 000 ton kolväten per år. Utvecklingen av fyrtaktsmotorer för båtar innebär en möjlighet att minska såväl utsläpp och buller, dock inte i någon större grad utsläpp av CO₂. Det har hittills visat sig svårt att få fram ett motsvarande tryck på utvecklingen av snöskotrar. Både för snöskotrar och båtmotorer gäller att utvecklingen i stort bestäms av krav i USA och, i vart fall för båtmotorer, också från EU. Av någon anledning har kraven på utsläpp från båtmotorer och snöskotrar hittills varit betydligt lägre än på utsläpp från bilmotorer. Inte ens på Svalbard, där ett lagfäst krav på »bästa möjliga teknik« gäller, har det kunnat krävas fyrtaktsmotorer (Viken 2004).

Miljöövervakning

Begreppet »rekreativ bärförmåga« diskuteras i kapitel 15. Begreppet avser ett områdes förmåga att tåla en viss nivå på bruk utan att de kvaliteter som gör området attraktivt och skapar förutsättningar för upplevelse och aktiviteter påverkas i alltför stor grad. Målet för miljöövervakning som speciellt inriktas på friluftsliv är att övervaka och varna om utvecklingen är på väg att passera gränser för bärförmåga. Övervakning kräver därför någon form av indikatorer och att gränsvärden för acceptabel förändring ställs upp – se kapitel 15 om »limits of acceptable change, LAC«. Alla

metoder för miljöövervakning är ett alltför omfattande område för att tillfredsställande behandlas här. Vi skall inskränka oss till några principiella påpekanden.

För det första behövs naturligtvis metoder som på ett pålitligt sätt övervakar och tidigt varnar för sådana miljöförändringar som är av generell ekologisk betydelse. Detta är kärnan i modern miljöövervakning. Målet är här att upptäcka negativa effekter av olika former av mänsklig påverkan.

För det andra behövs metoder som kopplar påverkan till just friluftsliv om övervakningen skall ha relevans för friluftslivsplanering. Det behövs olika former av övervakning⁶ av bruk av ett område från enkla räkningar av antalet besökare till mera komplicerade studier av bruksmönster, utveckling av aktiviteter osv.

För det tredje behövs metoder och indikatorer som är relevanta också för upplevelse. Olika ekologiska mått är inte alltid självklart direkt översättbara till upplevelse. Om risväxter försvinner på en lägerplats i fjällen och ersätts av gräs och halvgräs är detta för många betraktare långt mindre påtagligt än om växttäcket slits bort och humuslager eller mineraljord exponeras.

För det fjärde måste metoder för att följa förändringar i brukarnas upplevelser, attityder, utbyte osv. också användas om förvaltningen skall inriktas på åtgärder som styrning, zonerings osv. och skall vägledas av LAC-modellen, dvs. att åtgärder sätts in om gränser för påverkan överskrids – se kapitel 15.

Metoder för miljöövervakning måste slutligen vara så enkla att de rutinmässigt kan användas av naturförvaltningarnas fältpersonal. Metoder som kräver specialistkompetens inom olika vetenskapliga discipliner kan inte självklart ligga till grund för rutinmässig övervakning som skall återkopplas till direkta förvaltningsåtgärder. Metodik för planerings- och förvaltningsinriktade brukarstudier diskuteras i kapitel 7. Som påpekas i detta kapitel har en nordisk handbok för detta producerats. Utveckling av miljöövervakning med inriktning också på friluftslivets och naturturismens behov pågår i Norge. Bland annat har en plan för Dovrefjell utarbetats (Vistad et al. 2007). Också för Svalbard har planering och förvaltning utvecklats till att omfatta miljöövervakning (Vistad et al. 2008). Framförallt för planering och förvaltning av svenska fjällområden kan det finnas anledning att följa dessa projekt. Det finns också internationella handböcker för övervakning av slitage m.m.. (Hammit & Cole 1998; Parks Canada 2001). Regelbundna internationella konferenser om övervakning och förvaltning hålls också – se t.ex. Siegrist et al. 2006.

---

6. Termen »övervakning«, som är en etablerad översättning av »monitoring« när det gäller allmän miljöövervakning, ger som Vistad et al. 2007 påpekar en olycklig association till en mera polisiär form av övervakning. Någon bra term för »social monitoring« finns varken på svenska eller norska.

Miljövänligt friluftsliv och turism?

I litteraturen finns det påståenden om att naturturismen är den snabbast växande grenen av turismen (McKercher 1998). Marknadsföringen av ekoturism kopplad till olika märkningssystem (Lagerkvist 2002) väcker frågan om möjligheterna att utveckla former av turism och friluftsliv med liten miljöpåverkan, eller turism som på olika sätt bidrar till bevarande och miljöåtgärder. Debatten och utvecklingen inom området är betydligt äldre än utvecklingen av ekoturismen (Nash 1967; 1982; Eddington & Eddington, 1986; Fennell 2008). En genomgång av litteraturen om hållbar turism, ekoturism osv. understryker det inledningsvis nämnda problemet med systemets gränser: de totala miljöeffekterna av en turism består inte enbart av åtgärder och påverkan på destinationen (Viken 2004). Fokus i handbokslitteraturen är emellertid mycket tydligt på miljöanpassning på destinationen – se t.ex. McCool & Moisey (2001) – vilket gör texterna relevanta för frågan om naturförvaltning, men mindre för frågor om turismens och friluftslivets samlade miljöpåverkan. För ekoturismens del finns behovet att utvärdera och kritiskt granska ännu längre gående anspråk: anspråken på »hållbarhet« och direkt positiva miljöeffekter. En bra överblick över dessa frågor finns i Viken (2004).

I litteraturen om hållbar turism och ekoturism är det vanligt att motpolen helt enkelt benämns »massturism«. Att sätta likhetstecken mellan massturism och speciellt miljöskadlig turism är ett alltför förenklat synsätt. Det är historiskt riktigt att massturismen på många destinationer har inneburit miljöförstöring, utrotning av arter, svåra sociala problem, störningar av traditionella näringar och livsformer osv. Massturism innebär emellertid både en möjlighet att göra transporterna relativt sett effektiva, och att koncentrera påverkan på destinationen och hantera avfall, vattenförsörjning och avloppsrening tillfredsställande. Påverkan per capita kan därigenom göras mindre än för mera småskaliga former av turism, vilket är en viktig aspekt vid miljöbedömning. För förvaltningsmyndigheterna kan massturism dessutom vara enklare att ha adekvat kontroll över. Kryssningsturismen på Svalbard bereder förvaltningsmyndigheterna långt mindre problem än den mera utspridda naturturismen (Kaltenborn 1991). Den oreflekterat negativa synen på massturism innehåller i många fall en puristisk värdering av denna form av verksamhet och upplevelse som mindre värdefull.

Styrmedel för att inrikta turism och friluftsliv mot hållbarhet kan innebära olika former av restriktioner eller avgifter på miljöbelastande verksamheter, positiva ekonomiska incitament som miljömärkning, skattelättnader och kvalitetsstandarder, checklistor och olika former av »uppförandekoder« (Viken 2004). Det finns för närvarande omkring 100 olika miljömärkningssystem och ett generellt problem är att de innebär att helt olika typer av påverkan skall vägas samman. Sammanvägningarna kan göras på olika sätt och resultatet kan lätt bli tämligen godtyckligt (Emmelin 1997a).

FALLSTUDIE

VEGETATIONSSLITAGE: ESTETISKT, BIOLOGISKT ELLER PRAKTISKT PROBLEM?

Stigar och lägerplatser blir i de flesta typer av fjällterräng snabbt slitna. Utvecklingen av slitaget följer kurvan i figur 13:3; risväxterna påverkas relativt snabbt, vid intensivt bruk slits vegetationen bort och humuslagret blottas. Speciellt i lutande terräng förstärks effekten av slitage av rinnande vatten – en stig i fjällen är ofta också en bäck vid regn eller i snösmältningen. Erosionen kan då bli så kraftig att framkomligheten påverkas negativt. Våtmarker med torv kan skadas permanent av tramp men i ännu högre grad av barmarkskörning.

a. En måttligt använd stig smyger nästan omärkligt genom terrängen. Stigen mellan Storrödtjärnstugan och Rogenstugan på sluttningen av Tandsjövälen.

b. Intensivt använd stig i sluttande terräng. Rinnande vatten förstärker effekten och vandrarna flyttar stigen så att alla stadier av slitage kan iakttas. Restaurering av vegetationen är inte praktiskt genomförbar. Förvaltningen står inför valet att acceptera att stigen successivt breder ut sig eller att begränsa skadorna genom att fylla ut såren och hårdgöra ytan. Linnestigen, Grövelsjön. (Vandringsstaven i bildens mitt är ca 1 m hög)

c. Stigen har skadats av motorcyklar och fyrhjulingar. Framkomligheten för vandrare över de fuktigaste partierna som tidigare var god genom enkel spångning är nu dålig. Restaurering skulle kräva både att motortrafik förbjuds eller flyttas och att spångningen utvidgas så att området runt stigen kan växa igen. Avsnitt av Kungsleden på Malmagsvålen, Fjällnäs, V. Härjedalen.

d. Populär lägerplats: alla grader av slitage kan iaktas. Ytan där all vegetation är bortsliten och mineraljorden blottad växer år från år. Frågan är om någon restaureringsåtgärd är praktiskt genomförbar. Förekomsten av denna typ av slitna lägerplatser är kanske ett av allemansrättens pris? Rogenområdet, Härjedalen.

Samtliga bilder tagna i juli 2003 av Lars Emmelin.

INTRODUKTION TILL KAPITEL 14–18

VAD ÄR PLANERING OCH FÖRVALTNING?

PLANERING BRUKAR MYCKET ALLMÄNT definieras som en aktivitet för att kontrollera framtiden och forma den efter en vilja. Människan är det enda djur, som planerar i egentlig mening, det vill säga försöker skaffa sig kontroll över framtiden genom att föreställa sig hur den kan bli. Att ta kontroll över framtiden kan innebära att anpassa sig till förändringar över vilka man inte har kontroll eller att försöka forma miljön. Åsikterna om vad planering mera exakt innebär varierar starkt beroende på vilken profession eller vetenskap som tillfrågas. I vårt sammanhang har planering grovt sett två skilda betydelser: planering för förändrad markanvändning och verksamhetsplanering. Planering för förändrad markanvändning, som ofta betecknas med »fysisk planering«, sysslar med hur marken i framtiden skall disponeras för olika ändamål och vilka aktörer som får företräde till marken. Fysisk planering sysslar till exempel med omdisponering av jordbruksmark till bebyggelse, lokalisering av infrastruktur som vägar, hamnar, flygfält osv. Mot detta står verksamhetsplanering, till exempel naturvårdens skötselplaner eller jord- och skogsbrukets driftsplaner. I praktiken går dessa två typer av planering in i varandra. Fysisk planering är ofta en förutsättning för verksamhetsplanering. Och den fysiska planeringens mål kan ofta bara uppnås om den följs upp med verksamhetsplanering: om mark avsätts för friluftsliv och naturvård måste den också förvaltas för detta. Om landskapet är ett kulturlandskap med många användare blir en kombination av planering med skötsel och övervakning och återkoppling till förändrad markdisponering och skötsel nödvändig. Planeringen måste anpassas och förändras till en föränderlig omvärld, utvecklingen i landskapet och till människors värderingar och önskemål. En sådan planering betecknas som adaptiv.

Naturvård innebär både planering för förändrad markanvändning och verksamhetsplanering. Planering och förvaltning går när det gäller landskapets nyttjande in i vartannat. Skälet till att planering och förvaltning ändå ofta särskiljs är framförallt att många former av planering bedrivs av andra aktörer än de som direkt svarar för markanvändningen, bygger hus, vägar eller fabriker. Makten och rätten att planera är inte nödvändigtvis

direkt kopplad till rätten att använda marken för olika verksamheter. Naturvården är dock i hög grad både planerande och förvaltande aktör i landskapet.

Om man ser planering och förvaltning utifrån den ekostrategiska modellen – se kapitel 3 – kan man säga att målet kan vara att aktivt forma nya landskap för aktiviteter, att bevara landskapets kvalitet eller att ge förutsättningar för markanvändning som utgår från lokala behov och aktiviteter. Det innebär att planering och förvaltning alltid innehåller en landskapssyn som kan beskrivas med den ekostrategiska modellen. Denna syn kan emellertid vara helt eller delvis omedveten. Och som exemplen tidigare har visat kan det också vara så att planering misslyckas genom att vara oklar eller försöka förena olika synsätt utan att ha dem förankrade.

Planering kan förankras i moraliska och etiska resonemang. Den fysiska planeringen sysslar med ingrepp i landskapet som ofta ger långvarig påverkan, kanske irreversibla effekter. Att undersöka alternativ och göra konsekvensanalyser, bygger på ett konsekvensetiskt förhållningssätt: kravet att förstå konsekvenserna innan man handlar. De kommande fem kapitlen av boken behandlar olika aspekter av planering och förvaltning med fokus på friluftsliv och naturturism. För att förstå planering behövs en del begrepp och tankemodeller. Vi måste göra en del utvecklingar till olika områden av planeringens teori och praktik. Vi skall inledningsvis lägga två typer av teoretisk och begreppslig grund för fortsatt diskussion av planering och förvaltning av natur för friluftsliv. För det första skall vi diskutera tankemodeller och begrepp som är till hjälp för att förhålla sig till landskapets framtid. För det andra skall vi ge en introduktion till de delar av planeringsteori som vi ser som viktiga för att förstå skilda former av planering för friluftsliv och naturturism.

14. PLANERING OCH FÖRVALTNING

ATT FORMA LANDSKAPETS FRAMTID

PLAN- OCH BYGGLAGEN OCH MILJÖBALKEN är de två lagar som har överordnad betydelse för planering av landskapet. Båda dessa lagar stadgar¹ att: »Mark- och vattenområden skall användas för det eller de ändamål för vilka områdena är mest lämpade med hänsyn till beskaffenhet och läge samt föreliggande behov. Företräde skall ges sådan användning som medför en från allmän synpunkt god hushållning.»

Vad marken är lämplig för bestäms av både »beskaffenhet och läge«. Det innebär att konflikter mellan till exempel värdefull natur och välbelägen mark för bostadsbyggande inte på förhand är avgjorda. Planeringen förutsätter en sammanvägning av många faktorer. God hushållning och hållbar utveckling kan till exempel bestå i att hushålla med åkermark vilket kan öka exploateringsstrycket på värdefull naturmark. Förutsättningar för att försörja ett område med effektiv kollektivtrafik kan å andra sidan medföra att det är miljömässigt önskvärt att ta värdefull jordbruksmark i anspråk för att åstadkomma en samlad utbyggnad av ett bostadsområde. Det som är miljömässigt bra och långsiktigt hållbart är inte från början givet, utan en avvägningsfråga där olika miljömål kan stå mot varandra. Formuleringen »från allmän synpunkt god hushållning« innebär att planeringen skall sträva mot avvägningar som siktar mot en hållbar utveckling.

På den mest överordnade nivån kan planering och förvaltning för friluftsliv sägas fokusera på tre aspekter av landskapet:

- landskapsmönstret« eller fördelningen av olika former av markanvändning
- tillgänglig arealmängd för olika ändamål
- landskapskvalitet

Dessa tre aspekter på landskapet hänger samman och är i fokus för all planering och förvaltning av landskapet. Om friluftsliv skall få ökad betydelse i kommunernas planering måste både läge och kvalitet beaktas. Dessutom är det viktigt att särskilja kvalitet för olika former av friluftsliv från naturvårdens traditionella värdering av vetenskapligt skyddsvärde.

---

1. PBL 2:1 respektive MB3:1

Planering av landskapet

Grovt kan man när det gäller friluftsliv och naturvård säga att planering framförallt sysslar med landskapsmönster och arealtillgång medan förvaltning fokuserar på att upprätthålla, restaurera eller förbättra landskapets kvalitet. Planeringen lägger förutsättningar för förvaltning till exempel genom det landskapsmönster som skapas genom zonerings.

Figur 14:1. Inriktning och mål för olika former av markanvändningsplanering och naturresursförvaltning. Figuren ser planering och förvaltning ur friluftslivets och naturvårdens perspektiv. Den understryker att fysisk planering, naturvårdens sektorsplanering och landskapsförvaltning går i vartannat eftersom de alla i varierande grad sysslar med de tre grundläggande funktionerna i figuren.

Figur 14:1 ger en överblick över mål och inriktning i planering och förvaltning av natur för friluftsliv och naturturism. Figuren ger därmed en överblick över innehållet i kapitlen om planering och förvaltning. Utgångspunkten är att olika verksamheter har olika mål och något olika fokus men att planering och förvaltning också i hög grad överlappar. Figuren återkommer i olika kapitel där delar av den utvecklas.

Landskapsmönstret

Planering fokuserar här på fördelningen av olika former av markanvändning i landskapet. Planeringen är »dispositiv« i betydelsen att den inriktas på dispositionen av naturresurserna. Verksamheter kan vara beroende av en viss typ av mark och kvalitet på naturresurserna – odlingsjord av god kvalitet, lämpliga förhållanden för byggnader – som är ojämnt fördelade i landskapet. Markresursens värde kan också ligga i själva läget i landskapet – närhet till kommunikationer, ostört läge, vattendjup och inseglingsförhållanden osv. För daglig rekreation och träning är friluftsområdenas läge minst lika viktig som deras naturkvalitet – se också kapitel 11. Målet är att finna en optimal kombination av markresursen med olika former av efterfrågan och anspråk. Inte minst viktigt är att bibehålla frihetsgrader för framtiden: att säkra mark för bebyggelseutveckling i kombination med att en fungerande grönsstruktur säkras, att skapa möjlighet för industri-

områden att växa utan konflikt med bostadsbebyggelse osv. Planeringen kan också syfta till omDispositionering av mark orsakad av samhällsutveckling och ändrade värderingar. Många nordiska städer har vänt sin »industriella baksida« mot sjöstränder och kust. Det är områden som nu omvandlas till attraktiva bostadsområden och rekreationsarealer.

På nationellt plan har det varit ett överordnat mål för naturvärden att få ett mera representativt mönster av skyddad natur över landet – fördelning och naturkvalitet hänger här nära samman. Internationella naturvårdskonventioner kan ha som mål att skapa ett mönster av skyddade områden eller säkerställa mönster av olika naturtyper; ett exempel är Ramsar-konventionen som gäller just sådana storskaliga mönster av våtmarker där till exempel arktiska flyttfåglar kan rasta på väg mellan sommar- och vinterkvarter.

Tillgänglig areal

Framtida markanvändning måste säkras tillgängliga arealer för olika användning. Ur landskapsekologisk synvinkel kan det vara viktigt med ett stort sammanhängande reservat. Inom naturvårdsbiologin har forskning och debatt om detta ägt rum under många årtionden.² Ett mått på rekreationskvalitet som ibland används är mängden allemansrättsligt tillgänglig mark i olika regioner. Att hålla tillräckliga markreserver för att ett bostadsområde skall kunna expandera är ett sätt att planera för effektiv resursanvändning av infrastruktur och ge möjligheter till bättre kollektivtrafik. Stockholms möjlighet att expandera med bebyggelse i anslutning till ett utbyggt tunnelbanenät har historiskt berott på framsynta, omfattande markuppköp i angränsande kommuner. Trycket på förtätning av bebyggelse för att minska och effektivisera transportarbetet riskerar att konsumera tätortsnära rekreationsmark. Det är viktigt att den kommunala översiktsplaneringen (se kap 17) då också säkrar friluftsarealer i förhållande till framtida planerad bebyggelseexpansion. Friluftsarealerna riskerar annars att på sikt bara bli markreserver för bebyggelse.

Landskapskvalitet

Planeringen skall säkra både skydd och långsiktig tillgång till naturresurser av lämplig kvalitet. Markresursens kvalitet kan vara komplex och svår att omedelbart förstå. Det har under större delen av nittonhundratalet funnits en stark tendens att betona ett naturvetenskapligt skyddsvärde och tro att detta mer eller mindre automatiskt innebär högt värde för friluftslivet. Förarbetena till den tidigare naturvårdslagen säger t.ex. att »den värdefulla rekreationen endast uppnås i kvalificerad naturmiljö».³ I

---

2. problemet benämns ibland SLOSS = »single large or several small».

3. Proposition 1964:148 citerat från Emmelin (1983).

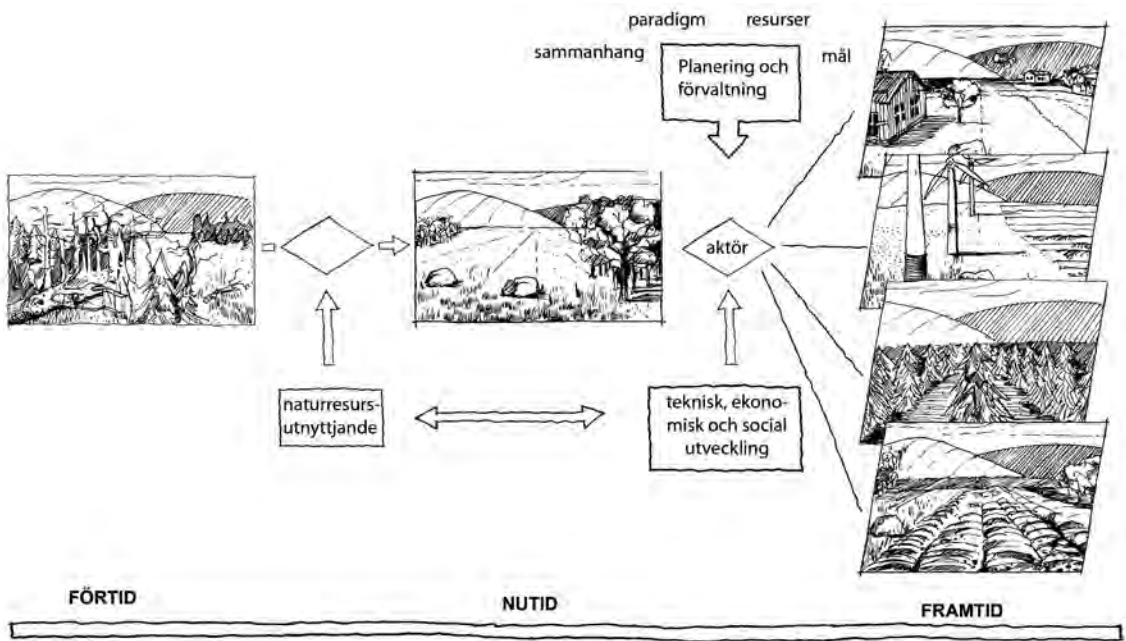
en undersökning gjord 1996 säger sig 61 % av alla miljövårdstjänstemän på central och regional nivå i Sverige vara eniga eller delvis eniga med påståendet. Förarbetena och majoriteten av tjänstemännen ger uttryck för en uppfattning att det finns en autentisk, mera värdefull natur som kan urskiljas med vetenskapliga metoder. Som vi diskuterar i kapitel 3 och 4 finns en ideologisk koppling mellan naturvård och friluftsliv i svensk tradition. Tanken att en vetenskapligt högt värderad natur automatiskt är mera värdefull för naturupplevelse och därmed för friluftsliv och naturturism kan kallas »puristisk« – se kapitel 3 och 9.

Kunskapsförsörjning till planeringen har betonat naturvetenskaplig och teknisk information. Insikten att landskapets värden för friluftsliv och naturturism inte är direkt kopplade till naturvetenskaplig beskrivning av landskapet medför ett behov av kunskaper om friluftslivsutövaras attityder och preferenser, deras faktiska bruk av landskapet osv. Kunskapen om brukarnas önskemål och preferenser har varit svag liksom insikten i att attityder och preferenser kan vara sammansatta. Det är inte självklart om den som ägnar sig åt svamplockning vill ströva i en vacker blandskog med måttliga svampmängder eller tränga fram i planterad barrskog med rikligt med trattkantareller. Målet med svamplockning kan vara att få maximal mängd svamp – eller en sammansatt upplevelse där chansen att hitta svamp kan vara väl så viktig som den faktiska mängden. Planering och förvaltning för fritidsfiske och fisketurism är mera komplicerat än att enbart förvalta fiskbestånden (Kaltenborn & Vorkinn 1993).

Att tänka om landskapets framtid

För att styra landskapet krävs tankemodeller för landskapets utveckling. Vi måste kunna föreställa oss hur dagens landskap formats och hur det kan utvecklas till framtida landskap. Vi skall här diskutera dels en enkel modell för att tänka om landskapsframtider dels fyra begrepp som står för fyra olika sätt att förhålla sig till framtiden: prognos, projekt, vision och scenario.

Figur 14:2 visar dagens landskap som en funktion av en kombination av historisk utveckling och pågående markanvändning. I dagens landskap ligger många olika möjliga framtida landskap – en solfjäder av möjliga landskap. Dessa är mer eller mindre inneboende, immanenta, i dagens landskap. Vilket alternativ som faktiskt förverkligas beror av ett komplicerat samspel mellan på den ena sidan landskapets egenskaper och processer och på den andra en kombination av teknisk, ekonomisk och social utveckling i samhället. Planering och förvaltning kan inverka på landskapet genom att påverka villkoren för olika aktörer i landskapet och deras anpassning till utvecklingen. Planer och visioner innebär att landskapet innehåller en mängd virtuella bilder som olika aktörer försöker förverkliga.

Modellen understryker samspelet mellan på den ena sidan planering och förvaltning och på den andra sidan den utveckling i landskapet som påverkas av aktörer och utvecklingsfaktorer utanför förvaltningens kontroll. Landskapets utveckling påverkas av strukturella faktorer: landskapets ekologiska dynamik och samhällsutvecklingen. Landskapet är en arena för många intressen och styrningen blir i hög grad ett resultat av avvägningen mellan dessa. Förvaltning innebär att mer eller mindre tydliga intentioner skall påverka utvecklingen. Bakom förvaltningen finns faktorer som landskapssyn – förhållningssätt i den ekostrategiska modellen. Men det finns också kunskaper och föreställningar om hur styrningen bör ske och mot vilka mål. Regelverk, politiskt satta målsättningar och resurser sätter ramar både för vad som skall göras och vad som kan göras. Till de många viktiga faktorer som påverkar landskapsutvecklingen när det gäller friluftsliv hör både ekonomisk utveckling i form av efterfrågan och social utveckling i form av nationella och internationella trender.

Modellen understryker ett antal viktiga förhållanden att ha i minnet vid diskussion om styrningen av landskapet:

- Landskapets framtid kan inte förstås som enbart en funktion av processer och faktorer i naturen. Landskapet formas i ett komplext samspel mellan landskapets egenskaper och dess historia i kombination med teknisk, ekonomisk och social utveckling i samhället.
- Betydelsen av olika faktorer varierar längs en skala från helt människoskapade landskap till de förhållandevis opåverkade. Något av människan helt opåverkat landskap finns idag inte i Sverige.

Figur 14:2. En modell för att tänka om landskapsframtider (modifierad efter Emmelin 1982b).

- I dagens landskap ligger potentialen till flera olika framtida landskap: vi kan tala om »immanenta landskap« i dagens och landskapets framtid kan ses som en solfjäder av möjliga framtida landskap.
- Planeringen strävar efter att forma ett framtida landskap genom att utnyttja landskapets egenskaper och försöka styra de processer som formar ett framtida landskap.
- Landskapets framtid kan bara förstås som ett samspel mellan strukturella förhållanden – landskapets egenskaper och utveckling – och olika aktörers intentioner och värderingar. Modellen understryker svårigheten att göra någon entydig prognos för landskapets utveckling: att säkert säga vilken av bilderna i solfjädern som är mest sannolik är svårt eller i många fall omöjligt. Samspelet mellan de faktorer som styr landskapets utveckling kan beskrivas som en maktkamp mellan aktörer och intressen. Planering och förvaltning skall reglera denna intressekamp.
- Planering och förvaltning utgår från värderingar som tar sig uttryck i föreställningar om önskvärda framtida landskap. I olika regelverk, fysiska planer, förvaltningsplaner osv. finns därför »virtuella landskap«. De kan vara mer eller mindre möjliga att förverkliga.
- Planering och förvaltning är praktikområden som kräver tvärvetenskaplig kunskap från många områden. Planering och förvaltning av landskapet för friluftsliv medför behov av kunskap från samhälls- och beteendevetenskaperna.
- »Restaurering« av landskap är att skapa ett framtida landskap, inte att återföra landskapet till ett tidigare stadium, eftersom en mängd av de påverkande faktorerna inte kan återföras till ett tidigare stadium – tidens pil i figuren är enkelriktad. Att »restaurera« ett landskap är således att skapa ett framtida landskap med förebilder från tidigare skeden.
- Modellen säger ingenting om vilken av framtidsbilderna som är mest önskvärd!

Modellen kan användas för dialog med brukare och andra aktörer runt förvaltningens mål och möjligheter och för att klargöra just det dynamiska förhållandet mellan olika faktorer. I landskapsrestaurering understryker den att det inte finns något självklart, naturgivet framtida landskap utan en mängd potentiella landskap som olika aktörer kan ha olika preferens för (Emmelin 1982a; Hagen et al. 2002). Modellen är grundläggande för arbete med landskapsscenarier och har också använts för flera olika typer av landskapsframtider (Emmelin 1982a, 1996; Emmelin & Brusewitz 1985; Jones & Emmelin 1995).

Att förhålla sig till framtiden: prognos, projekt, vision och scenario

I solfjädern av framtida landskap i figur 14:2 finns ett antal helt olika landskap som kan framkallas av olika kombinationer av faktorer. Om vi för ett bestämt landskapsavsnitt vill rita ut en solfjäder av framtida landskap kan vi utgå från befintliga planer och skissa hur landskapet ser ut när planen är genomförd. Vi kan göra prognoser över hur naturlig återväxt på en skogsbrandyta skulle ske. Vi kan rita en vision för hur naturvärden skulle vilja se det framtida landskapet. Vi kan göra en serie bilder där vi undersöker hur olika kombinationer av jordbrukspolitik och ekonomisk utveckling påverkar ett landskap. Oavsett vilket vi gör behöver vi tre element: dagens landskapsbild med de element och strukturer som vi är intresserade av, en ordnande princip som beskriver hur framtidens landskap formas samt en framtidsbild som utgör ett rimligt resultat av samspel mellan dagens landskap och de processer som formar framtidens landskap. Tillsammans utgör de tre elementen en redogörelse, en »berättelse« om utveckling. Figur 14:3 illustrerar denna enkla form av diskurs om framtidens landskap (Emmelin 2003). Vi kan aldrig fullständigt avbilda samtiden eller göra en komplett framtidsbild. Vi måste göra urval av faktorer och element. Vi har i allmänhet starkt begränsad kunskap om vilka de avgörande styrande faktorerna är. Dessutom råder genuin osäkerhet om till exempel framtida värderingar och omvärldens utveckling. All planering sker under osäkerhet. I diskursen om framtidens landskap måste det finnas ett logiskt samband mellan urvalet av faktorer i samtidsbild och framtidsbild och den ordnande princip som skall förvandla samtidsbilden till framtidsbilden. Det finns olika möjliga ordnande principer för att ur en samtidsbild skapa en tänkbar framtidsbild.

Figur 14:3. En enkel modell av diskursen om framtidens landskap. För att diskutera landskaps utveckling krävs två tidsbilder och en ordnande process eller berättelse. De fyra idealtyper av framtider – prognos, projekt, vision och scenario – som diskuteras här särskiljs genom att de tre elementen har olika karaktär (Emmelin 1997).

Vi skall här diskutera fyra principiellt olika »extremtyper« eller »idealtyper«⁴ för att generera landskapsframtider. Idealtyperna är pedagogiska redskap för att förstå planering. Med utgångspunkt i metoder som

4. Termen »idealtyp« betyder en pedagogiskt förenklad modell. Uttrycket myntades av sociologins skapare Max Weber. Det är således inte »ideal« i meningen »förebild«. Ett mer pedagogiskt uttryck skulle kunna vara »extremtyper«, men termen »idealtyp« innehåller ingen värdering och är väletablerad i samhällsvetenskapen.

används i fysisk planering kan man urskilja fyra principiellt olika förhållningssätt: *prognos*, *projekt*, *vision* och *scenario*. Skillnaderna ligger dels i den ordnade principen som genererar framtidsbilden, dels i motivet för att göra utsagor om framtiden och de anspråk som ligger i berättelsen. Poängen med diskussionen är att fokusera uppmärksamhet på skillnader i sätt att förstå framtiden.

Prognos betyder »att veta i förväg«. Anspråket är således att veta hur »det faktiskt kommer att bli«. Det förutsätter kunskap om de mekanismer som omvandlar samtidsbilden till en bestämd och entydig framtidsbild. Naturvetare har ofta ett strängt krav på denna kunskap: att den skall vara kausal, men empiriskt belagda samband av statistisk natur är också en god grund för prognoser (Elster 1983). Kravet på entydighet i framtidsbeskrivningen är väsentligt: med givna förutsättningar skall endast en framtidsbild genereras. Vidare förutsätter prognosen att man vet vilka av faktorerna i samtidsbeskrivningen som faktiskt är de styrande. I samhällsplaneringen har prognoser ofta varit enkla trendframskrivningar, dvs. tiden är den enda variabel man ändrat och kunskapen om samband kan ha varit minimal. Okritiska trendframskrivningar är en förklaring till misslyckad samhällsplanering.

Projektet förutsätter att någon aktör har en relativt tydlig och detaljerad framtidsbild och den nödvändiga makten och viljan att förverkliga den. Kravet på ett projekt är en »mål-medel«-realism: under givna förutsättningar skall någon aktör kunna handla så att målet – den skisserade framtidsbilden – uppnås. Planen är en blåkopia av hur framtidsbilden skall produceras. Avsikten är att skapa en framtida fysisk verklighet – ett hus, en trädgård, en park, osv. – som relativt detaljerat liknar framtidsbilden. I projektet ingår en beskrivning av processen som formar framtidsbilden: en tidsplan är en normal del av ett projekt. Det kan råda osäkerhet om aktören verkligen har makt att genomföra projektet. Motstånd från omgivningen kan modifiera projektet. Förutsättningarna för projektet kan vara felbedömda. När det gäller stora och komplicerade projekt finns ofta osäkerheter som beror av att förutsättningar förändras över tiden; resurser kan minska, omvärldens utveckling förändra förutsättningarna osv. Att tids- och resursåtgången för stora projekt är felbedömda verkar vara mera regel än undantag (Hall 1981; Flyvbjerg et al. 2003).

Visionen målar, liksom prognosen, upp en entydig framtidsbild ur en samtidsbeskrivning. Visionen skisserar någon aktörs önskade framtidsbild.⁵ Målet är att få en mängd aktörer, över vilka man har begränsad makt, att samordna sig mot ett och samma mål. För att fylla funktionen i planering krävs en någorlunda entydig framtidsbild som framstår som

---

5. I princip kan visioner också vara negativa, t.ex. religiösa undergångsvisioner. De är då snarare av scenariokaraktär, eftersom en villkorad, alternativ och positiv vision oftast målas upp.

både önskvärd och möjlig att uppnå. Berättelsen, som binder samman nutid med framtid, måste inför olika problem och vägval visa varför förloppet leder vidare mot just visionen och inte i någon annan riktning. Kravet liknar det som ställs på en prognos: varför blir det inte en helt annan eller flera olika möjliga framtider av en viss given samtid? Politiska visioner kan vara enande genom att vara mera allmänna. Enighet nås genom en viss otydlighet och visionen anger snarare en utvecklingsriktning än en konkret omformning av en samtid till en framtid. Problem uppstår då om någon aktör eller grupp tar visionen mycket bokstavligt eller förväntar mera konkret och detaljerad vägledning för handling. Begreppet »hållbar utveckling« har i hög grad denna karaktär. De av Riksdagen fastställda nationella miljökvalitetsmålen är ett annat exempel på detta problem.

Scenarier har som ambition att från en uppsättning förutsättningar skissera tänkbara händelseförlopp. Osäkerhet som gör det intressant att undersöka alternativa framtider är till exempel bristen på kunskap om vilka faktorer i samtiden som faktiskt är viktigast, hur de samverkar och vilket inflytande omvärldsfaktorer får. Samma samtid kan medföra flera alternativa framtider. Genom att i en given framtid betona olika faktorer kan helt olika utvecklingsförlopp skisseras. Scenariot är således ett resonemang av typen »om... så«. Avsikten kan vara att göra aktörer uppmärksamma på möjliga utvecklingar och på konsekvenser av deras eget eller andras handlande. Scenariot kan också ha till uppgift att locka in nya aktörer på scenen genom att peka på problem och möjligheter. Scenarier kan användas för att undersöka alternativa framtider när tvånget att handla förenas med en fundamental okunnighet om väsentliga faktorer (Asplund 1979). Termen scenario kommer från teaterns värld och innebär en dynamisk beskrivning av hur en scen övergår i en annan: aktörer, rörelser, repliker och en beskrivning av scenens transformation ingår. Termen missbrukas ofta t.ex. i media för att beteckna en enkel framtidsbild: en grov skiss av en framtidsscen utan förklaring av hur den skulle kunna uppstå ur samtidsbilden.

De fyra idealtyperna i landskapet

Figuren över landskapsprocesser – figur 14:2 – kan användas för att illustrera de fyra idealtyperna. Genom att göra prognoser försöker vi fastställa vilket landskap som är mest sannolikt utifrån kunskap om de processer som skapar ett framtida landskap. Risker är betydande att prognoser över lång tid skall vara felaktiga och oanvändbara för komplicerade system med stor osäkerhet om aktörernas framtida värderingar. Prognoser över delsystem i landskapet kan däremot vara en viktig förutsättning för planering, till exempel effekterna av stigande havsnivå på grund av klimatförändring, eller förloppet när ett område växer igen. Planer är som projektritningar för ett framtida landskap. Visionen är ett försök att måla ett framtida

önskvärt landskap med förhoppningen att olika aktörer skall samordna sin planering eller genom olika beslut sträva mot samma mål. Scenariotekniken, slutligen, går ut på att försöka undersöka och konkretisera olika möjliga utfall av samspelet mellan samhällsutveckling och planering dvs. försöka förstå vilka olika framtider som vi kan gå emot.

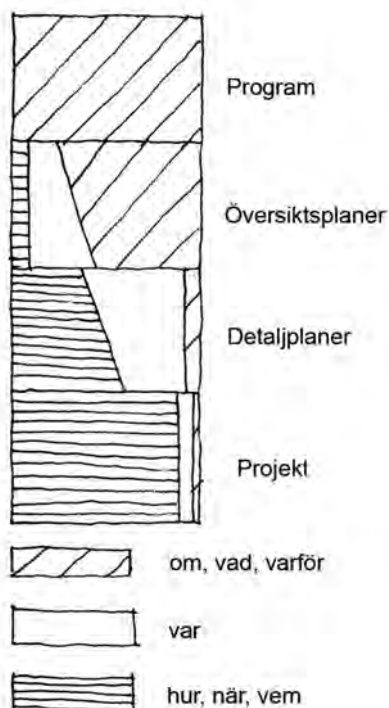
Med planer vill man bestämma strukturen i det framtida landskapet, dvs. välja ut en av bilderna i figuren och genomföra den. För viktiga delar av landskapet, som stadsbebyggelse och infrastruktur, har samhället instrument, makt och resurser att genomföra planerna. Planerna är då närmast ritningar för ett projekt. Men för landskapet som helhet i större skala kan man konstatera att någon sådan planering inte sker. Makt och ansvar är delade mellan många aktörer som följer olika visioner och planer. Den översiktliga planeringen försöker samordna detta spel.

Uppenbarligen kan de fyra idealtyperna samverka. Prognoser kan göras för vissa av landskapets delsystem. Inte minst är förutsägelse en viktig del av att undersöka konsekvenserna av olika alternativa utvecklingar. Scenariotekniken kan användas för att diskutera alternativa framtider. Med utgångspunkt i scenarioteknikens framställning av alternativ kan planer eller visioner tecknas.

Planering på olika nivåer

Ett sätt att se på planering på olika nivåer är att se det som inriktat på att försöka besvara olika frågor. Figur 14:4 illustrerar detta synsätt från en högre mera strategisk nivå till en lokal nivå av konkreta projekt.

Figur 14:4. Fysisk planering på olika nivåer är inriktad på att svara på olika frågor, från de konkreta på projektnivån till mera allmänna på den strategiska och visionära nivån. På de högre nivåerna gäller planeringen strategiska ställningstaganden, t.ex. behov av infrastruktur, anspråk på mark för nationalparker osv. Frågorna gäller »om-vad-varför». Översiktsplaner visar markdisposition. På lägre nivåer blir planeringen allt mera konkret. Detaljplanerna svarar direkt på frågan var en bestämd aktivitet får eller inte får äga rum. Projekten slutligen utgör konkreta beskrivningar av genomförande – hur, när och av vem som projektet skall genomföras (bearbetat efter Lerman 2002).

Begreppet samhällsplanering har många definitioner (Hermelin 2005). Dels används det som en samlingsbeteckning på de olika former av planering som äger rum i samhället, framförallt i offentlig regi. Dels kan det ha en mera ambitiös innebörd för att beteckna någon form av helhetlig planering för att förverkliga överordnade mål som t.ex. social integration eller hållbar utveckling. Planering och förvaltning mot hållbarhet innebär att samtidigt försöka styra de ekonomiska, sociala och ekologiska faktorerna i landskapet. Det innebär att det krävs en kunskap om dessa tre hållbarhetsdimensioner i kombination med en kunskap om landskapets utveckling till dagens struktur och funktion. Denna typ av »samhällsplanering« innebär således mycket långt gående anspråk på att kontrollera landskapet i sin helhet.

Planering – projekt eller förhållningssätt till framtiden

Med hjälp av idealtyperna kan vi karaktärisera begreppet »planering«. Intentionen som skiljer ut »projekt« från andra förhållningssätt till framtiden är »genomförande«. Om enighet råder om både mål och medel, kunskapen om vilka alternativ som står till buds är god och planeringens ändamål är att konkret genomföra en avgränsad uppgift, har vi att göra med »projektering« eller »projektplanering«. Projektet kan vara att uppföra ett hus eller bygga en väg och planen en planritning som anger vad som skall göras, hur och i vilken ordningsföljd och kanske också av vem. Målet är konkret, avgränsat och lokaliserat.

Planering på olika administrativa och geografiska nivåer kan uppvisa drag av både projekt och vision. Planer kan ha olika förhållningssätt till hur genomförandet skall gå till och vem som skall förverkliga planen. En detaljplan som reglerar bebyggelse har många av projektets karaktärsdrag. Den skall forma verkligheten i huvudsaklig överensstämmelse med framtidsbilden, men planeraren behöver inte vara den aktör som genomför planen. Planer på högre nivåer har i större grad drag av vision. Naturvårdens nationalparksplan är en vision för hur den statliga naturvården vill se det framtida svenska mönstret av nationalparker.

När det gäller markanvändningsplanering kan vi grovt urskilja två typer av planer. För det första de bindande planerna där genomförandet skall ske i enlighet med planen. De juridiskt bindande kommunala detaljplanerna som lägger fast landskapsstrukturen när det gäller till exempel placering och typ av bostäder, sträckning av vägar osv., är det främsta exemplet. För det andra de indikativa planerna dvs. planer som uttrycker anspråk och intentioner hos någon aktör i landskapet.

Vi kan således förenklat urskilja två olika förhållningssätt till genomförande: »planering« och »projektering«. Planeringens mål är att ge ett mer eller mindre konkret beslutsunderlag för framtida handling. Projektering är att direkt styra framtida handling mot ett konkret mål. En skillnad

i syn på och förståelse av planering går igen i många sammanhang just inom miljöområdet. Tanken att planer på högre nivå är ett slags projektritningar för samhällsutvecklingen leder lätt till en tro att framtiden kommer att gestalta sig exakt så som planen visar. Om planerna i stället ses som ett försök att konkretisera förhållningssätt till en osäker framtid blir revidering av planen en naturlig del av arbetet och en plan mera av en process än en projektritning över framtiden. Planering för landskapet kan samverka med förvaltning så att erfarenheter återkopplas till revision av planeringen – detta är kärnan i »adaptiv planering och förvaltning«.

Planeringsteori

Avsikten med detta avsnitt är att ge en allmän men mycket elementär planeringsteoretisk introduktion. Vi har valt perspektiv och diskuterar frågeställningar som kan bidra till insikter om praktiska och teoretiska sidor hos planering för naturvård och friluftsliv. Vi ansluter oss till en av planeringsforskningens förgrundsgestalter, Sir Peter Hall, i påståendet att vad som behövs inte är någon allt överbryggande teori utan flera perspektiv eller vad han kallar teoretisk eklekticism, fritt lånande från olika skolor (Hall 1981). Denna hållningen kallas ibland för »triangulering«: insikt skapas genom att ett fenomen betraktas ur flera perspektiv.

Planeringsteori, som ett sammanhållet fundament för planering, finns inte. Det innebär inte att teoretiska perspektiv på planering skulle saknas eller vara oväsentliga. Skälen för att en enhetlig teoribildning saknas och för behovet av flera perspektiv är egentligen relativt enkla. Planering är en komplex praktik. Den sker i ett spänningsfält mellan flera olika regelverk: för fysisk planering (Plan- och bygglagen, PBL), miljö (Miljöbalken MB) samt en mängd sektorslagar, t.ex. infrastrukturlagar som Väglagen, Järnvägslagen m.fl. Vidare utövas planering av åtskilliga myndigheter med olika mål, professions- och förvaltningskulturer. Landskapet är hela tiden utsatt för ideologiska konflikter rörande former för ägande och inflytande. Landskapet är också en arena för konkreta intressekonflikter: landskapet är en arena för maktkamp, inte minst mellan det stora motsatsparet »bevarande – brukande« (Emmelin 1997a) och för lobbyism rörande nyttjandeformer (Falkemark 1999). Synen på landskapets nyttjande och förhållningssätt runt nyttjande kan förstås inom många olika perspektiv.

Det blir lättare att förstå och acceptera bristen på en samlad planeringsteori om man håller att antal elementära förhållanden i huvudet:

- planeringsbegreppets mångtydighet: termen »plan« används för att täcka många olika former av försök att kontrollera framtiden.
- planering som en mångformig praktik: planering för olika ändamål och i olika organisationer använder olika metoder.

- planering på olika administrativa nivåer är inte detsamma: en nationalparksplan för Sverige är en vision för en långsiktig utveckling. En skötselplan för en nationalpark skall styra förvaltningens dagliga arbete.
- planering i olika geografisk skala har inte samma mål och metoder: en plan för ett bostadsområde och en regional utvecklingsplan är visserligen båda »planer« men de har helt olika mål och metoder.
- villkoren för fysisk planering och verksamhetsplanering är olika, t.ex. med avseende på konsekvenser och effekter: Vägar och bebyggelse är långlivade strukturer i landskapet, en verksamhetsplan kan däremot i princip snabbt ändras om effekterna är negativa.

Detta innebär att man överger tanken på att planering skall vara en tillämpning av någon allmängiltig teori och i stället ser olika teoretiska perspektiv som ett sätt att skapa insikt i planeringens villkor.

EN LÄSANVISNING TILL RESTEN AV KAPITLET: Vi skall hantera problemet att ge en planeringsteoretisk introduktion och grund för styrning av landskapet på två sätt. Först gör vi en elementär överblick över vad som kan betecknas som de viktigaste planeringsteoriska positionerna. Därefter introducerar vi två tankemönster, paradigm, i styrningen av landskapet som bidrar till förståelsen av motsättningar mellan olika sätt att försöka styra landskapet – främst mellan naturvården och den fysiska planeringen. Resten av detta kapitel ägnas således åt ett antal teoretiska frågor. Avsikten är emellertid att detta skall underlätta förståelsen av friluftslivsplaneringens praktik, inte att meddela teoretiska resonemang som egenvärde. Därmed är också sagt att vi har en begränsad ambition när det gäller teoretiskt djup i framställningen. Eftersom planering och förvaltning går i varandra illustreras diskussionen med exempel från båda områdena. Det viktiga för oss är inte att försöka upprätthålla en åtskillnad, utan att illustrera viktiga begrepp med exempel hämtade från naturvård och friluftsliv. Den som inte känner behov av att följa med oss genom det tämligen snåriga landskap som planeringsteorin formar kan gå direkt på diskussionen av de två paradigmerna. Erfarenheter från undervisning och diskussioner med planerare och naturvårdare gör att vi emellertid rekommenderar läsaren att inte hoppa över den diskussionen.

En utflykt i planeringsteorins snåriga landskap

Mycket av det som betecknas som »planeringsteori« skulle mera adekvat kunna kallas »planeringsdoktrin« dvs. en lära om hur planering bör gå till, grundad på mer eller mindre normativa utgångspunkter, snarare än teori i en vetenskaplig mening. Modern planeringsdoktrin utvecklas efter två linjer: En »substansinriktad« och en »processinriktad«. Den plane-

ringsteoretiska litteraturen framstår ofta som abstrakt, för att inte säga esoterisk⁶ vilket kan dölja relevansen för myndigheter och organisationer som upplever att de sysslar med sakfrågor.

Planeringsteoretisk diskussion måste ta ställning till ett antal frågeställningar. För det första frågor om vem som planerar vad och för vem. Mera teoretiskt uttryckt: förhållandet mellan ett planerande subjekt och ett planerat objekt. För det andra i vilken grad planeringen utgår från att en verkligt annorlunda framtid går att tänka sig och att skapa. Detta är planeringens »utopism«. För det tredje måste det finnas ett ställningstagande till i vilken grad utvecklingen kan styras av mänskligt handlande. Detta är planeringens »voluntarism«. Vi kan med hänvisning till diskussionen om idealtyper för förhållningssättet till framtiden säga att utopismen och voluntarismen uttrycker om planeringen betraktar en tänkt framtid som ett projekt som kan och bör förverkligas. Om man tror att framtidens landskap formas av enbart ekologiska processer eller av överindividuella strukturer, t.ex. »marknaden«, är graden av voluntarism låg eller obefintlig, och planeringens möjlighet att styra följaktligen låg. »Prognosen« blir det rimliga sättet att förhålla sig till framtiden. För det fjärde måste all teori och doktrin för samhällsplanering innebära något slags ställningstagande till frågan om »allmänintresse« eller »samhällsintresse«. Fysisk planering avväger mellan enskilda och allmänna intressen. Frågan om vilka allmänna intressen som är sådana att de bör anses viktigare än enskilda, till exempel markägares rättigheter, är naturligtvis central för all styrning av landskapet. Motivet för att inrätta reservat, inskränka markägares rättigheter i strandzonen etc. är att ett allmänintresse anses väga tyngst. All miljö- och naturvårdsplanering utgår från att det finns starka allmänintressen som gör det befogat att ingripa med olika former av restriktioner – miljö kvalitetsnormer, reservat, strandskydd etc.⁷ Olika planeringsteoretiska positioner kan analyseras utifrån dessa fyra frågeställningar. Strömgren (2007) gör detta för de planeringsteoretiska huvudlinjerna i efterkrigsdebatten. Vi kommer att här mera osystematiskt referera till frågeställningarna i framställningen.

Utvecklingen av den planeringsteoretiska, huvudsakligen akademiska, debatten kan beskrivas på flera olika sätt. Det finns i mycket av debatten en föreställning om ett antal omvälvande förändringar, »paradigm-skiften« (Taylor 1998; Strömgren 2007). Fem olika doktriner eller paradigms anses ha efterträtt varandra. *Planering som fysisk design* dominerade under perioden efter andra världskriget, men har djupa rötter i stads-

---

6. Tillgänglig och begriplig endast för ett fåtal invigda.

7. För tydlighetens skull bör det kanske sägas att det i sammanhanget inte spelar någon roll om utgångspunkten för bevarande är för mänskligt bruk eller om man hänvisar till »naturens egenvärde« eller moraliska argument. Det kommer i så fall att röra sig om ett mycket starkt allmänintresse som ställs mot grupper eller individers egenintressen.

planeringen. Den första revolutionen är tanken om *planering som rationell beslutsprocess*. Ett rationalistiskt synsätt präglade planeringsdiskussionen till ungefär 1980-talet, men det är viktigt att förstå att detta fortfarande i stor grad är den grundläggande synen i svensk planerings- och miljölagstiftning. Rationalismen har dessutom på olika sätt modifierats i olika doktriner. *Planering som kommunikation* är ett samlingsnamn för en kritik mot rationalistisk planering som betonar kommunikation och medborgarinflytande. Till dessa tre kommer en svårfångad riktning av *postmodern planeringskritik* och en kritik av planeringen som utgår från ekonomisk teori och som i princip avvisar samhällsplanering – planering som libertarianism. Ytterligare en inriktning måste emellertid läggas till. Under senare år har en rörelse som pragmatiskt utgår från tanken att välja metoder och verktyg med utgångspunkt i en tämligen oteoretisk uppfattning om »vad som fungerar« – *evidensbaserad planering* (Faludi & Waterhout 2006; Davoudi 2006). Ett problem som noterats för svensk fysisk planering är att de teoretiska och akademiska diskussionerna i mycket liten grad påverkat den faktiska planeringens praktik och dess regelverk (Strömgren 2007).

Planering som fysisk design. Den moderna stadsplaneringen växte fram bl.a. som resultat av mer eller mindre okontrollerad stadstillväxt under 1800-talet. Industrialiseringen medförde en kraftig inflyttning till städerna. Industrier och bostäder blandades. Trångboddhet, fattigdom och usla sanitära förhållanden blev utmaningar för en bättre ordning. Inte minst städernas ytterområden växte helt oplanerat. Ofta var kvaliteten på bostäderna dålig och elementär infrastruktur saknades, man talade om »stadssjuka«. Den planeringsdebatt som växte fram var påtagligt ideologisk. Köpenhamn är här ett bra exempel: Tillväxten och spekulationsvågen i byggandet sågs som en frihet i kontrast mot kungamaktens planering, som under århundraden styrt stadsbyggandet med framförallt försvarstekniska utgångspunkter. De ideologiskt motiverade argumenten för behovet av planering för att rätta till de värsta missförhållandena möttes därför av lika ideologiskt betingad misstro (Nissen 1989).

Stadsplaneringens rötter ligger dels i det konkreta tekniska planeringsarbete som gjordes för att råda bot på »stadssjukan«, dels i de modeller för idealstäder som tecknades av olika utopister och av stadsplanerare, som Ebenezer Howard (»trädgårdsstaden«) och Le Corbusier (högghus i parkmiljö) (Hall 1996). Stadsplanering blev därmed en konkret teknisk verksamhet sammankopplad med en konstnärligt visionär ambition att teckna idealsamhällen.

Planerna beskriver ett i princip slutgiltigt tillstånd som skall uppnås. Den fysiska planen tillskrivs också stor kraft att forma hur människor lever och organiserar sin verksamhet. Detta är alltså i hög grad planering som idealtypen »projekt«. Men det är alltså inte enbart det enskilda bostadsområdet som ses som ett projekt, utan också stadsutveckling och

samhällsutveckling. Själva begreppet »samhällsplanering« utgår från de bakomliggande föreställningarna om att utan politikens hjälp med »vetenskap och konst« som utgångspunkt skapa goda samhällen. Planeraren är en opolitisk expert som både förmår att uppställa de rätta samhällsmålen och anvisa de effektiva medlen. Det handlar således om samhällsplanering som en form av arkitektur.⁸ Men också om en extrem form av rationalism: att planeraren tros ha full kontroll och att planering kan vara värderingsfri, en expertverksamhet. I diskussioner om »hållbar utveckling« kan man iakttä liknande tendenser till att vilja göra värdebaserade avvägningar till föremål för experters avgörande (Harrison 2000; Emmelin 2009)

Planering som rationell metod och beslutsprocess. Den rationalistiska planeringen växte fram under tiden efter andra världskriget, delvis parallellt med »planering som fysisk design«. Förenklat kan man säga att rationalistisk planering utvecklades som en reaktion mot planering som fysisk design, men också under inflytande av kunskaper och teorier från andra former av planering än fysisk bebyggelseplanering. Rationalistisk planering handlar i grunden inte om bebyggelseplanering utan gör anspråk på att vara en teori för hur goda beslut för samhället som helhet fattas. Det innebär att den bygger på en föreställning om att det finns ett allmänintresse, något kollektivt gott som bör stå över enskilda intressen. I sin renodlade form innebär planering som rationell beslutsprocess i korthet att:

- mål ställs upp
- kunskap om planobjektet samlas in
- alternativa vägar att nå målen formuleras
- konsekvenserna av alternativen analyseras
- det alternativ som bäst uppfyller målen väljs

Ett viktigt drag är analysen av alternativ. Planeringen skall framställa olika alternativa sätt att uppnå samhällsmålen, och jämförelse av alternativ är ett centralt element i beslutsprocessen. Hur och med vilka kriterier jämförelsen skall göras och vem som skall ta besluten är en av skiljelinjerna mellan olika grenar av rationalistisk planering. På den ena sidan finns en betoning av experter och expertmodeller, till exempel samhällsekonomisk analys. På den andra sidan finns en uppdelning mellan planering och politik. Politiken och politikerna förutsätts ställa upp målen och därmed också ange kriterier för jämförelse. I sin mest renodlade form förutsätts experternas arbete därefter vara värderingsfritt. Detta har på många grunder kritiserats, och både modifikationer av rationalism och alternativa positioner utgår från både detta och från problemen med osäkerhet.

---

8. Termer och metaforer utifrån denna syn är talande: »samhällsbyggande« men också »folkhem«. Man talar om »arkitekten bakom...« allt från stadsdelar till projekt som EU och FN.

Modellen förutsätter nämligen i sin idealform fullständig kunskap och överblick över planeringsobjektet.

Den rationalistiska modellen är starkt beroende av säker kunskap. Det innebär att en av den empiriska kritikens viktigaste punkter gäller osäkerhet i kunskap: prognoser över komplexa system är svåra eller saknar mening, osäkerhet råder om omvärldens utveckling, osäkerheten om framtida värderingar är fundamental osv.

Sammantaget innebär detta att också den rationalistiska planeringen tar sin inspiration från »projektering«. Mycket av planeringsarbetet går ut på att på olika sätt reducera osäkerhet: att konkretisera mål, undersöka alternativ och deras konsekvenser på ett uttömmande sätt, ta fram fullständigt kunskapsunderlag. Friluftslivsplanering så som den vuxit fram internationellt har starka drag av rationalistisk planering. Utgångspunkten för den dominerande modellen – utvecklad av Ajzen & Fishbein (1980) – för att förklara hur människor söker upplevelse i friluftsliv och får tillfredsställelse har starka rationalistiska drag. Kopplingen till en naturvetenskapligt dominerad naturvårdsplanering är också av betydelse. Miljövården och den fysiska planeringen är i flera avseenden så väsensskilda att det är rimligt att tala om två olika paradigmer – se nedan. Miljövårdens paradigm är starkt påverkat av rationalism. Naturvårdens »åtgärdskedja« (se kapitel 18) är en påtagligt rationalistisk planeringsmodell. Inte minst tekniker och naturvetare har ofta en underliggande rationalistisk tankefigur: om målen formuleras klart och entydigt så finns det en »korrekt« lösning på problemen, till exempel något som kan benämnas »miljömåsigst bäst«. Den ekonomiska analys som betecknas »kostnads/nyttokalkyl« utgår från att allt kan tillskrivas ett värde och det »samhällsekoniskt bästa« alternativet räknas fram. Miljökonsekvensbedömning har en rationalistisk utgångspunkt: Att god kunskap, ordentlig genomgång av alternativa handlingsmöjligheter, analys av konsekvenserna av olika åtgärder, tydliga kriterier för beslut osv. är principiellt önskvärt är väl i och för sig ganska okontroversiellt var för sig. Sammantaget innebär de emellertid möjligen ett övermäktigt krav på planeringen. Men även för den som bekänner sig till rationalistiska principer kan det därför finnas anledning att också känna till kritiken mot dem.

Kritiken mot rationalismen består i grunden dels av olika modifikationer av rationalism, »begränsad rationalism« (»bounded rationalism«), dels en mera fundamental kritik av de teoretiska eller praktiska utgångspunkterna. Rationalistisk planering innehåller således egentligen många riktningar. Khakees »teoretiska positioner« speglar detta förhållande: inkrementalism (se nedan), advokatplanering, implementationsinriktad planering och strategisk planering är alla i varierande grad former av planering som rationell metod. Ett problem är, som påpekats, att kritiken ofta utgår från en karikatyr av den kritiserade formen. Kritikerna av den rationalistiska

modellen tenderar dessutom att klumpa samman denna med »planering som fysisk design«.

Kritiken mot den rationalistiska modellen ligger egentligen på tre principiella plan. För det första ett *empiriskt*: kan man visa att planering och beslutsfattande faktiskt sker enligt modellen? När forskning och erfarenhet visar att så ofta inte är fallet finns det anledning att fundera över om modellen är *teoretiskt* möjlig eller rimlig. En viktig kritik är emellertid också om rationalistisk planering är *önskvärd*, dvs. en normativ kritik. Ett problem i den planeringsteoretiska litteraturen som kommer fram i kritiken av rationalistisk planering är att det ofta är oklart vilken form av planering som diskussionen rör, svepande generaliseringar görs från speciella fall och situationer.

Den teoretiskt grundade kritiken av rationalistisk planering skjuter in sig på flera aspekter. Att ha tillräckligt god kunskap om komplexa situationer och över lång tid ses som omöjligt också i princip. Att framställa »alla« alternativ och undersöka deras konsekvenser ses som omöjligt men också beslutsteoretiskt onödigt. Den normativa kritiken skjuter in sig på flera olika frågor. Rationalistisk planering kritiseras för att vara »top-down« och expertinriktad. Därmed utelämnar den de som berörs av planeringen. Vi skall här kort beröra några teoretiska positioner som är besläktade med planering som rationell metod innan vi går in på de mera fundamentala alternativen.

I en klassisk artikel kritiserade Lindblom (1959) den rationalistiska planeringens verklighetsuppfattning. Enligt Lindblom liknar den praktiska planering som sker i verksamheter och myndigheter knappast den rationalistiska idealbilden: målen är flera, ofta oklara och kanske också motstridiga eller svårförenliga. Kunskapen är otillräcklig och ojämn, osäkerheten om omvärldens utveckling fundamental. Överblicken över alternativ och deras konsekvenser blir starkt begränsad. Organisations-teori har också tydligt visat hur olika organisationer och professioner ser vissa problem tydligare än andra och har givna lösningar som man föredrar. I litteraturen har »muddling through« liknats vid en person som skall ta sig över ett kärr: man hoppar från tuva till tuva, prövar sig fram, retirerar kanske om det inte bär; någon långsiktig plan kan inte ställas upp eftersom kunskapen om det som ligger längre fram är osäker. »Muddling through« betonar att antalet alternativ och möjliga beslut i praktiken ofta är starkt begränsat. Speciellt gäller detta i politiskt, demokratiskt beslutsfattande där politisk konsensus är viktig för att uppnå beslut. Denna teoretiska position betecknas som »inkrementalism«.

»Advokatplanering« (eng »advocacy planning« dvs. planering som företräder eller förespråkar) riktar kritisk fokus på föreställningen om att det verkligen skulle finnas ett entydigt allmänintresse. Samhället kännetecknas i stället enligt företrädarna för denna position av en mångfald värderingar och intressen. De resursstarka har möjlighet att påverka plane-

ringen. Planerarens roll är att försvara de resurssvagas eller frånvarandes intressen. Planeringen sätter fokus på att någon värderingsfri planering, som de mera extrema rationalisterna förespråkat, inte kan förekomma. Naturvårdens planering har utgjort en form av advokatplanering, men en form där experter talar för naturen som svag part i planeringen. Naturvårdens planering har länge präglats av en rationalistisk tro på den värderingsfria experten (Emmelin 1983b, 1997). Inom den gren av naturvården som sysslar med restaurering har denna myt omhulats men på senare tid också ifrågasatts (Hagen et al. 2002; Hildebrand et al. 2005).

Strategisk planering växer fram ur erfarenheterna av att osäkerhet av olika slag skapar svårighet att genomföra rationalistisk planering. Prognoser om utvecklingen, ofta baserade på enkla framskrivningar av trender, gav för dålig vägledning om framtiden för att utforma olika konkreta alternativ och för att välja det bästa alternativet. »Strategisk« innebär i planeringslitteraturen ofta helt enkelt planering på högre administrativa nivåer och i större geografiska enheter, dvs. en mera översiktlig och generell planering. Naturvårdens planer på regional nivå liksom t.ex. »nationalparksplanen« är i denna mening strategiska dokument. De uttrycker naturvårdens önskemål och prioriteringar. Men när ett förslag till nationalpark som t.ex. i fallet Södra Jämtlandsfjällen möter starkt motstånd har man, efter att i samarbete med kommunerna försökt göra planer, gått vidare utan att försöka genomdriva just det förslaget. Termen strategisk planering används emellertid också för att täcka en mängd andra former av planering av mera operativ karaktär, framförallt planering som direkt är kopplad till förvaltning i offentlig sektor och ren verksamhetsplanering inom industri och företag.

Generativ planering, syftar till att överbrygga gapet mellan planerarens professionella utgångspunkter och allmänhetens kunskaper och önskemål. Utgångspunkten är planering för småskaliga samhällen där det finns god möjlighet till interaktion mellan olika intressen. Modellen bygger på en kommunikativ tanke: olika intressen skall samarbeta, lära av varandra och respektera varandras ståndpunkter. En planering som styrs av lokala intressen kan komma i konflikt med regionala eller nationella intressen. Planerarens roll är både att vara »processledare« och att kunna svara för ett bredare perspektiv. Friedman, som är den internationellt mest kände företrädaren för generativ planering, betecknar sin modell av hur professionell kunskap och övergripande intressen skall förenas med lekmannakunskap och lokala intressen för »transaktiv planering« (Friedman 1973). Det innebär att han ser planering som en förhandling där parter utbyter kunskaper och ståndpunkter. Den generativa planeringen och Friedmans transaktionsmodell har bl.a. inspirerat utvecklingen mot att låta intressegrupper medverka i utformningen av zonerings och toleransgränser i de amerikanska planeringsmodellerna ROS & LAC (Stankey et al. 1999) – se också kapitel 15. Förarbetet för Fulufjällets

nationalpark, där lokalbefolkningens intressen speciellt uppmärksammades i planeringen för parkens »omland«, är ett exempel på en generativ planering (Fredman et al. 2005). Processen var i reell mening »transaktiv«: lokal förståelse för naturvårdens krav utväxlades mot satsningar på lokal utveckling.

Förhandlingsplanering innebär en samverkan mellan offentliga myndigheter och marknadens aktörer. Privata exploatörer förhandlar om mark, infrastruktur osv. för att genomdriva projekt av intresse. Exempel på projekt som är exponenter för förhandlingsplanering är Globen och Hammarby Sjöstad i Stockholm (Tonell 2005). Förhandlingsplanering utmärks av tre saker. Det föreligger ett strategiskt beroende mellan aktörerna. Förhandlingarna gäller verksamheter som styrs av lagar och regler men där parterna undviker formella kanaler för beslutsfattande (Cars 1992). Kritikerna av denna typ av planering pekar på brister i demokratiskt inflytande, kanske speciellt lokalt inflytande. Förespråkarna pekar framförallt på formen som en effektiv metod att möta nya utmaningar och att genomföra de konkreta projekten utan mycket långa väntetider. Förhandlingsplanering är naturligtvis oklart avgränsat mot ren lobbyism (Falkemark 1999).

Kommunikativ planering är en samlingsbeteckning för ett mera fundamentalt ifrågasättande av den rationalistiska planeringen. Framväxten beskrivs ofta som ett mer eller mindre totalt paradigmskifte bort från den rationella modellen och mot en planering som bygger på att parterna strävar mot samförstånd; konsensus baserad på kommunikation. Gemensamt för olika riktningar är betoningen av planering som en politisk process snarare än en expertstyrd process. Den kommunikativa planeringen betonas, efter den tyske filosofen Habermas, idealet att äkta kommunikativa processer måste vara fria från maktutövning; det är enbart argumentets styrka inte aktörernas position eller makt som skall vara avgörande. En omfattande och ofta synnerligen svår genomtränglig teoretisk litteratur har vuxit upp ur Habermas teorier (se t.ex. Sager 1994; Almendinger & Tewdwr-Jones 2002). Som Strömgren (2007) påpekat har denna akademiska debatt haft mycket liten inverkan på svensk planeringspolicy och lagstiftning. Den kommunikativa planeringen har kritiserats just för att bortse från de reella maktförhållanden som gör den ideala kommunikationen svår (Flyvbjerg & Richardson 2002). Man kan konstatera att den kommunikativa planeringen framförallt framstår som en planering för sociala förhållanden där inslaget av stora långsiktiga och irreversibla ingrepp är begränsat eftersom den ger stort utrymme och makt åt de närvarande aktörerna. Frågor om kommunikativ planering inom styrningen av mark och miljö återkommer nedan i diskussionen av två paradig.

Den post-moderna kritiken ifrågasätter i grunden det meningsfulla och möjliga i att planera. Planering som libertarianism utgår från att mark-

nadens logik kan utgöra utvecklingens teoretiska bas och ifrågasätter i varierande grad möjligheten till planering. Vi skall här inte närmare redogöra för dessa akademiska planeringsteoretiska diskussioner. Deras relevans är begränsad för den typ av relativt handfast fysisk planering och projektplanering som vi här sysslar med. Diskussionerna handlar på ett filosofiskt plan i stor grad om möjligheten till en mera överordnad samhällsstyrning. De tenderar också att angripa planerares överdrivna tilltro till att genom den fysiska utformningen av landskapet också styra mänsklig verksamhet och utveckling i landskapet – något som på ett elementärt sätt understryks av figur 14:2.

Evidensbaserad planering växer fram som resultat delvis av kritiken mot politiska ideologier som bas för samhällsförändring. EUs »charter« kräver att planering och policy vilar på »bästa vetenskapliga bevisning/underlag«. Misstron mot ideologi och planeringsteori tar sig bland annat uttryck i en stark betoning av utvärdering för att ta reda på »vad som fungerar«. Det kan vara svårt att urskilja om detta innebär vetenskaplig utvärdering eller mera en tilltro till professionell erfarenhet. Vilken betydelse rörelsen kommer att få är svårt att uttala sig om. På den ena sidan framstår den som rationalistisk i betoningen av kunskapsunderlag och systematiska processer. På den andra sidan tycks den ha tagit intryck av kritiken mot planering generellt. Också teoribildning om »lärande system« är viktig för den evidensbaserade planeringen. Utvärdering av planeringens processer och resultat skall leda till ökad kunskap och därmed successivt förbättrade resultat (Faludi & Waterhout 2006). Det innebär också en stark tro på att forskning kan ge underlag för planering (Davoudi 2006).

Man skulle kunna se »evidensbaserad planering« som en form av »adaptiv förvaltning« även om landskapsplanering, naturresursplanering och naturvård inte används som exempel i den planeringsteoretiska diskussionen. Skillnaden mellan »adaptiv planering och förvaltning« och »evidensbaserad planering« är kanske framförallt att naturförvaltningen försöker använda och utveckla ekologisk teori som underlag för förklaring och återkoppling. Kritiken mot evidensbaserad planering för att vara teorilös blir därför missvisande beträffande naturförvaltning. Evidensbaserad planering tycks dessutom i naturvårdslitteraturen ha uppstått fristående från den planeringsteoretiska litteraturen inspirerad av begreppet inom medicinsk vetenskap (Pullin & Knight 2003). Grundfilosofin i den planering och förvaltning för »resiliens« – »adaptive environmental assessment and management« som utvecklats framförallt av den kanadensiske ekologen C S Holling – är en form av evidensbaserad planering där naturförvaltning ses som praktiska försök (Gunderson & Holling 2002; Walters 1986).

Två paradig i styrningen av landskapet

Styrning av mark och miljö grundas samtidigt på två olika tankemönster och styrfilosofier och vi skall därför beskriva dessa något. Vi sätter arbetsnamnen »Miljö« och »Plan« på de två. Vi skall skärskåda de två mönstren ur flera synvinklar för att avslutningsvis sammanfatta dem i en figur (Emmelin & Lerman 2006).

Utgångspunkten för »miljöparadigmet« är ett naturvetenskapligt förhållningssätt till beslut om miljön. Tanken att det på vetenskaplig grund går att avgöra vad som är »hälsosamt«, »vad naturen tål« eller är »naturligt« är central. Ett beslut är gott och legitimt om det vilar på bästa möjliga vetenskapliga bedömning. Expertkunskap och central överblick över ett kunskapsområde är avgörande för »korrekta« beslut. Miljön som en kollektiv nytthet men också naturens egenvärde utgör fundamentala utgångspunkter. Målrationalitet präglar tankesättet.

»Plan«-tanken är att styrning av förändring av mark- och miljö skall vila på avvägningar mellan olika legitima men inte nödvändigtvis förenliga intressen. Ett beslut är gott och legitimt om det uppnåts i en process där intressena fått komma till tals och avvägningen ytterst vilar på en representativ demokratisk församlings beslut. Lagstiftningen har inte minst försvaret av den enskilde markägarens intresse gentemot det allmänna som en viktig grund. Processrationalitet är styrande för svensk planeringsideologi så som den utformats i plan- och bygglagen men andra former av avvägningar kan vara aktuella – som visas av den planeringsteoretiska genomgången ovan.

Grovt kan man säga att dessa två tankemönster eller styrfilosofier präglar Miljöbalken respektive Plan- och bygglagen. Vi vill emellertid inledningsvis frigöra oss från dessa två lagkomplex för att renodlat kunna skärskåda de två mönstren. Lagstiftning försöker i verkligheten ofta att förena mer eller mindre svårförenliga angreppssätt: effektivitet med rättssäkerhet och bred förankring; demokratiskt beslutsfattande med expertavgörande osv.

Det är två olika paradig som vi här beskriver. Begreppet paradigm är adekvat eftersom det rör sig om tankemönster som går igen i lagstiftning, utbildning, professionskultur osv. Om man så vill skulle man kunna tala om två diskurser: miljödiskursen och planeringsdiskursen. Redan den kortfattade karaktäristiken ovan gör det uppenbart att de två paradigmen kommer att medföra olika förhållningssätt till planering för friluftsliv i spänningsfältet mellan naturvårdens bevarande och turismens näringsutveckling. Hur makt skall fördelas mellan organ i samhället, vilken vikt olika nivåer skall ges, hur expertkunskap skall vägas mot lokalt självbestämmande, relationen mellan tjänstemän och politiker osv. kommer att se olika ut ur de olika perspektiven.

En väsentlig poäng för oss är att visa att även om det rör sig om två olika och delvis svårförenliga styrfilosofier, så är båda nödvändiga,

legitima och funktionella. Att hantera målkonflikter och motsättningar i regelverket för styrningen av markanvändning och miljö kan innebära mer än enkel samordning av lagstiftning eller att någon lagstiftning överordnas. Vilken hänsyn skall kommunen ta till regionala och nationella intressen och vilket ansvar skall ligga på högre organ? Inom naturvården finns alltid spänningen mellan vetenskaplig naturvård på nationell och global nivå och lokalsamhällenas intresse av att själva råda över naturresurserna liksom mellan vetenskapliga bedömningar och politiska. Miljöfrågorna aktualiserar gränserna för kommunalt självbestämmande och därmed för kommunalt ansvar för naturvård och friluftsliv med utgångspunkt i den lokala befolkningens rekreation och kommunens önskemål om att utveckla kommersiellt livskraftig turism. Det är viktigt att komma ihåg att dessa målkonflikter inte bara finns mellan naturvård och exploatering utan också som interna målkonflikter inom miljövården. Utbyggnad av avfallsanläggningar och fjärrvärmeverk, som är viktigt för energisystemen stoppas idag inte sällan av lokala grupper med lokal naturhänsyn som argument. Försiktighetsprincipen tillämpad på lokal nivå medför lätt att förändringar som är önskvärda i en större skala, till exempel regionalt, inte kan genomföras. Aktuella exempel är allt från slutförvaring av kärnbränsle till beslut om deponier och avfallsförbränning. Planeringens dilemma och underläge i förhållande till miljövården är just detta att det bestående, särskilt på lokal nivå, har förespråkare. I planerarjargong betecknas detta fenomen ofta NIMBY (Not In My Back Yard).

Miljöparadigmet

Utgångspunkten för miljöparadigmet är i grunden ett bevarande av miljöförhållanden. Den underliggande tankefiguren att det finns naturliga tillstånd som är önskvärda och hälsosamma innebär att »naturliga tillstånd« är eftersträfvansvärda vare sig det gäller landskapets fauna och flora och estetiska värden eller påverkan genom utsläpp eller ingrepp. Bevarande eller restaurering av naturliga tillstånd gäller då inte enbart i landskapet utan också med avseende på till exempel stadsluftens innehåll, klimatets naturliga variationer osv. Huruvida bevarande ses som ett egenvärde, eller som ett medel för att uppnå önskvärda förhållanden varierar: miljövården har ett ofta oklart förhållande till frågan om naturens egenvärde kontra naturen som nytthet för människan. I lagstiftningen är det dock de naturliga tillståndens funktion som kollektiv nytthet för att säkra hälsa och välbefinnande som dominerar över tanken på naturens egenvärde. Retoriskt bekräftas naturens egenvärde visserligen i miljöbalkens portal liksom i Regeringens skrivelse om den nya naturvårdspolitiken (2002). En viktig fråga blir då vilken grad av påverkan på naturliga tillstånd som är acceptabel för miljö, hälsa, säkerhet osv. Detta har i miljöparadigmet i stor grad setts som en vetenskaplig fråga,

en fråga för experter och expertkunskap, medan innehållet av värdering i sådana frågor ofta tonats ned. Att vetenskaplig och dessutom ofta omstridd och osäker kunskap ligger till grund för bedömning av giftighet, för beräkning av spridning av föroreningar, för avancerade modeller för klimatpåverkan av koldioxidutsläpp eller påverkan på skogstillväxt av försurande ämnen osv. tenderar att skymma de ingående värderingsfrågorna. Att kunskap och slutsatser ofta är osäkra och omstridda medför en stark fokusering på kunskapsfrågorna (Rolf 2006). Det uppstår ofta strid också i de politiska organen om verklighetsbeskrivningen i stället för om hur man skall förhålla sig till osäker och fragmenterad kunskap om miljöproblemen.

Det blir en naturlig följd av miljöparadigmets tankemönster och tankefigurer att central expertkunskap kommer att ses som avgörande för möjligheten att bevara eller forma en god och hälsosam miljö. Med normer för tillståndet i miljön, riktvärden för utsläpp, generella föreskrifter för verksamheter, villkor för påverkan osv. försöker man definiera det handlingsutrymme inom vilket planering bör få operera. Den vetenskapliga kunskapens sektorisering medför att miljöfrågorna i praktiken delas upp i många områden. Oavsett tal om helhetssyn och »hållbar utveckling« är miljöfrågorna i praktiken oftast starkt uppdelade. Separata direktiv, regelverk, åtgärdsprogram osv. förefaller dessutom, bl.a. som en funktion av EU, öka denna sektorisering. Miljöbalkens gemensamma ram synes inte förmå hålla emot denna utveckling.

Genom fokus på vetenskaplig, universell kunskap och genom behovet av standarder och referensnivåer för önskvärda tillstånd, som påpekats ovan, blir miljöparadigmet centralistiskt, top-down. En betoning av »uppifrånstyrning« ligger närmast som en självklarhet i paradigmet. Vetenskaplig kunskap och central överblick är förutsättningar för miljökvalitetsnormer, gränsvärden osv. liksom värdering av vilken natur som i ett internationellt och nationellt perspektiv är hotad, bedömning av hur stora stammar av rovdjur som behövs för att de skall vara livskraftiga osv. Förståelsen för lokalt motstånd har därför historiskt sett varit liten inom naturvården. En omsvängning verkar i viss grad ske bl.a. inom svenskt nationalparksarbete där lokalt förankringsarbete medförde att den första nationalparken i fjällkedjan på flera decennier kunde etableras i Fulufjället medan såväl Kirunafjällens som Södra Jämtlandsfjällens nationalparker havererade (Sandell 2005). Å andra sidan kan man se hanteringen av såväl Natura 2000 som vattendirektivet som ett stärkande av den vetenskapliga, centralistiska sidan av miljövården. Vi kan speciellt i Natura 2000 se en påtaglig risk för att motsättningarna mellan central naturvård och kommunal planering kan skärpas på ett icke önskvärt och icke avsett sätt (Emmelin & Lerman 2004, 2006).

Plan-paradigmet

Planeringen har sitt ursprung i det reglerade stadsbyggandet vars mål är att tekniskt och juridiskt reglera förhållandet mellan olika urbana funktioner, organisera samfärdsl, kommers och offentligt liv, skapa brandsäkerhet och hygieniska förhållanden, forma stadsmiljöerna till uttryck för makt och kontroll. Professionellt knyts planering till arkitektur. I Sverige är detta tydligare än i många andra europeiska länder, där stadsbyggande och arkitektur hör till arkitektprofessionen medan planering i stort, t.ex. kommunal översiktlig planering, regional utvecklingsplanering etc. är en separat profession med mera tydlig tyngdpunkt i ekonomi och samhällsvetenskap. Den gestaltande traditionen medför en planeringssyn som ligger nära idealtypen »projekt«.

Två väsentliga komponenter i fysisk planering är intresseavvägning och politiskt beslutsfattande. Att mål sätts upp av politiker är en del i rationalistisk planering. Den fysiska planeringen är emellertid modifierad av kommunikativa ideal i så måtto att lagstiftningen innehåller moment av medborgardialog och medverkan – se kapitel 16. Att avvägningar slutgiltigt görs politiskt innebär också en betoning av kommunikation och konsensus, både som utgångspunkt och som mål för planering och beslutsfattande. Att besluten fattas lokalt och på bas av konsensus ger en annan form av legitimitet än den rationella vetenskapliga. Att besluten fattas lokalt innebär också en form av »bottom-up« jämfört med utgångspunkterna i »miljöparadigmet«. Därmed är inte sagt att planeringen har ett »bottom-up« perspektiv sett ur gräsrotssynpunkt. Top-down och bottom up är relativa begrepp, beroende av betraktarens position!

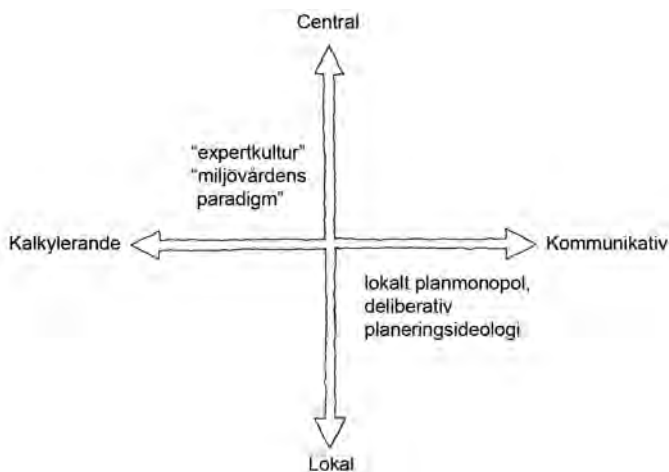
Paradigmdiskussionen sammanfattad i en figur

De två paradigmen kan karaktäriseras med hjälp av två dimensioner. Den ena dimensionen beskriver grunden för hur legitima beslut skall förankras. Ett beslut är i miljöparadigmet »rätt« om det grundas på god vetenskaplig kunskap framtagen genom rationella processer och i görligaste mån kvantifierat. En sådan grund för beslut betecknas som »kalkylerande rationalitet«. Beräkningar av utsläpp, modeller för spridning och modeller för hur befolkningen påverkas ger underlag för kvantitativa villkor för utsläpp eller normer för högsta acceptabla halter i omgivningen. Också frågor som kan förefalla lokala, t.ex. värnande av landskapets kvaliteter, biologisk mångfald osv. har i miljöparadigmet sin grund i central överblick. Den kalkylerande rationaliteten tar sig uttryck i att värden rangordnas: arter är sällsynta, hotade, värdefulla osv. i en geografisk skala från globalt till lokalt. På denna skala har den globalt utrotningshotade maskarten högre värden än ett lokalt bestånd av liljekonvalj, som ortens befolkning njuter av under våren. Den kalkylerande rationalitetens yttersta uttryck är när »det rätta beslutet« räknas fram även i värderingsfrågor: kostnadsnyttokalkyler över vilken grad av sjukdom eller död som är samhällsekonomiskt

»rätt«. Motpolen på denna skala är den kommunikativa rationaliteten. Ett beslut är »rätt« om det uppnås genom kommunikation. Beslutets »sanningsvärde« är mindre väsentligt än det faktum att det framkommit genom att alla fått säga sitt och tagits i någon form av demokratisk process. »Konsensus« blir viktigare än »vetenskapligt korrekt«. Kommunikationen har i planeringen ofta formen av ordnad debatt eller överläggning mellan olika parter och vissa planeringsteoretiker föredrar därför termen »deliberativ planering« snarare än »kommunikativ« (Lidskog & Elander 2007). Begreppet bör inte förväxlas med »förhandlingsplanering« – se ovan – som ju innebär att planeringen undandras den breda och öppna debatten, »deliberation«.

Den första dimensionen spänns således upp av polerna kalkylerande respektive kommunikativ rationalitet. Den andra dimensionen utgörs av polerna centralt – lokalt. Det är av flera skäl rimligt att se de två paradigmerna i dimensionen centralt – lokalt. Skall beslut fattas på grund av överblick eller närhet? Vet den som står närmast bäst eller är det den som har distans och överblick som bäst förmår avgöra frågor? Är målkonflikter till sin natur lokala eller är de uttryck för mera övergripande frågor? Hur styrningen av markanvändning och miljö sker påverkas i hög grad av var i denna dimension som makt och ansvar fördelas. Dessa två dimensioner kan kombineras i en fyrfältsfigur. De två paradigmerna kommer att återfinnas i sin renodlade form i två diametralt motsatta kvadranter.

Figur 14:5. Två dimensioner som sammanlagda definierar de två paradigmerna »miljö» och »plan«. Vår diskussion gäller i huvudsak spänningen längs diagonalen. Vi har emellertid också markerat förekomsten av den lokala spänningen mellan expertkulturen och det politiska beslutsfattandet.

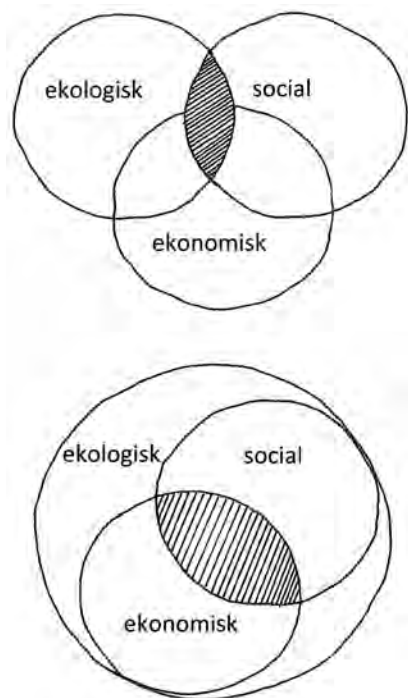

Figuren kan användas för att analysera spänningen mellan miljöförvaltning och lokal planering. Den visar sig ge insikter i så vitt skilda processer i landskapet som planering för utbyggnaden av 3G-systemet för mobiltelefoni (Larsson 2008), utbyggnaden av vindkraft (Larsson & Emmelin 2009) eller naturvårdens planering och spänningen med den kommunala planeringen (Emmelin 2009) liksom till exempel styrning av miljön med normer och gränsvärden (Emmelin & Lerman 2008).

»Hållbar utveckling« – ett mångtydigt begrepp

Avslutningsvis skall vi återvända till begreppet »hållbar utveckling«. Vi pekade i inledningen till boken på att »hållbarhet« har två viktiga egenskaper: det är ett negativt definierat och politiskt begrepp. Det är i grunden negativt definierat, dvs. vi kan beskriva och förstå det ohållbara. Att en fortgående global uppvärmning leder till allt mer ohållbara förhållanden för både mänskliga samhällen och många ekosystem som vi idag känner och värderar dem är uppenbart. Vilken nivå av förändring som är acceptabel är däremot en fråga om riskbedömning, fördelning av risk och bördor mellan nuvarande och kommande generationer, om tilltro eller skepsis inför framtida tekniska lösningar på till exempel energiförsörjningen. Definitionsmässigt är det en politisk fråga också därför att det handlar om fördelning av samhällets åtgärder och resurser. Förhållandet mellan vetenskap och politik är däremot varken enkelt eller entydigt. Paradigmdiskussionen kan ge en insikt i detta. För »miljöparadigmet« är vetenskaplig kunskap en viktig bas för legitima beslut. Miljönormer och miljömål ger uttryck för detta: det gäller att fastställa vad »naturen tål«. Den bild av hållbarhet som ligger i paradigmet innebär att den ekologiska eller miljömässiga hållbarheten i hög grad skall vila på vetenskaplig grund och sätta ramarna för avvägningar om ekonomisk och social utveckling. »Planparadigmet« betonar deliberationen som grund för avvägning mellan hållbarhetens tre ben. Vi får därför två ganska olika synsätt, som illustreras i figur 14:6. Att också andra synsätt förekommer är uppenbart: ett »ekonomistiskt« synsätt är att ekonomin sätter ramarna för miljöhänsyn och sociala välfärd; oavsett all retorik är det också detta synsätt som i mycket präglar samhället.

Figur 14:6. Två skilda sätt att se på »hållbar utveckling« relaterade till de två paradigmerna. Naturen som gränssättande (nedan) ger en annan bild av hållbarhet än tanken att hållbarheten är en avvägning mellan ekologisk, social och ekonomisk utveckling (ovan).

FYRA FRAMTIDSBILDER: SMÅ FÖRÄNDRINGAR AV FÖRUTSÄTTNINGARNA – STORA FÖRÄNDRINGAR I LANDSKAPET

Landskapet formas av ett komplext samspel av faktorer där planering bara är en av många. Modellen för landskapsutveckling i figur 14:2 kan illustreras med en serie av fyra bilder av samma landskapavsnitt i Hössjö i Västerbotten. Serien visar att föreställningarna om en framtida landskapsbild blir helt olika beroende på vilka faktorer som betonas för landskapets framtid. Utgångspunkten för bilderna är hur jord- och skogspolitiken på 1980-talet kunde tänkas förändra landskapet.

Fig. a: Landskap i förfall

Bilden visar en enkel framskrivning av den utveckling landskapet var inne i: igenväxning och förfall av de gårdar som inte aktivt brukades. Detta är ideal-typen »prognos» i sin enklaste form, dvs. en ren framskrivning av trender utan hänsyn till faktorer som skulle kunna ändra eller bromsa trenderna. De bäck-raviner och fältkanter som inte längre betades och slogs skulle växa igen först, framförallt med björk och viden.

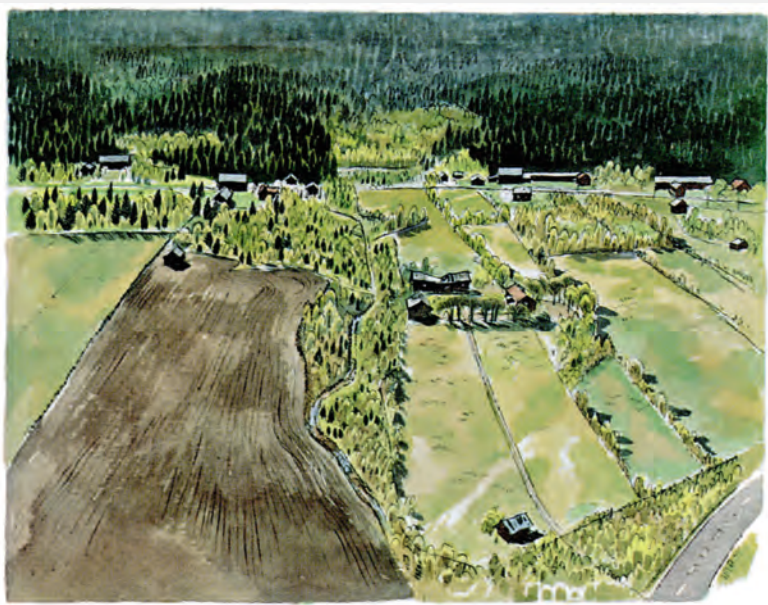
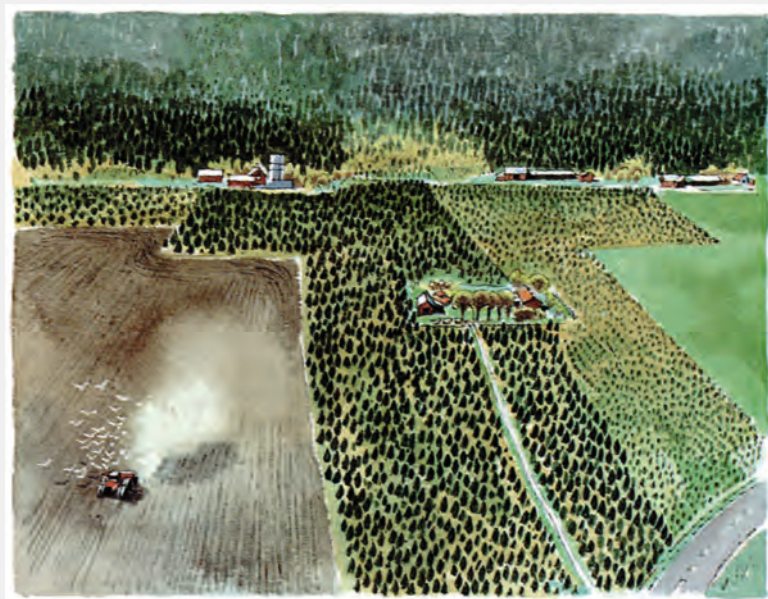

Fig. b: Hårt rationaliserat landskap

Lagstiftningen vid 80-talets början föreskrev att jordbruksmark som inte aktivt utnyttjades skulle omföras till skog, och granplantering var därför den »normala» framtida markanvändningen på dåligt utnyttjad åkermark. Samtidigt föreskrev lagstiftningen att den åkermark som skulle brukas skulle sammanföras i större, rationella enheter. Processen betecknades som »koncentrerad rationalisering». Bilden visar den »vision» som lagstiftningen innehöll: ett virtuellt landskap styrt av två dominerande faktorer.

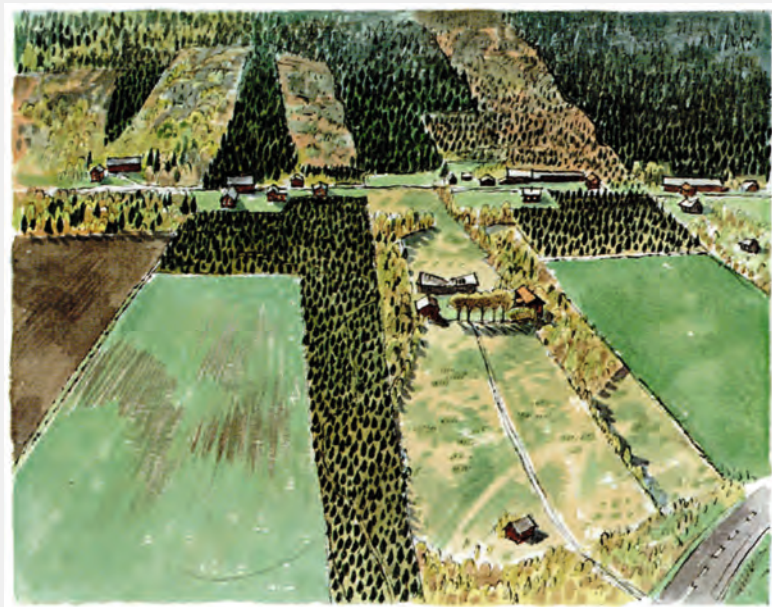

Fig. c: Blandad utveckling

Mönstret av ägande ligger som en underliggande förutsättning för landskapsutvecklingen: en immanent bild i landskapet. Den koncentrerade rationaliseringen bortsåg i hög grad från den begränsning som ägandet lägger på möjligheten att omvandla landskapet. Här har landskapsutvecklingen modifierats med det existerande ägomönstret genom att hänsyn också tas till att jordbruksfastigheterna inte kommer ut på marknaden särskilt ofta.

Fig. d: Hästgården

I den sista bilden i serien har ytterligare faktorer som påverkar kulturlandskapet lagts till resonemanget. Mindre gårdar i närheten av expansiva städer omvandlades till »hästgårdar«. Hörsjö ligger på pendlingsavstånd från Umeå och den i bilden centrala gården har här utnyttjats för ett annat ändamål än traditionellt jord- och skogsbruk i lagstiftarens mening. Landskapet formas här av en kombination av de krafter som visas i tidigare figurer och ett privat projekt.

De fyra bilderna tillsammans illustrerar scenariometodikens grundtanke: att undersöka hur olika framtidsbilder kan uppstå som resultat av samspelet mellan krafter i samtiden. Den sista bilden visar hur en helt annan framtidsbild växer fram om ytterligare faktorer läggs till diskussionen. »Den ordnande processen« eller den sammanbindande berättelsen mellan nutidsbilden och framtidsbilden har kompletterats. Bilderna ger sammantaget en insikt i hur komplicerat det är att styra eller förutsäga landskapsutveckling.

Illustrationer: Gunnar Brusewitz
(ur Emmelin & Brusewitz, *Det föränderliga landskapet*).

15. MODELLER FÖR PLANERING OCH FÖRVALTNING

MODELLER FÖR PLANERING OCH FÖRVALTNING av natur för friluftsliv har utvecklats internationellt. Med undantag för planering för att avsätta och sköta naturreservat har däremot utvecklingen i Sverige varit blygsam. Vi skall därför ta upp principerna bakom några av de viktigaste internationella modellerna. Det vi här diskuterar är modeller för planering och förvaltning. Begreppet modell innebär här en kombination av principer för indelning och klassificering av landskapet, t.ex. zoner, tillsammans med system och processer för planering och förvaltning. Modellen skall således innehålla både element av fysisk planering och verksamhetsplanering. Olika allmänna förhållningssätt till utveckling och förvaltning, till exempel »Ekosystemansatsen« (Naturvårdsverket 2007e), Pan Parks strategi för hållbar turismutveckling i skyddade områden eller förvaltningsmyndigheters strategier för skötsel (t.ex. Parks Canada 2001) är i denna mening inte modeller. I naturvårdslitteratur betecknas ibland också avancerat planeringsunderlag, baserat på GIS eller på mjukvara för att hantera underlag (t.ex. »Miradi-metoden«) eller förutsäga besökares rörelsemönster, som planeringsmodeller vilket emellertid innebär en alltför snäv syn på planering.

Planeringens utgångspunkter

De planeringsmodeller och metoder vi diskuterar i detta kapitel är i sina ursprungsformer expertmodeller och »top-down«: en offentlig förvaltning med mer eller mindre full kontroll över landskapet planerar för brukare. De är utbuds- och kontrollorienterade: förvaltningen skall skapa goda förutsättningar för friluftsliv och rekreation men också för naturvård och för olika former av naturresursutnyttjande, till exempel skogsbruk. Inriktningen på att skapa ett attraktivt utbud hänger samman med flera av dessa förvaltningars politiska uppdrag att tillhandahålla natur för friluftsliv i länder där privat mark kan vara mer eller mindre stängd för friluftsliv. Betydande resurser har under 1900-talets andra hälft avsatts, särskilt i USA men också i Canada, Australien och Nya Zeeland, för att utveckla metoder (Manning 1999; De Lacy & Whitmore 2006).

Planeringen utgår internationellt i stor grad från att en offentlig förvaltning på samhällsägad mark skall skapa maximal samhällsnytta. Till

detta räknas då också rekreationsvärden och lokal och regional inkomst av turism. Vi återkommer i kapitel 18 till denna »benefits based management« som ser brukarna som rationella konsumenter som medvetet väljer i ett utbud av möjlighet till upplevelse. Det man genom planering och förvaltning vill tillhandahålla är ett utbud av möjligheter för brukarna att tillfredsställa olika intressen för aktiviteter och upplevelser. Brukarna ses som rationella konsumenter som strävar mot att maximera sin nytta i form av upplevelser. Det är i hög grad Ajzens & Fishbeins modell som ligger till grund för synen på brukaren – se kapitel 8. Följaktligen är studier både av bruksmönster och av brukarnas attityder och upplevelser ett viktigt underlag för planering och förvaltning. Att bygga planering och förvaltning på kunskaper om brukarna – deras efterfrågan, preferenser osv. – och om olika former av målkonflikter mellan friluftsliv och andra former av naturresursutnyttjande har varit ett viktigt inslag i utvecklingen av modeller vilket är en del av förklaringen till att modeller inte utvecklats i Sverige (Emmelin 1989; 1997a). I denna process har också ökande inslag av brukarmedverkan, lokal förankring och lokal medverkan i förvaltningen utvecklats (Stankey et al. 1999). En utveckling mot att mera medvetet använda planeringsmodeller och mot brukarmedverkan och lokal förankring har bara nyligen påbörjats i Sverige där naturvårdens planering hittills i stor grad präglats av expertplanering. Ett antal försök med lokal förankring av förvaltningen av skyddade områden genomförs i Norge och har börjat avsätta erfarenheter (Falleth & Hovik 2008; Falleth, Hovik & Saglie 2008). Vi återkommer till lokal förvaltning i kapitel 18.

Modellerna tar sig an alla tre av landskapsplaneringens mål i figur 14:1. I förhållande till planering av det omgivande landskapet ligger fokus på planering för utbud av areal och förvaltning av landskapskvalitet. En medveten indelning av det förvaltade området i ett landskapsmönster med olika markanvändning och kvaliteter är kärnan i planeringen.

Slutligen utgår modellerna från att de ansvariga förvaltningarna har kunskaper och kompetens för uppföljning och övervakning. »Lärande organisationer« och »adaptiv planering« har efterhand blivit nyckelbegrepp för resursförvaltningarna. Planering och förvaltning ses som experiment där det gäller att både anpassa verksamheterna till en föränderlig omvärld och till förändringar i brukarnas intressen och efterfrågan. Samtidigt skall uppföljning och miljöövervakning säkerställa att överordnade mål kan fasthållas.

Sammantaget innebär dessa förutsättningar att internationella modeller ofta kan vara tämligen komplicerade och förutsätta betydande resurser och kompetens. Uppdelningen mellan planering och förvaltning är i de internationella modellerna svag eftersom planerande och förvaltande organ ofta är samma myndighet eller organisation. Modellerna behöver anpassas till den svenska situationen, särskilt till allemansrätten som

grundläggande förutsättning men också svenska förhållanden med lägre besöksstryck, förvaltande organ med mindre resurser och till kommunal planering med politiskt beslutsfattande (Emmelin 1997a & 1998a).

Två grundläggande modeller: ROS och LAC

De två modeller – »recreation opportunity spectrum, ROS« och »limits of acceptable change, LAC« – som vi nu skall diskutera bygger på tanken om ett samband mellan planering och förvaltning. Målen för modellerna är att medvetet och systematiskt tillgodose besökarens intressen samt att kombinera flera olika former av markanvändning och bevarande. Vi använder dessa två klassiska modeller som exempel på principer för planering och förvaltning. Åtskilliga varianter på dessa modeller har under åren utvecklats. ROS är en planeringsmetod vars mål är att tillhandahålla en mångfald i utbudet av förutsättningar för friluftsliv; ett spektrum av möjligheter. LAC är en modell för att hålla miljöpåverkan och förändring i rekreationsområden inom förutbestämda gränser för vad som anses acceptabelt.

Principerna för ROS och LAC utvecklades samtidigt och oberoende av två grupper knutna till offentlig naturförvaltning (Driver & Brown 1978; Clark & Stankey 1979). Två frågeställningar som dominerat friluftslivsforskningen stod i centrum för utveckling av modellerna. Dels frågan om »rekreativ bärformåga«, särskilt frågan om trängsel i attraktiva naturområden, men även frågan om utbud av rekreationsresurser. Metodiken utvecklades (Stankey et al. 1999) som ett försök att hantera ett antal frågor som mångbruksförvaltning står inför när friluftsliv är en viktig markanvändning:

- Vilka egenskaper hos naturmiljön föredrar eller efterfrågar brukarna?
- Vad är den ömsesidiga påverkan på förutsättningarna för resursutnyttjande av friluftsliv och andra nyttjandeformer?
- Hur betydelsefull är påverkan från annan markanvändning och resursförvaltning på besökarnas användningsmönster och upplevelser?
- Hur utforma förvaltning så att åtgärderna är i linje med allmänna mål för ett område?
- Vilka instrument kan användas för att mildra negativa effekter och förstärka positiva effekter som hänger samman med annan resursanvändning?
- Hur integrera friluftslivsforvaltning med annan resursförvaltning så att konflikter minimeras och komplementaritet maximeras?

Två väsentliga skillnader i utgångspunkt mellan amerikansk naturresursförvaltning och svensk naturvårdsförvaltning bör understrykas. I USA och Canada sker friluftslivsforvaltningen på offentligt ägd mark inte bara i nationalparker och reservat utan i stor grad i områden som också

skall producera andra nyttigheter. Modellerna har därför som en viktig funktion att väga mellan rekreationsintressen och annan produktion. Den andra viktiga skillnaden skapas av allemansrätten, som dels ger möjlighet till rekreation på privat mark, dels ger helt andra förutsättningar för reglering av tillträde och aktivitet. Vi skall återkomma till behovet att anpassa modellerna för svenska förhållanden.

Modeller för planering förutsätter förvaltning

Grundtanken i planering för att separera olika verksamheter är att ge ett spektrum av olika möjligheter till upplevelse och aktivitet inom ramen för ett större område. Planering utgör grunden för en sådan funktionsseparering. Landskapets kvaliteter och lämplighet för olika upplevelser och aktiviteter, andra konkurrerande markanvändningar både för annat friluftsliv men också för produktion, närhet till bebyggelse och störningskällor osv. utgör basen för att dela in landskapet i olika zoner. Eftersom både landskapet och användningen av landskapet är dynamiska fenomen förutsätter zoneringsplaneringen att planeringen följs av en mer eller mindre aktiv förvaltning. Även ett naturlandskap, som skall överlätas åt de ekologiska processernas egenutveckling, kräver förvaltning, särskilt om friluftsliv i stor skala också förekommer i området. Planen kan säga att ett område skall sköta sig självt men övervakning krävs ofta för att säkerställa att naturen verkligen får chansen. Övervakningen kan omfatta allt från miljöövervakning för att hålla långväga transport av föroreningar under uppsikt, att upprätthålla tillträdesförbud, kontrollera olaglig motortrafik, tjuvjakt, insamling av fågelägg och ungar, till att övervaka att den vildmarkskvalitet som friluftslivet i området eftersträvar inte försvinner. Det är verkligen fråga om aktiv förvaltning, dvs. en kombination av övervakning och uppföljning, med aktiva åtgärder när målen för området hotas. Förvaltningsåtgärder kan innebära svåra överväganden i målkonflikter och därmed vara kontroversiella. Framförallt gäller detta målkonflikter mellan naturvårdens inriktning på bevarande och friluftslivets och turismens inriktning på aktiviteter och aktivt bruk av landskapet. Åtgärder för att förbättra fiske i nationalparker genom utsättning eller kalkning kan ses som stridande mot principen att låta naturen utvecklas utan ingrepp. Själva tanken på en »vildmarksförvaltning« kan framstå som paradoxal – vildmark är det icke förvaltade! (Emmelin 1997a)

I områden med mera intensivt friluftsliv är förvaltningens uppgift mera komplex. Både naturkvaliteter och besökarens tillfredsställelse skall säkras. Vi har i Sverige ingen stark tradition på detta område och inte heller någon egentlig utbildning. Traditionellt har naturvården inte intresserat sig för brukarna annat än som störningsmoment. Och inom turismnäringen har förståelsen för naturförvaltning varit begränsad.

Ett utbud av möjligheter: ROS – recreation opportunity spectrum

Ambitionen i ROS-systemet är att hantera ett antal praktiska förvaltningsfrågor (Stankey et al. 1999):

- Att underlätta att möta efterfrågan på en mångfald av olika miljöer för friluftsliv efter ett spektrum från det mera påverkade och tillrättalagda till det orörda, vildmarksbetonade.
- Underlätta bedömning och utvärdering av effekter och konsekvenser ömsesidigt mellan friluftsliv och annat resursutnyttjande.
- Sätta förvaltningen på en beteendevetenskaplig bas i motsats till fokusering på aktiviteter som sådana och att ge brukarnas värderingar stor tyngd.

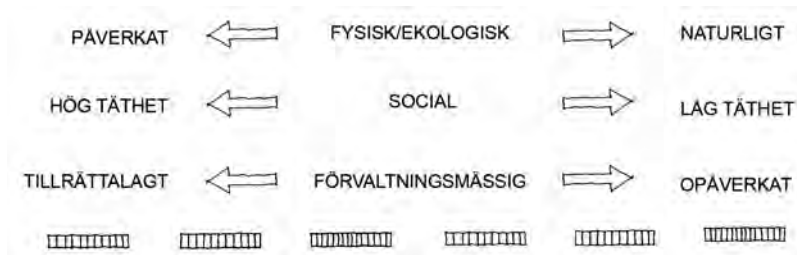
Principerna liksom utvecklingen och bakgrunden till systemet har beskrivits översiktligt i flera publikationer (Driver et al. 1987; Manning 1999; Wallsten 1985, 1988; Emmelin 1997a)

Grunden i ROS-systemet är en indelning av områden efter en skala med ytterpolerna »starkt påverkat« respektive »helt orört«. Tre dimensioner används för att beskriva landskapets grad av naturlighet och påverkan:

- »fysisk/ekologisk« – landskapets naturliga egenskaper: geologi, växtlighet, djurliv etc
- »sociala« – hur och av vem landskapet används
- »förvaltningsmässig« – de åtgärder och ingrepp som förvaltningen vidtar

Figur 15:1 visar dessa dimensioner. Grundtanken är att landskapet kan indelas i klasser som svarar mot möjligheterna för olika typer av upplevelse. Genom ingrepp och åtgärder kan delområden förvaltas mot ett bestämt tillstånd. Ett större naturområde indelas i zoner enligt de olika klasserna och kan därmed erbjuda ett spektrum av upplevelsemöjligheter på skalan från det helt orörda till det starkt påverkade och tillrättalagda. Friluftsliv kan alltså utövas på en skala »från det stensatta till det ursprungliga« (Nash 1967). Men det är viktigt att hålla i minnet att det är fråga om en upplevelse av påverkan respektive av orördhet och vildhet som är kärnan. Att »orördhet« och »vildmark« är ekologiskt problematiska begrepp påverkar inte detta men gör det svårt att förankra upplevelse i naturvetenskapligt grundade indikatorer. Det kan ses som något ironiskt att modern forskning dessutom visat att just de områden i USA som uppfattades som ursprungliga, som civilisationens »last frontier«, sannolikt är igenväxande, av ursprungsbefolkningen tidigare starkt påverkade landskap (Callicott & Nelson 1998).

Figur 15:1. ROS-systemets ursprungliga tre dimensioner mellan påverkat och naturligt projiceras ned till en skala där klasserna urskiljs (från Emmelin 1997a).

Den ursprungliga ROS-skalan använder alltså tre dimensioner som adderas samman till sex klasser. Det är således indikatorer på de tre skalorna som tillsammans definierar klasserna. Varje klass kan beskrivas kvalitativt på skalan från det mera opåverkade, vilda till det tillrättalagda och intensivt utnyttjade. De ursprungliga ROS-klasserna återges i figur 15:2. Figuren innehåller enbart de grova allmänna karaktäriseringarna av

Primitive (P)

Möjlighet att isolera sig, känna sig som del av naturen, stor möjlighet att ta risker och använda sig av kunskaper och färdigheter i friluftslivsteknik

Semi-primitive, non-motorized (SPNM)

Viss möjlighet att isolera sig, stor möjlighet till interaktion med naturen, måttligt risktagande och utmaning och friluftslivsteknik.

Semi-primitive, motorized (SPM)

Som för SPNM med tillägget »explicit möjlighet att använda motoriserad utrustning i området«!

Rustic (R)

Lika möjlighet att isolera sig eller samverka med andra grupper. Möjlighet till hög interaktion med naturmiljön. Utmaningar och risker inte viktiga. Möjlighet till både motoriserad och icke-motoriserad rekreation.

Concentrated (C)

Möjligheterna till social interaktion är stora, hög grad av tillrättaläggande och service. Fokuserat på aktivitetsmöjligheter. »Tillrättalagd natur« i motsats till följande klass.

Modern urbanized (MU)

Som för C men miljön är till dominerande del »urbaniserad« t.ex. som park-miljöer. Tillrättaläggande för aktiviteter, service m.m. dominerar.

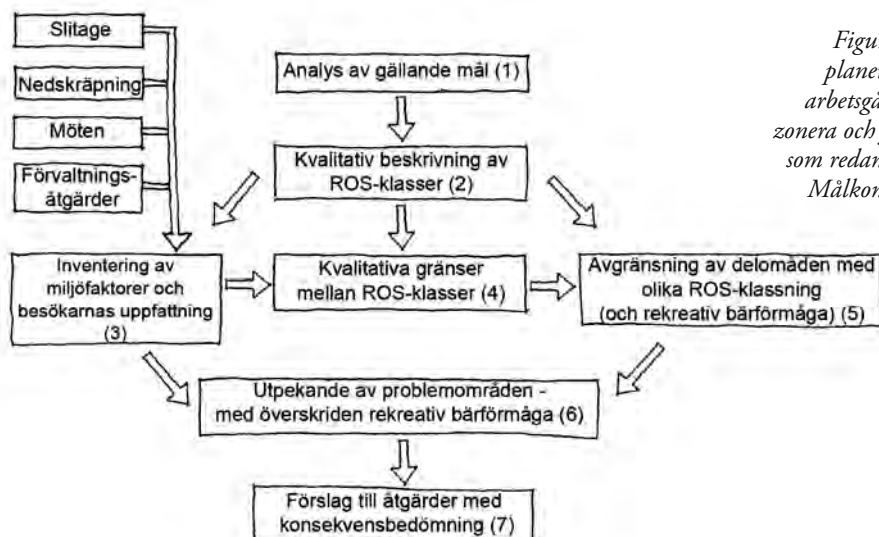
Figur 15:2. Klasserna i den ursprungliga ROS-skalan. Här anges enbart beskrivningen av klassernas innebörd i grov tolkning. Skalan innehåller också detaljerade anvisningar om hur detta skall tolkas i de fysiska, sociala och förvaltningsmässiga dimensionerna. Notera t.ex. att ingen egentlig motsättning mellan motoriserat och icke-motoriserat friluftsliv tycks finnas i klassen SPM – möjligheterna beskrivs exakt som för SPNM-klassen. Av beskrivningen av dimensionernas attribut framgår att tillrättaläggande emellertid inte går ut på att underlätta motoriserat friluftsliv utan snarare att skydda mot effekterna av det (ur Manning 1999).

klasserna. Som framgår av dessa korta beskrivningar är möjligheten att använda motoriserad utrustning en central aspekt av systemet – huvudsakligen transportmedel men också bullerkällor som motorsåg, isborr osv. ingår i underlaget för klassning. En annan viktig sida av systemet är kraven på utrustning och på att behärska »friluftslivsteknik«. Det är således både möjligheten att uppleva tystnad och möjligheten att använda motorfordon som regleras. Utgångspunkten är antingen ett områdes kvalitet i form av tystnad, eller så är det den bekvämlighet eller upplevelse som motoriserad verksamhet ger som är utgångspunkten. Också förvaltningens verksamhet räknas in. I vildmarkskärnor är således upplevelsen av tystnad viktigare än förvaltningens bekvämlighet. Hundspann och handsåg gäller även förvaltningen (Hammitt & Cole 1998). Med ROS-skalans krav är det således få arealer i Sverige som skulle kunna klassas som vildmark i den betydelse som begreppet har i lagstiftningen »The Wilderness Act«!

Tillämpning av ROS-modellen

ROS-modellen förutsätter ett systematiskt arbete för att dela in landskapet i olika klasser. Klassningen utgår alltså från landskapets egenskaper, faktiskt bruksmönster samt brukarnas efterfrågan och preferenser i kombination med förvaltningens mål, analys av miljöförhållanden och eventuella målkonflikter. Det är viktigt att komma ihåg att planeringen sker mot bakgrund av en kombination av redan pågående markanvändning och mål för framtida markdisposition och förvaltning. För att uppnå ett önskvärt framtida tillstånd kan akuta kortsiktiga problem behöva angripas likaväl som planer för långsiktig utveckling göras. Vi skall här beröra några viktiga principiella frågor för ROS-planering med utgångspunkt i en förenklad arbetsgång för en ROS-process anpassad till planering och förvaltning av svenska skyddade områden – figur 15:3 (Wallsten 1988). Figuren visar en första omgång av planering. Förvaltning

Figur 15:3. Gången i en ROS-planering. Utgångspunkten för arbetsgången är planering för att zonera och förvalta ett naturområde som redan är använt för friluftsliv. Målkonflikter mellan bevarande och nyttjande för friluftsliv föreligger liksom behov av förvaltning för att säkra möjligheterna till aktiviteter och naturupplevelse (Modifierad efter Wallsten 1988).

av området enligt ROS-modellen förutsätter därefter uppföljning, lärande och anpassning dvs. adaptiv planering.

Figuren utgår från en situation där ett naturområde används för friluftsliv. Målkonflikter mellan bevarandeintressen och utnyttjande för friluftsliv och naturturism föreligger. Slitage och störningar kan vara problem som hotar upplevelsevärden – området kan helt eller delvis vara överutnyttjat. Arbetsgången användes av Wallsten (Hultman & Wallsten 1988; Wallsten 1988) för en fallstudie i Rogen-området i sydvästra Härjedalen. Den aktualiserar principiella frågor för ROS-planeringen som vi skall diskutera:

- att skapa ROS-klasser anpassade till den aktuella situationen
- att finna indikatorer som är möjliga att tillämpa i planering och uppföljning
- att fastställa »rekreativ bärförmåga« dvs. både om något delområde utnyttjas på ett icke hållbart sätt och gränser för acceptabelt framtida nyttjande
- att övervaka förändringar och återkoppla detta till förvaltningsåtgärder
- att kommunicera mål och det utbud av möjligheter som zoneringen ger till olika grupper

Som framgår av figuren är målet för arbetet att avgränsa områden som svarar mot ROS-klasser anpassade till det aktuella naturområdet och dess användning och potential – punkt 5 i figuren. Dessutom skall problemområden identifieras (punkt 6) och åtgärder föreslås (punkt 7). God planeringspraxis innebär också att konsekvenserna av de föreslagna åtgärderna skall undersökas. Konsekvensbedömningen syftar både till att utreda om de föreslagna åtgärderna kan förväntas ha avsedd effekt och om de kan ha negativa sidoeffekter. Konsekvensbedömningen här är inte inskränkt till miljökonsekvenser – se kapitel 17. Två steg i arbetsgången förtjänar ytterligare kommentar liksom begreppet »rekreativ bärförmåga«.

ROS-klasser och mål för området

Inledningsvis gäller det att utifrån en samlad bild av området, användningen av området och kunskap om aktiviteter och brukare (3) samt mål för områdets förvaltning (1) skapa lämpliga ROS-klasser. Klasserna utgör en sammanvägning av faktorer i tre dimensioner – se figur 15:1. Modellen förutsätter egentligen att de sex fasta klasserna används men att tolkning och anpassning görs till det aktuella området.

I allmänhet innebär planering med ROS-modellen att förändrad markanvändning på något sätt övervägs t.ex. nationalparksstatus, utvidgning av reservat, förändrade skötselregler. Det innebär att målen för området och för delområden kan behöva omformuleras och att nya mål tillkom-

mer. När det gäller skyddade områden där friluftsliv och turism skall få ökad betydelse, inslag av lokal förankring eller medverkan i planering och förvaltning skall övervägas kan en revision av målen medföra att det konkret blir lättare att göra zoner och indelning i ROS-klasser.

En anpassning till svenska förhållanden kan vara att skapa en uppsättning klasser där motorfärdsliv möjligen har en mindre framträdande roll. Andra dimensioner än de tre grundläggande i figur 15:1 kan också övervägas – se nedan om *purism*. Att ROS-klasserna kan göras mer eller mindre självständiga eller relaterade till en bestämd typ av område eller aktivitet innebär att variationer på modellen har utvecklats. ROS har omformats för att beskriva spektra av möjligheter inom turism (Leung et al. 2001), äventyrsturism (Butler & Waldbrook 1991) och ekoturism (Boyd & Butler 1996; Dawson 2001). Också ett Water-ROS har utvecklats (Ankre 2007). Naturvårdsplanering och förvaltning liksom turismforskningen återupptäcker således den klassiska funktionalistiska planeringsdoktrin som skapar rumslig separering mellan aktiviteter.

Indikatorer för ROS-dimensionerna

ROS-klasserna skall definieras genom en uppsättning indikatorer. Indikatorerna väljs så att de speglar de tre grundläggande dimensionerna och eventuellt ytterligare dimensioner. I den fysiska/ekologiska dimensionen skall således indikatorerna göra det möjligt att indela området efter grad av mänsklig påverkan. Indikatorer på landskapets grad av kulturpåverkan, status som naturskog/urskog eller slitage på vegetation är aktuella. Eftersom ROS-klasserna och därmed indikatorerna skall spegla upplevelse är det viktigt att ekologiska indikatorer verkligen i största möjliga grad gör detta – se kapitel 13 och 18 (Emmelin 1997a). Sociala indikatorer skall spegla hur intensivt området används och i någon grad också hur och av vem. Det kan således gälla antalet möten av andra människor längs leder, eller »trängsel« på tältplatser. De förvaltningsmässiga indikatorerna väljs så att de speglar skalan från starkt tillrättat och med utbyggda anordningar och service till områden utan något av detta.

Indikatorerna kan vara kvalitativa beskrivningar av förhållandena i de tre dimensionerna. Kvantitativa indikatorer är emellertid önskvärda om uppföljning skall göras eller om miljöövervakning skall kunna leda till att planer och förvaltning anpassas efter nya förhållanden och problem. Adaptiv planering kräver att man kan avgöra om målen nås, om de måste omprövas eller om till exempel zoneringen behöver ändras.

Indikatorerna bygger på den kunskap som kommer fram genom olika former av inventering – punkt 3 i figuren »inventering av miljöförhållanden och besökarnas uppfattningar«. Till skillnad från traditionell svensk naturförvaltning skall inventeringen omfatta bruksmönster, brukarnas preferenser och attityder osv. I litteraturen betecknas detta ofta som att »setting attributes« skall studeras. Därmed menas alltså både platser-

nas egenskaper och hur de används och uppfattas. I figuren finns några problemområden antydda – slitage, nedskräpning, möten och förvaltningsåtgärder. Det är således både olika former av mätning av till exempel slitage och besökarnas upplevelse och tolerans som behöver studeras.

Det är uppenbart att valet av indikatorer, som skall vara relevanta för möjligheten till olika aktiviteter, upplevelse och utbyte av vistelsen, reser en mängd svåra frågor. På den ena sidan skall indikatorerna vara konkreta och mätbara dvs. ha hög reliabilitet. På den andra skall de också vara relevanta för olika brukargrupper. Indikatorer i ROS precis som i all annan planering ställer frågan »för vem förvaltas området« på sin spets (Emmelin 1997a).

»Rekreativ bärförmåga«

Begreppet »rekreativ bärförmåga« försöker fånga den komplexa frågan »hur mycket tål området och brukarna« och därmed också definiera långsiktigt hållbar förvaltning. Begreppet är en analogi hämtad från ekologin där »bärförmåga« (»carrying capacity«) är ett samlat uttryck för vilket utbyte ett ekosystem kan ge utan att kollapsa, t.ex. hur mycket bete och foder som kan tas ut av en gräsmark, hur mycket en djurpopulation kan beskattas, var gränsen för ett långsiktigt hållbart fiske går osv. Redan den ekologiska bärförmågan är komplicerad att fastställa. Genom olika skötselåtgärder kan avkastningen ökas eller ett områdes motståndskraft ökas. Olika former av stress, t.ex. torka eller störningar, kan minska bärförmågan. Bärförmåga är således inte någon skarp och väldefinierad vetenskaplig gräns. Den innehåller även i sin renodlade ekologiska form bedömningar av risker, vilket leder vidare till tankar runt gränser för acceptabel förändring – se avsnittet om LAC nedan.

Begreppet »rekreativ bärförmåga« utvecklades framförallt i amerikansk förvaltning utifrån två problemområden. Dels de ekologiska problemen med olika naturtypers känslighet för slitage på mark och vegetation och möjligheten att på olika sätt öka motståndskraft eller minska slitage genom olika förvaltningsåtgärder. Dels problem med att besökare upplevde trängsel, störningar från andra besökare och överbeläggning på lägerplatser. Båda typerna av problem ansågs minska brukarnas möjlighet till positiva natur- och friluftslivsupplevelser (Manning 1999; Shelby & Heberlein 1986). Också i Sverige förekom en debatt om trängsel i de svenska fjällen som ett problem (Emmelin 1989). I grunden handlade frågorna om att finna planerings- och förvaltningsmodeller för »hållbart nyttjande« långt innan begreppet hållbarhet blev ett väletablerat begrepp. Forskning och debatt om rekreativ bärförmåga fortsätter nu med »hållbar förvaltning« som beteckning (Siegrist et al. 2006).

Om frågan gäller vad områdets besökare tål så kommer minst tre faktorer av avgörande betydelse in. För det första grundfrågan om besö-

karnas känslighet och preferenser när det gäller skalan från påverkad till opåverkad natur.¹ För det andra att olika grupper av brukare har olika preferenser och känslighet – se kapitel 3. För det tredje att känslighet och preferenser kan vara situationsbetingat så att samma individ kan reagera olika i olika miljöer och situationer. Förväntningar på upplevelsen har betydelse liksom målet med vistelsen och aktiviteten. Störningar, möten med andra, spår av andra människors verksamhet påverkar oss olika i ett tätortsnära motionsspår jämfört med en led i fjällen.

Försöken att fastställa rekreationsklasser och gränser för acceptabel förändring är således ett sätt att försöka fastställa olika områdets rekreativa bärförmåga: förmågan att ge olika typer av upplevelse och ge möjlighet till olika aktiviteter utan att dessa möjligheter negativt förändras av användningen. Under senare år har nya frågor tillkommit förutom miljöpåverkan som slitage, nedskräpning osv. och de olika aspekterna på trängsel. Till exempel har försöken att förvalta »ljudlandskapet« intresserat både forskare och förvaltningsorgan (Newman et al. 2006; Manning et al. 2006, Ankre 2007).

Brukare med olika känslighet: begreppet purism

ROS-systemet utgår från en skala som i princip också skall kunna beskriva brukarnas preferenser. Insikten att dessa varierar mellan grupper och kan vara situationsberoende medför att vi behöver någon enkel indelning av brukarna efter känslighet. Denna indelning skall på den ena sidan fånga flera aspekter av preferenser och känslighet. På den andra sidan får en indelning som skall användas praktiskt inte vara för komplex. Den bör ha relativt få grupper och inte förutsätta alltför avancerade metoder för att få fram.

I kapitel 3 har vi redogjort för en segmentering av brukare enligt purism-skalan. Skalan är konstruerad utifrån samma tre grunddimensioner som ROS. Tanken är alltså att brukarna skall kunna indelas efter sin preferens för orörd natur och tolerans för olika former av påverkan, service, närvaro av andra människor och aktiviteter osv. För att göra skalan enkel att använda har den bara tre klasser av grader av »purism«: hög, låg och neutral. Indelningen bygger på hur brukare svarar på ett batteri av frågor om attityder till tillrättläggning, slitage, nedskräpning, motorljud, möten med andra människor osv. »Purism« blir då ett sammanlagt mått på preferens för orörd natur, låg tolerans för möten med andra och hög grad av störningskänslighet när det gäller buller, slitage och andra spår av mänsklig påverkan. Som figur 3:1 får man en ungefärlig normalfördelning av det sammanlagda värdet på svaren på hela frågebatteriet. Tre klasser

---

1. Vi påminner återigen för säkerhets skull om att vi här rör oss med »upplevelse av vildmark« vilket inte nödvändigtvis är nära kopplat till biologiska mått på grad av påverkan.

urskiljs som fått beteckningen »purister« respektive »urbanister« för de två ytterpositionerna på skalan och med en stor grupp »neutralister« däremellan. Beteckningen »urbanister« framstår, i vart fall för svenska förhållanden, som mindre lyckad eftersom skalan handlar om preferens för olika grader av orörd natur snarare än ett spektrum från natur till stad. Tanken är att en zonering av ett område skall ge möjlighet för alla tre grupperna att finna områden som tillfredsställer deras preferenser. Både zonering av natur efter orördhet och klassning av brukare efter deras preferens för orördhet är självfallet relativt grova generaliseringar.

Ett exempel från Wallstens (1988) undersökningar i Rogen – figur 15:4 – visar att de olika grupperna inte bara har olika attityder till slitage, nedskräpning och möten med andra människor. Särskilt tydlig är skillnaden mellan alla tre grupperna när det gäller möten med andra människor. På konkreta sakfrågor svarar de också olika. Puristerna rapporterar genomgående mer slitage och nedskräpning än övriga grupper. Urbanisterna är emellertid också påtagligt störda av att se skräp, även om de anser att omfattningen av nedskräpning är betydligt mindre än den som puristerna rapporterar. Som konstaterades i kapitel 3 så existerar ingen genomsnittlig brukare som man kan planera på ett nyanserat sätt för. Och uppfattningen av landskapet är inte en enkel funktion av landskapets egenskaper. Detta är en god illustration till att en segmentering av brukarna är att föredra framför att enbart försöka klassa olika naturtyper som om olika brukare skulle uppfatta ett område på samma sätt.

Det är viktigt att förstå att »purism« inte är någon stabil egenskap hos en enskild individ. I olika situationer kan attityder och preferenser vara olika. Hållningarna kan förväntas variera med förväntningarna på ett område. Toleransen för att möta andra människor är normalt större i tätortsnära områden, liksom önskemål om tillrättaläggande. Skalan är emellertid användbar som praktiskt planeringsredskap för ROS-modellens grundtanke: att kunna ge olika individer och grupper ett spektrum av möjligheter att tillfredsställa sina önskemål.

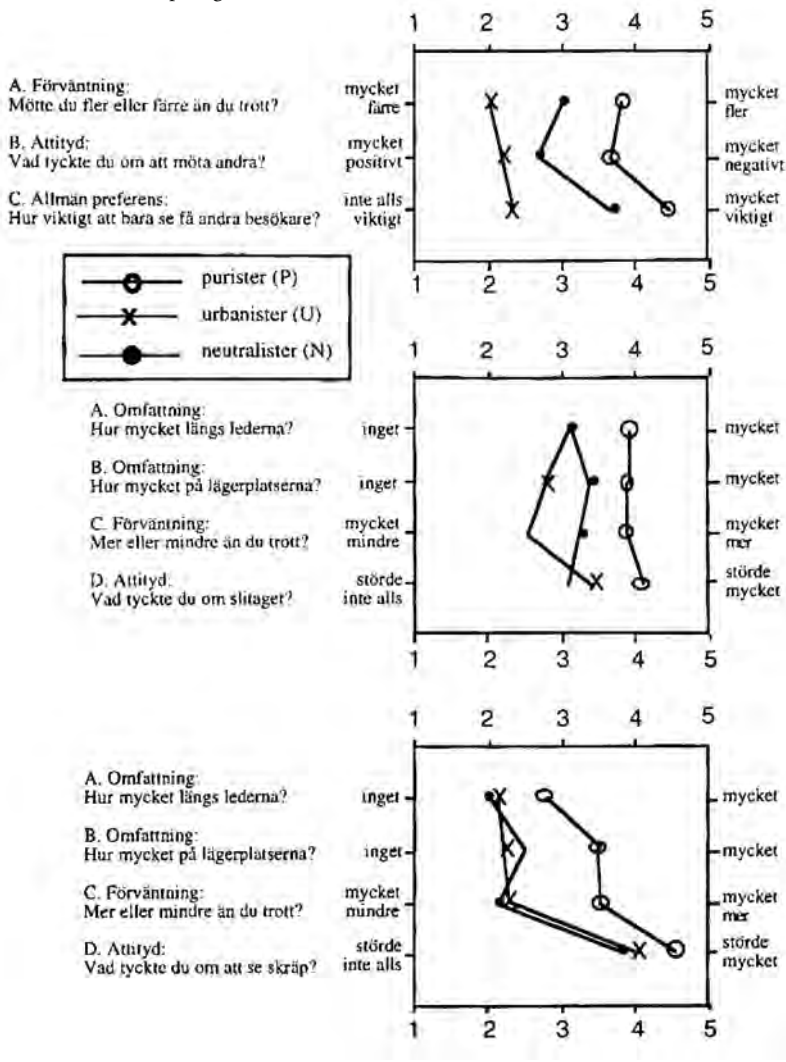
Forskning i Norden visar att det kan vara befogat att ha fler dimensioner än de tre ursprungliga – fysisk/ekologisk, social och förvaltningsmässig. I undersökningar bl.a. vid ETOUR har antalet dimensioner ökat (Emmelin & Iderot 1999). Med avseende på attityder finns tydliga dimensioner som »tillrättaläggande«, »frihet eller frihetsinskränkande regelverk« som delvis kan urskiljas som komponenter i både den »förvaltningsmässiga« och den »sociala« dimensionen i ROS (Vistad 1995; Kaltenborn 1991). PNU-figuren i kapitel 3 har fyra dimensioner. Det är framförallt attityder i de dimensioner som är utvecklingar av den sociala och den förvaltningsmässiga dimensionen samt indikatorer på spår av andra människor, t.ex. slitage och nedskräpning som skiljer ut grupperna.

Purism-skalan kan användas som underlag för planering för naturturism. Fredman & Emmelin (1999, 2001) har visat hur en koppling

PURISTER I ROGEN

Olika puristgruppers inställning till:

- möten med andra människor
- slitage
- nedskräpning

Figur 15:4. Purister i Rogen. De tre puristgruppernas inställning till möten med andra människor, slitage och nedskräpning. Puristerna skiljer ut sig i svaren på samtliga frågor. Särskilt tydlig är skillnaden mellan alla tre grupperna när det gäller möten med andra människor. Puristerna skiljer ut sig tydligt när det gäller frågor om slitage och nedskräpning. Notera dock att urbanisterna också är påtagligt störda av att se skräp även om de anser att omfattningen av nedskräpning är betydligt mindre än den som puristerna rapporterar (från Emmelin 1997a efter Wallsten 1988).

mellan segmentering av brukarna i några grova grupper och ROS-modellen teoretiskt skulle kunna medföra en förvaltning som bättre tar till vara de möjligheter till destinationsutveckling som olika gruppers efterfrågan och betalningsvilja ger. I Grövelsjö-Rogen-området – föreslaget som nationalpark – fördelas besökare med hög och låg grad av purism olika över området. Puristerna finns i hög grad i skogs- och sjöterrängen i Rogen, medan de med låg grad av purism söker sig till de lättgångna fjällen runt Grövelsjön. Båda grupperna uppger betalningsvilja för att få sina respektive intressen tillgodosedda. Eftersom åtgärder som tillgodoser de båda grupperna inte är förenliga skulle en förvaltning behöva utgå från en zonering av ROS-typ.

Gränsen för acceptabel förändring: LAC – limits of acceptable change

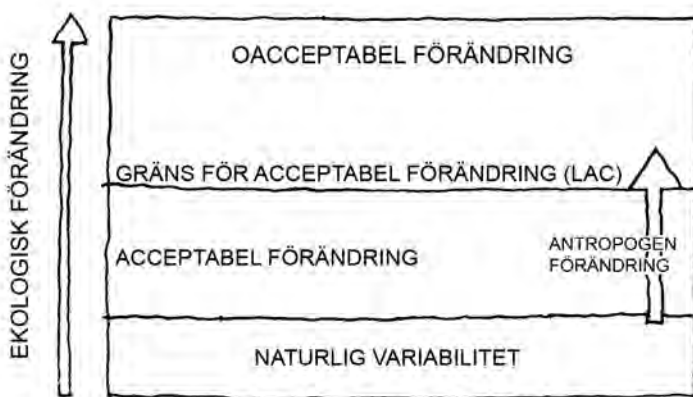
Gränser för acceptabel förändring, limits of acceptable change, LAC, utgår ur forskning och förvaltning inriktad mot »rekreativ bärförmåga« och problemen med trängsel som under lång tid var det dominerande paradigmet i forskning och förvaltning i USA. Begreppet bärförmåga har, som Stankey et al. (1999) påpekar, en stark intuitiv kraft. Frågan om vilket nyttjande som »är för mycket« kan intuitivt utvidgas till sociala och förvaltningsmässiga dimensioner: när blir antalet människor i ett område för stort inte bara med avseende på slitage och störningar på vilt utan också så att utbytet av besök eller aktiviteter minskas? För att förvalta områden för utbyte och vidta åtgärder krävs någon form av gränssättning. Som flera forskare konstaterade ledde emellertid sökandet efter mått på rekreativ bärförmåga hos olika områden inte till meningsfulla resultat (Shelby & Heberlein 1986; Stankey & McCool 1984). I stället för att försöka fastställa »hur mycket är för mycket« inriktades efterhand undersökningar på vilka tillstånd som olika brukargrupper fann önskvärda eller icke önskvärda. Purismskalan är alltså ett resultat av denna forskning.

Om landskapet skall förvaltas genom zonering för att ge ett varierat utbyte för olika grupper krävs indikatorer på kvaliteterna i olika områden. Indikatorer är centrala för ROS-modellen. Indikatorerna skall användas både för att karaktärisera tillståndet i de olika zonerna och för att ge förvaltningen signaler om tillståndet är på väg att förändras så att åtgärder krävs. Målet är att få fram en serie indikatorer som definierar de olika ROS-klasserna. Dessa indikatorer skall kunna mätas och följas så att utvecklingen av ett område kan styras mot de önskade egenskaperna. LAC modeller vilar på ett antal förutsättningar (Stankey et al. 1985):

- Variation i naturresursernas tillstånd är oundviklig.
- Friluftsliv medför påverkan som går utöver naturlig variabilitet men kan vara mer eller mindre acceptabel.

- Flera olika förvaltningsstrategier och åtgärder är möjliga; valet måste styras av målsättningar.
- Gränserna för »rekreativ bärförmåga« baseras på värderingar.

Tanken är att en viss variation i ett områdes egenskaper är acceptabel men att det finns gränser där områdets karaktär så förändras att det inte längre kan tillhandahålla de önskade kvaliteterna. Eftersom många av landskapets egenskaper uppvisar naturlig variation är ett av problemen att skilja ut den mänskliga påverkan, som skall styras, från den naturliga variationen. Figur 15:5 illustrerar tanken med LAC.

Figur 15:5. Grundprincipen i LAC: en variation i olika indikatorer på miljökvalitet är ofrånkomlig. Planering och förvaltning strävar efter att hålla tillståndet i olika ROS-klasser inom förutbestämda gränser mellan den naturliga variationen och en övre gräns för vad som i en given situation/område accepteras (ur Emmelin 1997a).

Indikatorer fastställs i en process med fyra huvuddrag:

- Acceptabla och uppnåbara tillstånd definieras av en uppsättning mätbara indikatorer
- Analys av relationen mellan existerande förhållanden och vad som anses acceptabelt
- Identifiering av åtgärder som erfordras för att upprätthålla eller återställa önskade förhållanden
- Övervakning och utvärdering för att bedöma om åtgärderna är verkningfulla och effektiva

Valet av indikatorer är, som redan påpekats, komplicerat. De skall vara mätbara och relevanta inte bara för att följa tillståndet i naturen utan också för brukarnas upplevelser. Turner (1987) har ställt upp kriterier för indikatorer.

<i>Långsiktig betydelse</i>	Indikatorn måste avslöja förändringar som sker långsamt men jämnt och måste kunna upptäcka trender över en 5-årsperiod.
<i>Kortsiktig betydelse</i>	Indikatorn måste upptäcka förändringar som uppträder under ett visst år.
<i>Känslighet och relevans</i>	Indikatorn måste avslöja förändringar tidigt nog för att medge att förvaltningen kan reagera och måste gälla förhållanden som är påverkbara av förvaltningen.
<i>Storlek på förändring</i>	Indikatorn måste vara mätbar och medge förändringar.
<i>Realism</i>	Indikatorn måste på ett säkert sätt kunna mätas av fältpersonal med hjälp av enkla tekniker.
<i>Effektivitet</i>	Indikatorn måste ge meningsfull förvaltnings-relevant information.

Figur 15.6. Kriterier för val av indikatorer i LAC-systemet (bearbetad efter Turner 1987 ur Pigram & Jenkins 1999).

Om brukarstudier

Planering och förvaltning med den kombinerade modell som ROS och LAC tillhandahåller förutsätter som påpekats ingående kunskaper om brukarna. Brukarstudier behandlas i kapitel 7. Vi gör där också några principiella påpekanden om användningen av brukarstudier. Problemet att preferenser och attityder inte enkelt kan användas som underlag för förvaltning, eftersom de ibland har begränsad förmåga att förutse faktiska beteenden, reaktioner på åtgärder eller på olika miljöfaktorer, har uppmärksamrats i litteraturen. En översikt över spridningen av preferenser och attityder från ett mycket stort antal undersökningar finns i Manning (1999) och pekar tydligt på detta.

Beteenden och uppgivna preferenser överensstämmer inte alltid. Observationsstudier har pekat på sådana faktorer som benägenheten att använda lägerplatser som uppvisar spår av tidigare bruk, att söka sig till platser som redan används osv. (Canon et al. 1979; Heberlein & Dunwid-die 1979; Cole 1982) Samtidigt uppges en preferens för ensamhet. Detta är ett exempel på ett problem som Manning (1999) pekar på, nämligen bristen på studier där direkt observation av besökare kombinerats med frågor om attityder och preferenser.

I avsnittet om purismskalan, i kapitel 3, pekade vi på att frågor om preferenser för konkreta förhållanden, till exempel om vilka miljöförhållanden som föredras, hållning till tillrättaläggande, störningar osv., kan

förväntas ha bättre förmåga att särskilja mellan grupperna. Därmed har sådana frågor bättre kraft för att förutse beteenden. Allmänna frågor om brukare önskar lugn, tystnad, vild natur osv. är svåra att använda eftersom olika respondenter lägger in helt olika saker i sådana begrepp.

Slutligen är det både praktiskt och planeringsteoretiskt väsentligt att påpeka att all planering som bygger på material från brukarundersökningar riskerar att inriktas mot de verksamheter och de grupper som använder ett område. Förvaltningens uppgift kan emellertid också vara att tillgodose »icke-brukares« intresse. På samma sätt som lokal medverkan kan överbetona de resursstarka närvarandes intresse kan brukarundersökningar behöva kompletteras med annan kunskap. »Advokatplanering« – se kapitel 14 – är en planeringstanke som betonar planerarens ansvar för de icke närvarande gruppernas intresse. Kunskap om grupper som är svagt representerade i brukarundersökningar får sökas på andra sätt – se kapitel 8.

Att kommunicera zoner och utbud

ROS och liknande modeller utgår från att brukarna har tillträde till alla zoner i ett system. Utgångspunkten är de möjligheter till upplevelse som de olika zonernas egenskaper erbjuder. Zoner kan emellertid som påpekades ovan ha andra primära mål, framförallt att avväga mellan friluftsliv och andra motstående intressen. Ett uppenbart exempel är olika former av förbud mot tillträde eller bestämda aktiviteter utifrån naturskyddssynpunkt; fågelskyddsområden, sälkyddsområden osv. är sådana exempel.

Både en zoner inriktad på ett spektrum av möjligheter och zoner med begränsningar måste kommuniceras till besökare. Den ena sidan av denna kommunikation är en form av marknadsföring: att stimulera brukare att söka efter de upplevelser och de möjligheter som passar deras preferenser och möjligheter. Ett krav på kommunikationen är då också att ge brukarna realistiska förväntningar, t.ex. med avseende på tillrättaläggande, service, omfattningen av bruk respektive orördhet, tystnad och andra komponenter i vildmarksupplevelse. Den andra är en form av styrning så att störning och slitage undviks. I kap 18 diskuterar vi frågor som gäller styrning med information. Informationen har dessutom som ett viktigt mål att berika upplevelsen.

Ett försök att kategorisera landskapets upplevelsevärden på ett sätt som gör det möjligt att kommunicera ett allmänt intryck av vad man kan förvänta sig är den klassning som gjorts i projektet Landskapets upplevelsevärden (Boverket 2007). Kvalitativa indikatorer som ostördhet, trygghet, naturpräglad miljö, möjlighet till återhämtning används. Systemet är framförallt gjort för tätortsnära natur och tänkt att användas i fysisk planering. Frågan är om indikatorerna kan användas av olika personer

och ge likartat resultat. Ett klassificeringssystem är svåränvänt om olika bedömare och betraktare kommer fram till olika resultat när de bedömer samma område – reliabilitetsproblemet. Ett klassificeringssystem skall ge olika grupper en någorlunda tydlig association som gör att en besökare kan välja område efter sina preferenser och har realistiska förväntningar på områdets upplevda kvaliteter. Om ett klassningssystem är starkt tids-, plats- och kulturberoende eller utgår från någon tänkt »genomsnittsbrukare« kan det ha lågt informationsvärde – validitetsproblemet. De mera principiella invändningarna mot att se möjligheterna till aktivitet och upplevelse som en funktion av områdets egenskaper diskuteras kort i kapitel 3.

ROS: användning, kritik, vidareutveckling

ROS-konceptet introducerades i Sverige av Wallsten (1982, 1985) och en fallstudie utarbetades av honom (Wallsten 1988) inom ramen för forskning i Femundsmarka, Rogen och Långfjället (Emmelin 1986). I »Fjällplanen« (Naturvårdsverket 1986) nämns ROS. Utformningen av arbetet med »värdekärnor« och det oreflekterade antagandet att vetenskapligt värdefull natur automatiskt också utgör den ur rekreationssynpunkt mest värdefulla, samt avsaknaden av kriterier för vägning mellan t.ex. friluftsliv och naturvård, gör att man knappast kan anse att modellen använts (Emmelin 1997a). En tydlig officiell tillämpning av ROS-tankegången i svensk naturvårdsförvaltning har däremot gjorts vid utformningen av Fulufjällets Nationalpark. En överblick över modeller och deras användning globalt inom naturvärden ges av De Lacy & Whitmore (2006).

I USA utvecklades modellerna i två komplementära riktningar. Den ena representeras av Drivers utveckling mot att betona nyttoaspekterna på förvaltning, »benefits approach«, där systematiskt insamlad kunskap om motiv, efterfrågan och brukarnas utbyte av aktivitet och upplevelse av miljön har stått i fokus. Modellen har fått beteckningen »Benefits Based Management« (Driver & Burns 1999). Här har betoningen varit stark på vetenskaplig kunskap och på information och verktyg för att kontrollera eller minska oönskade beteenden hos besökare (Graefe 1991). Ett exempel på en sådan expertmodell för naturförvaltning är Visitor Impact Management (VIM) som utvecklades av US National Parks and Conservation Association. Den har tillämpats i USA (Graefe 1990), Australien och Canada (Pigram & Jenkins 1999). En annan modell, Visitor Activity Management Process (VAMP) utvecklades av Canadian Parks Service och presenteras som en fundamental omställning av förvaltning av fredade områden från en produkt/tillförselorientering till en marknads/besökariorientering (Graham et al 1988). Planerings- och förvaltningsmodeller tenderar att utvecklas och tillämpas av olika förvaltningar men att inte

publiceras eller utvärderas på ett vetenskapligt och tillgängligt sätt (Pigram & Jenkins 1999). En misstanke kan vara att organisationer har behov av att ha sina specifikt egna modeller med egna akronymer för att framstå som nyskapande.

Den andra utvecklingen har bestått i att utveckla inslagen av brukar-medverkan. Utveckling av LAC mot att hantera intressekonflikter och olika former av osäkerhet har skett under inflytande av modern organisationsteori, särskilt beslutsfattande under osäkerhet (Thompson & Tuden 1987), och från planeringsteori, framförallt Friedmans (1973) »transactive planning» och adaptiv planering genom handling (Friedman 1987). Denna utveckling har skett för att hantera det grundläggande planeringsproblem som uppstår när en situation med osäker och omstridd kunskap, särskilt om effekterna av olika ingrepp och åtgärder, förenas med grundläggande målkonflikter (Thompson & Tuden 1987; Beckman 1990). En utveckling av LAC där samarbete mellan aktörer också betonas är den australiensiska modellen TOMM – Tourism Optimisation Management Model (se Vorkinn & Lindberg 2004). TOMM anknyter till den utbytesorienterade förvaltningsstraditionen. I stället för att som i LAC fokusera på gränser för acceptabel utveckling fokuserar modellen på mål, önskvärda tillstånd som bör uppnås. Skillnaden kan vara mera symbolisk och framförallt betydelsefull för relationen mellan turistnäring och naturvård (Vistad et al. 2008). Speciellt i Skandinavien med allemansrätten som en viktig faktor kan det starkt ifrågasättas om någon förvaltning har en sådan grad av kontroll över ett område och utvecklingen att en reell styrning mot uppställda mål är möjlig. I hög grad är naturvården liksom annan planering hänvisad till att styra aktörer som har initiativet genom restriktioner (Emmelin 1997a).

ROS-modellen har aldrig egentligen uppmärksammats i den planeringsteoretiska debatten. Annars skulle modellen onekligen ha drabbats av samma kritik som all rationalistisk planering.

Med hänsyn till det omfattande arbete som lagts på utveckling av planeringsmodeller baserade på någon form av differentiering i tid och rum kan det förefalla förvånande att litteraturen om utvärdering av deras funktion är begränsad. Manning hävdar till och med att ingen riktig forskning har utförts rörande om zonerings faktiskt är verkningsfull (Manning 1999:270). Undersökningar i Fulufjället före och efter nationalparksbildningen ger emellertid indikationer på att en ROS-baserad zonering verkligen har fungerat sett ur besökarnas synvinkel (Fredman et al. 2005), medan det däremot sannolikt är för tidigt att säga om den också fungerat som naturskyddsåtgärd, även om besöksstrycket i de mera vildmarksbetonade zonerna kan konstateras vara lågt.

Enklare modeller för zonerings

Zoneringen i ROS-modellen utgår från dimensioner av användning, upplevelse och störningseffekter av användning av naturområden. En modell som tar utgångspunkt i en enkel indelning av landskapet är den zoneringsmodell som skall tillämpas i biosfärområden inom ramen för Unescos program Man and the Biosphere, MAB. Utgångspunkten är här att genom planering åstadkomma en kombination och övergång mellan exploaterade landskap och bevarade. Biosfärområden skall innehålla ett spektrum av funktioner: bevarande, ekonomisk utveckling, forskning, utbildning och utvecklingsprojekt – se biosfärområden i kapitel 17. Zonerings i tre typer av områden är en del av planeringen: kärnområde, buffertzons och utvecklingsområde. MAB-modellen för zonering tycks förutsätta ett landskap med ett existerande större skyddat område som på ett bättre sätt skall integreras med omgivande landskap och olika ekonomiska aktiviteter i detta. Biosfärområden diskuteras ytterligare något i kapitel 17. Zonerings i Fulufjällets nationalpark – se fallstudien i kap 17 – ansluter principiellt till MAB-modellen även om differentieringen är något större med tre zoner i nationalparken samt ett samarbete med den omkringliggande kommunen om ett »omland«.

BIOSFÄROMRÅDEN

Vi ser i Sverige en allt mer mångfaldig flora av reservats- och områdeskoncept diskuteras eller komma till användning – koncept som på olika sätt försöker tackla samspelet mellan bevarande och utveckling, mellan internationella – nationella – regionala – lokala intressen, liksom mellan natur och kultur. Det här är ambitioner som i hög grad också kännetecknar biosfärområdeskonceptet som utgår från UNESCOs »Man and the Biosphere Programme«. Vi har i Sverige för närvarande två sådana områden. Det ena etablerades redan 1986 i Torne-träskregionen utanför Kiruna. Det måste nu utvecklas (framförallt zonerar och tydligare inkludera samhällsaspekter) i linje med hur konceptet »biosfärområden« utvecklats internationellt.¹ Det andra är Kristianstad Vattenrike, som invigdes 2005. Det var ett viktigt steg i biosfärområdenas fortsatta etablering i Sverige. Inte minst då detta är ett svenskt exempel på det moderna biosfärområdeskonceptet och hur den breda processen kan se ut fram till en ansökan. Förutom Kristianstad Vattenrike har också ett antal andra områden i Sverige uttryckt intresse, haft möten, initierat viss verksamhet etc. för att eventuellt vartefter kunna bli nya biosfärområden, t.ex. Nedre Dalälvsområdet, Sörmlands skärgård, Finnskogen i norra Värmland, Åre och Kinnekulle med Vänerskärgården. Varje biosfärområde måste uppfylla tre grundläggande och ömsesidigt förstärkande funktioner:

Bevarandefunktionen – att bidra till bevarande av landskap, ekosystem, arter och genetisk variation. Både biologiskt och kulturellt betingade värden skall bevaras och utvecklas. *Utvecklingsfunktionen* – att bidra till ekonomisk och mänsklig utveckling som är socio-kulturellt och ekonomiskt hållbar.

Logistikfunktionen – att bidra med hjälp till forskning, miljöövervakning, utbildning och informationsutbyte omfattande lokala, nationella och globala frågor om bevarande och utveckling.

Se vidare: Kristianstad vattenrike: <http://www.vattenriket.kristianstad.se/>

Internetsida för Biosfärområdeskonceptet generellt: <http://www.unesco.org/mab>

Internetsida för Svenska MaB (Man and the Biosphere): <http://biosfaromrade.org/>

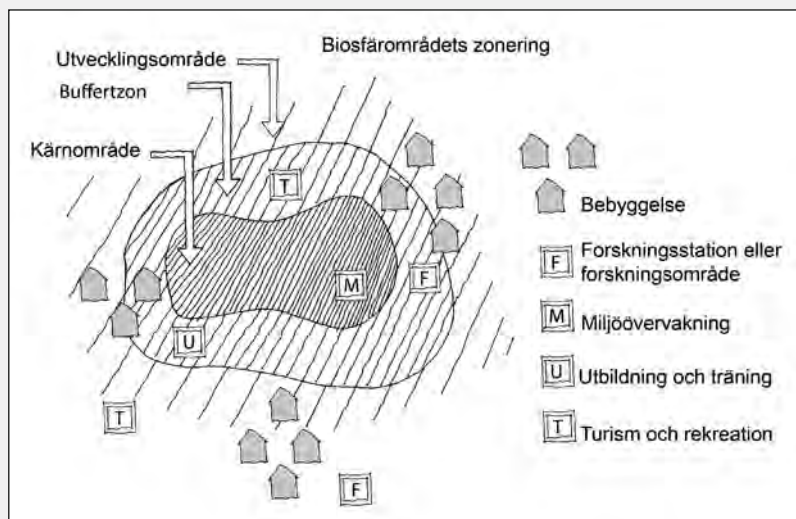

Fig 15:6

1. Sandell 2005; Bladh & Sandell 2003.

16. FYSISK PLANERING

ATT PLANERA FÖR FÖRÄNDRAD MARKANVÄNDNING

EN PLANERING SOM PÅ ALLVAR tar in friluftslivets behov av lämpliga arealer i konkurrens med andra intressen är en förutsättning för friluftsliv och naturturism. Planering måste i stor grad ske inom ramen för den kommunala fysiska planeringen. Kommunerna skall ta ett större ansvar för friluftsliv och naturvård, och många kommuner har ambitioner att utveckla turism, i många fall inte minst naturturism. Detta kräver metoder och verktyg för att få in friluftsliv, naturturism och naturvård i den fysiska planeringen.

Den planering som sysslar med förändrad markanvändning brukar betecknas fysisk planering. Den fysiska planeringen sysslar med att avväga mellan olika intressen, att avgöra målkonflikter, och att väga mellan enskilda och allmänna intressen. Inte minst viktigt är att värna om markägares rätt att använda sin mark ändamålsenligt, samtidigt som samhällsbehov tillgodoses. Byggande vid eller inom värdefulla strövområden, fritidsbebyggelse vid stränder och anläggningar för turism är exempel på sådana motsättningar som planeringen måste hantera. Men också stridigheter mellan fastighetsägare hör till planeringens vardag: en fastighetsägare vill bygga till medan grannarna vill behålla sin utsikt. Den fysiska planeringen sysslar dessutom i hög grad med det som ofta betecknas som »stadsbyggande«. Vi har här ingen anledning att diskutera den aspekten.

Förutom den kommunala planeringen är den planering som sker för olika former av utbyggnad i landskapet inom många sektorsmyndigheter av betydelse för friluftslivets villkor. Infrastrukturplaneringen skapar förutsättningar genom att göra områden tillgängliga, men inverkar också negativt genom att skapa barriärer i landskapet eller belägga områden med buller. För den långväga naturturismen har kommunikationer naturligtvis stor betydelse. Fjällturismen i Jämtland och i nordligaste Lappland har till exempel i hög grad utvecklats med utgångspunkt från järnvägen. Att Västerbottensfjällen framförallt har betydelse för regional rekreation och har påtagligt mindre turism från södra Sverige (Heberlein & Fredman 2002) kan sannolikt förklaras med sämre tillgänglighet.

Naturvården är en av de planerande sektorer som både har en egen planering för markanvändningen och ett betydande inflytande på den

kommunala fysiska planeringen. Som vi pekade på i kapitel 14, föreligger det grundläggande skillnader i synsättet på hur avvägningar skall göras mellan »miljöparadigmet« och »planparadigmet«. Planparadigmets grundtanke är avvägning mellan intressen baserad på ett rationellt underlag men genom politiskt beslutsfattande. Miljöparadigmet ser centrala regler och normer baserade på vetenskapligt underlag som grunden för avgöranden om lämplig markanvändning. Vi skall i detta kapitel redogöra för grunderna i svensk fysisk planering vilket i praktiken i hög grad är detsamma som kommunal planering. Naturvårdens planering tas upp i ett följande kapitel. Det innebär att det i detta kapitel i hög grad är »planparadigmets« syn på avvägning och målkonflikter som är gällande. Rötterna till den fysiska planeringen ligger planeringsteoretiskt i »planering som fysisk design« – se kapitel 14.

Några grunder

Den fysiska planeringen gäller all mark i landet. Den kommunala planeringen liksom många sektorsmyndigheters planering gäller mark oavsett vem som äger marken. Detta gäller både den juridiskt bindande planeringen för till exempel bebyggelse och den planering som redovisar olika visioner och anspråk på markanvändningen. Om och hur planerna faktiskt genomförs beror däremot i hög grad på markägaren.

Fysisk planering utgår från att det finns överordnade allmänna intressen som kan väga tyngre än enskilda intressen, också markägarens. Som påpekades i kapitel 14 slår lagstiftningen inom både planering och miljö fast att marken skall användas för det den är bäst lämpad vilket kan innebära inskränkningar i markägarens möjlighet att förfoga över sin egendom. Detta innebär att planering måste ske på ett rättssäkert sätt. Den skall följa procedurregler som ger möjlighet till insyn och till att klaga och att få rättelse. Ansvar för beslut om förändrad markanvändning skall dessutom tas av folkvalda politiker som skall svara för avvägningen mellan allmänna intressen och den enskildes. En trend i planeringen som påverkas av lagstiftningen inom EU är att vissa frågor flyttas från politiskt beslutsfattande till domstolar. Kravet på rättssäkerhet innebär ofta en begränsning av effektivitet i planeringen.

Vad som faktiskt sker i landskapet är beroende av aktörer – både privata och offentliga – som bygger, drar vägar och järnvägar, sköter skogen, odlar osv., se figur 14:2. Aktörernas mål kan vara helt andra än »samhällets«. I själva verket sker därför styrningen av landskapet i stor grad genom restriktioner: planerna säger i hög grad vad som inte får göras på ett visst markstycke. Westerlund (1980) beskriver förhållandet pedagogiskt som en »avstyrande« och inte en »tillstyrande« planering. Reservatsbestämmelser talar om vad som inte är tillåtet. Även »hänsynsregler« handlar i stor grad om negativ hänsyn dvs. om att avstå från att göra vissa saker. Att planen

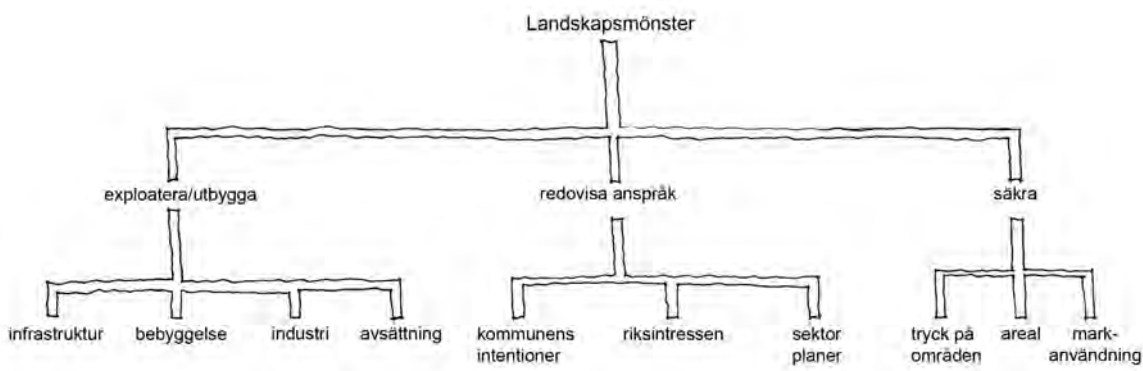
reglerar ett område för bostadsbebyggelse innebär en restriktion på andra möjliga aktiviteter. Bostadsbebyggelse kommer till stånd inom området bara om någon aktör faktiskt har makt och resurser att förverkliga planen – att omvandla planens detaljer till ett projekt – se kapitel 14.

Planering av landskapsmönstret

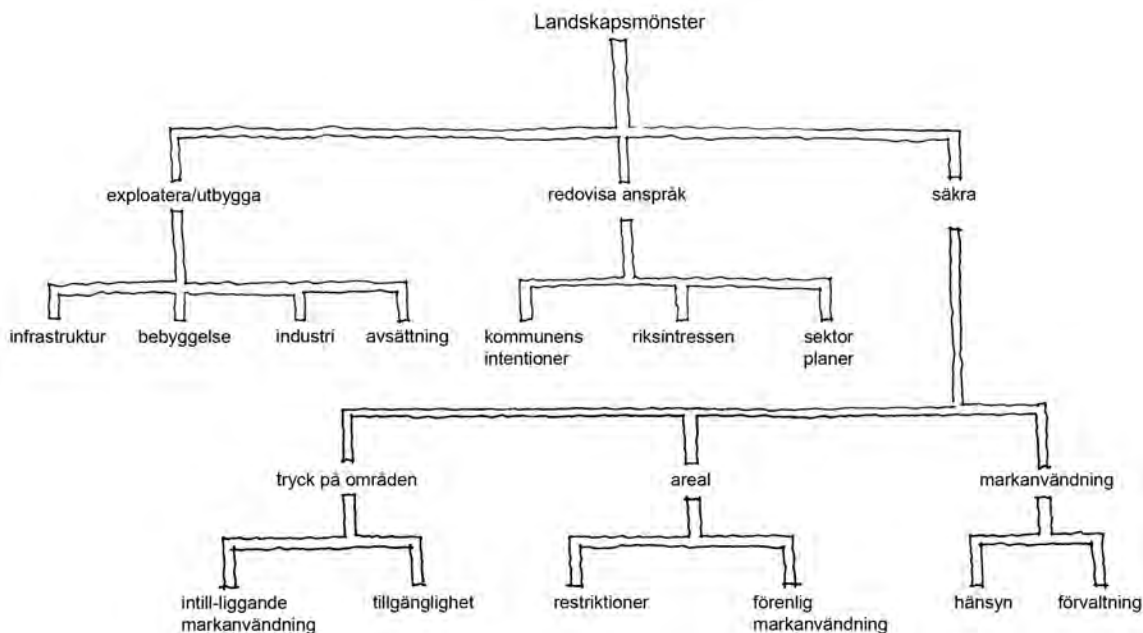
Den fysiska planeringen sysslar i stor grad med stadsbyggande. Friluftslivets förutsättningar påverkas av denna planering till exempel genom bebyggelsemönster, utformning av grönstruktur och kommunikationsstråk och möjligheter till bostadsnära motion.

Vi har tidigare pekat ut tre principiellt viktiga aspekter på markanvändningsplanering: landskapsmönstret, arealtillgången samt landskapskvalitet. Den fysiska planeringen arbetar med alla tre aspekterna men det är främst inverkan på landskapsmönstret som vi här skall behandla, eftersom detta har grundläggande betydelse för friluftslivet. I figur 16:1 illustreras några av den fysiska planeringens huvuduppgifter utifrån det överordnade perspektivet »landskapsmönster«.

Planering för förändring av markanvändningen genom olika former av exploatering är kärnan i den fysiska planeringen. God planering innebär dessutom att denna planering tar hänsyn till landskapsmönstret så att ett väl fungerande landskap skapas eller upprätthålls. Areal tillgång för naturvård och friluftsliv påverkas positivt och negativt genom planering för exploatering och ianspråktagande. Värdefulla arealer kan tas direkt i anspråk för annat och störningseffekter av olika slag kan uppstå på omkringliggande arealer. Men avsättning av mark för friluftsliv och naturvård kan också göras i olika former av markanvändningsplaner. Hänsyn kan tas genom landskapsmönstret så att störningar undviks, samband mellan naturområden främjas, våtmarker, vattendrag och sjöar har funktionella samband osv.

Figur 16:1. Principiella huvudmoment i den fysiska planeringen – planering för förändrad markanvändning arbetar i hög grad med att styra landskapsmönstret

Figur 16:2. Åtgärder inom planering för att säkra avsatta områden. Åtgärderna berör både principområde, »landskapsmönster» och »arealtillgång». De förutsätter ett samspel mellan fysisk planering och naturvårdens planering och förvaltning.

Eftersom landskapet planeras av många olika aktörer är en viktig funktion i den översiktliga planeringen att redovisa olika sektors anspråk på marken, konflikter runt markanvändning, sårbara och värdefulla områden.

Planering för ett välfungerande landskapsmönster är viktigt för att säkra områden som är avsatta för naturvård och friluftsliv. Trycket på dessa arealer beror på landskapsmönstret i stort. Markanvändning på intilliggande områden har till exempel stor betydelse. Tystnad i naturen förutsätter att bullrande anläggningar och trafikleder inte gränsar direkt till friluftsområden. I områden med intensivt jordbruk t.ex. i Nederländerna måste värdefull natur omges med buffertzoner som kan absorbera luftföroreningar – jfr. zoneringsmodellen för MAB-områden (figur 15:6). När det gäller att säkra avsatta områden samspelar den kommunala fysiska planeringen med naturvårdens planering. Figur 16:2 utvecklar olika insatser för att säkra avsatta områden.

Zonering som redskap i fysisk planering

Alla verksamheter kan inte samsas i landskapet. Funktionsseparering genom zonering är som diskuterats i kapitel 15 en både nödvändig och attraktiv lösning på en mängd målkonflikter också inom naturvårds- och friluftslivsområden. Målkonflikter uppstår också mellan olika friluftslivsaktiviteter. Att separera olika verksamheter i rummet är en grundläggande

princip i den fysiska planeringen: arbetsområden med buller och utsläpp skiljs från bostadsområden, bostäder separeras från infrastruktur osv. I sin mest extrema form medför funktionsseparering en stark uppdelning mellan olika aktiviteter och därmed ett stort transportbehov. Landskapet blir indelat i en form av monokulturer: sovstad, köpcentra, industriområden, kontor, nöjes- och rekreationsområden, kulturresevat, friluftslivs- och turismområden och längst ut i marginalen »naturen«. Varje område lever under olika tider av dygnet och året och kan optimeras för sin funktion. Transportsystemens påverkan men också tidsåtgången för förflyttning mellan områdena ger sociala och miljömässiga kostnader. Med jämna mellanrum uppkommer inom samhällsplaneringen därför alternativa, integrerade modeller. 1800-talets utopister liksom senare rörelser skapade »kommuniteter« med arbete och boende integrerat. Men den klassiska naturvården har i hög grad varit inställd på en funktionsseparering; den finaste naturen har utvalts med vetenskapliga kriterier på orördhet och i största möjliga grad hållits fri från mänsklig verksamhet. Utmaningen för planering för naturvård och friluftsliv är att finna integrerade former för planering av betydande delar av landskapet. Dels så att naturvården, som dessutom är tätt sammanvävda med kultur, bibehålls i ett spektrum av landskap från det urbana till det närmast orörda. Men också så att olika former av friluftsliv kan utövas i attraktiva landskap. Zonering är således en grundläggande princip för planering av markanvändningen och därmed grundläggande för hur landskapsmönstret utformas.

Inom planering för friluftsliv och rekreation började under 70-talet bland annat i samband med den fysiska riksplaneringen ett tidsgeografiskt synsätt på funktionsseparering göra sig gällande. Behovet av olika typer av naturrekreation uttrycktes i tre grova grupper: natur för daglig motion, veckoslutsområden och semesterområden. Kraven på naturkvalitet, storlek, obrutenhet osv. kunde i stort sett sättas som omvänt proportionella mot tillgänglighet. Ett landskapsekologiskt synsätt har också gjort sig gällande: landskapsstrukturen skall helst göra det möjligt att röra sig ut från bostadsområden till fots eller cykel till områden både för det dagliga friluftslivet men också till områden som besöks mera sällan, »veckoslutsområdena«. Bakomliggande motiv är en blandning av miljöhänsyn, miljövänliga transporter, folkhälsa, behovet av motion för att bekämpa välfärdssjukdomarna, samt bevarande av biologisk mångfald, spridningskorridorer och refuger i landskapet. Föreställningar om ett medfött behov av naturkontakt som motiv för kommunerna att aktivt planera för en sammanhängande grönstruktur förs i ökande grad fram. Argument som förefaller vetenskapligt underbyggda får lättare genomslag i en rationalistisk planeringskultur!

Fysisk planering – ett kommunalt monopol?

Sverige har bara en helt yttäckande markanvändningsplanering som skär över alla sektorer: den kommunala översiktsplanen. Plan- och bygglagen ställer krav att en översiktsplan skall göras för hela kommunen och uppdateras varje mandatperiod. Översiktsplanen (ÖP) skall visa kommunens intentioner för markanvändningen men också andra sektorer markanvändning och anspråk. Översiktsplanen är därför det potentiellt viktigaste redskapet för att spegla anspråk (se figur 16:1) och landskapsmönster. Den skall identifiera områden som är lämpliga för olika ändamål och verksamheter, och medverka till att till exempel grönstruktur och områden värdefulla för friluftsliv och naturvård inte exploateras för bebyggelse, industrier eller annan verksamhet. Översiktsplanen är emellertid inte juridiskt bindande. Bindande planering görs i form av detaljplaner, som anger till exempel bebyggelsens utformning, dragning av vägar, parkmark, industriområden osv. Detaljplaneringen skall vara i överensstämmelse med översiktsplanen. Översiktsplanen är därigenom tänkt att fungera styrande för markanvändningen. Lokalisering och utformning av byggnader, men också av t.ex. TV-master, vindkraftverk, bryggor, skidliftar m.m., styrs förutom av detaljplaneringen av bygglov.

Översiktsplaner och i de flesta fall också detaljplaner skall genomgå en miljökonsekvensbedömning (MKB). Denna skall visa de miljökonsekvenser som planens genomförande kan medföra och vilka åtgärder som görs för att minska negativa verkningar av planen. Målet för MKB är att dels minska miljöpåverkan, dels utgöra underlag för beslut om de konsekvenser som trots allt uppstår uppvägs av nyttan med planen. Miljökonsekvensbedömning behandlas kort i kapitel 17.

Fördjupad översiktsplan (FÖP) är ett instrument av intresse eftersom en FÖP kan avse såväl en begränsad del av kommunen som en viss typ av intresse. FÖP har använts för att klara ut speciella markanvändningskonflikter, t.ex. mellan naturvård, turism m.m., som i flera skärgårds/kustkommuner, eller utlöst av konkreta problem som i Älvdalens nordligaste socknar. Nationalstadsparken kom till genom en samordnad översiktlig planering mellan Solna och Stockholm som staten tvingade fram. Försöken att lösa upp motsättningen mellan naturvård och turism i Södra Jämtlandsfjällen gjordes inom ramen för mellankommunalt samordnad fördjupad översiktsplanering (Vuoiro et al. 2003.)

Rubriken på detta avsnitt innehåller ett frågetecken som vi nu kan kommentera. Man brukar tala om ett kommunalt planmonopol. Lite löst brukar det beskrivas som att kommunerna har monopol på att göra planer. Mera korrekt är att säga att kommunen har monopol på en bindande markanvändningsplanering. Kommunen fastställer detaljplaner och beviljar bygglov och har också skyldighet att göra översiktsplaner. Detaljplanerna kan rent praktiskt vara gjorda mer eller mindre helt av en

exploatör och innehållet i planen kan vara förhandlat mellan exploatören och kommunen. Under senare år har trenden varit att detaljplanerna gäller relativt begränsade områden som direkt berörs av en exploatörs intressen. Kommunens monopol på markanvändningsplanering försvagas därmed i praktiken något och den samlade överblicken över till exempel stadsbyggnad minskar. Det har diskuterats ett behov av en planering mellan översiktsplanens mera visionära nivå och de »frimärksartade« detaljplanernas reglerande nivå (SOU 2005:77). För grönstruktur och tätortsnära rekreation vore en sådan planering sannolikt önskvärd.

Den översiktliga planeringen uppvisar många brister, t.ex. att en stor andel av Sveriges kommuner inte har en rimligt uppdaterad översiktsplan. I stället för att revidera planerna görs ofta en »aktualitetsförklaring« där planen i sämsta fall bara schablonmässigt förlängs eller där mindre ändringar meddelas. Detaljplanering sker ofta i strid med översiktsplan, både när privata intressen och offentliga önskar genomföra något. Miljöbedömningen av planer har i alltför hög grad varit bristfällig och slentrianmässig. Det är viktigt att notera att det inom kommunen kan finnas flera aktörer som i olika eller ingen grad förhåller sig till den kommunala fysiska planeringen. T.ex. är samspelet mellan kommunal naturvård och planering varierande mellan kommuner. Planering för rekreation i form av anläggningar m.m. görs ibland av särskilda organ. Naturturism kan ingå i dessas ansvarsområde eller ligga på näringslivsorgan. Översiktsplanerna fungerar därför ofta dåligt som information till andra aktörer i landskapet om kommunens intentioner.

Planering på högre nivåer – den felande länken

Regional fysisk planering saknas i Sverige. Däremot finns ett antal regionala aktörer som gör sektorsvis planering för sina respektive intressen: t.ex. Trafikverket. Naturvården är i detta sammanhang den viktigaste med länsvis naturvårdsplanering.

Friluftsliv är ett exempel på ett intresse som kräver någon form av regional och/eller mellankommunal planering. Intresset från en kommuns sida att tillgodose mellankommunala och regionala intressen kan förväntas öka om ett kommersiellt intresse, dvs. turism, föreligger jämfört med rena rekreationspolitiska intressen.

Argumenten för någon form av regional planering av markanvändningen är starka men kontroversiella. Strandskyddet är ett exempel på en samspelsfråga mellan kommun och stat som har stor betydelse för friluftsliv och naturvård. En annan självklar sådan är hur reservatsbildning hanteras. Den nyorientering som sker i naturvården mot lokal förankring, lokalt ansvar osv. bör kunna kopplas mot kommunal planering. Förutsättningarna för regional planering eller samverkan med kommunal planering är för närvarande starkt varierande mellan olika regioner på

grund av olikheterna i organisation av den regionala nivån. Det framtida systemet har utretts bl.a. av Ansvarskommittén som i början av 2007 kom med förslag om att skapa 6–9 storregioner för att ersätta dagens län och landsting. Vad som kommer att ske med förslaget är i skrivande stund högst oklart – det har talats om frivilligt samgående som ett sätt att skapa större regioner.

Vi har idag i Sverige ingen enhetlig regional organisation. Den komplicerade situationen när det gäller regional förvaltning har betydelse för miljövard och planering inte minst eftersom många av dessa frågor naturligen griper över olika administrativa gränser.

Statens förlängda arm i regionerna är länsstyrelserna. Fysisk planering och miljövard har hört till länsstyrelsernas viktigaste uppgifter. Naturvården är ofta en av de större budgetposterna för länsstyrelserna. Vid sidan om länsstyrelserna finns olika former av regionkommunal verksamhet. Landstingen har som viktigaste uppgift att svara för sjukvård men har i flera regioner betydande uppgifter inom kollektivtrafiken. I några regioner finns stiftelser engagerade i friluftsliv och turism, och med varierande huvudmän, t.ex. regionens kommuner, landstingen etc. Två regioner har s.k. försöksverksamhet med direktvalda regionparlament: Skåne och Västra Götaland. I ytterligare ett antal län finns samarbetsorgan för kommunerna. Ledamöterna i dessa organ är inte direktvalda utan politiker från kommunerna. Regionstyrelserna har i varierande grad tagit över uppgifter från länsstyrelserna.

Den regionala bilden kompliceras av att flera centrala verk, t.ex. Trafikverket, har egna regionala organisationer som inte följer länsindelningen. Inom EU är regionalisering en viktig princip och Sverige påförs diverse olika regionindelningar genom olika åtgärder. Till exempel finns det en indelning i EU:s statistikområden (de s.k. NUTS2-områdena) som griper över länsindelning. EUs vattendirektiv innebär att landet delas in i vattenregioner baserade på avrinningsområden, vilket innebär en indelning som skär över alla andra regionala indelningar. Dessa regioner skall ha en egen myndighet, dvs. en viktig naturresurs skall planeras och övervakas helt fritt från övrig planering och miljöförvaltning¹. Problem uppstår ibland på grund av att den administrativa Sverigekartan i Bryssel inte överensstämmer med verkligheten.

Inte heller finns någon *nationell fysisk planering* annat än den planering som Trafikverket gör för sina respektive områden. Under 70-talet genomfördes en stor nationell planering, den s.k. fysiska riksplaneringen. Denna berörde framförallt kust- och fjällområdena där trycket från olika former av exploatering ansågs särskilt stort. Som kvarlåtenskap finns ett antal olika typer av områden av riksintresse för olika verksamheter

---

1. Den pragmatiska lösningen på detta problem har varit att gruppera länen i ungefärliga vattenregioner och ge ett antal länsstyrelser status som vattenmyndighet.

utpekade. Tanken var att därigenom peka på områden där vissa intressen skulle väga tyngre i avvägningar om hushållningen med mark och vatten. Många olika samhällssektorer pekade ut intresseområden. Bestämmelser om riksintressen finns nu i Miljöbalken. Det finns till exempel riksintresseområden för naturresursutnyttjande som energi, mineral, jordbruk och rennäring, för förswarets markbehov, för kommunikationer, för naturvård, kulturminnesvård och friluftsliv. Vissa områden av stort värde för naturvård och friluftsliv pekades speciellt ut och namngavs i lagstiftningen. Riksintresse innebär emellertid inget direkt skydd utan medför bara ett krav på att hänsyn tas till intressena i samband med exploatering. Det innebär att riksintresseområden framförallt har funktionen att ställa krav på gott underlag i fysisk planering. Länsstyrelserna skall övervaka att kommunerna tar hänsyn till riksintressen i sin planering. De centrala myndigheter som pekat ut intressena har ett allmänt ansvar för »uppsikt« över intressena, och Boverket har därutöver ett allmänt ansvar för samordning och för hushållning med mark- och vattenområden. Eftersom mer eller mindre förenliga riksintressen kan vara utpekade i samma område uppstår behov av att avväga mellan dem. Några tydliga kriterier för hur avvägningar skall göras finns inte. Vägledning får därför i kontroversiella fall sökas i hur myndigheter och domstolar har avgjort ärenden. Det är viktigt att förstå att staten inte genom att peka ut – eller mera formellt korrekt »resa riksintresseanspråk« – har tagit från kommunerna ansvaret att analysera, precisera och revidera vad anspråken konkret innebär eller att göra prioritering vid konflikter. Andra aktörer i landskapet binds genom kommunens planer. När markanvändningen inte förändras är bestämmelserna enbart rådgivande rörande den pågående markanvändningen.

Styrning av planering och förvaltning

Planering och förvaltning av landskapet styrs på en mängd olika sätt. Vi ger här en kort, punktvis överblick och återkommer senare till vissa av instrumenten i avsnittet om naturvårdens planering i kapitel 17. Styrningen av planering och förvaltning kan vara svår att skilja från instrument inriktade på att styra andra aktörer i landskapet.

Regelverk i form av lagar och förordningar utgör en grundläggande styrform. Riksdagen stiftar lagar och fattar t.ex. beslut om nationalparker. Regeringen utfärdar med stöd i lagstiftningen förordningar som uttolkar och preciserar lagarna. En symbolisk markering av allemansrättens starka ställning och naturens betydelse för det svenska samhället är att grundlagen slår fast att naturen är tillgänglig för alla genom allemansrätten. Planering och skötsel av mark för friluftsliv, naturvård och turism styrs i Sverige av flera olika regelverk. Den fysiska planeringen styrs av Plan- och bygglagen, som också innehåller en del reglering av skydd av

naturen, hushållning med naturresurser. Miljöbalken reglerar miljövårdsarbetet inklusive naturvården. Dessa båda lagar med tillhörande regelverk samspelar med olika förvaltningar och utbildningar så att tillämpningen blir mer komplicerad än bara en tolkning av lagens bokstav. För friluftsliv och naturturism har dessutom många andra regelverk och förvaltningar stor betydelse: kulturminnesvård, planering och byggande av infrastruktur, näringsutveckling och stöd till regional utveckling. Lagar och regler om skötsel av jord och skog har stor betydelse för friluftslivet. I många sektorslagar finns särskilda regler om hänsyn till miljö. Skogsvårdslagens portalparagraf jämför för närvarande produktionsmålet och miljömålet men när detta skrivs har en utredning lagt fram förslag om att produktionsmålet skall överordnas miljömålet, vilket skulle kunna innebära en svagare ställning för friluftsliv och naturvård.

Politisk styrning sker på flera nivåer, mest grundläggande genom riksdagens lagstiftande men också genom fördelning av resurser i statsbudgeten. Den politiska styrningen har traditionellt tagit sig uttryck i form av utformningen av regelverket och tilldelningen av resurser. Inom många områden har en betoning av målstyrning skett. Riksdagen har t.ex. fattat beslut om 16 nationella miljökvalitetsmål med ett mycket stort antal delmål. Tanken är att miljömålsstrukturen skall verka styrande på många aktörer i landskapet: kommunal planering, företag och organisationer, sektorsmyndigheter osv. – se kapitel 17. Också andra sektorer har målstrukturer. Inom naturresurs- och miljöområdet sker också en utveckling av bindande miljökvalitetsnormer och åtgärdsprogram.

Planeringssystemet bygger på tanken att målkonflikter ytterst måste avgöras i folkvalda politiska församlingar. Även om planeringen i stor grad görs av olika experter så är kommunens folkvalda representanter ansvariga för besluten men också för planeringens kvalitet. Den kommunala, fysiska planeringen sker därför på politiskt uppdrag och beslut om planer tas av kommunala politiska församlingar: kommunfullmäktige och nämnder inom plan- och miljöområdet. Olika kommuner organiserar detta på varierande sätt men grunden är att någon politiskt tillsatt nämnd ansvarar för planeringen, inte sällan tillsammans med miljöfrågorna.

Resurstilldelning till naturvård och friluftsliv på olika nivåer i samhället påverkar förutsättningarna för friluftsliv och naturturism. Under en längre period har naturvården tilldelats ansevärda medel för att säkra värdefull skogsmark, inklusive betydande arealer produktiv skogsmark. Det är naturligtvis inte bara tilldelning till direkta markinköp utan också till myndigheternas planerings- och förvaltningsarbete som har styrande effekt. Under lång tid har resurserna för att förvalta och utveckla skyddade områden släpat efter resurserna för avsättning. Ekonomiskt stöd till organisationer och företag är också en viktig styrform. Under lång tid tillfördes naturvården betydande resurser i form av sysselsättningsprojekt. Den positiva sidan av detta var att en mängd arbeten inom landskapsvård,

tillrättaläggande och kanalisering i form av spångning, fågeltorn, rastplatser, stängsling osv. kom till stånd. Åtgärderna dikterades dock kanske mera av tillgången på arbetskraft, kompetens och intresse hos arbetsledare osv. än analys av behov eller av prioriteringar. *EU:s strukturfonder* i kombination med nationella medel för regionalpolitik har gett stöd till projekt inom turism, inte minst naturturism och småföretagande inom landsbygdsturism. Miljöprövning av strukturfondsprojekt har hittills varit i det närmaste obefintlig.

Myndigheternas uppdrag, kompetens och kultur har en viktig styrande effekt. Friluftsliv ingick från början i Naturvårdsverkets uppdrag men försvann i stor grad ut ur verksamheten från 70-talet. I verkets regleringsbrev 2003, dvs. regeringens uppdragsbeskrivning till verket, återfördes det som en komponent i en ny naturvårdspolitik. Själva myndighetsstrukturen kan ha stor betydelse för det konkreta arbetet. Sverige utmärks av stora verk med hög grad av självständighet i förhållande till departementen och regeringen. Det innebär en relativt stor frihet att fokusera på frågor som myndigheten finner viktiga. Vad detta är beror på ett komplicerat samspel mellan politisk styrning, resurser, egen kompetens osv. De mera subtila frågorna om myndigheternas professions- och förvaltningskultur diskuterar vi i avsnittet om två paradigmer i kapitel 14. En glidning när det gäller offentlig planering och förvaltning för friluftsliv från inriktning på rekreation mot inriktning på utveckling av naturturism – se kapitel 6 – är ett exempel på ett komplicerat samspel mellan politisk styrning och myndigheters inriktning, kompetens och fokus.

EU:s regelverk utövar ett ökande inflytande över det svenska landskapet – i kombination med olika ekonomiska stödformer. Åtskilliga direktiv berör markanvändning, miljövård och naturresursförvaltning. Beslutsfattandet flyttar också i viktiga frågor till exempel konflikter kring Natura 2000 – se kapitel 17. Den svenska modellen med stora och självständiga ämbetsverk passar inte riktigt i EU-strukturen. En ökad betydelse för domstolarna jämfört med verk och lokala politiska församlingar är också skönjbar. Den gemensamma jordbrukspolitiken påverkar genom regelverk och ekonomiskt stöd i hög grad landskapet, t.ex. i form av träda, inriktning på produktionen osv. En långsam reformering i riktning mot ökad miljöhänsyn och mindre inriktning på hög produktion, mot diversifiering mot turism och rekreation i lantbruksföretagen, hör till en utveckling vars konsekvenser är svåra att förutse.

Medborgardeltagande och inflytande

Den internationella planeringsteoretiska litteraturen om samråd och olika former av samverkan inom planering är mycket omfattande. Som påpekades i kapitel 14 har flera olika teoribildningar och doktriner utvecklats runt medborgardeltagande. Mycket av detta teoretiserande är tämligen

esoteriskt och avlägset från planeringens vardag och praktik. En utveckling av rationalistisk planering under 1900-talets andra hälft har efterhand väckt motreaktioner i form framförallt av olika former av kommunikativ planering som fokuserar på planeringens kommunikativa form. Som bl.a. Strömgren (2007) påpekat har den akademiska debatten i liten grad direkt påverkat planeringspolicy och planeringslagstiftning. Plan- och bygglagen har emellertid konkreta regler om medborgarnas möjlighet att ta del av och påverka planeringen. Planer skall ställas ut offentligt och möjlighet att komma med kommentarer skall finnas. Viljan att använda reglerna för dialog och reellt inflytande varierar mellan kommuner men i många kommuner görs insatser för medborgardialog.

Skälen för olika former av samrådsmekanismer varierar starkt. I mera teoretisk litteratur framhålls ofta demokratiaspekter; den planeringsteoretiska litteraturen innehåller också tydliga inslag av anspråk på att stärka svaga eller marginaliserade gruppers möjlighet att påverka sin närmiljö – jfr t.ex. doktrinen »advokatplanering«. Den mera praktiskt orienterade litteraturen betonar däremot gärna effektivitet, förankring av myndighetsbeslut osv. (Hjortsø 2004).

För den offentliga naturvården finns ett antal skäl, från de formella – t.ex. Århuskonventionens stadganden om tillgång till information och »environmental justice« (miljörättvisa) – över fastlagd policy om ökad lokal förankring till olika former av effektivitets- och implementeringsresonemang. Det är väsentligt att se att begreppet »samråd« i olika lagstiftning och administrativ praxis kan täcka ett brett spektrum av företeelser. Ett enkelt sätt att illustrera detta är att samråd kan motiveras eller genomföras på en skala: information => konsultation => medverkan => inflytande => medbestämmande => konsensusbeslut => vetorätt.

En viktig aspekt på samspelet mellan aktörer i planering är den inverkan som samråd och konflikter kan ha på aktörernas tillit till varandra (Hallgren 2003). Arbetet med Södra Jämtlandsfjällens nationalpark pekade bl.a. på problemet med legitimitet hos den kunskap som används i planeringen (Vuorio et al. 2003). I den kalkylerande rationaliteten är kunskapens legitimitet i hög grad förbunden med konventionella uppfattningar om vetenskaplig kvalitet. I den kommunikativa rationaliteten blir frågan om både vem som tagit fram kunskapen och om konsensus råder viktig. För naturförvaltning är utmaningen att möta kraven på konsensus och legitimitet utan att ge upp kravet på saklighet i underlagsmaterialet. I Södra Jämtlandsfjällen hanterades motsättningar mellan olika uppfattningar om omfattningen av vandrande och tältande utanför ledsystemet och föreställningarna om ökande störningar på rennärning och naturvård, genom att undersökningen uppdrogs åt en utomstående, kompetent organisation, ETOUR. Undersökningens uppläggning diskuterades med parterna som fick möjlighet att påverka detta med avseende på sådant som vilka

områden som borde undersökas m.m. Parterna fick således möjlighet att medverka med sina respektive kunskaper men inte att påverka avvägningar och metodik – med ett intressant undantag. Samebyarnas företrädare ställde krav på att en betydande del av flyginventeringarna skulle genomföras med helikopter från företag som också medverkar i rendriften. Detta för att ge en trovärdig oberoende part insyn i inventeringsarbetet, inte för att påverka det (Vuorio, et al. 2003).

Plan och verklighet

Planerare överskattar ofta planeringens möjlighet att forma framtiden. Att lägga ut ett friluftslivsområde innebär inte självklart att människor också kommer att utnyttja det. Den styrande effekten av planer beror inte bara på om de är juridiskt bindande. Många faktorer påverkar hur en plan genomförs, »implementeras«. För styrningen av landskapet för friluftsliv och naturvård är några faktorer speciellt viktiga att uppmärksamma:

- Landskapets egendynamik. Planen kan säga att markanvändningen skall vara oförändrad t.ex. att skogs- och jordbruk skall fortsätta att drivas på marken. Men många former av markanvändning har cykler där olika faser medför helt olika förutsättningar för friluftsliv. Det självklara exemplet är skogsbruk. Planeringsfält, gallringsskog och kalhyggen ryms alla inom »oförändrad markanvändning«. Ett öppet kulturlandskap kan växa igen och rationaliseras så att dess naturvärden och användbarhet minskar.
- Omgivande markanvändning. Tillgänglighet och attraktivitet av ett område påverkas mer eller mindre starkt av hur omgivningen brukas. Ett skärgårdsområde må vara attraktivt men om en tung doft av massaindusti sänker sig när vinden mojnar i kvällningen så avtar förmodligen intresset för turister att nyttja området.
- Den regionala och storskaliga miljösituationen. Klimatförändring, övergödning av skärgårdsområden, Östersjöns föroreningsituation till exempel med avseende på framtida oljespill och miljögifter är generella faktorer som den fysiska planeringen måste förhålla sig till utan att ha något avgörande inflytande över.
- Aktörernas möjlighet till anpassning. Planer och politik påverkar olika aktörer högst olika. Några av de mest värdefulla exempel på ålderdomligt skötta kulturlandskap som vi idag bevarar som reservat har bevarats genom att enskilda bönder gått sin egen väg opåverkade av jordbrukspolitik, rådgivning och ekonomiska stödordningar. Talande bildexempel på detta finns bland annat i »Det föränderliga landskapet« (Emmelin & Brusewitz 1985).

- Landskapet påverkas i hög grad av den förändring av driftsformerna som sker i jord- och skogsbruket inom ramen för »normal och naturlig rationalisering« som i stor grad är opåverkad av planering eller regelverk. Denna rationalisering sker normalt inom ramen för det som betecknas som »oförändrad markanvändning«. Rationaliseringen av avverkningsmetoder och teknologi i skogsbruket är ett exempel på sådan påverkan.
- Förändrade värderingar. Att förutsäga framtida värderingar är uppenbart problematiskt. Vi planerar med utgångspunkt i vår egen tids värderingar. Ökad mekanisering och teknifiering av friluftslivet förändrar till exempel förutsättningarna för samverkan mellan naturvård och friluftsliv.

FRILUFTSLIV I KOMMUNERNAS PLANERING

Nästan alla Sveriges kommuner använder möjligheten till friluftsliv och utbud av naturturism i sin marknadsföring. Naturen och friluftslivet lyfts fram som skäl för att bosätta sig i kommunen. Kommunerna har också fått en ökad roll i planeringen för strandskydd. Områden för »landsbygdsutveckling« där det är lättare att få dispens från strandskyddet kan pekas ut. Många kommuner berörs också av utpekade »riksintressen för friluftslivet«. Kommunerna kan avsätta naturreservat för att skydda värdefull natur för friluftslivets behov. Mot den bakgrunden kan man tycka att friluftsliv borde vara ett viktigt ämne i kommunernas översiktsplaner. Så är det emellertid knappast. Andra teman som bebyggelse, näringslivsutveckling, turism, infrastruktur, vatten och avlopp eller kommunikationer har större tyngd. En undersökning av kommunernas planering för friluftsliv gjord i forskningsprogrammet Friluftsliv i förändring visar att friluftsliv generellt sett står relativt svagt i den kommunala översiktliga planeringen. Vad gäller naturreservat är det knappt hälften av kommunerna som utnyttjat möjligheten att skydda natur för det egna behovet det senaste decenniet. Undantag finns naturligtvis och trenden kan möjligen vara att friluftsliv och naturturism får större uppmärksamhet i översiktsplaner som nu görs.

De flesta kommuner lägger idag ut sina översiktsplaner liksom samrådsversionen under pågående process på kommunens hemsida. De flesta översiktsplaner är relativt omfattande dokument och läsaren rekommenderas att själv studera några sådana. Man måste dock vara klar över att ungefär hälften av Sveriges kommuner inte har någon aktuell översiktsplan eller arbetar med någon.

Översiktsplanen för Gotland kan ses som ett exempel på en fårs översiktsplan där friluftslivsintressena behandlas men också på en begränsning av behandlingen som nog är typisk. Friluftsliv hör inte till de »knäckfrågor« för Gotlands utveckling som identifierats men friluftslivet behandlas ändå på flera ställen i planen. En genomgång av utpekade områden av riksintresse för friluftslivet görs och där identifieras konflikter med andra intressen och vilka förutsättningar som är nödvändiga för att bibehålla värdena. I avsnittet om vindkraft diskuteras konflikter också med friluftslivet. Det är emellertid framförallt beskrivningar av intressen och konflikter som man kan finna i planen. Hur man tänker hantera framtida konflikter med friluftslivet skjuts i hög grad på senare planering eller tillståndprocesser.

Läs mera: Petersson Forsberg, L. (2009) *Friluftsliv och naturturism i kommunal planering – delresultat från en webbaserad enkätundersökning våren 2008*. Forskningsprogrammet Friluftsliv i förändring Rapport nr 8. Kan hämtas från www.friluftsforskning.se. Här kommer efterhand ytterligare rapporter om friluftsliv i planering att läggas ut.

Gotlands översiktsplan »Bygg Gotland« kan hämtas från www.gotland.se

17. NATURVÅRDSPLANERING I SVERIGE

NATURVÅRD DEFINIERAS enligt Nationalencyklopedin som skydd och vård av naturen, restaurering och nyskapande av skadade eller försvunna naturmiljöer samt främjande av friluftsliv. Markanvändningsplanering är viktig i naturvårdens arbete. Skydd och vård innebär också förvaltning och skötsel. Naturförvaltning kan definieras som de åtgärder som genomförs både för att uppnå planerade mål och för att revidera planeringen. Förvaltning av natur för friluftsliv är i grunden en fråga om att försöka styra landskapets utveckling mot vissa mål eller att hantera målkonflikter och därmed undvika en icke önskad utveckling. Denna styrning sker i stora delar av landskapet indirekt genom påverkan på många aktörer i landskapet. Den kan ske genom olika former av restriktioner men också genom ekonomiska bidrag, information och utbildning. Det är framförallt i formellt skyddade områden som naturvården är en direkt aktör i landskapet och där styrningen också sker genom direkta ingrepp och åtgärder i landskapet. Naturvården uppträder alltså både som en viktig aktör i den fysiska planeringen och bedriver egna former av planering. Som sektorsplanering planerar naturvården framförallt på nationell och regional nivå genom Naturvårdsverket och länsstyrelserna. Organisatoriskt är det därför en skevhet mellan naturvårdens planering och den fysiska planeringen i övrigt eftersom denna har sin tyngdpunkt på kommunal nivå.

Naturvården är idag en av Sveriges stora markanvändare: cirka 11 % av landarealen har någon form av skydd, framförallt som naturreservat eller nationalparker. Även om det finns exempel på naturområden som har skyddats eller utnämnts till rekreationsområden redan under 1600-talet så var det först under 1800-talets senare del som nationalparker och reservat internationellt började etableras i den form som idag förekommer i flertalet länder. En av de första nationalparkerna var Yellowstone i nordvästra USA, vilken invigdes år 1872. Idag finns det drygt 100 000 skyddade naturområden runt om i världen, motsvarande ungefär 12 procent av jordens landyta (Chape et al. 2005). Utvecklingen över tiden liknar den i Sverige med en kraftig ökning sedan 1960-talet. Med 1909 års naturskyddslagstiftning fick Sverige nationalparker, naturreservat och naturminnen. I det första skedet var det framförallt etablerandet av de stora nationalparkerna enligt amerikansk och preussisk modell, på statens

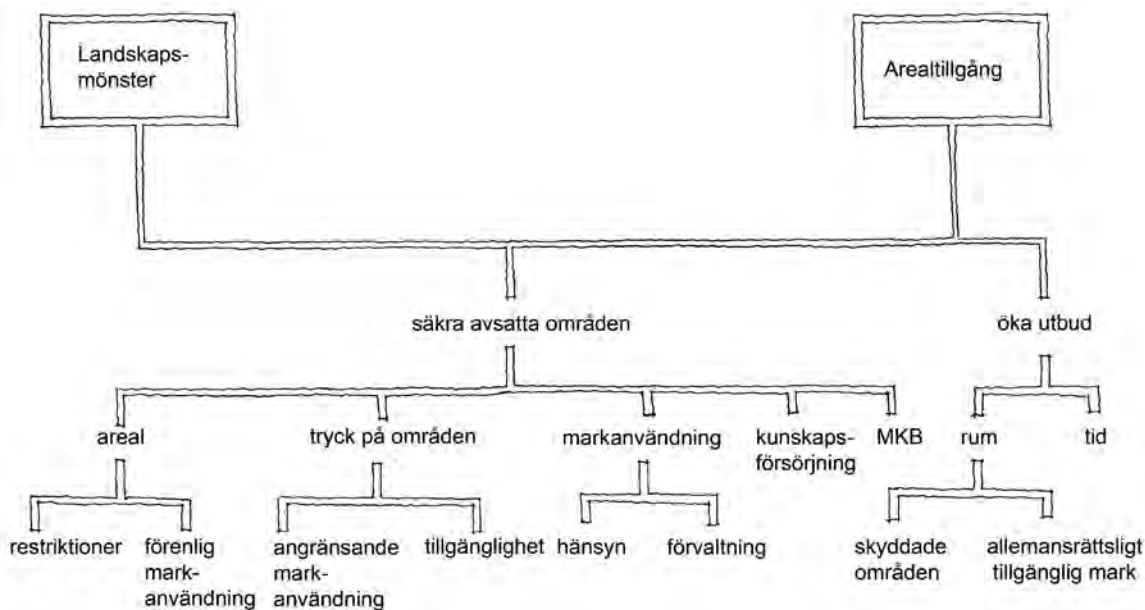
mark, som skapade stora fredade arealer. Motivet för nationalparkerna var inte enbart skydd av natur, forskning fanns som explicit motiv. De skulle också främja turism, framförallt den nationellt inriktade turism som tagit fart med bildandet av Svenska Turistföreningen och som ett kuriosum kan noteras att nationalparkerna i Norrland också skulle locka resande till den nya Inlandsbanan (Emmelin 2009). Såväl nationalparker som naturminnen skulle med Nordisk Familjeboks formulering »utgöra likasom ett bestående monument af fosterlandets natur«. Under 1900-talet skedde emellertid en förskjutning bort från intresse för friluftsliv och turism som fredningsmotiv, med betoning på »vetenskapligt bevarande« och efterhand med det vaga och alltomfattande begreppet »biologisk mångfald« som ledmotiv. Strävan efter representativitet medför att den fredade arealen efterhand fördelas något jämnare över landet.

Naturvårdsplaneringens inriktning

Naturvårdens planering inriktas mot alla tre huvudgrupper som vi identifierat i figur 14:1: landskapsmönster, arealtillgång och landskapskvalitet. Landskapsmönstret påverkas i hög grad genom att naturvården är en stor markanvändare. Figur 17:1 visar mera detaljerat inriktningen av de två kategorierna »arealtillgång« och »landskapsmönster«. Fokus i detta avsnitt ligger på frågan om arealtillgång, särskilt planering för att öka utbudet. Planering för att öka utbudet av areal sker både genom en planering för anspråk på nya skyddade områden och genom planering för att förbättra friluftslivets ställning på allemansrättsligt tillgänglig mark. Frågorna om landskapskvalitet behandlas i avsnittet om förvaltning i kapitel 18.

Information till olika aktörer, kunskapsförsörjning till den fysiska planeringen och flera typer av hänsynsregler för andra aktörer i landskapet är andra viktiga sätt för naturvården att påverka landskapsmönster och kvalitet. Genom tillståndsprövning enligt Miljöbalken påverkas också arealdisponeringen och mönstret av infrastruktur. Tre påpekanden om denna relation till fysisk planering kan vara på sin plats. För det första att betydelsen av friluftsliv i den fysiska planeringen skulle kunna stärkas om en bättre kunskapsförsörjning byggdes upp så att konkret hänsyn till friluftslivets intressen underlättades. För det andra att bättre miljökonsekvensbedömningar när det gäller exploateringsföretags påverkan också skulle kunna stärka friluftslivets ställning vid planering och tillståndsprövning av ingrepp i landskapet. Det förutsätter emellertid att friluftslivsfrågor och naturturism på ett systematiskt sätt faktiskt tas upp i miljökonsekvensbedömningar av vägplaner, olika exploateringsprojekt och kommunala planer. För det tredje att EU-nätverket Natura 2000 kan komma att få betydande inverkan på landskapsmönstret – se nedan.

Genom att peka ut ett område som värdefullt ur någon synvinkel eller som särskilt lämpat för en viss aktivitet skapas förväntningar hos

Figur 17:1. Naturvårdsplaneringen påverkar med många olika typer av åtgärder och insatser landskapsmönster och arealtillgång för friluftslivet. Genom förvaltning säkras också avsatta områden och landskapskvalitet – se figur 18:2 och 18:3. Figuren understryker också att det finns en nära koppling mellan fysisk planering och naturvårdens planering. Den fysiska planeringen har då både en negativ påverkan genom att mark tas i anspråk för andra verksamheter och positiv genom restriktioner på dessa som stöder friluftslivet.

individer och grupper i samhället både när det gäller områdets värden, vilket skydd det skall få och vilken skötsel som är lämplig. Makten över landskapet förskjuts mellan enskilda och det allmänna och mellan landskapets olika aktörer. Naturvårdens »geokodifiering« av landskapet (Mels, 2002) innebär att det skapas ett mentalt landskap där bestämda intressen framhävs och har företräde. Landskapet inordnas i den »ekostrategiska modell« som diskuteras i kapitel 3, vilket kan utlösa både konflikter och allianser runt synen på landskapet och på vad som är lämpligt bruk av det. Naturvård är således ingen neutral vetenskaplig aktivitet utan handlar, som all planering, om makt och kontroll över framtidens landskap.

Naturvårdens åtgärdskedja

Naturvården har traditionellt arbetat enligt en enkel planeringsmodell betecknad »naturvårdens åtgärdskedja« (Eknert 2005; Naturvårdsverket 1998). Modellen innebär en uppdelning i fyra steg:

naturinventering → naturvärdesbedömning → naturvårdsplan → säkerställande

Beskrivningarna av de olika stegens utformning understryker att detta är en expertmodell. Även om slutsteget i kedjan är »säkerställande« har

inventering och naturvårdsplaner också viktiga funktioner som kunskapskällor i andra sektorsplanering och för länsstyrelsernas arbete med att övervaka och försörja kommunal planering med kunskap. Till åtgärdskedjan ansluter steget »förvaltning och skötsel« för att säkerställandet skall vara något mer än ett formellt beslut. »Ekosystemansatsen« kan ses som en vidgning av naturvårdskedjan (Naturvårdsverket 2007e).

Metoder för inventering har ofta varit uppdelade på skilda vetenskapliga områden som geologi, vegetation, djurliv etc. Inventeringar kan vara inriktade antingen på att täcka en region eller för vissa specialinventeringar hela landet. En del kommuner har genomfört egna naturinventeringar som täcker hela eller större delen av kommunens yta som led i sin översiktliga planering. Inventering kan också avse speciella objekt t.ex. som underlag för skötselplanering i ett naturreservat. Friluftsliv har funnits med men det är påfallande att metoder här har saknats, framförallt för »brukarstudier«. Inventerandet inskränks därför ofta till beskrivning av tillgänglighet, framkomlighet, befintliga anläggningar, dvs. områdets fysiska egenskaper. På senare år har emellertid intresset för brukarstudier ökat som följd av ökad betoning på aktiviteter och upplevelser vid sidan om områdets naturkvaliteter – se kapitel 7.

Naturvärdering innebär att naturområden klassificeras och värderas som underlag för bedömning av skyddsvärde och skyddsbehov. Naturvärderingen utgår från en uppsättning kriterier:

- frekvens/raritet
- representativitet
- orördhet/ursprunglighet
- mångsidighet
- värde för biologisk mångfald
- värde för forskning
- pedagogiskt värde

Det är uppenbart att det föreligger praktiska och teoretiska problem både att operationalisera de enskilda kriterierna och att väga samman dem. Vi skall här inte gå in på naturvärderingens problem. De hör till naturvårdsbiologins och den praktiska naturvårdens svåraste områden.

Målet i naturvårdens åtgärdskedja är säkerställande. Detta kan göras med många olika instrument. Graden av skydd kan variera men principiellt kan man skilja ut två huvudkategorier: områdesskydd och hänsyn i annan markanvändning.

En viktig uppgift för naturvårdens planering är som för all strategisk sektorsplanering att ge signaler till andra aktörer i landskapet om naturvårdens intentioner och anspråk.

Friluftslivets roll i naturvårdens planering

Naturvårdens planering för friluftsliv har tidigare haft en underordnad ställning. Många naturreservat har emellertid omfattande planering och förvaltning för besökare – kanalisering genom märkta stigar, spångning över våtmarker, fågeltorn och utsiktsplatser – samt i bästa fall också informationsplaner. Sådant tillrättaläggande medför samtidigt en ökad tillgänglighet och ett sätt att minska skador och störningar. Naturvårdens planering kan alltså vara direkt eller indirekt inriktad mot att tillgodose friluftslivets och naturturismens behov. Vi redogör i detta kapitel både för naturvårdens planering generellt och något mera specifikt mot friluftsliv.

Allemansrätten medför speciella förutsättningar för styrning av friluftsliv; svenskar och i stor grad också utländska besökare förväntar sig stor frihet när det gäller både hur man kan röra sig i naturen och vilka aktiviteter man kan utöva. Naturreservat har varit ett instrument som använts där naturvården haft intresse av att inskränka allemansrätten och för att styra bruksmönster. Därför har också naturreservat med »sociala motiv« som huvudskäl för avsättande skapats. Genom reservatsbestämmelser kan till exempel eldande och tältande regleras och rörligheten inskränkas.

Betoningen av vetenskapliga motiv och lagstiftningens princip att marken skall användas till det den är bäst lämpad för innebär att en stor del av naturvårdens planering har bestått i att inventera naturvärden och utifrån dessa kunskapsunderlag framställa anspråk när det gäller bevarande och hänsyn till naturvärden. Detta har emellertid äldre rötter än Miljöbalken. Naturvårdslagen 1964 medförde att länsstyrelserna genomförde en naturvårdsplanering baserad på mer eller mindre omfattande inventeringar av naturvärdena. Områden med särskilda värden klassificerades i tre grupper efter en bedömning om de var av nationellt, regionalt eller lokalt intresse. Behovet av bättre överblick över landet som helhet och med enhetligare metoder ledde senare till s.k. objektsvisa inventeringar, till exempel ängs- och hagmarksinventering.

Svensk naturvårdsplanering vilade länge på en »puristisk« grund – den vetenskapligt värdefulla naturen sågs som en förutsättning för friluftslivet, och att tillhandahålla »orörd« natur eller vildmark uppfattades som naturvårdens funktion i förhållande till friluftsliv. Något enkelt samband mellan naturvärde och värde för friluftsliv kan emellertid inte påvisas. Höga naturvärden kan innebära stort värde för särskilda grupper, t.ex. fågelskådare eller botanister. Naturvården har också varit besjälad av en ambition att med information och utbildning öka intresset för naturvärden och därmed öka användningen av skyddade områden. Det innebär att man inte kan se statiskt på ett visst områdes grad av intresse för allmänheten och för friluftaktiviteter. En fokusering på höga naturvärden i områden som främst är avsedda för friluftsliv kan emellertid också leda till onödiga konflikter. En stor mängd friluftslivsaktiviteter kan utövas i mindre exklusiv natur eller i tillrättalagda landskap (Emmelin 1983b; 1997a).

Regeringens skrivelse »En samlad naturvårdspolitik« – se kapitel 1 – ger friluftslivet en viktig roll i naturvårdens planering. Målsättningarna innebär att säkerställa arealer för friluftsliv och naturturism och att skapa stöd för naturvården genom ökad naturkontakt och information. Betoningen är mindre ensidigt på skyddsvärd natur och mera på natur av värde för ett spektrum av upplevelsemöjligheter. De internationella modeller för planering och förvaltning som vi presenterade i kapitel 15 får därmed ökad aktualitet för svensk naturvårdsplanering. Samspelet med den kommunala fysiska planeringen blir också viktigare. Att de politiskt satta målen för naturvården skiftar över tid kan innebära problem. När friluftslivet har haft en starkare ställning har trycket på att göra områden tillgängliga varit större. Å andra sidan har områden som primärt avsatts för friluftslivet i vissa fall senare fått Natura 2000-status. I båda fallen kan konflikter med det ursprungliga syftet med skydd av ett område uppkomma. Det faktum att ett naturreservat på kartor och i terrängen utmärks kan i sig medföra förväntningar och ett ökat tryck som måste hanteras i förhållande till målen med avsättningen.

Lagreglering av naturvårdens planering

Stöd i lag har naturvårdens planering framförallt i form av Miljöbalken. I balkens första avdelning innehåller tredje och fjärde kapitlen bestämmelser om hushållning med mark och vattenområden. Tredje kapitlet innehåller bestämmelser om skydd för en mängd olika intressen: utgångspunkten är att marken skall användas för det den är mest lämpad för. Det betyder både att oexploaterad natur skall skyddas och att mark lämpad för energiförsörjning, industriutbyggnad osv. skall hållas tillgänglig. Jord- och skogsbruk pekas ut som nationellt betydelsefulla: markanvändning som tar jordbruksmark i anspråk eller försvårar för skogsbruket skall i princip undvikas. I dessa kapitel är betydelsen av turism och friluftsliv tydlig; kust, skärgårds- och fjällområden skall skyddas mot exploatering som kan skada framförallt det rörliga friluftslivet. Flera omfattande kustområden skall också skyddas mot fritidsbebyggelse för att tillgodose det rörliga friluftslivets behov. Riksintresseområden för många olika typer av markanvändning är en form av utpekad anspråk för olika intressen – se nedan.

Säkerställande – att öka utbudet av skyddad natur

De två viktigaste instrumenten för kraftfullt områdesskydd är nationalpark och naturreservat. Båda regleras i Miljöbalkens sjunde kapitel. Flera andra instrument för naturvård som är viktiga för friluftslivet finns emellertid. Vi skall här kort redogöra för några viktiga drag i naturvårdens områdesskydd, dvs. hur naturvårdens egen fysiska planering medverkar till både utformningen av landskapsmönstret och till att säkerställer area-
ler – se figur 17:1.

Nationalparker beskrivs på Naturvårdsverkets hemsida som »det finaste ett naturområde kan bli. Det är vårt naturarv som vi sparar åt oss och kommande generationer, att besöka och bevara.« Beslut om nationalpark fattas av Riksdagen. Staten skall vara markägare och som ett historiskt arv från Sveriges första naturvårdslagstiftning, 1909 års Naturskyddslag, finns därför en stor del av den samlade nationalparksarealen i fjällen. Det formella syftet med nationalparker är att »bevara ett större sammanhängande område av viss landskapstyp i dess naturliga tillstånd eller i väsentligt oförändrat skick« (Miljöbalken 7:2). Men Naturvårdsverkets formulering fångar ett historiskt faktum: att nationalparkstanken sedan uppkomsten på 1800-talet har inneburit ett spänningsförhållande mellan skydd och brukande (Nash 1967). Mycket av internationell forskning och utveckling av planerings- och förvaltningsmodeller har sin grund i denna spänning (Emmelin 1989; Emmelin et al. 2005). Nationalparkerna skall utgöras av representativa landskapstyper och det skall finnas möjlighet att uppleva naturen. Vandringsleder, informationscentraler och övernattningsmöjligheter i eller i anslutning till nationalparkerna skall göra arvet tillgängligt och nationalparkerna skall erbjuda starka naturupplevelser genom att skydda natursköna eller unika miljöer. Själva begreppet »nationalpark« har status och innebär att turister lockas till området (Wall Reinius & Fredman 2007).

En strategisk plan för nationalparker gavs ut av Naturvårdsverket 1989 och reviderades under 2007 (Naturvårdsverket 2007c). Huvudmålet är att uppnå större spridning och representativitet. I planen 2007 föreslås 13 nya nationalparker samt utvidgning av 7 av de existerande 28.

Naturreservat bildas »i syfte att bevara biologisk mångfald, vårda och bevara värdefulla naturmiljöer eller tillgodose behov av områden för friluftslivet« (Miljöbalken 7:4). Länsstyrelserna och kommunerna kan bilda naturreservat. Marken behöver inte vara offentligt ägd. Marken kan köpas in eller markägaren ersättas för intrånget. Medlen kommer i stor grad från staten även till de kommunala reservaten. Friluftslivets intressen – de s.k. sociala skyddsmotiven – var viktiga för ett stort antal reservat under något decennium efter tillkomsten av Naturvårdslagen 1964. Under decenniet runt millennieskiftet har en omfattande reservatsbildning skett och friluftslivets intressen, inte minst behovet av tätortsnära reservat, har åter fått stor tyngd.

Planering för naturreservat är omfattande och stöds av handböcker från Naturvårdsverket (Naturvårdsverket 2003b, 1998). Detta gäller alla led i »naturvårdens åtgärdskedja« inklusive skötselplanering och tillrättläggande – se kapitel 18. De olika nationella inventeringarna och programmen har gett underlag både för urval av skyddsvärd och representativ natur och för samarbete om bevarande och skötsel, framförallt i förhållande till skogsnäringen.

Natura 2000 är ett nätverk av skyddade områden i Europa som skall ge långsiktigt, ekologiskt hållbara förutsättningar för hotade och unika arter och naturtyper. Cirka 4000 områden om tillsammans 6 miljoner ha är utpekade i Sverige. Omkring 60 % av områdena omfattas också av annat skydd, framförallt som nationalpark eller naturreservat. För att ingå i *Natura 2000* krävs bl.a. att ett område är tillräckligt stort, ekologiskt funktionellt och att de arter som skall skyddas finns i tillräckligt stora, livskraftiga populationer. Sammantaget skall »gynnsam bevarandestatus« föreligga. Skyddet har stöd i två bindande EG-direktiv: »Fågeldirektivet« (Direktiv 79/409/EEG) och »Habitatdirektivet« (Direktiv 92/43/EEG). I Miljöbalken finns bestämmelser som innebär att det är förbjudet att utan särskilt tillstånd bedriva verksamheter eller vidta åtgärder som »på ett betydande sätt« kan påverka miljön inom *Natura 2000*-områden.¹ Skyddet är speciellt intressant – och problematiskt – i fysisk planering genom att ett *Natura 2000*-område kan utgöra en restriktion också på markanvändningen utanför själva området. Verksamheter som skadar värdena inom *Natura 2000*-områden men som faktiskt bedrivs utanför området kan begränsas eller förbjudas. Det är den som vill genomföra åtgärden som är skyldig att förutsäga om tillstånd behövs. Eftersom verksamheter och ingrepp utanför området kan omfattas av tillståndsplikten uppstår ett betydande problem att förutsäga om tillstånd behövs. Osäker kunskap innebär också att det kan vara problematiskt att avgöra om någon betydande skada kan uppkomma. Bevisbördan är omvänd, dvs. den som söker tillstånd skall visa att betydande skada inte kommer att ske. En miljökonsekvensbedömning skall alltid göras. I princip är också avvägning mellan skada och nytta otillåten när ingrepp eller exploatering planeras; om en påtaglig skada på bevarandebestånden uppstår är verksamheten eller ingreppet inte tillåtet. När det gäller vissa viktiga samhällsintressen kan det dock vara tillåtet att göra en avvägning dvs. att viss skada accepteras om intrången är tillräckligt viktiga för allmänna intressen. Det finns också möjlighet att göra kompensationsåtgärder i andra områden om värdena i ett *Natura 2000*-område måste skadas. *Natura 2000* innebär således att bevarandebestånden stärks på bekostnad av andra intressen och att ett funktionellt ekologiskt perspektiv läggs på landskapet. Beslut om frågor om skada skall göras på regeringsnivå och EU-kommissionen måste höras när arter som är prioriterade i direktiven berörs. Ett slags sällning av fallen, för att se om ett område berörs negativt, görs av länsstyrelsen eller miljödomstolen i samband med annan prövning.

---

1. Det är möjligen problematiskt att de svenska bestämmelserna om *Natura 2000* i vissa avseenden avviker från innehållet i de direktiv som utgör grunden för *Natura 2000*. Till exempel saknas i det övergripande kriteriet att områdets »integritet« dvs. ungefär »funktionella helhet« inte kommer till skada – se Emmelin & Lerman 2006 bilaga A.

Hur samspelet mellan bevarande och naturvårdens uppgift att också främja friluftsliv kommer att fungera i Natura 2000-områden är idag inte möjligt att säga något säkert om. Ett bättre kunskapsunderlag om friluftsliv behövs för att avgöra om olika former är förenliga med områdenas primära bevarandemål. Att Natura 2000 skulle kunna innebära konflikter med friluftsliv och framförallt organiserade sportarrangemang i naturen har uppmärksammats i bl.a. Tyskland. Behovet av kunskap för att avgöra om bevarandeintressena skadas är stort. Också för att producera adekvata skötselplaner behövs kunskap om konflikter med friluftslivet (Pröbstl 2006).

Nationalstadspark är ett intressant tillskott till områdesskyddet. Regeringen kan utse tätortsnära natur- och kulturmiljöer till nationalstadspark. Instrumentet kom till i samband med konflikter om bevarande och ingrepp i Stockholms och Solna kommuner, och området Ulriksdal-Haga-Brunnsviken-Djurgården är den hittills enda avsatta nationalstadsparken. Det är osäkert om den får efterföljare. Miljöbalken säger att »inom en nationalstadspark får ny bebyggelse och nya anläggningar komma till stånd och andra åtgärder vidtas endast om det kan ske utan intrång i parklandskapet eller naturmiljön och utan att det historiska landskapets natur- och kulturvärden i övrigt skadas» (MB 4:7). Det är osäkert hur starkt detta skydd är: hur mycket planeringen kan tillåtas göra intresseavvägningar respektive hur långt fram ett mera absolut skydd flyttat sina positioner. Man kan i vart fall notera att det saknas bestämmelser liknande de som finns för Natura 2000, där intrång kan tolereras om de bedöms tillräckligt starkt motiverade. Stridsfrågan ligger i stället vid vad som menas med »intrång» och att värdena skadas.

Interimistiska förbud – ofta betecknat som interimistiskt naturreservat – är ett instrument för att göra snabba ingripanden när ett område hotas av exploatering. Länsstyrelsen kan förordna om interimistiskt reservat under 3 år med möjlighet till tidsbegränsad förlängning. Även om beslutet överklagas träder reservatsbestämmelserna i kraft vilket gör det till ett kraftfullt tvångsmedel för att till exempel stoppa en avverkning av särskilt värdefull skog. Det förefaller inte finnas någon samlad överblick över användningen av instrumentet eller om det används för att säkerställa hotade områden som är särskilt värdefulla för friluftslivet. Även om instrumentet framförallt är ett tvångsmedel och ett ingrepp i markanvändningen så har det i enskilda fall också utnyttjats för dialog med markägare (Emmelin 1997a).

För fullständighetens skull bör ytterligare några former av skydd kort nämnas. *Biotopskyddsområde* används för att bevara mindre livsmiljöer för nationellt hotade arter och små skyddsvärda naturtyper i skogs- och jordbrukslandskapet. *Djur- och växtskyddsområden* används för att skydda känsliga populationer genom att förbjuda tillträde vissa tider av året. I praktiken har instrumentet använts framförallt för fågel- och

sälskydd. De flesta av landets drygt 1000 områden ligger vid kuster eller insjöar. *Naturvårdsområde* och *landskapsbildsskydd* är äldre skydds-instrument vars funktion framförallt var att skydda landskapsbilden. Några kommuner använde naturvårdsområde för att skydda populära friluftsområden. Svagheten i båda instrumenten är att de inte reglerar pågående markanvändning som skogsbruk. Det framgår redan av förarbetena till 1964 års naturvårdslagstiftning att naturvärden, som led i det »förvetenskapligande« som skedde, såg negativt på själva grundtanken bakom skyddsformerna: att värna om landskapsbilden (Emmelin 1983b; 2009). Man kan konstatera att ett instrument för naturvärden, som att i samarbete med kulturmiljövärden peka ut områden där landskapsbilden är skyddsvärd, kunde ha varit användbart i dialoger om t.ex. vindkraft och mobilmaster. I samtliga dessa typer av områdesskydd kan markägaren behålla äganderätten och i varierande grad bruka marken eller få ersättning för begränsningar. *Frivilliga avsättningar* görs av skogsnäringen. Sammanlagt har näringen beslutat avsätta 500 000 ha skogsmark utan ersättning. Hur stabilt detta skydd kommer att visa sig vara över längre tid är omdebatterat. Den frivilligt skyddade arealen räknas in i det nationella miljökvalitetsmålet »Levande skogar«. *Naturvårdsavtal* är däremot ett instrument för att avtala om naturvårdsanpassad skötsel där markägaren får ersättning för detta eller för inkomstbortfall i skogsbruk.

Naturminne är en exponent för den tidigaste naturvårdens något kuriosainriktade skyddssträvanden: enskilda objekt som flyttblock, jättegrytor, gamla och storvuxna träd skyddas. År 2003 fanns totalt 1433 naturminnen i landet. Naturminne var närmast ett »naturvetenskapligt fornminne« som skulle visa på naturens storslagenhet på liknande sätt som fornminnen, som bronsåldershögar, runstenar och andra fornminnen, visade på nationens storslagna historia.

*Kommunala naturreservat*². Kommunerna har möjlighet att avsätta naturreservat. Om kommunen beslutar avsätta ett reservat får den också stå för kostnaderna, men har möjlighet att söka statligt stöd.

Sverige har som led i arbetet med *Ramsarkonventionen*, ofta betecknad »våtmarkskonventionen«, om bevarande och hållbart nyttjande av våtmarker, sjöar, vattendrag och grunda marina områden avsatt drygt 50 områden. Arbetet pågår med att främst i norra Sverige utöka antalet skyddade våtmarker inom konventionen. Arbetet fokuserades tidigare framförallt på att skapa nätverk av våtmarker för flyttande fåglars behov men har sedermera vidgats.

---

2. Formellt är det fråga om »kommunalt beslutade naturreservat« men den lite slarviga termen »kommunala reservat« används ofta.

Världsarv och biosfärområden – två nya planeringsarenor

Vi ser i Sverige att en allt mer mångfaldig flora av reservats- och områdeskoncept diskuteras eller kommer till användning – koncept som på olika sätt försöker tackla samspelet mellan bevarande och utveckling, mellan internationella – nationella – regionala – lokala intressen, liksom mellan natur och kultur. FNs organ för kultur, forskning och utbildning, Unesco, ansvarar för två internationellt använda sådana skyddsformer: World Heritage (»Världsarv«) och »biosfärområde« inom ramen för programmet »Man and the biosphere, MAB« som har betydelse för friluftsliv och turism både som form för planering och internationell marknadsföring. Dessa två typer av utpekande av värdefullt landskap är inte i strikt mening skyddsinstrument utan snarare ett slags formaliserade arenor för bevarandebestånd och fysisk planering. De liknar mera den fysiska planeringens instrument än i strikt mening naturvårdens bevarandebestånd. De har därmed en del likheter med engelska nationalparker där planering och förhandling mellan olika intressen är ett viktigt moment; nationalparkerna kan innehålla jordbruk, industri, omfattande turism eller militär verksamhet som skall samplaneras med bevarande (Emmelin et al. 2005)

Status som »biosfärområde« medför i sig inget formaliserat skydd. Ett biosfärområde skall ha tre funktioner: bevarande, ge grund för ekonomisk utveckling samt något som betecknas som »logistikfunktionen«. Bevarandefunktionen innebär att bidra till bevarande av landskap, ekosystem, arter och genetisk variation. Både biologiskt och kulturellt betingade värden skall bevaras och utvecklas. Utvecklingsfunktionen i ett biosfärområde skall bidra till ekonomisk och mänsklig utveckling som är sociokulturellt och ekonomiskt hållbar. Logistikfunktionen innebär att bidra med hjälp till forskning, miljöövervakning, utbildning och informationsutbyte omfattande lokala, nationella och globala frågor om bevarande och utveckling. Området måste vara stort nog för att kunna rymma alla tre funktionerna. Zonering i tre typer av områden är en del av planeringen: kärnområde, buffertzon och utvecklingsområde. Som vi pekade på i kapitel 15 kan zonering i tre tydliga, koncentriskt områden vara problematisk i landskap som är mosaiker av olika markanvändning och naturtyper, till exempel skärgårdar (Ankre 2007). Genom en planering som i princip liknar naturvårdens åtgärdskedja avgränsas ett område med speciella värden. Mål för bevarande och utveckling av området sätts upp liksom programhandlingar för hur målen skall nås. En ansökan om att få status som världsarv eller biosfärområde skall lämnas in och godkännas av Unesco. Om ansökan godkänns får området först »kandidatstatus« innan ett slutgiltigt godkännande sker om den utveckling som skett under kandidatperioden tillfredsställer kriterierna på arbete med alla tre funktionerna för ett biosfärområde.

Vilket skydd och vilken skötsel och exploatering som medges beror av bestämmelser för det enskilda området. Statusen förutsätter emellertid

både en plan för skötsel och bevarande och den kan förverkas om området inte lever upp till målen. En viktig poäng är att ett område kan pekas ut som biosfärområde endast om de kommuner som berörs medverkar. Planering och förvaltning av biosfärområden kan därför eventuellt vara en form som erbjuder en arena för flera intressen och för en starkare lokal förvaltning än vad andra former ger. För närvarande är erfarenheterna av biosfärområdets funktion för de tre huvudfunktionerna begränsad. Många frågor för utvärdering och forskning återstår därför innan man kan avgöra hur viktigt detta instrument verkligen blir för lokalt engagemang och utveckling (Bladh & Sandell 2003; Lundgren 2006). En intressant symbolfråga är knuten till den svenska termen »biosfärområde«. På engelska är termen »biosphere reserve« men ordet »reservat« anses för symboliskt laddat för att vara bra i lokal planering och förankring.

Sverige har för närvarande två sådana områden. Dels ett som etablerades redan 1986 i Torneträskregionen men som nu måste utvecklas – framförallt zonerar och tydligare inkludera samhällsaspekter – för att behålla sin status. »Kristianstads Vattenrike« invigdes år 2005. Inom den ramen sker skötsel och bevarande av våtmarker och anslutande kulturlandskap. Naturinformation och turism utvecklas i formen »ekomuseum«. Det är ett gott svenskt exempel på det moderna biosfärområdeskonceptet och på hur den breda processen kan se ut fram till en ansökan (Sandell 2005). Ett antal områden i Sverige har uttryckt intresse och initierat verksamhet för att eventuellt kunna bli nya biosfärområden: t.ex. Sörmlands skärgård, Finnskogen i norra Värmland, Åre. Tre områden hade 2007 uppnått kandidatstatus: Kinnekulle med Vänerskärgården, Nedre Dalälvsområdet och Blekinge skärgård.

Ett *världsarv* skall vara... »en plats, ort, miljö eller objekt som på ett unikt sätt berättar om jordens och människans historia«. De är natur- eller kulturminnen som är av »enastående universellt värde«. Världsarv grundar sig på Unesco:s konvention till skydd för världens natur- och kulturarv, som antogs 1972. Sverige undertecknade konventionen 1984 och har därmed åtagit sig att skydda de egna världsarven för all framtid. För närvarande har ca 160 länder undertecknat konventionen. År 2006 innehåller världsarvslistan 812 objekt, av dessa är 628 kulturarv, 160 naturarv. 24 världsarv är kombinerade natur- och kulturarv. Sverige har fjorton världsarv. Tre av dessa har mycket höga naturvärden – Laponia i Lappland, Höga Kusten vid Bottenhavet och Södra Ölands odlingslandskap. De anspråk som görs för dessa naturområden är storstilade. De sägs vara »områden av enastående universellt värde och omistliga för mänskligheten« och skall kunna försvara sin plats bland sådana områden som Grand Canyon, Victoriafallen och Stora Barriärrevet. Till de svenska kulturobjekten hör Drottningholms slottsanläggning som var Sveriges första världsarv, örlogsstaden Karlskrona, Engelsbergs bruk m.fl. Som turistisk markör har världsarvsstämpeln sannolikt stort värde.

Ett världsarv skall ha en bevarandeplan och förvaltningen skall utvärderas internationellt. I princip kan Unesco återkalla statusen. Vilket reellt skydd som ett naturområde med världsarvsstatus har beror av många omständigheter. Jordbruk är en förutsättning för att bibehålla odlingslandskapet i Södra Ölands världsarv vilket innebär målkonflikter. Laponia består i stort sett av områden som skyddas som nationalpark, naturreservat eller fågelskyddsområde. Samtidigt bedrivs renskötsel med normala krav på rationalitet. Förhoppningar om utveckling av turism har varit betydande (Torp & Vikman 1999).

Både Natura 2000 och Biosfärområden aktualiserar metoder för zoneringsring men också behovet av att systematiskt införa någon form av LAC-modell – se kapitel 15 – för att planera och förvalta i enlighet med de specifika målen för enskilda områden.

Friluftsliv och naturturism i skyddade områden

Nationalparker och andra skyddade områden är internationellt av stor betydelse för friluftsliv och naturturism. Exempelvis visar statistik från Nordamerika att nationalparkerna i USA år 2005 hade drygt 420 miljoner besök (www2.nature.nps.gov/stats/), och i Kanada uppskattas antalet besöksdagar i provins- och nationalparker till cirka 120 miljoner. Nationalparker i Storbritannien uppskattas ha över 75 miljoner besök årligen (Parker & Ravenscroft 2000). Dessa besökstal kan dock inte utan vidare jämföras med skyddade områden i Sverige då länderna skiljer sig åt på flera punkter, inte minst storleksmässigt. Till skillnad från Sverige, som har en förhållandevis låg befolkningstäthet och gott om natur med hög tillgänglighet genom allemansrätten, är människor i många andra länder mer eller mindre hänvisade till skyddade områden för att över huvud taget få tillträde till naturen. Uppgifter från exempelvis Finland, där förhållandena mer liknar Sverige, visar på drygt en miljon besökare år 2003 i landets 34 nationalparker, vilket dock är en tredubbling sedan 1992 (Gillian et al. 2005).

Medan flora och fauna som regel finns väl dokumenterade i skyddade områden är kunskaperna om besökarna ofta betydligt sämre. I vissa länder (bl.a. USA och Finland) genomförs systematiska mätningar och besökarstudier som en fortlöpande del av förvaltningen av skyddade områden. I Sverige är kunskapen om besökare i naturskyddade områden mer fragmentarisk. En nationell studie visar att 6,5 procent av alla vuxna svenskar under ett år har besökt minst en nationalpark i fjällområdet, där nationalparksarealen är klart störst. Samma undersökning visar också att 40 procent av svenskarna vill ha mer skyddade områden (Fredman & Sandell 2005). Länsstyrelsen i Stockholm genomförde 2002 en kartläggning av tidigare besökarundersökningar i naturskyddade områden hos landets övriga länsstyrelser (Länsstyrelsen i Stockholms län 2003). Man

konstaterar i rapporten att ytterst lite har gjorts i Sverige inom detta område. Visserligen finns exempel på besöksräkningar i anslutning till nationalparker och reservat men de bygger ofta på indirekta metoder. Några undantag finns emellertid. I Fulufjällets och Tyresta nationalparker, naturreservaten Rogen-Långfjället samt södra Jämtlandsfjällen och världsarvet Laponia, har mer eller mindre omfattande besökarstudier genomförts, som regel i forskningssyfte (Bäck & Hedlund 1982; Emmelin 1986; Emmelin & Ohlsson 1999; Fredman & Hansson, 2003; Fredman et al. 2005; Hultman & Wallsten 1988; Vuorio 2000; Bäck 2002; Wall 2003). Men även här är variationen i metod stor och inte alla studier omfattar systematiska mätningar av antalet besökare. Som påpekades i kap 7 sker det nu en utveckling både av metodik för besökarstudier och systematisk användning som underlag för förvaltning.

Flera källor identifierar turism till, och rekreation i, naturskyddade områden som en globalt växande företeelse (Driml & Common 1995; Eagles & McCool 2002; Wells 1997). Studier visar också att inrättandet av skyddade områden ökar antalet besökare (Fredman et al. 2006; Hall & Piggin 2001; Loomis 1999; Weiler & Seidl 2004), eller att begrepp som nationalpark och världsarv har en positiv effekt på turisters beslut att besöka ett visst område (Wall Reinius & Fredman 2007). Orsaker till detta kan vara ökad tillgänglighet, marknadsföring, information eller att namnet i sig har en dragningskraft. Mycket talar också för att det finns kulturella skillnader mellan olika länder i detta avseende. Ytterligare en positiv effekt av turism i skyddade naturområden kan vara att regioner och områden »upptäcks« av människor som väljer att permanent flytta dit för en högre livskvalitet (Power 1996). Ibland talar man om s.k. »gateway communities« som vuxit upp nära de större nationalparkerna bland annat i Nordamerika (Machlis & Field 2000). Det kan dels vara en effekt av människor som söker bättre livsmiljöer, men också boende för personal som arbetar med skötsel och förvaltning eller turism. Med 3 miljoner årliga besökare till nationalparker som Yellowstone och Yosemite i västra USA ter det sig ganska självklart att det krävs personal och en väl fungerande infrastruktur för att hantera alla besökare, men det torde i varierad grad gälla även för mindre välbesökta områden. I en utredning av Naturvårdsverket betonas betydelsen av att i Sverige ändra bilden av skyddad natur från förbud och restriktioner till resurser och möjligheter (Naturvårdsverket 2005c). Traditionellt har det rått förbud att bedriva kommersiell verksamhet i svenska nationalparker. Utredningen gör bedömningen att skyddade områden bidrar till regional utveckling genom de arbetstillfällen skötseln i sig skapar och att investeringar i besöksnäringen kan göras mer långsiktigt. Forskning i Sverige pekar emellertid på att förekomst av skyddade områden inte har någon positiv effekt på sysselsättning (Lundgren 2005; Lundmark 2006). Detta kan sannolikt

förklaras av den mer naturvetenskapliga syn och inriktning mot bevarande snarare än utveckling, som svensk naturvårdsförvaltning under längre tid haft på skyddade områden (Emmelin 1989). Ett arbete med att ge nationalparkerna en tydligare estetisk image och profil när det gäller entréområdena har påbörjats som led i en medveten satsning på naturturism i nationalparkerna (Naturvårdsverket 2007c).

Riksintressen – instrument för att ge naturvård och friluftsliv tyngd i fysisk planering

Omkring en tredjedel av Sveriges yta är utpekad som riksintresse för naturvård och friluftsliv. Vid översyn av riksintressena i slutet av 90-talet ökades antalet områden så att sammanlagt 1 999 områden av riksintresse för naturvård och 215 för friluftsliv är utpekade. Områdena sammanfaller i stor grad. Arealmässigt är det framförallt fjällområdet som dominerar stort; ungefär två tredjedelar av den utpekade arealen finns i norrlands-länen. Framförallt områdena av intresse för friluftslivet får, trots översynen, sägas vara förhållandevis allmänt motiverade och grovt avgränsade.

När det gäller skada på riksintressen för naturvård gäller att ett ingrepp inte får medföra »påtaglig skada«. Det ställs också krav på utredning av alternativa sätt för exploateringen, t.ex. att alternativa områden för bostadsbebyggelse bör vara utredda, som underlag för att avgöra om naturvårdsintressena bör få vika. Riksintresse är således inte ett instrument för bevarande utan för att skärpa kraven på gott planeringsunderlag, och för att ge tyngd åt naturvård och friluftsliv i planeringens intresseavvägning. Som påpekades i kapitel 16 blir riksintressena bindande för landskapets aktörer genom kommunens planering. För att klargöra intressekonflikter bör en miljöbedömning krävas om en plan eller ett program påtagligt påverkar ett riksintresse. Problemet ligger dock i att avgöra vad som i ett enskilt fall skall menas med »påtaglig skada«. Naturvårdsverkets handbok diskuterar kriterier för denna bedömning (Naturvårdsverket 2005c: 47–54). När det gäller friluftsliv är det framförallt naturkvaliteter som diskuteras. Att förutsäga om påverkan på naturen faktiskt också inverkar negativt på friluftslivsutövarna är av flera skäl svårt. Det är i hög grad beroende på vilka egenskaper i landskapet som påverkas. Risker finns att planeringen släpper fram en mängd små ingrepp som var för sig inte innebär »påtaglig skada« men där den samlade effekten så småningom innebär en betydande försämring av naturkvalitet eller värde för friluftslivet. Detta problem med »de små stegens tyranni« eller summeringseffekten av många små ingrepp – »kumulativa effekter« – behandlas normalt dåligt eller inte alls i planering och miljöbedömning (Wärnbäck 2007).

Flera av de av Riksdagen fastställda miljö kvalitetsmålen – se nedan – kan ses som ett sätt att peka ut landskap som kräver särskild hänsyn.

Delmålen kan då ses som ett försök att precisera vissa typer av hänsyn. I fjällen skall delmål som gäller tystnad och naturskydd väga tungt i planering och exploateringsföretag.

Strandskyddet – ett exempel på restriktioner på andra markanvändare

Naturvårdsplanering kan som visas i figur 18:2 säkerställa mark för friluftsliv genom olika åtgärder på mark som inte ägs av naturvård eller friluftsliv. Att öka tillgänglighet till allemansrättslig mark och att öka hänsyn till naturvård och friluftsliv är två sådana vägar – se kapitel 18. Strandskyddet är det viktigaste exemplet på en tredje kategori: direkta restriktioner på andra markanvändare. Sedan 1950-talet har Sveriges stränder haft ett speciellt skydd. Strandskyddet är en speciell reglering av markägares rätt att disponera sin mark för att säkerställa allemansrätten. Allmänhetens tillgång till attraktiva stränder upplevdes framförallt i Stockholms skärgård och på västkusten som hotad av privatisering av stränderna. Inledningsvis skyddades enbart stränder, som speciellt pekats ut av länsstyrelserna, men från 1975 blev strandskyddet allmänt.

Regler om strandskydd finns i Miljöbalkens 7 kapitel. Normalt är strandskyddet en zon på 100 meter från strandlinjen. Länsstyrelserna kan utvidga skyddet till 300 meter men också upphäva det. Strandskyddet reglerar markägarens möjlighet att uppföra byggnader eller anläggningar. Undantag, dispens från bestämmelserna, kan medges för att till exempel göra komplettering av existerande bebyggelse, bygga om eller till. Länsstyrelsen är ansvarig för strandskyddet men kan delegera rätten att ge dispens till kommunen. Så har skett i varierande omfattning. Eftersom lagstiftaren har betraktat strandskyddet som ett tungt vägande allmänintresse säger regelverket att dispenser skall bedömas restriktivt: det krävs »särskilda skäl». En genomgång visar att strandskyddet fungerar mycket olika i olika regioner, bland annat beroende på i vilken omfattning kommunerna har ansvarat för dispenser (Naturvårdsverket 2002b). Vissa kommuner har varit frikostiga med dispenser och uppenbart sett möjligheten att släppa fram attraktiv bebyggelse som ett konkurrensmedel. Årligen beviljas ca 2500 strandskyddsdispenser, och trots en skärpning av bestämmelserna 1975 har till exempel i Stockholms skärgård en tämligen omfattande fritidsbebyggelse kommit till stånd inom strandzonen (Eknert 2000).

Strandskyddet illustrerar flera av de principiellt och teoretiskt intressanta frågorna inom planering och styrning av markanvändning och miljö. Strandskyddet kom till som en del av välfärdspolitiken. Allmänintresset stärktes på bekostnad av markägarnas rätt att disponera sin mark. Strandskyddet hade, som konstateras i förarbetena till Miljöbalken, från början enbart som mål att säkerställa allmänhetens möjlighet att utöva friluftsliv. Efterhand har strändernas biologiska värde kommit att betonas mera och

finns alltså explicit med i Miljöbalkens bestämmelser. Naturvårdsverkets skrift om strandskydd (Naturvårdsverket 2002b) betonar inledningsvis starkt strändernas roll för biologisk mångfald, som yngelkammare för fisk och som biologiskt filter. Strandskyddet har »förvetenskapligats« (Emmelin & Lerman 2006; Emmelin 2009). Därmed blir frågan om dispenser inte enbart en avvägning mellan allmänna och enskilda intressen utan också en biologisk expertfråga. Strandskyddet är också i hög grad en stridsfråga i kampen mellan stat och kommuner, och mellan lokalt och centraliserat ansvar. Skall stränderna vara en resurs för lokal näringsutveckling och ett konkurrensmedel för att locka boende? Striden om bestämmanderätten över strandskyddet är ett exempel på kampen mellan paradigmen i planering och naturvård som diskuteras i kapitel 14. Positionerna är starkt beroende av hur problemen med strandskyddet formuleras: som en fråga om avvägningar rörande naturresursernas nyttjande eller som en naturskyddsfråga. Anordningar för friluftsliv kan vara ett skäl till dispens. Man kan se på sådana anordningar som i linje med strandskyddets ursprungliga mål om ökad möjlighet för allmänheten att använda stränderna, som en exploatering för turism eller som ett ingrepp i strandens biologiska värden.

Vilken inverkan som klimatpolitiken kan få på strandskyddet är för närvarande oklart. När detta skrivs pågår utredning och diskussion om att i kommunernas översiktsplan införa riskzoner med restriktioner mot bebyggelse. En sådan zonering kommer att på vissa platser förstärka strandskyddet. Existerande strandskyddade områden riskerar emellertid i stället i varierande grad att ätas upp av stigande vattennivåer eller mera återkommande översvämningar. Förslag om att återskapa våtmarker för att motverka effekterna av stora nederbördsmängder kan påverka strandskyddet och naturvården men på vilket sätt friluftslivet påverkas är svårt att överblicka.

Annan påverkan på den fysiska planeringen

Som påpekats ovan kan lagstiftning och olika regelverk innehålla verktyg för att påverka både markanvändningsplaneringen och den pågående markanvändningen. Dessa kan vara av betydelse för friluftslivet även om deras primära mål är andra, t.ex. bevarande av god vattenkvalitet eller miljömål för olika landskapstyper. Hänsynsregler av skilda slag finns införda i sektorslagstiftning och medför till exempel krav på naturvårdshänsyn i jord- och skogsbruk.

Miljömål. Riksdagen har antagit 16 nationella miljökvalitetsmål – oftast benämnda miljömål. Tanken är att vägleda miljöarbetet och styra genom att målen integreras i olika sektors verksamhet (Proposition 1997/98:145). Miljömålen kan översiktligt delas in i två grupper. Dels en grupp »vetenskapliga» mål som gäller förorening och liknande miljö-

problem – »Bara naturlig försurning«, »Ren luft« etc. Dels en grupp »landscapsmål« – »Storslagna fjäll«, »Myllrande våtmarker«, »Levande skogar«. Landskapsmålen är närmast visioner för olika landskapstyper. De är utopiska till sin karaktär och svåra att operationalisera och finna täckande indikatorer för (Emmelin & Lerman 2004; Emmelin 2005). Betydelsen av »landscapsmålen« skulle kunna vara att påverka inte bara markanvändningsplaneringen utan också pågående markanvändning och den process som ovan (kapitel 14) beskrevs som »naturlig och normal rationalisering«, i riktning mot större hänsyn. Till landskapsmålen hör flera delmål som består i program eller strategier för att bevara vissa naturtyper eller för att mera allmänt öka den skyddade arealen av en viss landskapstyp. Miljömålen kan i denna mening sägas vara en vision för ökad hänsyn till naturvårdens intressen. Målen formulerar i huvudsak den ekologiska komponenten av hållbar utveckling, vilket innebär att det ur friluftslivets synvinkel är en vision för vissa naturgivna eller miljömässiga förutsättningar för friluftsliv som målas upp: större arealer skyddad natur t.ex. i fjällen, områden fria från flygbuller etc.³

Miljökonsekvensbedömning, MKB, är ett allmänt verktyg för att identifiera och hantera konflikter. MKB ska identifiera och beskriva effekter, som en planerad verksamhet eller åtgärd kan medföra, på människor, miljö, hushållning med mark, vatten, råvaror och energi. Den skall möjliggöra en samlad bedömning av dessa effekter på människors hälsa och på miljön. Genom kravet på utvecklingen och utredning av alternativ ska miljömässigt bättre lösningar eftersträvas. Utvärderingen av konsekvenser för olika intressen ska ge beslutsfattare insikt om följderna av olika ställningstaganden. Alternativ som skall utredas kan vara alternativ teknologi, alternativa lokaliseringar etc. Ett »nollalternativ« dvs. konsekvenserna av att inte genomföra projekt eller planer skall utredas och fungera som referens (Hedlund & Kjellander 2007). MKB är enbart ett beslutsunderlag och har ingen bindande verkan på beslutet. Andra intressen än miljön kan således få väga tyngre, men tanken är dels att tvinga fram undersökning av alternativ dels att besluten skall grundas på en tydlig avvägning. Friluftslivsintressen är i allmänhet svagt tillvaratagna i MKB men skulle kunna tillgodoses bättre om kunskapsunderlaget vore bättre.

Internationellt görs normalt en inledande s.k. behovsbedömning för att avgöra om en MKB verkligen skall utföras. Sverige är särpräglad med ett generellt krav på MKB vilket medför att många små, och vanligen tämligen illa genomförda, bedömningar görs. Den långt drivna sektoriseringen i beslutsfattandet om markanvändning har dessutom lett till

---

3. Sommaren 2008 har en utredningsman tillsatts för att revidera miljömålen. Miljömål som innebär att åtgärdsprogram eller strategier skall utarbetas kan eventuellt komma att rensas bort.

utbredd dubbelprövning och omfattande överlappningar av MKB-krav. Sverige har kritiserats av EU-kommissionen för att inte på ett korrekt sätt göra miljöbedömning av planer och anläggningar för turism (Emmelin & Lerman 2006). MKB är egentligen en samlingsbeteckning på flera olika typer av miljöbedömningar. Bäst fungerande och utvecklat är miljökonsekvensbeskrivning⁴ av konkreta projekt t.ex. vägbyggande och sådana verksamheter som skall ha tillstånd enligt Miljöbalken, t.ex. industrier, värmeverk osv. Miljöbedömning av planer och program tycks än så länge fungera betydligt sämre av flera skäl. Att förutsäga konkreta effekter av översiktliga planer eller allmänna utvecklingsprogram är betydligt svårare än när det gäller konkreta väl avgränsade projekt (Emmelin 2007). Båda typerna av miljökonsekvensbedömning regleras av Miljöbalken kap 6. Det svenska systemet för MKB har kritiserats som hindrande och dåligt fungerande (Lerman & Emmelin 2007). Friluftsliv beaktas ofta dåligt i miljöbedömningar av planer och program. Ett skäl till detta kan vara bristande information och vägledning till både verksamhetsutövare, författare av MKB och länsstyrelser. En enkel metodhandledning för att få in friluftsliv i MKB finns visserligen (Naturvårdsverket 2001), men tycks inte vara känd och bristande information medför att behandlingen ofta blir vag eller allmän när friluftsliv över huvudtaget tas upp.

EU:s ramdirektiv för vatten syftar till att trygga långsiktig vattenförsörjning. Mål, gränsvärden och åtgärdsprogram skall finnas för att trygga både kvantitet och kvalitet. Fem särskilda, statliga vattenmyndigheter, som organisatoriskt hör till länsstyrelserna ansvarar för vattenplanering. Åtgärdsprogram skall finnas senast 2009 och de har en formell status som kan medföra mer eller mindre starka restriktioner på andra aktörer i landskapet, inte minst kommunernas planering. Programmens konsekvenser skall analyseras innan de fastställs. Programmen kan förväntas ha stor betydelse för möjligheterna att utveckla fiske och påverka olika vattenberoende aktiviteter. Också här är behovet av kunskapsunderlag om turism och friluftsliv väsentligt om programmen skall kunna ta hänsyn till och främja dessa verksamheter och avväga i målkonflikter. Utgångspunkten för åtgärdsprogrammen är emellertid naturvetenskapliga och tekniska – en planering inom ramen för »miljöparadigmet«.

Lokal förankring av naturvårdsplaneringen

Planering av markanvändningen innebär alltid avvägning mellan enskilda och allmänna intressen, oavsett om planeringen gäller bevarande eller exploaterande. Det är därför naturligt att den möter motstånd från

---

4. Svensk terminologi på området är något förvirrad: MKB kan stå för både miljökonsekvensbedömning dvs. en mera allmän term och för miljökonsekvensbeskrivning dvs. den formellt använda termen för bedömning av projekt.

berörda individer och grupper. Motståndet mot förändring medför inte sällan mobilisering och organisering som den fysiska planeringen måste hantera, vilket är bakgrund till framväxt av de kommunikativa och deliberativa planeringsdoktrinerna – se kap. 14. Till skillnad från den kommunala fysiska planeringen har emellertid naturvården ofta stöd av intresseorganisationer på nationell, regional eller lokal nivå. Dessa organisationer förfogar ofta över betydande resurser i fråga om engagemang och kompetens som både mobiliseras mot förändring och för olika former av bevarande med varierande resultat (Wiklund 2002, Lisberg Jensen 2002, Hedrén 2002, Sandell 2005). Eftersom naturvården i stor grad arbetar med nationella och regionala intressen som kan komma i konflikt med lokala och enskilda intressen är det naturligt att man fokuserar på förankring, dvs. metoder för att öka förståelse och acceptans. Koncist uttrycks denna position på följande sätt: »Statsmakternas miljömål är visserligen inte förhandlingsbara, men formerna för att nå dem kan bli föremål för dialog« (Naturvårdsverket 2003c:6).

Den kommunala fysiska planeringen har lagreglerade former för samråd, information och allmänhetens deltagande i processerna. Så har inte varit fallet med naturvårdens planering. På senare år har intresset för olika former av förankring och deltagande ökat inom den offentliga naturvården. Vi skall här diskutera lokal förankring och deltagande i planering och återkommer i kapitel 18 till frågan om lokal förvaltning.

Ett utvecklingsprojekt vid Naturvårdsverket summerar ett antal viktiga insikter från forskning och praktik runt lokal förankring (Naturvårdsverket 2003c). Förståelsen för behovet av lokal förankring och dialog har ökat bland ansvariga tjänstemän. Detta är i sig viktigt eftersom det utgör en förskjutning inom »miljövårdsparadigmet« – se kapitel 14 – där misstro mot lokalt ansvar och lokalt politiskt beslutsfattande annars är ett utmärkande drag (Emmelin 2000). Behovet av resurser och kompetens är stort eftersom förankringsprocesser tar tid. Nyckelord är också »trovärdighet och tillit« som tar tid att bygga upp men snabbt kan raseras. Ett problem kan också vara att allmänheten ofta inte gör skillnad mellan stat och kommun eller mellan olika statliga myndigheter vilket innebär att den börda av förhistoria som ofta finns kan ha skapats av andra aktörer. Betydelsen av att olika statliga myndigheter på regional nivå uppträder med någorlunda samordnade budskap är uppenbar. Olika utgångspunkter, professionskunskap och kultur, regelverk som inte är samordnat m.m. gör emellertid att detta långt ifrån alltid sker inom planering och miljövård (Emmelin & Lerman 2006; Emmelin 1998a; 1997a).

Ett viktigt påpekande är behovet att erkänna att intressemotsättningar faktiskt kan vara genuina och därmed i grunden inte möjliga att lösa med dialog. Det är också viktigt att peka på att intressekonflikter inte behöver ha en bas enbart i materiella, motstående intressen utan i lika stor grad kan ha sin bas i skilda synsätt på landskapet, på demokrati och lokalt

och statligt ansvar etc. Den ekostrategiska modellen – se kapitel 3 – kan användas för att belysa både exempel på bristande lokal förankring och misslyckade och framgångsrika försök att få till stånd bevarande. Sandell har analyserat hur förslagen till nationalparker i Kirunafjällen och Södra Jämtlandsfjällens misslyckats men har också berört framgången med att skapa nationalparken i Fulufjäll (Sandell 2005). Rovdjurspolitiken är ett annat exempel på ett konfliktområde som i stor grad bottnar i sådana mera fundamentalt skilda synsätt än enbart materiella frågor om skador och ersättningar.

Som resultat av den nya naturvårdspolitiken har också det sk LONA-programmet, lokala naturvårdsbidrag, genomförts. Under perioden 2004 – 2006 satsades 300 miljoner på lokala naturvårdsprojekt. Programmet stimulerar lokalt naturvårdsarbete genom att bidra till finansiering och samtidigt ställa krav på lokala insatser. Någon systematisk utvärdering av inriktningen på de lokala naturvårdsprojekten finns inte men den sammanställning av exempel som Naturvårdsverket gjort pekar mot att det kan vara relativt stor andel projekt där friluftsliv och naturturism är en viktig komponent. Projekt i fjällområdet fick en stor andel, ca 2/5, av finansieringen under 2004–2005 (Naturvårdsverket 2006a). En komponent i LONA-programmet är att lokalt ideellt arbete kan räknas in som motfinansiering för att få statsbidrag. Också inom ramen för Lokal Agenda 21 har i många kommuner naturvårdsprojekt genomförts. Stöd från olika EU-fonder kan vara viktigt för lokala projekt som syftar till att öka tillgänglighet, tillrättaläggande och service för friluftsliv och naturturism. En slutsats av en utvärdering av LONA-programmet är att kommuner som också har varit aktiva inom Agenda 21 och varit framgångsrika i att få fram miljöprojekt inom ramen för andra statliga program också har varit framgångsrika inom LONA-programmet (Dahlgren & Eckerberg 2006). Man kan nog sammantaget våga dra slutsatsen att friluftsliv och naturturism gynnas inom kommuner med en kombination av aktiv kommunal naturvård och lokala organisationer. Att framgång också i stor grad beror av eldsjälar är en allmän erfarenhet från många olika typer av sociala program.

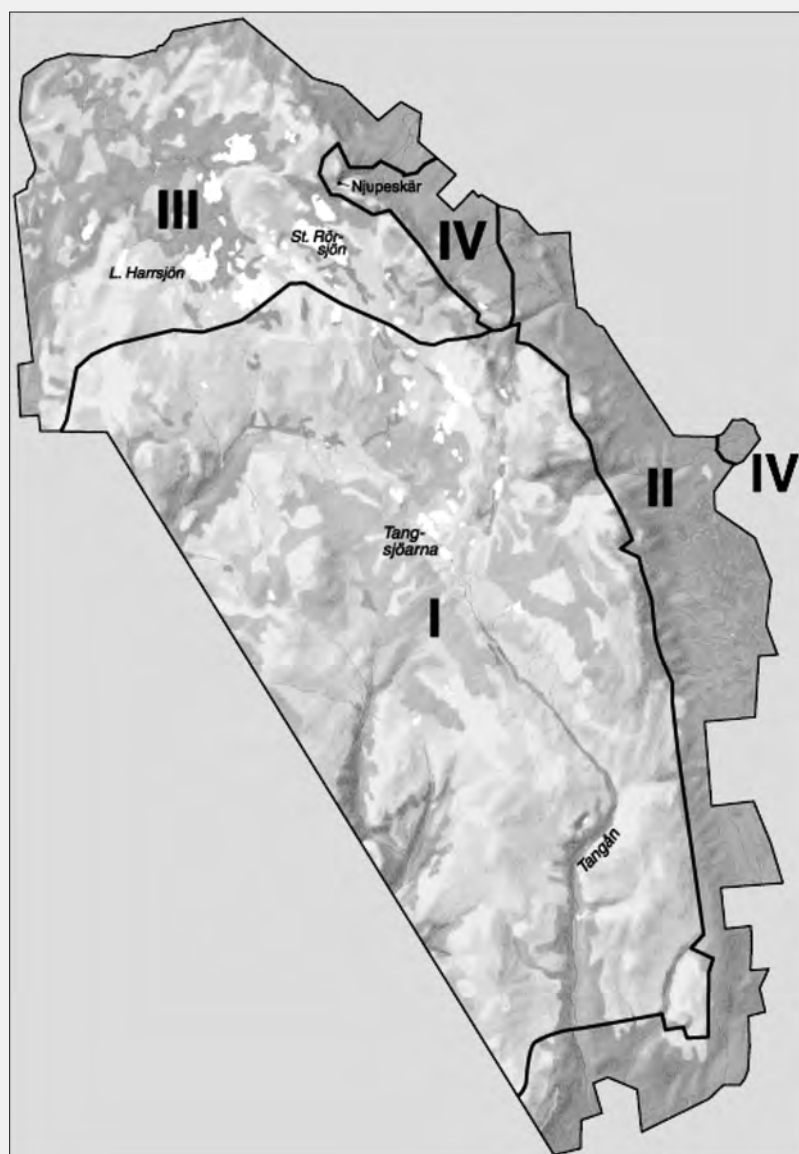
FULUFJÄLLETS NATIONALPARK

Arealen skyddade naturområden har i Sverige ökat nästan tiofaldigt de senaste 50 åren, samtidigt som intresset för naturen som resurs för friluftsliv och turism blir allt större. De skyddade områdena är många gånger intressanta och attraktiva besöksmål, men utgör ofta känsliga ekologiska system. Därför är det extra viktigt att turism i dessa områden sker på ett hållbart sätt.

Den första augusti år 2002 blev Fulufjället Sveriges 28:e nationalpark. I den 38 000 hektar stora nationalparken finns goda möjligheter till vandringar på 14 mil markerade leder. Det finns fem övernattningsstugor och tio raststugor i området. Fulufjället har två uppenbara turistattraktioner – Sveriges högsta vattenfall Njupe-skär och den stora »ursköljningen» i Göljån orsakad av en massiv jorderosion under ett regnoväder sommaren 1997.

Syftet med nationalparken är att i väsentligen orört skick bevara ett sydligt fjällområde med särpräglad vegetation och stora naturvärden. Syftet är också att skapa förutsättningar för besökarnas upplevelser av stillhet, avskildhet och orördhet i kombination med att i lämplig grad underlätta för allmänheten att uppleva parkens natur. För att uppnå detta bygger skötselplan och föreskrifter på en indelning av Fulufjällets nationalpark i fyra zoner, där bestämmelser och åtgärder för utnyttjande och skydd varierar. På så vis kan både skyddsanspråk som önskemål om vissa aktiviteter tillgodoses – och nationalparken kan få en bättre lokal förankring. Ytterligare en effekt som åstadkoms är en hög rekreativ bärförmåga, dvs. att många besökare kan tas emot utan negativa konsekvenser på den naturliga eller sociala miljön.

Indelningen i zoner har gjorts längs en skala från opåverkade delar till mer anläggningspräglade, där zon 1–3 (huvuddelen av nationalparken) ska ge bättre möjligheter till avskildhet och stillhet medan zon 4 (främst området kring Njupe-skärs vattenfall) ska vara lättillgängligt och ha hög servicegrad. Den modell som inspirerat till zoneringen av nationalparken är »recreation opportunity spectrum, ROS». Principen för ROS är att tillhandahålla ett spektrum av möjligheter till aktiviteter och upplevelser – se kap. 15. Modellen har utvecklats i Nordamerika och det är första gången den fullt ut tillämpas i Sverige. Läs vidare om turism och friluftsliv i Fulufjällets nationalpark i t.ex. Fredman, Hörnsten Friberg & Emmelin (2005); Naturvårdsverket (2002a), Lundqvist (2002) eller Wallsten (2003).

*Figur 17:2: Fulufjällets nationalpark har fyra zoner i syfte att ge olika naturupplevelser.
Karta: Hans Sjögren*

18. FÖRVALTNING FÖR FRILUFTSLIV

NATURFÖRVALTNING KAN DEFINIERAS som de åtgärder som genomförs både för att uppnå planerade mål och för att revidera planeringen för att uppnå andra mål. Förvaltning av natur för friluftsliv är i grunden en fråga om att försöka styra landskapets utveckling mot vissa mål eller att hantera målkonflikter. Styrning sker i stora delar av landskapet indirekt genom påverkan på många aktörer i landskapet. Förvaltningen kan inte alltid inriktas mot positiva mål. I områden där naturvården bara är en aktör bland många kan åtgärderna vara mera inriktade mot att undvika en icke önskad utveckling. Indirekt styrning kan ske genom olika former av restriktioner men också genom ekonomiska bidrag, information och utbildning. Det är framförallt i formellt skyddade områden som naturvården är en direkt aktör i landskapet och där alltså styrningen också sker genom direkta ingrepp och åtgärder i landskapet. Till de direkta ingreppen i landskapet hör att skapa en infrastruktur för att öka tillgänglighet, förstärka upplevelser genom information och vägledning.

Vad är förvaltning?

Övergripande mål för förvaltning av landskapet för friluftsliv är att skapa möjligheter för ett varierat friluftsliv för olika grupper. Förvaltningens uppgifter och metoder är framförallt inriktade på att öka utbudet av lämpliga arealer och att förvalta landskapets kvaliteter med inriktning mot friluftslivets och naturturismens behov. Dessa två uppgifter utvecklas i figur 18:2 & 18:3 nedan.

Eftersom en betydande areal är skyddad – ca 4 miljoner ha år 2005 – är skötsel av skyddade områden en av naturvårdens viktigaste uppgifter. Naturvårdens insatser riktades tidigare främst mot vetenskapliga naturvårdsmål och styrdes av skötselplaner för reservat. Inriktningen utvecklades efterhand mot att »vårda och visa» (Naturvårdsverket 2005b). Med en ökad betoning på friluftsliv och naturturism ökar kraven på en mera differentierad förvaltning inriktad på ett mångbruk i skyddade områden. Olika former av tillrättaläggande som är avsedda att öka utbytet av besök i skyddade områden eller att skapa upplevelsevärden ökar i betydelse (Naturvårdsverket 2007a). Med större krav på upplevelse och ekonomiskt utbyte blir också frågorna om vad som är ett hållbart nyttjande av skyddade områden mera komplexa.

Lagstöd har landskapsförvaltningen i många lagar och förordningar. När det gäller skyddade områden är Miljöbalken basen. Därutöver finns en mängd förordningar rörande naturvård, stöd till anläggningar, lokala naturvårdsprojekt osv. Omfattningen av förvaltning och skötsel av skyddade områden bestäms i praktiken i hög grad genom centrala beslut om tilldelning av medel, både direkt som skötselanslag och indirekt som arbetsmarknadsåtgärder, miljöstöd i jordbruket osv. Miljökvalitetsnormer och de av Riksdagen antagna nationella miljömålen – se kapitel 17 – är verktyg för att påverka andra sektorer och aktörer i landskapet.

Detta kapitel är inriktat mot principiella och teoretiska frågor som rör naturförvaltning för friluftsliv. Det innebär att vi inte gör anspråk på att ge en uttömmande beskrivning av praktisk naturförvaltning. Handböcker och vägledning för praktiskt dagligt arbete med många av naturförvaltningens uppgifter publiceras löpande av Naturvårdsverket och görs tillgängliga genom verkets hemsida. Den internationella litteraturen om naturförvaltning för friluftsliv är omfattande och åtskilliga handböcker har producerats (Lockwood et al. 2006; Parks Canada 2001; Pigram & Jenkins 1999; Manning 1999; Hammitt & Cole 1998). Nordiska översikter finns också (Kaltenborn & Vorkinn 1993; Reitan 1994; Aas et al. 2003). Vi behandlar inte heller naturvårdens skötselplanering eller naturvårdsbiologiska frågeställningar rörande skötsel och förvaltning annat än kortfattat i samband med diskussion av slitage och störningar – se kapitel 13. I enlighet med avgränsningen för boken tar vi inte upp vilt- och fiskevårdsfrågor. Inom dessa områden är litteraturen och forskningen när det gäller resursförvaltning både internationellt och i Norden mycket omfattande.

Adaptiv förvaltning

Adaptiv förvaltning kan enkelt definieras som en förvaltning som anpassar planer och åtgärder efter nya målsättningar, nya problem och de erfarenheter som kommer in från uppföljning. Grundläggande är att man i adaptiv förvaltning erkänner osäkerhet och kunskapsbrist och utformar åtgärder och uppföljning så att man ökar kunskaper och kan modifiera åtgärder. Det innebär också behov av återkoppling till den planering som ligger till grund för förvaltningen. Begreppet lanserades på sjuttio-talet av C.S. Holling och hans medarbetare för att möta utmaningar inom naturresursförvaltning och miljöbedömning. Klassiska exempel gäller förståelsen av dynamiken i bekämpning av parasiter i skogsbruk och förvaltning av fiskbestånd men arbetena utvidgades också till planering och förvaltning inom naturturism (Gunderson & Holling 2002; Holling 1978; Walters 1986). Begreppet har fått förnyad aktualitet för att med planering och naturförvaltning möta utmaningar från ekosystem i förändring, klimatpåverkan osv. Insikterna att skyddade områden förvaltas för besökare och lokalbefolkning och i ett vidare sammanhang så att osäkerhet om värderingar och omvärldens utveckling måste tas

med. Lokal förvaltning eller »samförvaltning« ställer också speciella krav på anpassning och utveckling.

Adaptiv förvaltning förutsätter flera former av uppföljning och övervakning. Detta kan ta utgångspunkt i LAC-modellen: att övervaka om förändring innebär att uppsatta gränser för acceptabel förändring är på väg att överskridas, oavsett om den är naturlig eller människoskapad. Miljöövervakning och åtgärder mot slitage och nedskräpning har berörts i kapitel 13.

Om uppföljning skall vara meningsfull och möjlig förutsätter det en förvaltning som har resurser och tillgång till erforderlig kompetens för att både revidera planerna och vidta andra åtgärder. En decentraliserad förvaltning med egna resurser har i allmänhet större möjligheter att reagera på lokala förändringar. Samtidigt innebär förvaltning av nationalparker och reservat i allmänhet också att vissa överordnade mål skall fasthållas. Målstyrning med ett fåtal tydliga mål och konkreta indikatorer för målen är en metod för detta. Mångbruk dvs. förvaltning av natur för en kombination av bevarande och nyttjande för friluftsliv och turism innebär normalt alltid målkonflikter. Därför krävs prioritering mellan olika mål och principer för hur målkonflikter skall avgöras.

Friluftsliv, naturvård, turism – ett triangeldrama

Naturvård handlar om att bevara arter och naturtyper. Naturturism är däremot en näring som på ett eller annat sätt exploaterar naturen. Naturvård, friluftsliv och turism kan ses som ett triangeldrama där friluftslivet kan inta olika positioner i spänningsfältet mellan bevarande och nyttjande, från stark närhet till bevarandetanken till att bygga på ett omfattande tillrättaläggande av landskapet (Emmelin 1989; 1997a). I den ekostrategiska modellen kan friluftsliv återfinnas i alla fyra kvadranterna i modellen – se figurer i kapitel 3 och 4. Förvaltning av landskapet för friluftsliv och naturturism innebär direkt eller indirekt ett ställningstagande till den ekostrategiska modellen: Skall utgångspunkten för verksamheten tas i aktiviteter eller i ett givet landskaps kvaliteter? Vilken grad av tillrättaläggande och aktiv påverkan skall göras på landskapet? Vilken balans mellan tillrättaläggande och bevarande tillfredsställer olika grupper eller individer? Ekoturism kan ses som ett försök att finna en position i detta spänningsfält där målkonflikterna mellan brukande och bevarande minimeras. Som påpekades i kapitel 13 innebär stor hänsyn på själva destinationen inte nödvändigtvis att verksamheten som helhet är miljövänlig. Och omvänt: friluftsliv i starkt tillrättalagd, tätortsnära natur kan innebära en omvandling och skötsel av denna men samtidigt att annan miljöpåverkan till exempel från transporter hålls nere. En självklar utgångspunkt i skyddade områden är att se på vilka verksamheter som är förenliga med skyddet. I områden avsatta för friluftslivets behov blir

analysen i stället vilken skötsel som är nödvändig för att skapa förutsättningar för aktiviteter och upplevelser.

Det blir således nödvändigt att ta ställning till grundläggande frågor och målkonflikter:

- Vilken är naturförvaltningens samhällsnytta?
- För vem förvaltas området: hur tillgängligt skall det vara?
- Vilka aktiviteter är förenliga med skyddsvärden?
- Vilka kompromisser är rimliga för att göra värdefull natur tillgänglig?
- Var går »gränser för acceptabel påverkan«? – se kapitel 15.

Bevarande-, utbuds- eller nyttoorienterad förvaltning

Svensk naturförvaltning har traditionellt utgått från bevarande och efterhand också skötsel av kulturlandskap som sin huvuduppgift. Nyttjande av landskapet för rekreation har setts som en funktion av bevarande av olika landskapskvaliteter. Synen på friluftsliv som framförallt en fråga om att utöva olika aktiviteter har dominerat officiell politik för friluftsliv (Emmelin 1989). Intresset för den individuella nyttan av positiva upplevelser i form av hälsa och välbefinnande kom därefter i fokus. Detta har efterhand vidgats till intresse för samhällsnyttan i form av antagen förbättrad folkhälsa, men också för regional utveckling genom att möjligheter till rekreation setts som en konkurrensfördel när det gäller att attrahera arbetskraft och boende. Turismen som faktor i regional utveckling har dessutom påverkat synen på förvaltning för naturturism. Den sk »benefits based management« (BBM) – »nyttobaserad förvaltning« – är namnet på systematiskt förvaltningstänkande som enligt Driver och Bruns (1999) bör ingå som en grundläggande komponent i en förvaltningsmodell.

Grundtanken i BBM är enkel. Förvaltningen av friluftslivsresurser kan inriktas inte bara på individuellt utbyte för brukaren utan också på samhälleligt utbyte. Brown (1984) utvecklade tankegångar runt fem kopplade processer som ger upphov till utbyte på olika nivåer:

- förvaltningens produktion av möjligheter för rekreation och utbyte av denna
- besökarnas produktion av upplevelse
- samhällsnytta genom förvaltningens åtgärder för att tillhandahålla ett utbud av möjligheter
- individuell och samhällelig nytta genom individens upplevelser
- samhällsnytta genom nyttjande av resurserna

BBM är som framgår starkt nyttoorienterat och innehåller påtagliga värdeantaganden om friluftslivets individuella och samhälleliga nytta. Om detta konstaterar Manning (1999) att forskning visserligen har kunnat peka på sådan nytta men att mycket är osäkert och har karaktären av

indikationer snarare än väl belagda kunskaper. Styrkan i modellen förefaller framförallt bestå i att den riktar uppmärksamheten mot omland och region utanför det förvaltade området och i försöken att finna indikatorer på nytta utöver individens utbyte. Oavsett om de teoretiska grundvalarna kan vara omstridda så är angreppssättet som planeringsdoktrin intressant genom att ge en systematisk grund för planeringsmodeller.

Ett nytt paradigm i naturförvaltningen

Den omsvängning från strikt fokus på bevarande till att se skyddade områden som resurser för rekreation, naturturism och regional utveckling har av den internationella naturvårdsunionen IUCN betecknats som ett nytt paradigm (Sheppard 2006). Figur 18:1 summerar skillnaderna mellan

	<i>Som det tidigare var: Skyddade områden...</i>	<i>Som det är på väg att bli: Skyddade områden...</i>
Mål	• avsattes för naturvård • upprättades framförallt för dramatisk natur • förvaltades för besökare och turism • värderades som vildmark • fokus på bevarande	• förvaltas också med sociala och ekonomiska mål • upprättas av vetenskapliga, ekonomiska och kulturella skäl • Turism som medel för lokal utveckling • Värderas för det kulturella värdet av s.k. "vildmark" • Restaurering och rehabilitering av natur viktigt
Styrning	Sköttes av staten	Sköts i partnerskap av många intressenter
Lokalbefolkning	• Planerat & förvaltad mot människan • Förvaltad utan hänsyn till lokal opinion	• Förvaltas med, för och ibland av lokalbefolkningar • Förvaltas för att tillgodose lokala behov
Sammanhang	• Utvecklat i avskildhet • Förvaltad som "öar"	• Planeras som komponenter i internationella, nationella och regionala system • Utvecklas som "nätverk" (strikt skydd i kärnområden, buffertzoner och korridorer i/mot omgivningen)
Synsätt	• Framförallt betraktat som nationell tillgång • Nationell angelägenhet	• Ses också som lokalsamhällets tillgång • Ses också som internationellt ansvar
Förvaltningsmetoder	• Förvaltad "reaktivt" med kort tidshorisont • Teknokratisk förvaltning	• Adaptiv förvaltning • Förvaltas med "politisk känslighet"
Kompetens	• Förvaltad av forskare och experter på naturresurser • Expertstyrt	• Förvaltare med mångsidig kompetens • Utnyttjar lokal kunskap
Finansiering	Skattefinansierat	Finansiering från många källor

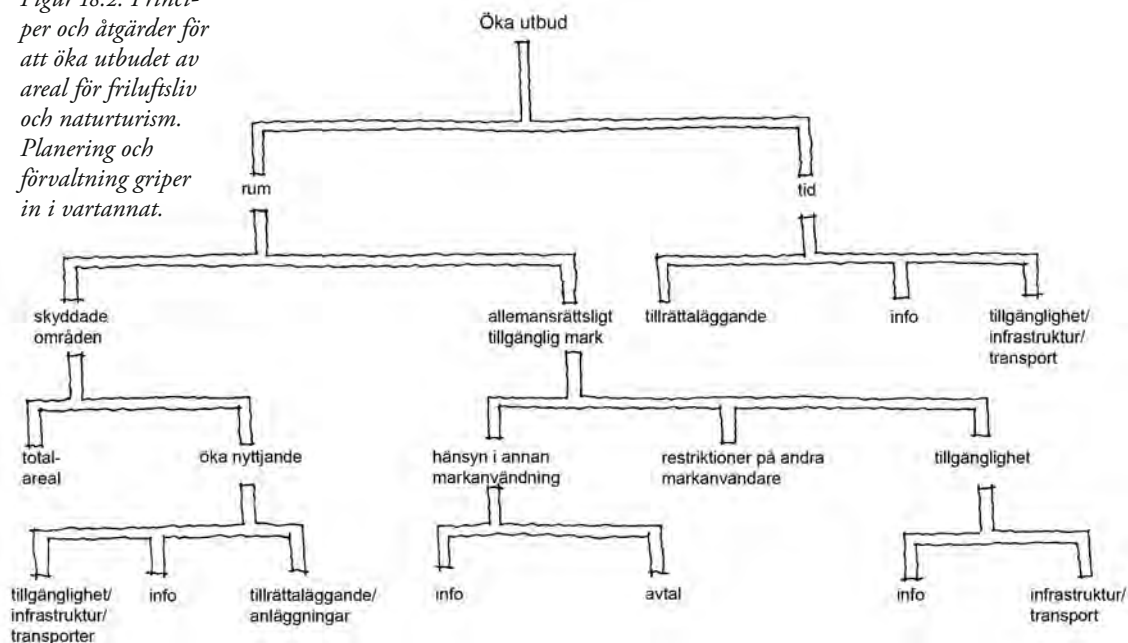
Figur 18:1. Äldre och nyare tankemodeller för skyddade områden (Sheppard 2006).

ett äldre, strikt bevarandeinriktat tänkesätt och »det nya paradigmet«. Som i många sammanhang när ett »paradigmskifte« hävdas kan man se hur beskrivningen utformas som en kontrast där det retoriska greppet är att framställa det gamla i dålig och det nya i god dager och hårdra skillnaderna. Utvecklingen kan nog bättre beskrivas som en förskjutning av intresse och uppmärksamhet än som ett dramatiskt paradigmskifte.

Att öka utbudet av arealer i tid och rum

Att öka utbudet av arealer i tid och rum är en uppgift där planering och förvaltning tydligt griper in i varandra – se kapitel 17. Figur 18:2 visar hur ökat utbud kan åstadkommas med en mängd olika insatser. Den areal som är avsatt i planer och genom olika skyddsinstrument kan ökas. Naturvårdsplaneringens säkerställande – se kapitel 17 – syftar till att öka den skyddade arealen av olika naturtyper. Den areal som är avsatt i planer eller skyddad är emellertid i Sverige tack vare allemansrätten långt ifrån den totala areal som utnyttjas eller kan utnyttjas. All mark som i princip kan utnyttjas för friluftsliv är en potential men den faktiskt utnyttjade arealen kan vara något helt annat. Att öka resurstillgången arealmässigt kan således innebära många andra åtgärder än att avsätta arealer. Restriktioner på annan markanvändning t.ex. strandskyddet är ett viktigt redskap som ökar utbudet av mark. Avtal om olika former av hänsyn i skogsbruk, speciellt på offentligt ägd mark och i tätortsnära lägen kan väsentligt öka den attraktiva och därmed också den faktiskt använda arealen. Att förhindra att tillgängligheten inskränks genom stängsel, avspärrning av vägar, skyltning m.m. är också en viktig förvaltningsuppgift för att upprätthålla allemansrätten.

Figur 18:2. Principer och åtgärder för att öka utbudet av areal för friluftsliv och naturturism. Planering och förvaltning griper in i vartannat.

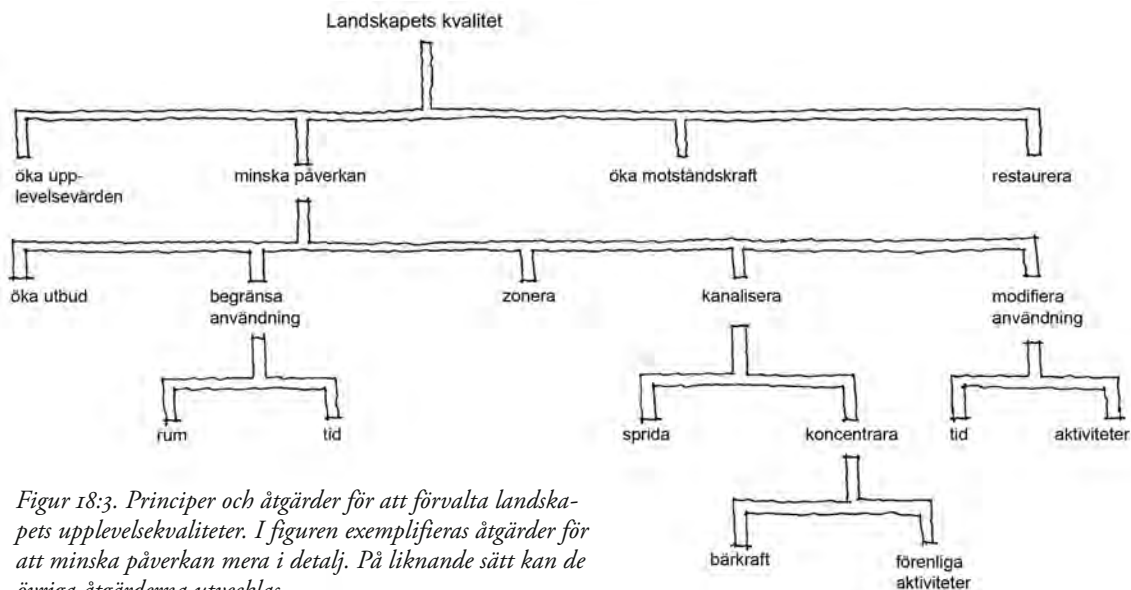
Fysiska åtgärder för att öka tillgänglighet kan inbegripa alla nivåer av planering från att förbättra infrastruktur och kollektivtrafik till lokalt tillrättaläggande som spångning, ledmarkering och skyltning.

Att öka resursens utnyttjande i tiden kan gälla allt från tid på dagen till att vidga säsongerna. Anläggningar med omklädningsrum och elljusspår har varit en viktig form av tillrättaläggande för att göra friluftsliv med inriktning på motion och träning möjlig under dygnets och årets mörka och kalla tider. Kollektivtrafikförsörjning till sådana anläggningar ökar tillgängligheten för flera grupper. Säsongsutvidgning är en central fråga i utveckling av turism och i destinationsutveckling. Mycket fokus har i Sverige riktats mot förlängning av säsongen framförallt i fjällen. Åtgärder för att öka beläggningen i fjällanläggningar sommartid innefattar olika former av tillrättaläggande men också marknadsföring. Inriktningen mot äventyr och ett brett utbud av utrustnings- och teknikinriktade aktiviteter är påtaglig. Skidanläggningar har i ökande grad utvecklat sommaraktiviteter som »utförschysling«, fasta klätterleder anläggs, kurser i forspaddling ges osv. Ser man denna utveckling i den ekostrategiska modellen så går många av åtgärderna ut på att tekniskt omforma landskapet eller utnyttja det med nya tekniker. Trender i samhället kan medverka till förändringar i naturutnyttjandet. Ökat välstånd och ändrade konsumtionsvanor ger internationell ekoturism en ökad marknad. En ökande grupp friska, ekonomiskt välbeställda pensionärer besöker, t.ex. fjällen på sensommar och tidig höst vilket förlängt säsongen för vissa fjällanläggningar, t.ex. i Södra Jämtlandsfjällen (Vuorio 2000). Flexibla arbetstider medför också att friluftsliv kan utövas över ett bredare spektrum av tid. Friluftsliv kan vara en viktig aktivitet för pensionärer och personer med olika former av funktionshinder förutsatt att tillgänglighet och tillrättaläggande gör det möjligt.

Kunskaper och attityder kan också påverka naturens »mentala tillgänglighet«.¹ Internationellt har både forskning och förvaltningsorganisationer kanske framförallt varit upptagna av att ökad urbanisering gör större grupper av människor, inte minst ungdomar, främmande för friluftsliv och för naturen (Aas & Aasætre 1994). Å andra sidan vet vi idag inte hur morgondagens attityder och kunskaper kommer att se ut. Ett mål för friluftspedagogik är att skapa både attityder och kunskaper som understöder friluftsliv. När de barn som idag går på »I ur och skur«-dags växer upp kan deras preferenser, hållningar och kunskaper medföra att de utnyttjar naturen under större delar av året.

---

1. Inom utveckling av naturturism används ibland ett uttryck myntat av den amerikanske miljöhistorikern Roderick Nash: »conceptual availability« för att förklara expansionen av turism till allt mera avlägsna och rent fysiskt svårtillgängliga områden (Nash 198).

Figur 18:3. Principer och åtgärder för att förvalta landskapets upplevelsekvaliteter. I figuren exemplifieras åtgärder för att minska påverkan mera i detalj. På liknande sätt kan de övriga åtgärderna utvecklas.

Landskapets kvalitet

Tre huvudsakliga typer av åtgärder står till buds för att upprätthålla landskapets kvaliteter för friluftsliv och naturturism. För det första insatser för att minska miljöpåverkan. Det kan ske genom olika former av styrning av nyttjandet, allt från påverkan med information till kanalisering och regelrätt begränsning av nyttjandet eller förbud mot vissa aktiviteter eller tillträde till bestämda platser eller under vissa tider. Här krävs ofta svåra avvägningar mellan inskränkningar som minskar frihetskänslan, som är en viktig komponent i friluftsliv, och hänsyn till landskapet och dess upplevelsevärden. För det andra åtgärder för att direkt öka resursernas motståndskraft. Det kan röra sig om skötsel eller tekniska ingrepp för stödja styrningen av brukarna. Tillrättaläggning med speciell infrastruktur är en viktig åtgärdsform. För det tredje kan åtgärder vidtas för att öka upplevelsevärdena på olika sätt, t.ex. genom tillrättaläggande och information, men också genom medveten utformning av anordningar och anläggningar. Figur 18:3 visar principer och åtgärder för att förvalta landskapets upplevelsekvaliteter.

Minska miljöpåverkan

Målet för alla åtgärder i denna kategori är att styra utnyttjandet av bestämda områden för att minimera negativ miljöpåverkan. Att bedöma miljöpåverkan innehåller principiellt alltid två moment. Dels att fastställa påverkan i någon form av vetenskapliga termer – vegetationsslitage, bullernivåer, andel brukare som säger sig störda. Dels att avgöra vilken betydelse man skall fästa vid miljöeffekterna. Är de betydande i någon mening? Finns det anledning att vidta åtgärder för att skydda naturen eller för att säkerställa en landskapskvalitet som är väsentlig för upplevelse

och utbyte av vistelse eller någon speciell aktivitet. Att avgöra betydelse är inte enbart en vetenskaplig fråga.

Åtgärderna innebär olika former av styrning av brukare. Frågor som gäller styrning av brukare behandlas samlade i ett särskilt avsnitt nedan. Här skall vi kort beröra åtgärdernas mål och inriktning. Några grundläggande förhållanden är viktiga att komma ihåg när minskad miljöpåverkan diskuteras. För det första det självklara faktum att olika naturtyper är olika känsliga för påverkan. För det andra att miljöeffekterna är en funktion av många egenskaper hos användningen. Till exempel ger fördelningen i tiden, intensitet och frekvens ett naturområde större eller mindre möjlighet till återhämtning. Besökarnas beteenden har stor betydelse för vissa effekter till exempel buller och störningar på andra brukare. Som påpekades i kapitel 13 kan det därför ofta vara svårt att enbart utifrån landskapets egenskaper avgöra sårbarheten. Sårbarhet är en kombinationseffekt av landskapets egenskaper och nyttjandet. För det tredje att påverkan sällan är en enkel funktion av intensiteten i bruk av ett område. Figur 13:3 pekar på hur slitageeffekten först kan stiga brant med relativt måttligt besöksstryck för att därefter utvecklas långsammare vid stigande tryck. För det fjärde är olika brukare olika känsliga för sådant som buller, trängsel m.m. vilket bland annat »purism-skalan« – se kapitel 14 – är ett uttryck för. För det femte måste förvaltning normalt utgå från en redan påverkad situation. Det innebär att en bedömning måste göras av om situationen i utgångspunkten är acceptabel. Om så inte är fallet kan åtgärder för att restaurera eller öka motståndskraften behöva vidtas. Dessutom måste gränser för acceptabel påverkan på något sätt fastställas och indikatorer för detta tas fram – se kapitel 15. För det sjätte och slutligen måste åtgärder ses mot bakgrund av både en prognos över deras sannolika utveckling och en bedömning av hur väsentliga de är. En bedömning av väsentlighet bör utgå från en jämförelse mellan två prognoser: den förväntade utvecklingen om åtgärderna vidtas ställd i relation till en utveckling av problemen utan åtgärder, dvs. ett »nollalternativ«.

Att genom planering och säkerställande öka utbudet av natur i en kommun eller region kan i sig vara en åtgärd som också avlastar andra områden och därmed minskar miljöpåverkan i det aktuella området. Attraktiva anläggningar och tillrättaliggande i friluftsområdet kan på samma sätt bidra till att avlasta andra områden.

Zonering och kanalisering är former av styrning av brukarna som kan användas i kombination för att minska miljöpåverkan på känsliga områden. Tillgängligheten kan påverkas både med positiva åtgärder som märkning, leder, spångning osv. och negativa som restriktioner. Begränsning av användningen av områden kan göras inte bara i rummet utan också i tiden. Fågelskyddsområden i skärgården har oftast tillträdesförbud under en begränsad tid under vår och försommar. Ofta är tiderna en kompromiss mellan skyddsbehov och besöksstryck vilket kan missgynna

vissa arter. Ökad trafik i skärgårdsområden under juli utgör sannolikt till exempel ett större hot mot svärta än mot ejder. Kanalisering kan ha som mål både att sprida ut besökare och att koncentrera dem till speciellt attraktiva eller motståndskraftiga platser och områden. Områden där trycket ökas genom kanalisering kan då behöva åtgärder för att öka motståndskraften. Vid zonering och kanalisering för att koncentrera bruk krävs analys av områdets »rekreativa bärförmåga» – se kapitel 15– och av vilka aktiviteter som är förenliga med områdets egenskaper men också med varandra. Att modifiera användningen av ett område kan innebära att vissa aktiviteter begränsas i tid och rum eller åläggs särskild hänsyn. Genom information kan besökare stimuleras till sådan hänsyn.

Öka resursernas motståndskraft och restaurera

Åtgärder för att öka resursernas motståndskraft innebär i huvudsak olika former av tekniska åtgärder som grusning och hårdgöring av stigar, spångning över våtmarker men också anläggningar för att t.ex. skärma av besökare för att minska störningar. Handböcker för denna typ av konkreta och praktiska åtgärder finns, såväl svenska som internationella (Länsstyrelsen i V. Götaland 2007; Naturvårdsverket 2007b; Hammitt & Cole 1998).

När det gäller restaurering har framförallt revegetering av campingplatser och stigar varit föremål för forskning och praktiska åtgärder – se kapitel 13. Återställande av attraktiva områden som använts för industriella eller militära ändamål har också varit en viktig gren av ekologisk restaurering (Hagen 2003; Hagen, Aasetre & Emmelin 2002). När det gäller tätortsnära rekreation och rekreation i tätorter kan restaurering av förorenade områden vara attraktivt eftersom åtgärderna i allmänhet är billigare än att sanera dem för bostadsbebyggelse.

Under 1960- och 1980-talen avsattes betydande arealer för att förhindra exploatering framförallt för det rörliga friluftslivets behov. Bland annat avsattes ett stort antal reservat utmed kuster och i skärgårdar. I huvudsak var detta reservat i kulturlandskap och brist på underhåll har medfört igenväxning. Sedan början av 90-talet har restaurering av sådana kulturlandskap varit en viktig del av den statliga naturvårdens skötselarbete. Omkring 200 Mkr av statliga medel för naturvård används per år för skötsel men den totala summan för skötsel av skyddade områden är betydligt högre eftersom olika former av miljöstöd i jordbruket, arbetsmarknadspolitiska satsningar m.m. också utnyttjas.

Ökade upplevelsevärden

Anläggningar för friluftslivet har flera ändamål, men ett centralt är att påverka möjligheterna till goda naturupplevelser. Fågeltorn, gömslen, spångning och ramper gör det möjligt att samtidigt minska störning och ge flera människor möjlighet att uppleva natur. Idag kombineras sådana tekniska åtgärder med mer eller mindre omfattande information.

Utgångspunkten för information kan vara dels att öka tillgängligheten till olika områden, dels att ge kunskap om naturen. Naturvärden har en lång naturvetenskaplig bildningstradition där kunskap ses som en förutsättning för goda upplevelser.

En central fråga för förvaltningens planering av anläggningar och tillrättaggande är avvägningar runt dessas påverkan på naturen – se fallstudie om tillrättaggande i detta kapitel. Tanken att anläggningar dessutom i sig genom sin utformning kan bidra till positiva upplevelser och till att ge ett område identitet har vunnit insteg också i naturförvaltningen. Med ökad betoning på naturvård och friluftsliv i turism och regional utveckling ökar inflytandet från kunskap om »landmarks« och »branding« – marknadsföringsjargong för byggnader och strukturer som ger en bestämd bild respektive för att inarbota ett varumärke – också inom naturvärden (Naturvårdsverket 2007b, 2007d). Beteckningen »Höga kusten«, som helt saknar förankring i någon lokal namntradition, är ett gott exempel på »branding«. Frågan kan förväntas vara kontroversiell bland annat mot bakgrund av olika gruppers syn på natur och naturupplevelse – jfr avsnittet i kapitel 3 om begreppet »purism«.

Naturum är ett exempel på informationsinsatser som samtidigt är tänkta att vara attraktioner i sig. I första hand har detta gällt utställningars kvalitet och attraktivitet i kombination med aktiviteter som guidade turer, visningar m.m. men i ökande grad också genom medveten arkitektonisk utformning av själva anläggningarna.

Att styra besökare

Planeringsmodeller som ROS förutsätter någon form av styrning av besökare med direkta eller indirekta metoder. De åtgärder vi diskuterat ovan för att minska miljöpåverkan och öka utbudet av natur innebär i allmänhet också någon form av ansats för att styra besökare och deras aktiviteter. Styrningen av besökarna, »visitor management«, är ett komplement till åtgärder i landskapet, »site management«. Betydande insatser har gjorts i nordamerikansk friluftslivsförvaltning för att minska naturpåverkan men också inbördes konflikter och för att öka besökarnas utbyte genom »visitor management«. En omfattande litteratur om detta finns i form av handböcker, forskningsrapporter och läromedel. För översikter se t.ex. (Hammitt & Cole 1998) och Manning (1999). Vi skall här beröra några principiella frågor rörande styrning av besökare.

Ett viktigt underlag för ansatser till styrning är brukarstudier som dels kan ge information om vilka problem som olika grupper av besökare upplever och vad som påverkar deras utbyte av besök och aktivitet – se kapitel 7. Studier av attityder och preferenser måste användas med försiktighet som underlag för förvaltningsåtgärder. Skälen är många: data som rapporteras är ofta medelvärden som döljer stor variation, skillnaderna

mellan olika grupper kan vara stora och beroende på vilken form av arrangemang de deltar i, vilket transportsätt de valt, brukarnas livsform, tidigare erfarenhet osv. Information som bygger på faktorer som kan förväntas förändras eller ses som situationsbetingade måste naturligtvis användas med omdöme och försiktighet särskilt om planeringen avser långsiktiga åtgärder – se kapitel 3.

Typer av beteenden som medför problem

De problem som uppstår i förvaltningen av friluftsområden på grund av utövarnas beteenden och uppträdande kan grovt indelas i 5 kategorier (Hammitt & Cole 1998), som kräver olika reaktioner från förvaltningen:

1. Olagliga handlingar.
2. Överträdelse av lagar och bestämmelser genom tanklöshet och okunnighet.
3. Inkompetent handlande.
4. Okunnigt beteende, som förstärker effekter.
5. Oundvikliga följder av aktiviteter.

Det är uppenbart att förvaltning och olika brukargrupper kommer att ha olika uppfattning om till vilken kategori som vissa företeelser skall föras. Att göra en distinktion mellan inkompetent handlande och okunnigt beteende kan synas onödigt detaljerat. Båda problemen får i huvudsak angripas genom information. Beträffande inkompetent handlande är det emellertid specifika kunskaper, som behöver förmedlas – om hur utrustning handhas, hur och var man gör upp eld etc. Okunniga beteenden, som att t.ex. förstärka störningseffekten på tamren och vilt, asocialt uppträdande på lägerplatser, i stugor osv har mera med allmänna hållningar att göra och kräver annan typ av information och påverkan. För de Skandinaviska länderna är förhållandet till allemansrätten ett bra exempel: den är en del av ett kulturbetingat uppförande och för att förmedla den både inom det egna landet och till utländska besökare har man utformat regler för hur den skall tolkas.²

Skälet att här ta upp dessa fem punkter är att de kan sättas i relation till både orsakerna bakom olika problem och att hur man ser på ett problem har betydelse för vilka åtgärder man vidtar. De utgör därför ett möjligt analysmönster för både problem och förvaltningsstrategier (Hammitt & Cole 1998).

När det gäller ingrepp mot olika former av oönskade beteenden är

---

2. I förbigående kan man notera att medan man i Norge har utformat de viktigaste av dessa regler i lagform, Friluftslöven, så har man i Sverige olika typer av regler för »vett och etikett« som naturvårdsorganisationer, myndigheter osv. formulerat och sprider; de saknar inte sällan fast förankring i lag utan är att se just som försök att konkretisera ett önskvärt beteende.

distinktionen mellan ingrepp som är avsedda att direkt styra besökarnas aktivitet eller uppträdande och sådana som är avsedda att göra detta på indirekt väg speciellt väsentlig (Gilbert, Peterson & Lime 1972). Direkt styrning kan vara allt från regler, förbud och påbud till tekniskt tillrättaläggande. Eftersom frihetsbegreppet är centralt för friluftsliv kommer direkta ingrepp ofta i principiell konflikt med kärnan i friluftslivsupplevelser. Det har länge varit känt från forskning att direkta ingrepp och regleringar måste upplevas som legitima av brukare av ett område för att denna konflikt skall minskas (Lucas 1982; Hammitt & Cole 1998). I praktisk förvaltning har denna insikt inte alltid slagit igenom. Legitimitet kan i hög grad bero av hur problem och åtgärder presenteras. I fjällförvaltningen torde spångning av stigar över våtmarker vara ett utmärkt exempel på detta: uppfattas spångningen som ett skydd av våtmarken eller som ett tillrättaläggande?

Tre kritiska frågor bör ställas när förvaltningen står inför överväganden om direkta ingrepp mot oönskade beteenden som skapar problem:

- Svarar direkta ingrepp mot ett verkligt problem och har ingreppet förutsättningar att vara verkningsfullt?
- Kan samma mål med någon sannolikhet uppnås bättre med indirekta metoder eller eventuellt en något lägre målsättning med lägre kostnad med indirekta metoder?
- Får det direkta ingreppet icke önskvärda effekter på längre sikt?

Slitage och nedskräpning diskuteras i kapitel 13. Åtgärder för att minska slitage, revegetering osv. har internationellt varit en viktig del av förvaltning för friluftsliv. Detta kan delvis förklaras med synen på aktiviteter som ett problem och en störning (Emmelin 1997a). För att få kontroll över nedskräpning kan antingen tekniskt tillrättaläggande väljas eller en strategi byggd på allmän och specifik information. Exemplet illustrerar ett dilemma för en lokal förvaltning. Direkta ingrepp av olika slag tillhör ofta förvaltningens tillgängliga och kortsiktigt effektiva arsenal av medel. Nedskräpning är beroende av besökarnas attityder och kan bara i begränsad grad påverkas genom lokal information. Från principiella utgångspunkter kan man ställa sig tveksam inför vissa typer av tekniskt tillrättaläggande. Organiserad avfallshantering kan t.ex. skapa förväntningar på att förvaltningen och inte den enskilde har ansvar för att ta hand om avfallet. Som alternativ till att organisera avfallshantering har propaganda och information i stället försökt uppmuntra besökare att bära med avfallet ut; begreppet »carry in, carry out«. Skärgårdskommuner kompletterar ibland mottagningsanläggningar i kustområdenas marinor med information om kostnaderna för avfallshantering i skärgården för att förmå båtfolket att frakta ut sitt avfall. Frågan om permanent vintermärkning leder till ökad risk, genom att personer med olämplig utrustning eller otillräckliga kunskaper går ut eller om turister allmänt invaggas i

falsk trygghet, har av och till diskuterats men någon systematisk kunskap finns inte. Karaktäristiskt för denna typ av frågeställning är i själva verket just dels deras starkt normativa natur dels att någon egentlig empirisk kunskap som skulle kunna belysa frågorna sällan föreligger.

Direkt och indirekt styrning

En viktig distinktion är mellan metoder för direkt respektive indirekt styrning (Gilbert et al 1972; Chavez 1996). Direkta åtgärder riktar sig mot besökarnas uppträdande och aktiviteter medan indirekta metoder avser att styra faktorer som påverkar besökarnas egna val av beteende, aktivitet eller sätt att genomföra verksamhet, skaffa kunskaper och information osv. (Peterson & Lime 1980). Figur 18:4 ger exempel på direkta och indirekta förvaltningsåtgärder.

<i>TYPER</i>	<i>Exempel</i>
<i>Direkta</i>	Straffavgifter Ökad övervakning Zonera icke förenliga verksamheter Zonera över tid Begränsa tältande, t.ex. max 1 natt per tältplats Växla användning av vägar, stigar, tältplatser etc. så att vissa hålls stängda Krav på bokning i förväg Tildela besökare viss rutt eller tältplatser Begränsa tillträde via vissa infallsportar till området Begränsa storlek på grupper, antal hästar, fordon osv. Begränsa tältning till enbart utpekade platser Begränsa eller förbjud eldande Begränsa jakt och fiske
<i>Indirekta</i>	Underhåll/förbättra vägar, stigar eller begränsa eller avstå helt från underhåll Underhåll/förbättra tältplatser och andra områden med koncentrerat bruk – alternativt inget underhåll Aktiva insatser för vilt- och fiskevård – eller avstå Informera aktivt om speciella kvaliteter i ett område Identifiera och informera om möjligheterna till rekreation i närliggande områden Undervisa om grundläggande naturförhållanden Informera aktivt om områden som används lite eller om besöksmönstret allmänt Odifferentierad inträdesavgift Avgifter differentierade efter vandringsled, zon, tidpunkt etc. Kräv bevis för allmän naturkunskap eller kompetens inom friluftslivsteknik

Figur 18:4. Direkta och indirekta metoder för styrning – en översikt (bearbetad efter Lucas 1979 och Manning 1999).

I den internationella litteraturen framkommer en tydlig preferens för, och ett sökande efter, effektiva indirekta metoder (Peterson & Lime 1980; McCool & Christensen 1996). Skälen till detta är flera. Lagstiftning och förvaltande myndigheters policy föreskriver ofta att tillgången till rekreationsresurserna skall vara obehindrad eller fri. Detta har sin grund i en syn på rekreation som en samhällsnyttig aktivitet som för att fungera måste utmärkas av frihet. Reglering ses som motsatt själva rekreationens grundidé; speciellt i vildmarksrekreation har restriktioner och styrning setts som en »inneboende motsägelse» (Lucas 1982). »Vildmarksförvaltning» i meningen medvetna ingrepp inom ett vildmarksområde kan också ses som en självmotsägelse (Emmelin 1983b; 1997a). Också i nordisk litteratur uttalas ofta en preferens för indirekta metoder; här kan den rimligen ha samband med den kontext för styrning som allemansrätten ger (Kaltenborn 1993a; 1993b; Hammitt et al. 1993). Åtskilliga internationella studier visar dessutom en preferens hos besökare för indirekta åtgärder (Lucas 1982). I svenska studier kommer detta tydligt fram, t.ex. med avseende på vilka åtgärder som föredras eller förordas för att komma tillrätta med slitage, störningar och nedskräpning (Emmelin & Iderot 1999; Vuorio et al. 2003). Slutligen hävdas i litteraturen att indirekta metoder skulle kunna vara mera kostnadseffektiva eftersom de inte medför kostnader för övervakning och uppföljning. Manning (1999) liksom Hammitt & Cole (1998) gör t.ex. detta påpekande men ger inget stöd i form av referenser till undersökningar. Debatten framstår som starkt ideologiskt laddad snarare än baserad på kunskap om besökarnas reaktioner.

Kritik av förvaltningarnas preferenser för indirekta metoder förekommer emellertid också. Cole (1995a) hävdar t.ex. att sådana preferenser, vilka – som påpekades ovan – inte sällan är inskrivna som policy, har förhindrat enkla effektiva direkta ingrepp i form av kanalisering, tillrättaläggande osv. McCool & Christensen (1996) hävdar att distinktionen direkt–indirekt är alltför förenklad. Hammitt & Cole (1987) använder begreppet »visitor burden» för att peka på att styrningen kan upplevas som mer eller mindre störande och Cole et al. (1987) ger fem dimensioner för att avgöra om styrningen medför en stor eller liten belastning för besökarna – se figur 18:5 på nästa sida.

Till kritiken av indirekt styrning hör att indirekt styrning sällan fungerar effektivt för att förhindra oönskade beteenden av en minoritet (McAvoy & Dustin 1983; Cole 1993). I vissa situationer uppstår därmed konflikter och störningseffekter både inom och mellan grupper av utövare och med andra verksamheter. Typiska svenska sådana situationer kan vara tillträdesförbud för viktiga områden för fågelskådning, t.ex. tranornas rast- och födoplatser runt Hornborgasjön. Åtgärder för tillrättaläggande i form av spångning, fågeltorn osv. kompletteras med tillträdesförbud för att säkerställa upplevelserna från dessa platser. Uppfattningen att direkt styrning därför kan medföra en ökad kvalitet för majoriteten av

<i>FAKTOR</i>	<i>Hög belastning</i>	<i>Låg belastning</i>
Valfrihet	Reglera beteende	Påverka beteende
»Diskretion«*	Besökarna är medvetna om att de utsätts för åtgärder	Besökarna är omedvetna om att de utsätts för åtgärder
Plats	Aktiviteter regleras på plats	Inga regleringar på plats
Tid	Besökare får kännedom om åtgärder först vid ankomst	Besökare känner till åtgärder i förväg t.ex. vid planering av besöket
Antal besökare som påverkas	Stor andel	Liten andel
Betydelse av aktivitet som regleras eller inte får utföras	Mycket viktig	Oväsentlig

* Originalen har beteckningen »subtlety« för denna faktor

Figur 18:5. Faktorer som påverkar »belastningen på besökare« av olika förvaltningsåtgärder. (Källa Hammitt & Cole 1998)

brukare har därför hävdats speciellt i situationer där kvalitet i upplevelse är beroende av att alla brukare följer vissa regler (Dustin & McAvoy 1984; Frost & McCool 1988; Swearingen & Johnson 1995). För svenska förhållanden kan reglering av skotertrafik vara ett exempel där direkt reglering genom vissa förbudsområden och övervakning kan vara ett nödvändigt komplement till indirekt reglering i form av frivillighet och preparerade leder. Systematisk uppföljning av kanalisering och olika former av frivillig funktionsseparering skulle behövas. Studier visar också att besökare kan acceptera direkta metoder så länge de uppfattas som legitima för att förhindra negativ miljöpåverkan av olika slag (Anderson & Manfredo 1986; Shindler & Shelby 1993).

Styrning med information

Information brukar framhållas som ett viktigt verktyg för landskapsförvaltning. En grund i ROS-modellen är att ge ett utbud av möjlighet till olika upplevelser. Brukarna förutsätts göra medvetna val för att få bästa möjliga utbyte av aktiviteter och besök i området – se avsnittet »att kommunicera zoner« i kapitel 15. Information är också ett medel för att förstärka upplevelsevärden (Naturvårdsverket 2007b). Naturvägledning, naturinformation och information som styrmedel diskuteras i kapitel 9. Här skall vi peka på några generella problem. Den indelning av beteenden

som man önskar kontrollera som refererades ovan utgör en bas för att avgöra om information kan tänkas fungera och hur den i så fall behöver utformas. Ofta saknas emellertid analys av vilken typ av beteenden som man önskar påverka. Därmed saknas ofta en bas för att avgöra om information har effekt. Inom miljövärden finns ofta en kombination av utgångspunkt i idealism och rationalism där information förutsätts kunna påverka individer till kollektivt rationellt handlande oavsett om detta framstår som individuellt rationellt (Brokking et al. 1997). Att informera bort beteenden som är icke önskvärda ur förvaltningens eller lagstiftarens synvinkel men framstår som individuellt rationella ställer sig emellertid svårt. Det norska generella förbudet mot att elda sommartid nedanför trädgränsen är ett sådant exempel. Informationen finns tillgänglig men följs ofta inte upp genom övervakning eller sanktioner. Att göra upp eld ses som en viktig del av friluftslivet, också av tillsynspersonalen (Emmelin 1997a).

Trots detta och vad som påpekas om begränsningarna i kapitel 9 är information om både formella regler och önskvärda beteenden nödvändigt bl.a. ur rättsäkerhetssynpunkt men också för den verkan som trots allt finns. Utan adekvat information kommer annars förvaltningsåtgärder att framstå som godtyckliga.

Allemansrätten som problem: styrningens legitimitet

Ett uppenbart problem för styrning i Sverige skapas av allemansrätten. Om brukarnas grundläggande uppfattning är att de har rätt att röra sig fritt blir deras benägenhet att acceptera inskränkningar sannolikt mindre. Frågan om styrning och kanalisering uppfattas som legitim och faktiskt efterlevs är emellertid undersökt i relativt begränsad omfattning. Det kan vara svårt att direkt överföra resultaten av internationella undersökningar som visar hög grad av accept för inskränkningar i aktiviteter eller tillgängighet. Några svenska undersökningar finns dock som pekar på att inskränkningar kan accepteras. I Södra Jämtlandsfjällen visade Vuorio et al. (2003) hög grad av accept för tillfällig avstängning av leder av hänsyn till renskötsel. Förutsättningen i undersökningen var att inskränkningen var väl motiverad samt av tillfällig karaktär.

Att förutsäga besökarnas reaktion på styrning

Ett centralt problem för planering och förvaltning är att förutsäga olika brukargrupper och intressenters reaktion på planer och förvaltningsåtgärder. Speciellt gäller detta om zonerings används för att lösa mål- och intressekonflikter. Förutsägelser måste baseras på tolkning av attitydfrågor, på direkta hypotetiska frågor om framtida åtgärder, på scenarier etc. En del nordiska undersökningar visar att ansvariga experter och förvaltare kan avvika i sina bedömningar av besökares och brukares preferenser på ett sätt som gör expertbedömning av reaktioner osäker (Vistad 2002).

Bred medverkan av olika grupper och olika former av expertis kan vara viktig i planering och konsekvensanalys av rena kunskapsskäl; något som miljövårdens professionskultur tycks undervärdera (Emmelin & Kleven 1999). Fysisk planering förmår normalt enbart hantera konflikter i rummet, t.ex. genom funktionsseparering. Det innebär att konflikter som samtidigt har en tids- och rumsdimension måste hanteras genom en kombination av fysisk planering och planering för förvaltning, t.ex. i form av skötselplaner, mandat att vidta tidsbegränsade åtgärder osv. Att trender inte alltid fångas upp i planeringsskedet eller att förändringar sker efter detta är ett starkt argument dels för olika former av kontinuerlig övervakning dels mera principiellt för »adaptiv förvaltning«. Ett argument för lokal förvaltning eller »sambeförvaltning« kan vara just möjligheten till en adaptivitet inför lokala förändringar.

Behovet av uppföljning av både känsliga arter och förändrade bruksmönster – t.ex. ökad rörlighet i skärgårdar genom utveckling av troling, organiserade höghastighetsturer med RIB-båtar, vårvinterturer med sväware, ökning av organiserad kajakturism, paintball och rollspel i skogsterräng, terrängcykling, hang-gliding osv. – förefaller uppenbart.

Att planera för en mera sofistikerad hantering av konflikter i tid och rum kräver ansatser till förutsägelser bl.a. baserat på brukarstudier liksom användningen av indikatorer på önskade tillstånd i områden eller delområden t.ex. användning av LAC-modellen. Ett problem är att förutsägelser om reaktioner på en helhet byggs upp av en mängd partiella upplysningar – svar på olika frågor, reaktioner på olika enskildheter, attityder till enskilda fenomen osv. (Haider 2002).

Ett sätt att hantera problemen med helheter är konstruktion av scenarier, »typfall« och liknande. Studierna i Södra Jämtlandsfjällen använde några direkta frågor för att få brukarna att ta ställning till sin reaktion i en konkret situation: tillfällig avstängning av leder av hänsyn till renskötsel. Acceptans för sådana åtgärder framstår med detta sätt att bedöma som relativt stor (Vuorio et al. 2003). Lawson och Manning (2002) har med alternativa scenarier som kombinerar faktorer av betydelse för vildmarksupplevelse undersökt besökarnas stöd för olika former av restriktioner. Scenarier som beskriver »typfall« i naturresursförvaltning har använts av Aasetre (1997) som pekar på samband mellan naturförvaltares attityder till orörd natur och de beslut de fattar om avvägningen mellan brukande och bevarande i olika landskapstyper.

Betalningsviljestudier kan också kopplas till beslutsscenarier. I en studie av turister i Antarktis har Andersson (1999) använt scenarier som kombinerar olika former av miljöhänsyn och upplevelse för att se på både turistens vilja att avstå från upplevelse av miljöhänsyn och betalningsvilja för att öka miljöhänsyn. Scenarierna har konstruerats som kombinationer av få variabler där miljöhänsyn ställs mot antal landstigningar, som både är grundläggande för utbyte och miljöpåverkan. Resultatet är intressant

i så måtto som att betalningsviljan visar sig relativt hög för att minska miljöpåverkan men att upplevelsevärde i att öka antalet landstigningar ändå tar över miljöhänsyn. Få beslutssituationer i friluftsliv torde emellertid vara så renodlade, och betalningsförmågan hos en grupp kryssningsturister i Antarktis torde vara tämligen hög. Att generalisera från dessa resultat är därför vanskligt. Fredman och Emmelin (1999, 2001) har kombinerat segmentering av turistgrupper, gjord med PNU-skalan, med betalningsvilja för att studera utbyte av differentierad förvaltning och zoner i Rogen-Långfjället. Genom att i olika zoner tillgodose olika gruppers önskemål om åtgärder skulle det totala utbytet kunna ökas.

Sammanfattningsvis måste dock påpekas att svårigheterna att förutsäga reaktioner från attitydundersökningar även med sofistikerade metoder innebär att behovet av adaptiv förvaltning är stort. Svagheterna i metoder som bygger på att modellera framtida beteenden ligger inte minst i svårigheten att identifiera de faktorer som är av betydelse. Modellerna får lätt ett deterministiskt drag och modellen och dess faktorer förväxlas med verkligheten. Lawson et al. (2002) använder modellering på ett intressantare sätt för att planera för övervakning och adaptiv förvaltning genom att se på olika möjliga utfall av ingrepp.

Lokal förvaltning

Medvetande om att en nyckel till framgång för naturvård kan vara inte bara lokal accept av ingrepp utan medverkan och medansvar har vuxit fram i internationella organisationer. En viktig orsak är konflikter och konfrontationer mellan naturvård och turismintressen på den ena sidan och lokalbefolkningar på den andra sidan runt stora nationalparker i u-länder. Detta har resulterat i det nya paradigmet som refererades i kapitel 14.

Lokal förvaltning kan innebära många olika former av lokalt ansvar. Den fysiska planeringen är lokal i meningen att den är ett kommunalt ansvar. Naturvården har i linje med »miljöparadigmet« – se kapitel 14 – däremot varit en mera centralistisk förvaltning. Den nya naturvårdspolitikerna har, som påpekats i kapitel 3, bland annat som mål att öka lokalt ansvar och engagemang. Kommunala naturreservat och det s.k. LONA-programmet för lokala naturvårdsprojekt är instrument för detta. Regelrätt decentralisering av nationalparksförvaltning till den kommunala nivån har provats i fyra försöksområden i Norge. Ett av dessa har utvärderats och utvärderarna sammanfattar erfarenheten som »demokratiskt, konfliktfyllt och brukarvänligt« (Falleth & Hovik 2008). De inblandade kommunala förvaltningarna har i stor grad prioriterat lokala intressen och olika former av nyttjande av området. Naturvårdsaspekterna har därför försvagats. Ett problem i avvägning har varit bristande kompetens inom naturvårdsbiologi. Förvaltning av större reservat och nationalparker

kräver i de flesta fall någon form av interkommunalt samarbete. I den norska utvärderingen har det interkommunala organet fungerat väl men detta har inte nödvändigtvis medfört bättre beslutsfattande i de ansvariga kommunala organen.

Med lokal förvaltning menas emellertid i den vetenskapliga litteraturen och naturvårdsdebatten ofta ett mera direkt inflytande för »lokalsamhället« utan att detta närmare specificeras snarare än överföring till en lokal myndighet eller folkvald församling som kommunerna. Traditionellt har naturbevarande ofta präglats av en okunnighet om eller ointresse för ursprungsbefolkningars naturresursanvändning och för betydelsen av att skapa och vidmakthålla miljöer som betraktats som skyddsvärda (Farvar & Milton 1972; Nash 1982; Callicott & Nelsson 1998). Ökat tryck för självbestämmande och kontroll över naturresurser för ursprungsbefolkningar har medfört ökat tryck på naturvården att finna samverkansformer där expertkunskap och internationell och nationell överblick kan förenas med lokal kunskap och ansvar. Rådelius (2002) diskuterar en sådan utveckling i samspelet mellan naturvård, kommunala intressen och rennäring och samisk kultur som grund för behovet av former för samverkan mellan lokala och nationella intressen. Problemen är som hon påpekar komplexa genom en sammanvävning av olika ansvarsområden, aktörer och intressenter på flera nivåer. Deltagande och medinflytande är ledord för olika rörelser för att ge lokalbefolkningen större inflytande över utvecklingen av turism och rekreation. Begreppet »empowerment«, dvs. att ge de maktlösa makt och inflytande, är centralt – jfr den planeringsteoretiska diskussionen om kommunikativ planering och »advokatplanering« i kapitel 14. Betoningen av att hållbarhet definitionsmässigt innebär att lokalbefolkningen skall ha inflytande är också stark (WCED 1987; Rådelius 2002). Trots uppmärksammade internationella exempel på samspel och samarbete – t.ex. runt »game cropping«, lokala guider och lokal försörjning i turism i t.ex. Östafrika eller Nepal (McNeely & Pitt 1985; Western & Wright 1994) varnar t.ex. Green (1996) för att den lokala näring som kunnat stimuleras inte alltid fyller lokalbefolkningarnas ambitioner för modernisering utan riskerar att vara lösningar på naturvårdens ideologiska dilemman. Ett problem som Greens varning pekar på är bristen på vetenskaplig utvärdering av försök. Exempel som presenteras är ofta utredningar gjorda av intresseföreträdare eller organisationer och förvaltningspresentationer av »goda exempel«. Sådana tjänar ett viktigt syfte i utvecklingen av praktisk förvaltning och planering men behöver kompletteras med regelrätt forskning; inte minst behövs ett samspel mellan forskning och praktik. Resultaten av en dansk studie (Kaae 2001) av hållning till »hållbar turism« och ekoturism hos respektive turister och lokalbefolkning i ett område på Jylland är intressant som en indikation på skillnader i synsätt mellan turister och lokalbefolkning. För flera konkreta faktorer beträffande miljöanpassning och ekoturistiska

indikatorer, rådde god överensstämmelse mellan turisterna och lokalbefolkningens värderingar och bedömning, t.ex. beträffande skötsel av natur utan bekämpningsmedel, energisparande, återvinning osv. liksom runt mera allmänna frågor som betydelsen av att bibehålla biologisk mångfald, hushålla med resurser etc. Generellt ger emellertid, om alla faktorer vägs samman, turisterna – som i detta fall är både inhemska och utländska – uttryck för signifikant betydligt större miljöintresse (Kidegesho et al. 2006).

Diskussion om lokal förvaltning och lokalt ansvar undervärderar eller bortser ofta från tre viktiga förhållanden för all förvaltning utöver problemet med specialistkompetens. För det första att förvaltning normalt innehåller ett större eller mindre mått av myndighetsutövning. Restriktioner i naturresursutnyttjandet, påbud och ställningstagande i intressekonflikter skall göras på ett formellt korrekt och rättssäkert sätt. Följaktligen kan en mängd förvaltningsuppgifter faktiskt inte överföras på enskilda eller lokala organisationer. För det andra innebär lokal förvaltning att lokala intressen får ett starkt inflytande. I områden av nationellt intresse eller när målkonflikter uppstår mellan nuvarande och framtida naturresursanvändning är ökad lokal makt inte självklart den förvaltningsform som garanterar långsiktig hållbarhet. För det tredje kan lokal förvaltning sätta beslutsfattande i den representativa demokratin ur spel. Frågan om var makten över lokala resurser skall ligga när intressen på flera nivåer står mot varandra är således inte enkel. Maktfrågan sätts på sin spets till exempel när det gäller urbefolkningars rättigheter.

Samförvaltning

»Samförvaltning«³ har förts fram som alternativ både till den traditionellt mera centraliserade och expertbetonade naturvårdsförvaltningen och ett renodlat lokalt självstyre. Här finns skäl att kort se på begreppet eftersom det möjligen erbjuder intressanta alternativ för att förverkliga intentionerna i Regeringens skrivelse »En samlad naturvårdspolitik« inom ramen för den existerande lagstiftningen. En översikt över nyare vetenskaplig litteratur i ämnet har gjorts av Zachrisson (2004). Idéer runt lokal medverkan i eller inflytande på fjällförvaltningen har diskuterats i »FjällAgenda«-projektet (Alexandersson 2000). Rådelius (2002) diskuterar samförvaltning eller självstyre i Lapponia.

Intresset för samförvaltning kan härledas till en mer än sekelgammal motsättning inom naturvården mellan »conservation« och »preservation« som slagordsmässigt uttrycktes som »bevara för« respektive »bevara mot« människan (Nash 1982). Till de konkreta effekterna av en »preservationist«-hållning som kom att dominera mycket av det svenska

---

3. »Samförvaltning« framförs t.ex. av Rådelius (2002) som en lämplig svensk term för »co-management«.

naturvårdsarbetet hörde missförstånden runt skötseln av kulturlandskap som nationalparkerna Dalby Söderskog och Ängsö (Emmelin 1983b).

Samförvaltning kan betraktas som ett samlingsnamn för olika former av samverkan mellan intressenter och administrativa nivåer runt förvaltningen av någon form av »allmänning« dvs. områden som utnyttjas av flera aktörer för olika ändamål och under former som kan variera från äganderätt till nyttjanderätt för olika aktörer. Planeringsteoretiskt kan begreppet knytas till motsättningen mellan naturvårdens centrala expertkultur och kommunikativ och lokal planeringsdoktrin. Skyddade områden som turistmål och den ekonomiska utvecklingen i sådana områdens omland medför praktiska planerings- och förvaltningsfrågor, som bygger under intresse för samförvaltning.

Forskningen om »common pool resources« har under senare år levererat både kunskap om historiska exempel på fungerande lokal naturresursförvaltning och en teoretisk ram för de diskussioner och problem som naturförvaltningen med större eller mindre framgång försökt hantera. En drivkraft är den diskussion som startades av biologen Garret Hardin om »allmänningarnas tragedi« (Hardin 1968) utifrån de konkreta insikterna om naturresurs- och naturvårdsproblem. »Allmänningens tragedi« är i korthet att det kan vara kortsiktigt rationellt för en enskild aktör att överutnyttja allmänt tillgängliga resurser t.ex. ha alltför många djur på en gemensam betesmark eller fiska mer än sin andel osv. Lösningarna på allmänningsproblemet kan i debatten grovt sägas hämtade inom tre olika tanketraditioner. Grunden för Hardins bild av allmänningens tragedi ligger i en uppfattning om ett territorium eller en viss resurs som fullständigt oreglerad av ägande. Hardins lösning på problemen var därför privatisering. Ett alternativ till privat ägande är statligt ägande och reglering vilket kan sägas vara den något oklara grundprincipen för fjällets allmänningar. Framförallt genom inspiration från forskning runt lokalsamhällens historiska förmåga att reglera vissa former av allmänningsutnyttjande har teorier och modeller baserade på lokal förvaltningsgemenskap utvecklats (t.ex. Ostrom 1992; Ostrom et al. 2002).

En omfattande litteratur pekar på fördelar med lokalt ansvar och lokal kunskap i olika former av naturresursförvaltning – se t.ex. Zachrisson (2004) för en översikt över litteraturen med viss tonvikt på fjällområden. Många av de fördelar som nämns är sådana som är väl etablerade också inom andra områden, t.ex. participativ planering: lokal kunskap tillförs, lokalt ansvarstagande stimuleras osv. Legitimiteten i beslut och ingrepp ökar när de berörda blir hörda och sedda. Samtidigt kan man notera att litteraturen innehåller en god del normativa utgångspunkter som inte alltid utsätts för empirisk verifiering: konfliktnivåer förutsätts minskade genom lokal förvaltning och ökad interaktion mellan lokala intressen, effektiviteten förutsätts öka genom informella procedurer osv. Att förvaltningen inte formaliseras förefaller ses som ett mål i sig vilket bl.a. innebär

att frågor om rättssäkerhet försummas. Uppfattningen att lokalt baserad förvaltning kan reagera snabbare på uppkommande problem kan vara riktig när det gäller konkreta lokala problem. Den är emellertid uppenbart tveksam beträffande problem som kräver myndighetsutövning eller någon form av prövning mot lagar och föreskrifter eller där det finns behov av central överblick, vetenskaplig kunskap, tillgång till övervakningssystem osv.

Kritiker av lokal förvaltning och samförvaltning pekar på flera problem. Det vetenskapliga underlaget gäller framförallt specifika lokala resursförvaltningar där resursen är relativt väldefinierad, intressekonflikterna fokuserade, antalet aktörer är begränsat och det aktuella området litet och välavgränsat. Det innebär att generaliserbarheten kan vara starkt begränsad. Frågan om samspel mellan olika nivåer med ett regelverk och förvaltningssystem som skall ta tillvara allt från globala till lokala intressen är en utestående utmaning för forskningen (Zachrisson 2004:24). Dessutom påpekas att genomförande av modeller ofta lider av stora brister inte minst när det gäller att hantera målkonflikter mellan lokala sociala mål och globala eller nationella miljömål (Kellert et al. 2000, Kaltenborn et al. 2006, Musumali 2007).

Ansvar, olyckor och skador i samband med friluftsliv

Det är påfallande att frågor om säkerhet samt olyckor och skador i samband med friluftsliv inte är ett tema som tas upp i förvaltningsinriktad forskning eller i handböcker. Nordiska naturförvaltningar har uppmärksammat risker och oro för konfrontation med stora rovdjur och också utarbetat råd till allmänheten baserat på bl.a. resultat av de skandinaviska forskningsprojekten om varg och björn. Intresset för effekterna av klimatförändringar har medfört en ökande litteratur om risker från extrema väderhändelser, sjukdomsspridning osv. (Gössling & Hall 2006). I samband med diskussion av störningar och annan inverkan på vilt behandlar Hammitt & Cole (1998) också skador på människa framförallt genom kontakt med björn. Huvudperspektivet i vetenskaplig litteratur och handböcker är emellertid friluftslivets störningseffekter inte säkerhetsfrågorna. Också i anslutning till diskussion av lägerplatser, stigdragning osv. är det påtagligt att förvaltningslitteraturen i stor grad saknar säkerhets- och hälsoaspekterna annat än som miljöpåverkan t.ex. att vattenförorening kan slå tillbaka på friluftslivet. Det sjö- och fjällsäkerhetsarbete som är en integrerad del av friluftslivsförvaltning tycks saknas som forskningsområde. Däremot bedriver flera myndigheter och organisationer konkret säkerhetsarbete direkt relaterat till friluftsliv, till exempel inom ramen för Fjällsäkerhetsrådet och Sjöräddningssällskapet.

Norska studier och utredningar av friluftslivsförvaltning pekar på både olycksrisker – drunkning och olyckor i fjället, framförallt lavinolyckor –

och säkerhetsfrågor som del av förvaltningen. I Norsk sti- og løypeplan framförs uppfattningen att permanent vintermärkning av svensk typ kan medföra högre risktagande av oerfarna brukare, men några statistiska belägg finns inte (Emmelin 1997b). I en sammanställning av undersökningar av friluftsliv i Norge saknas säkerhetsaspekten på tillrättaläggning som märkning av stigar och vinterleder, broar, informationsskyltar osv. Speciellt i fjällen är det relativt stora grupper som är negativa till sådana åtgärder (Vorkinn & Gåsdaal 1993) – det är kanske signifikativt att deras artikel har titeln »Fysisk tilrettelegging – kun for eldre, syke og handikappede?»

Situationen i Sverige torde likna den norska i så måtto att drunkningsolyckorna dominerar över andra typer medan antalet olyckor i fjället sannolikt är något mindre, skoterolyckorna undantaget. Ökningen av motoriserat friluftsliv i form av snöskotrar och starka och snabba motorbåtar ökar både olycksrisker för utövare och andra och därmed också konfliktriskerna. Bedömningar av ansvariga myndigheter pekar på att alkohol spelar en stor roll vid skoter- och båtoolyckor. Det ökade intresset för mera extrema fysiska aktiviteter kan komma att påverka den framtida skade- och olycksbilden. Olyckor och skador måste vägas in i den totala bilden av friluftsliv som hälsofaktor. I reglering av tillgänglighet och tillrättaläggande bör säkerhetsaspekterna också uppmärksammas. Säkerhetsaspekterna är också av intresse i diskussioner av utbildning, certifiering av guider och eventuella krav på att tillträde till vissa områden begränsas till grupper med guide.

Utgångspunkten är att friluftsliv utövas på individens ansvar. Ansvarsfrågorna när det gäller olyckor och skador som orsakas av eller kan knytas till tillrättaläggande är enligt Naturvårdsverket i Sverige oklara (Naturvårdsverket 2007b). När det gäller stigar, spångar och andra friluftsanordningar finns inget direkt ansvar formulerat i lag så som det till exempel gör för väghållare. Utifrån allmänna principer för ansvar kan man dock dra vissa slutsatser. Om en operatör eller myndighet varit uppenbart oaktsam, t.ex. inte inom rimlig tid åtgärdat brister eller satt ut varningsskyltar, uppstår sannolikt ansvar. Kraven på tillsyn och ansvarstagande hänger också samman med hur allvarliga riskerna är. Det kan därför vara klokt att dokumentera tillsynsåtgärder.⁴ När det gäller säkerheten i anläggningar som fågeltorn och andra byggnader gäller Boverkets byggregler (Länsstyrelsen i V Götaland 2007). I kommersiella verksamheter, som turism men också naturguidning, föreligger ett operatörsansvar. Bland annat som resultat av en del olyckor på glaciärkurser har argument för att införa krav på auktoriserade bergsguider framförts. Argument för krav på certifierade guider har också utretts (Arnegård & Frantzén 1989). Svenska

---

4. Sammanfattat efter brev från Stefan Wiese, Kammarkollegiet, o81203, som svar på fråga om läget från oss.

Bergsguideorganisationen organiserar guider och arrangerar utbildningar. Under 2008 har Konsumentverket utfärdat regler för kommersiell guidning i fjällterräng ovan trädgränsen där det föreligger »fallrisk« samt på glaciärer.⁵ Den som kommersiellt arrangerar turer i sådan terräng »bör se till att den person som leder verksamheten är behörig bergsguide« vilket innebär att man »enligt UIAGM (Union Internationale des Associations de Guide de Montagne) är behörig att vara bergsguide eller bedöms ha motsvarande utbildning och erfarenhet«. Behörighet kräver både omfattande erfarenhet och utbildning. Vem som skall avgöra om en färdledare har »motsvarande utbildning och erfarenhet« framgår inte och kan troligen leda till problem om det i efterhand skall prövas i samband med olyckor. Sannolikt kommer svar på denna typ av frågor inte kunna ges utan vägledning av rättslig prövning av faktiska fall. Att säkerheten i kommersiella arrangemang tryggas är naturligtvis önskvärt. Man bör emellertid vara observant på om professionalisering och monopoliserad certifiering breder ut sig också utanför högriskarrangemang. Det är svårt att se att mindre extremt inriktade turer skall ha krav på så omfattande och specialiserade utbildningar. Olika former av vildmarksledarutbildningar i till exempel folkhögskolors regi borde sakligt vara tillräckliga. Om krav på specialutbildning och certifiering drivs långt finns också risk för att olika former av friluftslivspedagogik kan få svårigheter.

Som del av zoneringsystem i vildmarksförvaltning i USA finns ibland »no rescue zones«. Förutom att detta är en ansvarsfranskrivning från förvaltningen framhävs det också som en del av upplevelsen av vildmark. I vissa områden, t.ex. för turer över Grönlands inlandsis, krävs bankgaranti för att täcka eventuella räddningskostnader. Pressuppgifter har förekommit om att personer som trotsar förbud mot fallskärmshopp från klippväggar i Norge inte kan påräkna räddningsinsatser, men i praktiken verkar räddningstjänstens grundläggande hållning ändå vara att försöka göra en insats. Hur ansvaret för beslut om att inte sätta in räddningsinsatser skulle kunna upprätthållas framstår som oklart i vart fall för svenska förhållanden. En oacceptabel risk i samband med räddningsaktioner kan vara ett kriterium för att avstå eller inställa en räddningsaktion.

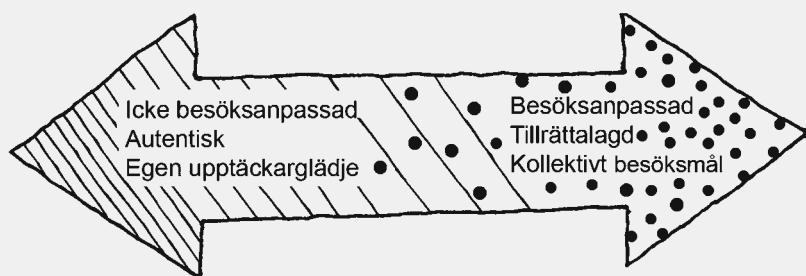
5. Råden finns i KOVFS 2008:5 tillgänglig från Konsumentverkets hemsida www.konsumentverket.se

ANORDNINGAR FÖR FRILUFTSLIV: SERVICE, SKYDD AV
NATUR ELLER STÖRANDE INSLAG

Tillrättaläggande av naturen med olika former av anordningar – fågeltorn, spångning av stigar, informationstavlor etc. – kan uppfattas olika beroende på platsens egenskaper, ändamålet med anordningen och besökarens attityder. Flera faktorer påverkar hur tekniska anordningar uppfattas. Utformning, materialval och anpassning till landskapet är viktiga faktorer. En spång över en myr kan uppfattas som service åt vandrare, som ett sätt att skydda myren mot slitage eller som ett störande inslag i orörd natur. Besökarens förväntningar och attityder har betydelse. Det är viktigt att ändamålet med tillrättaläggande klart framgår. Om man förstår hur slitage på en stig skulle sett ut kan det vara lättare att acceptera spångning och hårdgöring – se bilderna av slitage i kap 13. Inom svensk naturvård har målet med tekniska anordningar traditionellt varit att kanalisera besökare och skydda känslig natur – till exempel genom spångning över våtmarker. Ökad tillgänglighet, inklusive anpassning för olika former av funktionshinder och service har också varit viktigt. I fjällen har broar och leder ökat säkerheten. Att möjliggöra eller förstärka upplevelse har efterhand också kommit att ses som legitimt och viktigt – fågeltorn och gömslen fyller denna funktion och skyddar och kanaliserar samtidigt. Information om skyddade naturområden skall både klargöra bestämmelserna för området och ge kunskap om dem. Om en zonering av ROS-typ är gjord i området bör ställningstagande till olika former av tillrättaläggande också göras och anordningar anpassas till zonernas karaktär. Och besökarna måste få adekvat information för att deras förväntningar skall svara mot förvaltningens insatser. I linje med internationell utveckling har dessutom uppmärksamheten i Sverige också kommit att riktas mot arkitektur och utformning av tekniska anordningar som ett sätt att profilera och ge identitet framförallt åt entrézonerna i reservat och nationalparker. Skicklig utformning av anordningar kan både mildra känslan av ingrepp och ge dem ett estetiskt egenvärde.

Exemplen här är valda för att illustrera avvägningsproblem och problemen med att olika betraktare kan uppfatta anordningarna på helt olika sätt.

Fig 18:a . En illustration av det grundläggande problemet: Hur man ser på tekniska anordningar beror på var man befinner sig mellan dessa två ytterpunkter av naturupplevelse och förväntningar.

Fig 18:b. Utsiktsplattform på Skuleberget. Argumentet för att bygga denna plattform är att leden drar ut besökarna till en utsiktsplats som är riskfylld. Ansvarsfrågan för detta är i Sverige oklar. Att göra platsen säkrare och väl avgränsad är ett sätt att hantera detta problem. Förstärker eller försvagar anordningen naturupplevelsen? Foto: Mats Henriksson, arkitekt Bengt Schibbye.

Fig 18:c. Entré till naturreservatet Dalkarlskärr utnå för Uppsala som enligt Naturvårdsverket (2007b) innehåller många goda detaljer. En översiktlig information och en folderlåda vänder sig till besökaren innan hon kliver in i området. Gränsen är tydlig, här extra motiverad av att området betas. På insidan finns en bänk där man kan samlas och vänta på varann – och där finns fördjupad information. Bord och bänkar finns också på attraktiva ställen. Men varför finns inte namnet på området ovanför entréportalen? Foto: Robert Danielsson, arkitekt naturvårdsförvaltningen i Uppsala.

Fig 18:d. Utsiktsplattform: »Bådamalen är ett jättelikt klapperstensfält inom Norrfällsvikens naturreservat i Höga Kusten. Havets påverkan under årtusenden syns här som en »djävulsåker« – men för att uppleva den behöver besökaren komma upp några meter. Denna utsiktsplattform i limträ kommer att gråna och kanske upplevas som en uppspold del av ett båtskrov. Den utgör ett fantasirikt exempel på lokalt inspirerad design och material« Naturvårdsverket (2007b). Foto: Mats Henriksson, arkitekt Bengt Schibbye.

Fig 18:e. Nationalparksentré: Naturvårdsverket har börjat arbeta med estetiska program som skall ge entréerna till nationalparker en tydlig identitet. I Fulufjällets nationalpark används röd dalasandsten, vilket dessutom gynnar lokalt näringsliv. Foto: Bengt Schibbye, arkitekt Ulla Antonsson.

Fig 18:f. Rullstolsanpassad ramp med plattform för möte, utsikt och information. Anordningen finns i den yttre zonen i Fulufjällets nationalpark. Information vid entrén och utformningen av stigen gör att besökaren kan förvänta sig denna höga grad av tillrättläggande. Möjligheten att ta en alternativ, mindre tillrättlagd, stig till Njupeskärs vattenfall erbjuds. Foto: Lars Emmelin.

REFERENSER

- Aas¹, Ø. (1995) Constraints on Sport Fishing and Effect of Management Actions to Increase Participation Rates in Fishing. *North American Journal of Fisheries Management* 15:631–638
- Aas, Ø. (1991) *Fritidsfiske og ferskvannsfiskeforvaltning – En samfunnsfaglig kunnskapsoversikt*. NINA utredning 27:1–44
- Aas, Ø & Aasetre J. (1994) *Bærplukking i Norge – en truet friluftslivsaktivitet*. I Emmelin, L. (red) *Nordiskt seminarium om friluftslivsforskning*, April 1992. NORDPLAN Rapport 1994:3
- Aas, Ø. (red) Vistad, O.I, Dervo, B., Eide, N. E., Kaltenborn, B.P., Haaland, H., Andersen, O., Svarstad, H., Skår, M., Nellemann, C. (2003) *Bruk og forvaltning av nasjonalparker i fjellet?* NINA Fagrapport 72
- Aasetre, J. (1997) *Holdninger til miljøvern i forvaltningen*. SMU-Report 3/97. Trondheim: Centre for Environment and Development, University of Trondheim
- Ahlström, I. (2008a) Utomhus i konsumtionssamhället. I Sandell, K. & Sörlin, S., (red) *Frilufishistoria – från 'hårdande friluftslif' till ekoturism och miljöpedagogik: Teman i det svenska friluftslivets historia*. Carlssons bokförlag
- Ahlström, I. (2008b) *Allt om Allemansrätten: Ett svenskt kulturarv*. Hilmas förlag
- Ahlström, I. (2005) *Friluftsliv i tätort. Del 2. Underlag för friluftsplän. Exempel Järvafältet*. Länsstyrelsen i Stockholms län. Rapport 2005:27
- Ahlström, I. (1999) *Allemansrätten: En bok om vad som gäller i naturen*. Naturia
- Ahlström, I. (1992) *Hoten mot allemansrätten*. Friluftsplänning på uppdrag av FRISAM
- Ajzen, I. (1991) Benefits of Leisure: A Social Psychological Perspective. I Driver, B. L., Brown, P. J. & Peterson, G. L. (red) *Benefits of Leisure*. Venture Publishing, Inc.
- Ajzen, I. (1988) *Attitudes, Personality, and Behavior*. Open University press
- Ajzen, I. (1985) *Action control: From Cognition to Behavior*. Springer-Verlag
- Ajzen, I. & Fishbein, M. (1980) *Understanding Attitudes and Predicting Social Behaviour*. Prentice-Hall
- Alexandersson, U. (2000) *FjällAgendan*. Slutrapport från FoU-projekt om hållbart utnyttjande av naturresurser i fjällen. (ingen utgivare angiven)
- Alexandris, K. C. & Carroll, B. (1997) Demographic Differences in the Perception of Constraints on Recreational Sport Participation. *Leisure Studies* 16 107–125
- Allard, A., Löfgren, P. & Sundquist, S. (2004) *Skador på mark och vegetation i de svenska fjällen till följd av barmarkskörning*. Arbetsrapport 126:2004. SLU Inst för skoglig resurshushållning och geomatik
- Alm, E.L.(2001) *Bygga miljö och hållbar utveckling*. Chalmers tekniska högskola

---

¹ Listan är sorterad med Aa först eftersom detta är internationell praxis även om aa = å i äldre dansk och norsk stavning.

- Alm E.L. (2000) *Framgångsrik stadsplanering i Göteborg genom etablering av lokala referensgrupper*. Europeiskt forskningsprojekt, Chalmers
- Almendinger, P. & Tewdwr-Jones, M. (2002) *Planning Futures: New Directions for Planning Theory*. Routledge
- Almstedt, M. (1998) *En plats i planeringen: En studie av områden av riksintresse för det rörliga friluftslivet*. Geografiska regionstudier, No. 37, Uppsala universitet
- Andersen, A.B., Moen, B.F., Thoroddsson, T., Väisänen, P.K., Zettersten, G. (1990) *Naturvägledning i Norden*. Nordiska Ministerrådet, No. NORD 1990:52
- Anderson, D. & Manfredo, M. (1986) *Visitor Preferences for Management Actions*. Proceedings National Wilderness Research Conference: Current Research. USDA Forest Service General Technical Report INT-212, 314–19.
- Anderson, O., Kaltenborn, B.P. & Emmelin, L. (2005) *Ferdselsmønster og holdninger blant friluftslivsutøvere i Femundsmarka nasjonalpark*. NINA
- Andersson, T. (1999) *Self Actualisation in the Antarctic*. Working paper 1999:30 ETOUR
- Andkjær, S. (red) (2005) *Friluftsliv under forandring: en antologi om fremtidens friluftsliv*. Bavnepanke
- Ankre, R. (2009) *Zoning in a Future Coastal Biosphere Reserve – Planning for Tourism and Outdoor Recreation in the Blekinge Archipelago*. ETOUR
- Ankre, R. (2007) *Understanding the visitor – a prerequisite for coastal zone planning*. Blekinge Institute of Technology. Ser 2007:09
- Ankre, R. (2005) *Visitor Activities and Attitudes in Coastal Areas*. Working paper 2005:1. ETOUR
- Ankre, R., Petersson Forsberg, L., Emmelin, L. (2008) Silence – An Article of Short Supply in Outdoor Recreation? Handling Noise Conflicts in Swedish Planning, From *Management for Protection and sustainable Development*. Proceedings from the Fourth International Conference on Monitoring and Management of Visitor Flows in Recreational and Protected Areas, Montecatini Terme, Italy, 14–19 October 2008
- Anon. (2006) *Monitoring Outdoor Recreation in the Nordic and Baltic Countries*. Tema Nord, 2006:530. Nordiska Ministerrådet
- Appelblad, H. (2001) *The Spawning Salmon as a Resource by Recreational Use*. GERUM 2001:3
- Arnberger, A., Brandenburg, C. & Muhar, A. (2002) *Preface – the Conference Proceedings Monitoring and Management of Visitor Flows in Recreational and Protected Areas*. Vienna
- Arnegård, J. (2006) *Upplevelser och lärande i äventyrssport och skola*. Lärarhögskolan
- Arnegård, J. & Frantzén, C-M. (1989) *Bergsguider – utbildningsfrågor*. Rapport nr. 1989:11. Gymnastik- och Idrottshögskolan i Stockholm
- Arnegård, J. & Sandell, K. (2009) *Idrottens gränstrakter – om äventyrssport och friluftssport*. Paper presenterat vid Natur-Kultur: Konferens för kulturstudier i Sverige 2009, Norrköping 15–17 juni
- Arnell, A., Caselungha, E., Hultman, S-G., Jansson, S., Johansson, L., Sandberg, E. & Sonnvik, P. (2009) *Naturvägledning i Sverige – en översikt*. Rapport nr. 5. Institutionen för stad och land. SLU
- Aronsson, L. (2000) *The Development of Sustainable Tourism*. Continuum
- Asplund, J. (1979) *Teorier om framtiden*. Kontenta/Liber
- Axelsson Lindgren, C. (1999) *En semantisk modell för skogsupplevelse*. Rapport 1999:3. Inst. för landskapsplanering Alnarp

- Axelsson Lindgren, C. (1990) Upplevda skillnader mellan skogsbestånd: rekrea-
tions- och planeringsaspekter. *Stad & Land* nr 87
- Baas, J. M., Ewert, A. & Chavez, D. J. (1993) Influence on Ethnicity on Recreation
and Natural Environment Use Patterns: Managing Recreation Sites for Ethnic
and Racial Diversity. *Environmental Management* no 4: s 523–529
- Backman, E. (2005) Friluftslivets praktik. I Redelius, K. & Larsson, H. (red), *Leve
idrottspedagogiken! En vänbok tillägnad Lars-Magnus Engström*. HLS Förlag
- Basman, C., Manfredo, M., Barro, S., Vaske, J. & Watson, A. (1996) Norm Acces-
sibility: An Exploratory Study of Backcountry and Frontcountry Recreational
norms. *Leisure Sciences* 18, 177–91
- Beck, U. (1999) *World risk society*. Polity Press.
- Beckman, S. (1990) *Utvecklingens hjältar: om den innovativa individen i samhälls-
utvecklingen*. Carlssons bokförlag
- Bengtsson, B. (2004) *Allemansrätten: Vad säger lagen?* Naturvårdsverket
- Bengtsson, B. (2002) Allemansrätt och naturskydd – problem vid en friluftslag-
stiftning. I *Festskrift till Gösta Walin*. Norstedts juridik
- Bentsen, P., Andkjær, S. & Ejbye-Ernst, N. (2009) *Friluftsliv: Natur, samfund og
pædagogikk*. Munksgaard
- Berggren-Bärring, A-M & Grahn, P. (1995) *Grönstrukturens betydelse för använd-
ningen: En jämförande studie av hur människor i barnstugor, skolor, föreningar,
vårdinstitutioner m.fl., organisationer utnyttjar tre städers parkutbud*. Landskaps-
planering, rapport 95:3. SLU
- Beringer, A. (2004) Spinal Cord Injury and Outdoor Experiences. *International
Journal of Rehabilitation Research* 2004; 27(1):7–15
- Bernergård, K., Lundh-Malmros, B. & Tönnerfors, E. (2001) *Upplevelsevärden
– Sociala kvaliteter i den regionala grönstrukturen*. Regionplane- och Trafik-
kontoret, Rapport 4:2001
- Bialeschki, M. D. & Henderson, K. A. (1988) Constraints to Trail Use. *Journal of
Park and Recreation Administration* 6:20–28
- Bikales, E.A. & Manning, R.E. (1990) Outdoor Recreation and Environmental
Concern: a Further Exploration, in *Proceeding of the 1990 Northeastern Recreation
Research Symposium*, Saratoga Springs, New York 25–28/2 1990, United States
Dept. of Agriculture, General Technical Report NE-145
- Bixler, R.D., Floyd, M.F. & Hammit, W.E. (2002) Environmental Socialization:
Quantitative Test of the Childhood Play Hypothesis. *Environment and Behavior*,
Vol. 34, No. 6
- Bjornstad, D.J. & Kahn, J.R (1996) *The Contingent Valuation of Environmental
resources. Methodological Issues and Research Needs*. Edward Elgar Publishing
- Bladh, G. & Sandell, K. (2003) *Biosfärsområden i Sverige? Ett koncept och en kontext*.
Arbetsrapport från en workshop i Mattila, Värmland 14–15 november 2002.
Karlstads universitet, Institutionen för samhällsvetenskap, Turism & Fritid.
Arbetsrapport, 2003:15
- Blahna, D., Smith, K. & Andersson, J. (1995) Backcountry Lama Packing: Visitor
perceptions of acceptability and conflict. *Leisure Sciences* 17:185–204
- Blazey, M.A. (1987) The Difference between Participants and Non-participants in
a Senior Travel Programme. *Journal of Travel Research* 26(1):7–12
- Blomqvist, L. (2003) *Invandrare i tätortsnära natur: Kvalitativa intervjuer angående
natursyn och nyttjande samt förslag till åtgärder*. Institutionen för skogens
produkter och marknader, SLU
- Bodén, B. & Rosenberg, L. (2004) *Kommersiell turism och lokal samhällsutveckling.
En studie av sex svenska fjälldestinationer*. Rapport R2004:15 ETOUR

- Bodin, M. & Hartig, T. (2003) Does the Outdoor Environment Matter for Psychological Restoration Gained Through Running? *Psychology of Sport and Exercise*, 4, 141–153
- Bolund, P. & Hunhammar, S. (1999) Ecosystem Services in Urban Areas. *Ecological Economics* 29 293 – 301
- Borgström Hansson, C. (2003) *Misplaced Concreteness and Concrete Places: Critical Analyses of divergent Discourses on Sustainability*. Lund Studies in Human Ecology
- Bostedt, G. (1997) *Public goods in Swedish forests. Essays on Nonmarket Valuation and Environmental Policy*. Acta Universitatis Agriculturae Sueciae. Silvestria 34
- Bostedt, G. & Mattsson, L. (1995) The Value of Forests for Tourism in Sweden. *Annals of Tourism Research*, 22:671–680
- Boverket (2007a) *Landskapets upplevelsevärden: vilka är de och var finns de?* Boverket
- Boverket (2007b) *Teori och metod: Del 2 i projektet Landskapets upplevelsevärden*. Boverket
- Boverket (2007c) *Bostadsnära natur. Inspiration och vägledning*. Boverket
- Boverket (1999) *Gröna områden i planeringen*. Boverket
- Boyd, S. W. & Butler, R. W. (1996) Managing Ecotourism: An Opportunity Spectrum Approach *Tourism Management*. Vol 17 nr 8 557–566
- Bradshaw, A.D. (1987) The reclamation of derelict land and the ecology of ecosystems. I Jordan, W.R. et al. (red). *Restoration Ecology. A synthetic Approach to Ecological Research*. Cambridge University Press
- Bramwell, A. (1989) *Ecology in the 20th Century*. Yale University Press
- Brate M, Hansson S, Nensén A-L. (1987) *De handikappades riksförbund. Friluftsliv – utan hinder: ett informationsmaterial om hur tillgängligheten för rörelsehindrade kan tillgodoses i olika friluftsmiljöer*. De handikappades riksförbund
- Breivik, G. & Løvmo, H. (red) (1978) *Friluftsliv fra Fridtjof Nansen til våre dager*. Universitetsforlaget
- Bright, A. (1994) Information Campaigns that Enlighten and Influence the Public. *Parks and Recreation*, 29, 49–54
- Brockington, D (2002) *Fortress Conservation: The Preservation of the Mkomazi Game Reserve, Tanzania*. The International African Institute in association with James Currey
- Brokking, P., Emmelin, L., Engström, M.G., Eriksson, G., Nilsson, J-E, Wikberg, O. (1997) *An Environmentally Sustainable Transport System in Sweden – A Scenario Study*. KFB Rapport 97:3
- Brown, P.J. (1984) Benefits of Outdoor Recreation and Some Ideas for Valuing Recreation Opportunities. I Peterson, G.L. & Randall, A. (red) *Valuation of Wildland Resource Benefits*. Westview Press
- Brox, O. (2001) *Vor felles eiendom: Tar vi vare på allemannsretten?* Pax Forlag
- Brügge, B., Glantz, M. & Sandell, K. (red) (2007) (3e reviderade uppl.). *Friluftslivets pedagogik: För kunskap, känsla och livskvalitet*. Liber
- Brännlund, R. & Krström, B. (1998) *Miljöekonomi*. Studentlitteratur
- Buckley, R. (2003) *Case Studies in Ecotourism*. CABI Publishing
- Butler, R.W. (1999) Understanding Tourism. I Jackson, E.L. & Burton, T.L. (red) *Leisure Studies. Prospects for the Twenty-first Century*. Venture Publishing
- Butler, R.W. & Waldbrook, L.A. (1991) A New Planning Tool: the Tourism Opportunity Spectrum. *Journal of Tourism Studies* 2 11–14
- Bäck, L. (2002) Friluftslivet i norra Lapplandsfjällen. *Bergen i fokus*. Svenska Sällskapet för Antropologi och Geografi. YMER 2002

- Bäck, L. & Bäck, E. (1986) *Effekterna av ett vägbygge – väg 98 mellan Kiruna och Riksgränsen*. Acta Univ Upsaliensis C 52
- Bäck, L. & Hedblom, M. (1991) Svensk planering av riksobjekt för naturvård och friluftsliv. *Nordisk Samhällsgeografisk Tidskrift* (13):53–59
- Bäck, L. & Hedlund, L.G. (1982) *Vandringsturismen i Norrbottensfjällen 1980*. Rapport 1572 Naturvårdsverket
- Bäck, L. & Jonasson, C. (1998) *Miljökonsekvensutvärderingar kring väg E10 mellan Kiruna och Riksgränsen*. Forskningsrapport 109, KIUU
- Bäck, L. & Strömquist, L. (1987) *Miljö, naturvård och planeringsstrategier i ett skandinaviskt fjällområde – fallstudie från Kirunafjällen*. Uppsala universitet
- Bäck, L., Hedblom, M., Josefsson, M. & Rydén, A. (1992) *Rennäringen i konflikt och samverkan. En geografisk markanvändnings- och simuleringsstudie*. Rapport 104, KIUU
- Bäckström, Å. (2005) *Spår: Om brädsportkultur, informella lärprocesser och identitet*. Studies in Educational Sciences, No. 74, Lärarhögskolan i Stockholm
- Callicott, J. B. & Nelson, P. M. (red) (1998) *The Great New Wilderness Debate*. The University of Georgia Press
- Canon, L., Adler, S. & Leonard, R. (1979) *Factors Affecting Backcountry Campsite Dispersion*. USDA Forest Service Research Note NE-276
- Carlestam, G. & Sollbe, B. (1991) *Om tidens vidd och tingens ordning: Texter av Torsten Hägerstrand*. Byggforskningsrådet
- Carothers, P., Vaske, J.J. & Donnelly, M.P. (2001) Social Values Versus Interpersonal Conflict Among Hikers and Mountain Bikers. *Leisure Sciences* 23:47–61
- Cars, G. (1992) *Förhandlingar mellan privata och offentliga aktörer i samhällsbyggandet*. Avdelningen för regional planering, Tekniska högskolan, Stockholm
- Carson, R. (1963) *Tyst vår*. Tiden. (Original: *Silent Spring* 1962)
- Carson, R.T. (2004) *Contingent Valuation – A Comprehensive Bibliography and History*. Edward Elgar Publishing
- Chape, S., Harrison, J., Spalding, M., Lysenko, I. (2005) Measuring the Extent and Effectiveness of Protected Areas as an Indicator for Meeting Global Biodiversity Targets. *Philosophical Transactions of the Royal Society* Volume 360, Number 1454
- Chavez, D. (1996) Mountain Biking: Direct, Indirect, and Bridge Building Management Styles. *Journal of Park and Recreation Administration*, 14, 21–35
- Christensen, H., Williams, P. & Clark, R. (1986) *Values and Choices in Outdoor Recreation by Male and Female Campers in Dispersed Recreation Areas*. USDA Forest Service General Technical Research Paper, PNW-377
- Clark, R.N. & Stankey, G.H. (1989) The Recreation Opportunity Spectrum: A Framework for Planning, Management, and Research. I *Toward Serving Visitors and Managing our Resources: Proceedings of a North American workshop on visitor management perspectives of several Canadian and United States park, protected area and natural resource management agencies*, University of Waterloo
- Clark, R. N. & Stankey, G. H. (1979) *The Recreation Opportunity Spectrum: A Framework for Planning, Management, and Research*. General Technical Report PNW-98, Pacific Northwest Forest and Range Experiment Station, Forest Service
- Colby, K.T. (1988) Public Access to Private Land: Allemansrätt in Sweden. *Landscape and Urban Planning* 15:253–264
- Cole, D. (1993) Wilderness Recreation Management. *Journal of Forestry*, 91, 22–24

- Cole, D. (1982) Controlling the Spread of Campsites at Popular Wilderness Destinations. *Journal of Soil and Water Conservation*, 37, 291–95
- Cole, D., Peterson, M. & Lucas, R. (1987) *Managing Wilderness Recreation Use*. USDA Forest Service General Technical Report INT-230
- Cole, D. N. (1999) Wilderness Management Principles: Science, Logical Thinking or Personal Opinion? *Trends* 32:6–9
- Cole, D. N. (1995a) Defining Fire and Wilderness Objectives: Applying Limits of Acceptable Change. I Brown, J. K., Mutch, R. W., Spoon, C. W., Wakimoto, R. H., (red.) *Proceedings: Symposium on Fire in Wilderness and Park Management*; 1993, Department of Agriculture, Forest Service, Intermountain Research Station
- Cole, D. N. (1995b) Experimental Trampling of Vegetation. I Relationship Between Trampling Intensity and Vegetation Response. *Journal of Applied Ecology*, Vol. 32, No. 1 203–214
- Cole, D. N. (1989) *Low-impact Recreational Practices for Wilderness and Backcountry*. USDA Forest Service General Technical Report INT-265
- Cole, D. N. (1983a) *Monitoring the Condition of Wilderness Campsites*. USDA Forest Service Research INT-302
- Cole, D. N. (1983b) *Assessing and Monitoring Backcountry Trail Conditions*. USDA Forest Service Research Paper INT-303
- Cole, D. N. & T. E. Hall. (1992) *Trends in Campsite Condition: Eagle Cap Wilderness, Bob Marshall Wilderness and Grand Canyon National Park*. USDA Forest Service Research Paper INT-453. 40 pp
- Cordell, H.K. (2004) *Outdoor Recreation for 21st Century America. A Report to the Nation: The national Survey on Recreation and the Environment*. Venture Publishing
- Cordell, H.K. & Betz, C. J. (2000) Trends in Outdoor Recreation Supply on Public and Private Lands in the US. I Gartner, W. C. & Lime, D. W. (red), *Trends in Outdoor Recreation, Leisure and Tourism*. CABI Publishing
- Crawford, D.W. & Godbey, G. (1987) Reconceptualizing Barriers to Family Leisure. *Leisure Sciences* 9:119–127
- Crawford, D. W., Jackson, E. L. & Godbey G (1991) A Hierarchical Model of Leisure Constraints. *Leisure Sciences* 13 309–320
- Cordell, H.K. & Super, G.R. (2000) Trends in Americans' outdoor recreation. I Gartner, W.C. & Lime, D.W. (red) *Trends in Outdoor Recreation, Leisure and Tourism*. CABI Publishing
- Cresswell, T. (2004) *Place: A short introduction*. Blackwell Publishing
- Curry, N. (2002) Access Rights for Outdoor Recreation in New Zealand: Some Lessons for Open Country in England and Wales. *Journal of Environmental Management* 64:423–435
- Curry, N. (2001) Rights of Access to Land for Outdoor Recreation in New Zealand: Dilemmas Concerning Justice and Equity. *Journal of Rural Studies* 17:409–419
- Dahlgren, K. & Eckerberg, K. (2006) *Erfarenheter av lokala naturvårdsbidrag (LONA) i ett processperspektiv*. Naturvårdsverket. (Enbart elektronisk publicering)
- Dahlgren, L. O., Sjölander, S., Strid, J. P. & Szczepanski, A. (red) (2007) *Utomhuspedagogik som kunskapskälla – närmiljö blir lärmiljö*. Studentlitteratur
- Dahlgren, L-O. & Szczepanski, A. (1997) Utomhuspedagogik. Boklig bildning och sinnlig erfarenhet: Ett försök till bestämning av utomhuspedagogikens identitet. *Skapande Vetande*, No. 31, Linköpings universitet

- Daniels, M.J., Drogin Rogers, E.B. & Wiggins, B.P. (2005) "Travel Tales": An Interpretive Analysis of Constraints and Negotiations to Pleasure Travel as Experienced by Persons with Physical Disabilities. *Tourism Management*, 26(6):919–930
- Davoudi, S. (2006) Evidence-Based Planning Rhetoric and Reality. *disP Journal*, 165(2), Vol. 42, 14–23
- Dawson, C.P. (2001) Ecotourism and Nature-based Tourism: One End of the Tourism Opportunity Spectrumpp 41–53 in McCool, S.F & Moisey, R.N. (red) *Tourism, Recreation and Sustainability*. CABI Publishing
- De Lacy, T. & Whitmore, M. (2006) Tourism and Recreation I Lockwood, M. et al. (red) *Managing Protected Areas Global Guide*. Earthscan
- Dennis, S. & Zube, E.H. (1988) Voluntary Association Membership of Outdoor Recreationists: An Exploratory Study, in *Leisure Science*, Vol. 10, No. 2–3
- Dillon, J., Rickinson, M., Teamey, K., Morris, M., Young Choi, M., Sanders, D. & Benefield, P. (2006) The Value of Outdoor Learning: Evidence from Research in the UK and Elsewhere. *School Science Review*, Vol. 87, No. 320, 1–5
- Dolsak, N. & Ostrom, E. (red) (2003) *The Commons in the New Millenium: Challenges and Adaptation*. The MIT Press
- Donnelly, P. (1993) The Right to Wander: Issues in the Leisure Use of Countryside and Wilderness Areas. *International Review for the Sociology of Sport* 28 (2–3):187–202
- Doucette, J. & Cole, D. (1993) *Wilderness Visitor Education: Information About Alternative Techniques*. USDA Forest Service General Technical Report INT-295
- Downward, P. & Lumsdon, L. (2004) Tourism Transport and Visitor Spending: A Study in The North York Moors National Park. *Journal of Travel Research*, Vol 42, 415–420
- Driml, S. & Common, M. (1995) Economic and Financial Benefits of Tourism in Major Protected Areas. *Australian Journal of Environmental Management*, 2(2): 19–39
- Driver, B. (1990) Focusing Research on the Benefits of Leisure: Special Issue. *Journal of Leisure Research*, 22, 93–98
- Driver, B. & Brown, P. (1978) *The Opportunity Spectrum Concept in Outdoor Recreation Supply Inventories: A Rationale*. Proceedings of the Integrated Renewable Resource Inventories Workshop. USDA Forest Service General Technical Report R55, 24–31
- Driver, B. & Cooksey, R. (1977) *Preferred psychological outcomes of recreational fishing*. Proceedings of the National Sport Fishing Symposium. Humboldt State University
- Driver, B. & Tocher, R. S. (1970) Toward a Behavioral Interpretation of Recreation with Implications for Planning. I Driver, B. (red) *Elements outdoor recreation planning*. The University of Michigan Press
- Driver, B., Brown, P.J., Stankey, G.H. & Gregoire, T.G. (1987) The ROS-planning System: Evolution, Basic Concepts, and Research Needs. *Leisure Sciences*, vol 9, 201–212
- Driver, B.L. & Bruns, D.H. (1999) Concepts and Uses of the Benefits Approach to Leisure. I Jackson, E. L. & Burton, T. L. (red) *Leisure Studies. Prospects for the Twenty – First Century*. Venture Publishing
- Drougge, S. (2005) *Miljömedvetande genom lek och äventyr i naturen: En beskrivning av I Ur och Skurs metoder*. Friluftsrämjandet
- Dunlap, R.E.; Van Liere, K.D.; Mertig, A.G. & Jones, R.E. (2000) Measuring

- Endorsement of the New Ecological Paradigm: A Revised NEP Scale. *Journal of Social Issues* 56(3):425–442
- Dustin, D. & McAvoy, L. (1984) The Limitation of the Traffic Light. *Journal of Park and Recreation Administration*, 1, 8–32
- Eagles, P. (1992) The Travel Motivations of Canadian Ecotourists. *Journal of Travel Research*, 31(2):3–7.
- Eagles, P.F.J. & McCool, S.F. (2002) *Tourism in National Parks and Protected Areas. Planning and Management*. CABI Publishing
- Eagly, A.H. & Chaiken, S. (1993) *The Psychology of Attitudes*. Harcourt Brace College Publishers
- Eddington, J.M. & Eddington, M.A. (1986) *Ecology, Recreation and Tourism*. CUP
- Eichberg, B.H. & Jespersen, E. (1986) *De grønne bølger, træk af natur- og friluftslivets historie*. Bavnepanke
- Ek, R. & Hultman, J. (red) (2007) *Plats som produkt: Kommersialisering och paketering*. Studentlitteratur
- Ekner, B. (2005) Naturvårdens planering för hållbarhet. I Forsberg, G. (red) *Planeringens utmaningar och tillämpningar*. Uppsala Publishing House
- Ekner, B. (2000) *Naturen i Stockholms län – en utflyktsguide*. Ekologigruppen AB Vallentuna Naturskyddsförening
- Elmqvist, T., Folke, C., Nyström, M., Peterson, G., Bengtsson, J., Walker, B. & Norberg, J. (2003) Response Diversity, Ecosystem Change and Resilience. *Frontiers in Ecology and the Environment* vol 1:9, 488–494
- Elster, J. (1983) *Explaining Technical Change*. Cambridge University Press
- Emanuelsson, U. (1984) *Ecological Effects of Grazing and Trampling on Mountain Vegetation in Northern Sweden*. Lunds Universitet
- Emmelin, L. (2009) Naturvård – en professionell verksamhet på vetenskaplig grund? I Lundgren, L.J. (red) *Naturvård bortom 2009. Reflektioner med anledning av ett jubileum*. Cassandra
- Emmelin, L. (2007) Att förutsäga miljöpåverkan av planer och program. I Wallentinus (red)
- Emmelin, L. (2005) Att synas utan att verka – miljömålen som symbolpolitik? I Lundgren, L. J. & Edman, J. (red) *Konflikter, samarbete, resultat. Perspektiv på svensk miljöpolitik. Festskrift till Valfrid Paulson*. Cassandra
- Emmelin, L. (2003) Att förvalta landskapet. Framtidens förvirrande mångfald och historiens skenbara begriplighet. I Lundgren, L. J. (red) *Vägar till kunskap. Några aspekter på humanvetenskaplig och annan miljöforskning*. Symposium
- Emmelin, L. (2000) Nordisk miljöförvaltnings professionskultur och några aktuella frågeställningar i miljöpolitiken. *Tidskrift för samhällsforskning* 41(3):486–515
- Emmelin, L. (1998a) Om forskning för naturresursförvaltning och planering: en kommentar. I Anttila, S. & Vikman, P.Å. (red) *Forskning och förvaltning för hållbar utveckling i landets fjällområden*. Rapport från 1998 års Fjällforskningskonferens. Fjällforskningsinstitutet Rapport 1998:3
- Emmelin, L. (1998b) Strategic Environmental Assessment for Tourism – Methodological Lessons from Landscape Impact Analysis. Paper for the International Workshop SEA and EIA as Tools for Sustainable Tourism. Genoa 23–25 October, 1997. *International Journal for Environmental Education and Information*, October 1998
- Emmelin, L. (1997a) *Turism – Friluftsliv – Naturvård. Ett triangeldrama*. Mitthögskolan, Institutionen för turismvetenskap, rapport 1997:1
- Emmelin, L. (1997b) Fjällplanering för hållbar utveckling. I Heurling, B (red):

- Hållbar utveckling i fjällen: Rapport från 1997 års fjällforskningskonferens*, Ånn april 1997. FRN/FFI Mitthögskolan
- Emmelin, L. (1997c) Global hållbar utveckling? I Andersson, H.E.B. (red) *Trafik och miljö. Forskare skriver om kunskapsläge och forskningsbehov*. Studentlitteratur/KFB
- Emmelin, L. (1996) Landscape Impact Analysis: A Systematic Approach to Landscape Impacts of Policy. *Landscape Research*, vol 21, no 1
- Emmelin, L. (1994a) Konsekvensanalys för friluftsliv. I Emmelin, L. (red) *Nordiskt seminarium om friluftslivsforskning*, april 1992. NORDPLAN Rapport 1994:3
- Emmelin, L. (1994b) Ett nordiskt forskarseminarium om friluftslivsforskning – inledande diskussion. I Emmelin, L. (red) *Nordiskt seminarium om friluftslivsforskning*, April 1992. NORDPLAN Rapport 1994:3
- Emmelin, L. (1989) Naturvård – friluftsliv – turism: forskning och utredning om bevarande och brukande. I Löfgren, O. (red) *Längtan till Landet Annorlunda*. Gidlunds
- Emmelin, L. (1986) Femundsmarka, Rogen, Långfjället projektet – effekter av olika förvaltningsstrategier. I Bäck, L. (red) *Turism och naturvård*. Acta Universitatis Upsaliensis C 53
- Emmelin, L. (1983) *Planering med ekologisk grundsyn*. Naturresurs- och miljökommittén, bakgrundsrapport No. 13
- Emmelin, L. (1982a) *Ekologisk grundsyn – bidrag till en diskussion om ett begrepp*. Naturresurs- och miljökommittén, bakgrundsrapport No. 9
- Emmelin, L. (1982b) *Painting the Future – Visual Impact Analysis of Changes in the Swedish Landscape*. Rapport 1982:15, Forskningsrådsnämnden
- Emmelin, L. & Brusewitz, G. (1985) *Det föränderliga landskapet – utveckling och framtidsbilder*. LT
- Emmelin, L. & Iderot, A. (1999) *Mittåkläppen – En omstridd naturattraktion*. Working Paper, 1999:23 ETOUR
- Emmelin, L. & Kleven, T. (1999) *A paradigm of Environmental Bureaucracy? Attitudes, thought styles, and world views in the Norwegian environmental administration*. NIBR's Pluss Series 5–99
- Emmelin, L. & Lerman, P. (2006) *Styrning av markanvändning och miljö*. SOU Ansvarskommitténs skriftserie
- Emmelin, L. & Lerman, P. (2004) *Miljöregler – hinder för utveckling och god miljö?* BTH Research Reports 2004:09
- Emmelin, L. & Ohlsson, A. (1999) *Besöksmönstret i Femundsmarka-Rogen-Långfjället sommaren 1998 jämfört med 1985/86*. Working Paper 1999:25 ETOUR
- Emmelin, L. & Vuorio, T. (2000) *Planeringsunderlag för avvägningen bruk och värn: metodik för att beskriva ett besöksmönster i ett stort och svåröverblickbart fjällområde*. Working Paper 2000:12 ETOUR
- Emmelin, L. & Vuorio, T. (1998) *Are the nature tourists where they should be?* 7:e Nordiska Forskarsymposiet i Turism, Åre 2–6 december 1998. ETOUR
- Emmelin, L. & Wiman, B. (1977) *Om energi och ekologi*. Sekretariatet för framtidsstudier
- Emmelin, L., Fredman, P. & Sandell, K. (2005) *Planering och förvaltning för friluftsliv – en forskningsöversikt*. Rapport 5468, Naturvårdsverket
- Eskilsson, L. (2008) Fritid och demokratisering. I Sandell, K. & Sörlin, S. (red) *Friluftshistoria – från hårdande friluftslif till ekoturism och miljöpedagogik: Teman i det svenska friluftslivets historia*. Carlssons bokförlag
- Eskilsson, L. (1999). Fritid och demokratisering. I Sandell, K. och Sörlin, S. (red)

- Friluftshistoria: Från hårdande friluftsliv till ekoturism och miljöpedagogik: Teman i det svenska friluftslivets historia.* Carlssons bokförlag
- Eskilsson, L. (1996) Svenska Turistföreningen från fjäll till friluftsliv: Från den vetenskaplige vildmarksmannen till den cyklande husmodern. *Historiskt Tidskrift* (2):257–282
- Eskilsson, L. (1995) Fritiden: Om fritidens idé och en utställning i Ystad 1936. *Tvärsnitt* 17(4):16–29
- Evans, S. (2001) Community Forestry: Countering Excess Visitor Demands in Englands National Parks. I McCool, S. & Moisey, R. (red.) *Tourism, Recreation and Sustainability. Linking Culture and the Environment*. CABI Publishing
- Ewert, A.W., Dieser, R.B. & Voigt, A. (1999) Conflict and the Recreational Experience. I Jackson, E.L. & Burton, T.L. (red) *Leisure Studies. Prospects for the Twenty-first Century*. Venture Publishing
- Faarlund, N. (1990) Om møtet med fri natur som metode i miljøundervisningen. *Mestrefjellet*, No. 37, s. 21–23, Hemsedal
- Faarlund, N. (1979) Samhällsmaskinen. I Bergström, A., Bragderyd, T., Fogelberg, T., Gustafson, K. & Hansson, C. (red) *En bok om friluftsliv*. Stensunds folkhögskola
- Faarlund, N. (1978) *Vurdering av en offentlig friluftslivs-politikk*. For-ut studie- og debathefte, No. 3, Hemsedal
- Falck, J. & Rydberg, D. (1999) *Gröna Fakta* 1999 nr 7
- Falkemark, G. (1999) *Politik, lobbyism och manipulation: Svensk trafikpolitik i verkligheten*. Bokförlaget Nya Doxa
- Falleth, E.I. & Hovik, S. (2008) *Lokal forvaltning av store verneområder. Evaluering av kommunal forvaltning i Setesdalen Vesthei-Ryfylkeheiane*. NIBR-rapport 2006:18 Norsk institutt for by- og regionforskning
- Fallet, E.I., Hovik, S. & Saglie, I-L. (2008) Samförvaltning av fjällområden i Norge. I Sandström, C, Hovik, S. & Falleth, E.I. (red) *Omstridd natur. Trender och utmaningar i nordisk naturförvaltning*. Borea Bokförlag
- Faludi, A. & Waterhout, B. (2006) Introducing Evidence-Based Planning, *disP Journal*, 165(2), Vol. 42 4–13
- Farvar, T. & Milton, J. (1972) *The Careless Technology – Ecology and International Development*. The Natural History Press
- Faskunger, J. (2007) *Den byggda miljöns påverkan på fysisk aktivitet: en kunskaps-sammanställning för regeringsuppdraget "Bygga miljö och fysisk aktivitet"*. Statens folkhälsoinstitut
- Fedreheim, G. E. & Sandberg, A. (2008) *Friluftsløven og allemannsretten i et samfunn i utvikling*. Tidsskriftet Utmark nr. 1
- Feldreich, S. (2000) Idrott eller inte: Filosofen säger nej (intervju med bl.a. Claudio Tamburini). *Svensk Idrott* (5):18
- Fennell, D. (2008) *Ecotourism*. Tredje upplagan. Routledge
- Fennell, D. (2003) *Ecotourism*. Andra upplagan. Routledge
- Fishbein, M. & Ajzen, I. (1975) *Belief, Attitude, Intention and Behavior: An Introduction to Theory and Research*. Addison-Wesley
- Fleischer, A. & Pizam, A. (2002) Tourism Constraints among Israeli Seniors. *Annals of Tourism Research* 29(1): 106–123
- Floyd, M.F. & Johnson, C.Y. (2001) Coming to Terms with Environmental Justice in Outdoor Recreation: A Conceptual Discussion with Research Implications. *I Leisure Science* nr 24. s 59–77
- Flyvbjerg, B. & Richardson, T. (2002) Planning and Foucault: In Search of the

- Dark Side of Planning Theory. I Allmendinger, P. & Tewdwr-Jones, M. (red). *Planning Theory: New Directions for Planning theory*. Routledge
- Flyvbjerg, B., Bruzelius, N. & Rothengatter, W. (2003) *Megaprojects and Risk: An Anatomy of Ambition*. Cambridge University Press
- Forman, R.T.T. & Godron, M. (1986) *Landscape Ecology*. Wiley
- Forsberg, G. (2005) (red) *Planeringens utmaningar och tillämpningar*. Uppsala Publishing House
- Fredman, P. (2008f) Determinants of Visitor Expenditures in Mountain Tourism. *Tourism Economics*, 14(2):297–311
- Fredman, P. (1997) *Mångbruk i skogen – en översikt och framåtblick*. Naturvårdsverket, rapport 4718
- Fredman P. (1995) The Existence of Existence Value. A Study of the Economic Benefits of an Endangered Species. *Journal of Forest Economics* 1(3):307–327
- Fredman, P. & Emmelin, L. (2001) Wilderness Purism, Willingness to Pay and Management Preferences. A Study of Swedish Mountain Tourists. *Tourism Economics* 7(1):5–20
- Fredman, P. & Emmelin, L. (1999) *Values of Mountain Tourism: Economic Benefits Across Visitor Segments in Femundsmarka, Rogen and Långfjället*. Working paper 1999:26 ETOUR
- Fredman, P. & Hansson, A. (2003) Besökaren i nationalparken. Stillhet och vacker natur lockar flest, i *Tio år med Tyresta nationalpark. Dokumentation av de svenska nationalparkerna*. Naturvårdsverket, rapport 5302
- Fredman, P. & Heberlein, T.A. (2005a) Visits to the Swedish mountains: Constraints and motivations. *Scandinavian Journal of Hospitality and Tourism*, 5(3):177–192
- Fredman, P. & Heberlein, T.A. (2003a). Changes in Skiing and Snowmobiling in Swedish Mountains. *Annals of Tourism Research*, 30(2) 485–488
- Fredman, P. & Heberlein, T.A. (2003b) Trender i Svensk fjällturism 1980 – 2000. I Larsson, M. (red) *Svensk turismforskning – en tvärvetenskaplig antologi om turister, turistdestinationer och turismorganisationer*. V 2003:13, ETOUR
- Fredman, P. & Hörnsten, L. (2004) Social Capacity and Visitor Satisfaction in National Park Tourism. I *Proceedings from the 12th Nordic symposium in Tourism and Hospitality Research*, Stavanger, Norway 2–5 October 2003. S2004:1, ETOUR
- Fredman, P. & Sandell, K. (2005) *Delrapport om svenskars fjällbesök samt inställning till allemansrätten och skyddade naturområden – särskilt fjällen*. Rapport nr. 15 FjällMistra
- Fredman, P., Gössling, S. & Hultman, J. (2006) Sweden: Where Holidays Come Naturally. I Gössling, S. & Hultman, J. (red) *Ecotourism in Scandinavia: Lessons in Theory and Practice*. CABI Publishing
- Fredman, P., Hörnsten Friberg, L. & Emmelin, L. (2005) *Friluftsliv och turism i Fulufjället. Före – efter nationalparksbildningen*. Dokumentation av de svenska nationalparkerna, nr 18 rapport 5467. Naturvårdsverket
- Fredman, P., Boman, M., Lundmark, L. & Mattsson, L. (2008a) *Friluftslivets ekonomiska värden – en översikt*. Forskningsprogrammet Friluftsliv i förändring, rapport nr. 5, september 2008
- Fredman, P., Emmelin, L., Heberlein, T.A. & Vuorio, T. (2001) Tourism in the Swedish Mountain Region. I Sahlberg, B. (red) *Going North: Peripheral Tourism in Canada and Sweden*. Rapport nr 6, European Tourism Research Institute
- Fredman, P., Karlsson, S-E., Romild, U. & Sandell, K. (red) (2008b) *Vad är friluftsliv*

- liv? Delresultat från en nationell enkät om friluftsliv och naturturism i Sverige.* Forskningsprogrammet Friluftsliv i förändring, rapport nr. 4, juni 2008
- Fredman, P., Karlsson, S.-E., Romild, U. & Sandell, K. (red) (2008c) *Besöka naturen – hemma eller borta? Delresultat från en nationell enkät om friluftsliv och naturturism i Sverige.* Forskningsprogrammet Friluftsliv i förändring, rapport nr. 3, juni 2008
- Fredman, P., Karlsson, S.-E., Romild, U. & Sandell, K. (red) (2008d) *Vara i naturen – varför eller varför inte? Delresultat från en nationell enkät om friluftsliv och naturturism i Sverige.* Forskningsprogrammet Friluftsliv i förändring, rapport nr. 2, juni 2008
- Fredman, P., Karlsson, S.-E., Romild, U. & Sandell, K. (red) (2008e) *Vilka är ute i naturen? Delresultat från en nationell enkät om friluftsliv och naturturism i Sverige.* Forskningsprogrammet Friluftsliv i förändring, rapport nr. 1, juni 2008
- Fremstad, E. (1987) *Slitasje på vegetasjon og mark i Femundsmarka, Rogen og Långfjället. Befaringsrapport.* Økoforsk Utredning 1987:2
- Fremtidens friluftsliv (2006) *Fremtidens friluftsliv: Scenarier for bruken av norsk natur i 2020.* Rapport No. 1, Teknologirådet
- Friedmann, J. (1987) *Planning in the Public Domain: From Knowledge to Action.* Princeton University Press
- Friedmann, J. (1973) *Retracking America.* Rodale Press
- Frost, J. & McCool, S. (1988) Can Visitor Regulation Enhance Recreational Experiences? *Environmental Management*, 12, 5–9
- Frost, W. & Hall, M.C. (red) (2009). *Tourism and National Parks: International Perspectives on Development, Histories and Change.* Contemporary Geographies of Leisure, Tourism and Mobility. Routledge
- Frykman, J & Löfgren, O. (1979) *Den kultiverade människan.* Liber
- Garrod, G. & Willis, K.G. (1999) *Economic Valuation of the Environment. Methods and case studies.* Edvard Elgar Publishing
- Gartner, W. C. & Lime, D. W. (red) (2000) *Trends in Outdoor Recreation, Leisure and Tourism.* CABI Publishing
- Gelter, H. (2000) Friluftsliv: The Scandinavian Philosophy of Outdoor Life. *Canadian Journal of Environmental Education* (5, Summer):77–92
- Gibbons, S. & Ruddell, E. (1995) The Effect of Goal Orientation and Place Dependence on Select Goal Interferences among Winter Backcountry Users. *Leisure Sciences* 17:171–183
- Gigliotti, L.M. (1990) What Went Wrong? What Can Be Done? *Journal of Environmental Education*, Vol. 22, No. 1
- Gilbert, D. & Hudson, S. (2000) Tourism Demand Constraints. A Skiing Participation. *Annals of Tourism Research* 27(4):906–925
- Gilbert, G., Peterson, G. & Lime, D. (1972) Towards a Model of Travel Behaviour in the Boundary Waters Canoe Area. *Environment and Behavior*, 4, 131–57.
- Gillian, B., Dudley, N., Fernandez de Tejada, A. & Toivonen, H. (2005) *Management Effectiveness Evaluation of Finland's Protected Areas.* Metsähallitus Series A 147
- Gooch, P. (1998) *At the Tail of the Buffalo: Van Gujjar Pastoralists between the Forest and the World Arena.* Lund Monographs in Social Anthropology
- Graefe, A.R. (1991) Visitor Impact Management: An Integrated Approach to Assessing the Impacts of Tourism in National Parks and Protected Areas. I Veal, A.J., Jonson, P. & Cushman, G. (red) *Leisure and Tourism: Social and Environmental Change*, Papers from the World Leisure and Recreation Association Congress, Sidney University of Technology

- Graefe, A.R. (1990) Visitor Impact Management. I Graham, R. & Lawrence, R. (red) *Towards Serving Visitors and Managing Our Resources, Proceedings of a North American Workshop on Visitor Management in Parks and Protected Areas*, 213–34, Tourism Research and Education Centre, University of Waterloo
- Graefe, A., Ditton, R., Roggenbuck & Schieyer, R. (1981) Notes on the Stability of the Factor Structure of Leisure Meanings. *Leisure Sciences*, 4, 51–65
- Graham, R., Payne, R.J. & Nilsen, P. (1988) Visitor Activity Planning and Management in Canadian National Parks. *Tourism Management*, 9, 1: 44–62
- Grahn, P. (1991) Om parkers betydelse: Parkers möjligheter att underlätta och berika föreningsverksamhet och arbete på daghem, skolor, servicehus och sjukhus. *Stad & land*, 93, MOVIMUM
- Grahn, P. (1989) Den fysiska miljöns diktatur över människan: En undran över begreppet miljödeterminism. *Arkitekturforskning* 2(4):15–32
- Grahn, P. & Sorte, G. (1985) Hur används parken? Om organiserade gruppers bruk av grönområden. Del 1. *Stad & Land*, 39. Sveriges Lantbruksuniversitet, Institutionen för landskapsplanering
- Grahn, P. & Stigsdotter, U.A. (2003) Landscape Planning and Stress. *Urban Forestry and Urban Greening*, nr 2 (vol 1) s 1–18
- Grahn, P., Mårtensson, F., Lindblad, B., Nilsson, P. & Ekman, A. (1997) Ute på dagis: Hur använder barn daghemsgården? Utformningen av daghemsgården och dess betydelse för lek, motorik och koncentrationsförmåga. *Stad & Land*, 145, MOVIMUM
- Gray, P.A., Duwords, E., Villeneuve, M., Boyd, S. & Legg, D. (2003) The Socio-Economic Significance of Nature-based Recreation in Canada. *Environmental Monitoring and Assessment*, 86:129–147
- Green, B. (1996) *Countryside Conservation*. Tredje upplagan. E & FN Spon
- Green, E., Hebron, S. & Woodward D. (1995) Women's Leisure Today. I Critcher et al. (red): *Sociology of leisure*. E&FN Spon
- Guha, R. & Martinez-Alier, J. (2000) *Varieties of Environmentalism: Essays on North and South*. Earthscan
- Gunderson, L.H. & Holling, C.S. (2002) *Panarchy – understanding transformations in human and natural systems*. Island Press
- Gustafson, P. (2002) *Place, Place Attachment and Mobility: Three Sociological Studies*. Göteborg Studies in Sociology, No. 6, Göteborg University
- Gustavsson, R. & Fransson, A. (1991) Furulunds Furu en skog i samhällets centrum., *Stad & Land*, 96. MOVIMUM
- Gustavsson, R. & Ode, Å. (2001) *Form och design i skötsel av stadens skog*. Gröna fakta 2001:1 SLU
- Gyllin, M. (2004) *Biological Diversity in Urban Environments: Positions, Values and Estimation Methods*. Doktorsavhandling, SLU
- Gyllin, M. & Kruuse af Verchou, A. (2008) Stadens ekologi: Många möjligheter i det gröna. I Lisberg Jensen, E. & Ouis, P. (red) *Inne och ute i Malmö: Studier av urbana förändringsprocesser*. Malmö publications in Urban Studies
- Gössling, S. & Hall, C.M. (red) (2006) *Tourism and Global Environmental Change: Ecological, Social, Economic and Political Interrelationships*. Routledge
- Gössling, S. & Hultman, J. (2006) *Ecotourism in Scandinavia: Lessons in Theory and Practice*. CABI Publishing
- Haas, G., Driver, B. & Brown, P. (1980) *Measuring Wilderness Recreation Experiences*. *Proceedings of the Wilderness Psychology Group*. Wilderness Psychology Group, 20–40

- Hacking, I. (2000) *Social konstruktion av vad?* Thales. (Original: "The Social Construction of What?", 1999)
- Hagen, D. (2003) *Assisted Recovery of Disturbed Arctic and Alpine Vegetation – an Integrated Approach*. Department of Biology, NTNU
- Hagen, D., Aasetre, J., Emmelin, L. (2002) Communicative Approaches to Restoration Ecology – the case of Dovre and Svalbard. *Landscape Research*. Vol 27, No 4, 359–380
- Haider, W. (2002) Stated Preference & Choice Models-A Versatile Alternative to Traditional Recreation Research. I Arnberger, A. et al. (red). *Monitoring and Management of Visitor Flows in Recreational and Protected Areas Conference Proceedings*. Institute for Landscape Architecture and Landscape Management, Vienna
- Hall, M.C. & Piggin, R. (2001) Tourism and World Heritage in OECD Countries, *Tourism Recreation Research*, 26(1)
- Hall, P. (1981) *Great Planning Disasters*. Penguin Books
- Halldén, G (red) (2009) *Naturen som symbol för den goda barndomen*. Carlssons bokförlag
- Hallgren, L. (2003) *I djupet av ett vattendrag. Om konflikt och samverkan vid naturresurshantering*. Agraria 379
- Hammerman, D. R., Hammerman, W. M. & Hammerman E. L. (1994) *Teaching in the Outdoors*. Interstate Publishers Inc
- Hammitt, W.E. (1982) Cognitive Dimensions of Wilderness Solitude. *Environment and Behavior*, Vol. 14, No. 4, 478–493
- Hammitt, W.E. & Cole, D.N. (1998) *Wildland Recreation – Ecology and Management*. Andra upplagan. Wiley-Interscience
- Hammitt, W.E. & Cole, D.N. (1987) *Wildland Recreation – Ecology and Management*. Wiley-Interscience
- Hammitt, W.E., Kaltenborn, B., Vistad, O.I., Emmelin, L. & Teigland, J. (1993) Common Access Tradition and Wilderness Management in Norway – a Paradox for Managers. *Environmental Management* vol 16; no2. 149–156
- Hanna, G. (1995) Wilderness-related Environmental Outcomes of Adventure and Ecology Education Programming. *Journal of Environmental Education*, Vol.1
- Hannigan, J. A. (1995) *Environmental Sociology. A social constructionist perspective*. Routledge
- Hansen-Møller, J.(1994) Friluftsliv, livsform, køn, alder. I Emmelin, L. (red) *Nordisk Seminarium om friluftsforskning*, 22–24/4 1992, Rapport 1994:3, Nordplan
- Hansen-Møller, J. & Oustrup L. (2004) Emotional, physical/functional and symbolic aspects of urban forests in Denmark to nearby residents. *Scandinavian Journal of Forest Research* nr 19 56–64
- Hansen-Møller, J., Henriksen H. & Hendriksen, W. (1988) *Friluftsliv i bynære landsbrugsområder*, Institut for Land- og Byplanlægning, KVL for Hovedstadsrådet
- Hardin, G. (1968) The Tragedy of the Commons. *Science* 162: 1243 – 1247
- Harding, J. A., Borrie, W.T. & Cole, D. N. (2000). Factors that limit compliance with low-impact recommendations. I Cole, D. N. et al. (red), *Proceedings- Wilderness science in a time of change conference: Volume 4: Wilderness visitors, experiences, and visitor management*; USDA Forest Service Proceedings RMRS-P-15-A-VOL-4
- Harrison, N. E. (2000) *Contructing Sustainable Development*. State University of New York
- Hart, A.R. (1997) *Children's Participation. The Theory and Practice of Involving*

- Young Citizens in Community Development and Environmental Care*. Earthscan
- Hartig, T., Evans, G.W. Jamner, L.D., Davis, D. S. & Gärling, T. (2003) Tracking Restoration in Natural and Urban Field Settings. *Journal of Environmental Psychology*, 23, 109–123
- Hartig, T., Kaiser, Florian, G. & Bowler, P. A. (2001) Psychological Restoration in Nature as a Positive Motivation for Ecological Behavior. *Environment and Behavior*, Vol. 33, No. 4. 590–607
- Hartman, L. & Cordell, H. (1989) An Overview of the Relationship Between Social and Demographic Factors and Outdoor Recreation Participation. *Outdoor Recreation Benchmark 1988: Proceedings of the National Outdoor Recreation Forum*. USDA Forest Service General Technical report, SE-52: 255–274
- Hassmén, P. & Hassmén, N. (2005) *Hälsosam motion lindrar nedstämdhet och depression*. Sisu idrottsböcker
- Hattie, J., Marsh, H.W. Neil, J.T. & Richards, G.E. (1997) Adventure Education and Outward Bound: Out-of-Class Experiences That Make a Lasting Difference. I *Review of Educational Research*, Vol. 67, No. 1
- Haukeland, J. V. (1990) Non-travellers. The Flip Side of Motivation. *Annals of Tourism Research* 17:172–184
- HaySmith, L. & Hunt, J.D. (1995) Nature Tourism: Impacts and Management, i Knight, R.L. & Gutzwiller, KJ. (red) *Wildlife and Recreationists: Coexistence through Management and Research*, Washington DC: Island Press
- Heberlein, T. A. (1977) Density, Crowding and Satisfaction: Sociological Studies for Determining Carrying Capacities. I *Proceedings – River Recreation Management and Research Symposium*. USDA Forest Service GTR NC-28, North Central Forest Exp
- Heberlein, T.A. (1973) Social Psychological Assumptions of User Attitude Surveys: The case of the Wilderness Scale. *Journal of Leisure Research*, 5, 18–33
- Heberlein, T.A. & Dunwiddie, P. (1979) Systematic Observation of Use Levels, Site Selection and Visitor Characteristics at a High Mountain Lake. *Journal of Leisure Research*, 11, 307–16
- Heberlein, T.A. & Fredman, P. (2002) *Motivation, Constraints and Visits to the Swedish Mountains*. European Tourism Research Institute, working paper 2002:2
- Heberlein, T.A., Fredman, P. & Vuorio, T. (2002) Current Tourism Patterns in the Swedish Mountain Region. *Mountain Research and Development* 22(2):142–149
- Hedlund, A. & Kjellander, C. (2007) *MKB: introduktion till miljökonsekvensbeskrivning*. Studentlitteratur
- Hedén, J. (2002) (red) *Naturen som brytpunkt. Om miljöfrågans mystifieringar, konflikter och motsägelser*. Brutus Östlings Bokförlag Symposion
- Heldt T. (2000) *Turskidåkares värdering av externaliteter från skoter (Cross-country skiers' valuation of externalities from snowmobiles)*. CTEK Working papers 2000:22, Dalarna University College/VTI
- Hemberg, L. (1999) *Njakafjäll kronologi 1984 – 1998*. Skogsstyrelsen
- Henderson, B. & Vikander, N. (red) (2007) *Nature First: Outdoor Life the Friluftsliv Way*. Natural Heritage Books
- Hermelin, B. (2005) Samhällsplaneringen och dess praktik i förändring, i Forsberg, G (red) *Planeringens utmaningar och tillämpningar*. Uppsala Publishing House
- Hettne, B. (1982) *Strömfära och kontrapunkt i västerländsk utvecklingdebatt*. Bakgrundsrapport No.8. Naturresurs- och miljökommitten

- Higham, J. (2007) (red) *Critical Issues in Ecotourism: Understanding a Complex Tourism Phenomenon* Butterworth-Heinemann
- Higham, J. & Lück, M. (2007) Ecotourism: Pondering the Paradoxes. I Higham, J. (red) *Critical issues in ecotourism: understanding a complex tourism phenomenon*. Butterworth-Heinemann
- Hildebrand, R.H. Watts, A.C. & Randle A.M. (2005) The Myths of Restoration Ecology. *Ecology and Society* 10(1):19.
- Hillbur, P. (red) (2009) *Näraturens mångfald: Planering och brukande av Arriesjöns strövområde*. Malmö Publications in Urban Studies
- Hillbur, P. & Lisberg Jensen, E. (2009). »Låt det här vara mörkt«. Samrådsmöten kring ett strövområde. I Hillbur, P. (red.) *Näraturens mångfald: Planering och brukande av Arriesjöns strövområde*. Malmö Publications in Urban studies
- Hillmo, T. & Lohm, U. (1992) Naturskyddets genombrott i Sverige. *Värld och Vetande* 41:140–163, 177–191
- Hinch, T., Jackson, E.L., Hudson, S. & Walker, G. (2005) Leisure Constraint Theory and Sport Tourism. *Sport in Society*, 8(2):142–163
- Hjortso, C. N. (2004) Enhancing public participation in natural resource management using Soft OR—an application of strategic option development and analysis in tactical forest planning. *European Journal of Operational Research* 152 667–683
- Holden, A. (2000) *Environment and Tourism*. Routledge
- Hollenhorst, S., Whisman, S. & Ewert, A. (1992) *Monitoring visitor use in back-country wilderness*. USDA Forest Service General Technical Report, PSW-134
- Holling, C.S. (1978) *Adaptive Environmental Assessment and Management*. Wiley
- Holm, L. & Schantz, P. (red) (2002). *Nationalstadsparken: Ett experiment i uthållig utveckling – Studier av värdefrågor, lagtillämpning och utvecklingslinjer*. Formas
- Holmström, A. Junkka, F. (2003) *Fördjupad analys av viktning i Rese- och Turist-databasen*. European Tourist Research Institute, Report R2003:13
- Hornback, K.E. & Eagles, P.F. J. (1999) *Guidelines for Public Use Measurement and Reporting at Parks and Protected Areas*. IUCN
- Hudson, S. & Gilbert D. (1999) Tourism Constraints: The Neglected Dimension in Consumer Behaviour Research. *Journal of Travel and Tourism Marketing* 8(4):69–78
- Hudson, S. (2000) The Segmentation of Potential Tourists: Constraint Differences between Men and Women. *Journal of Travel Research* 38(May):363–368
- Hultkrantz, L. (1995) Allemansrätten – hur bör den förändras. I Ds 1995:15. *Hushållning med knappa naturresurser. Exempen allemansrätten, fjällen och skotertrafik i naturen*. Finansdepartementet
- Hultkrantz, L. (1994) Allemansrätten: Hur bör den förändras? *Ekonomisk debatt* 22(8):759–771
- Hultman, S-G. (1985) *Tolkning en sovande jätte – vidgad information om natur och kulturlandskapet i Uppsala län*. Avd f landskapsvård. Rapport 35.1985. SLU
- Hultman, S-G. (1983) *Allmänhetens bedömning av skogsmiljöers lämplighet för friluftsliv. Del 1 och 2. En rikstäckande enkät*. Avdelningen för miljöanpassat skogsbruk, rapport 27 och 28. SLU
- Hultman, S-G. & Wallsten, P. (1988) *Besöksmönstret i Rogen-Långfjället sommaren 1985*. Rapport 1988:3, Universitetet i Trondheim
- Hägerstrand, T. (1965) Metodik för naturvårdsplanering. *Plan*, 6, s. 208–211
- Hörnsten, L. (2002) *Turisters attityder till vindkraftverk i fjällen*. Working Paper, 2002:1 ETOUR

- Hörnsten, L. (2000) *Forest Recreation in Sweden – Implications for Society and Forestry*. Silvestria 169. SLU
- Hörnsten, L. & Fredman, P. (2002) *Besök och besökare i Fulufjället 2001. En studie av turismen före nationalparksbildning*. Rapport U2002:6 ETOUR
- Hörnsten, L. & Fredman, P. (2000) On the Distance to Recreational Forests in Sweden. *Landscape and Urban Planning*, 51:1–10
- Isaksson, I. & Lundwall, U. (2006) *Närnaturboken: Idéer för att utveckla biologisk mångfald*. Svenska Naturskyddsföreningen och Centrum för biologisk mångfald
- Isberg, R. (1991) *Färd: möte – människa – natur*. Vägledarutbildningen på Sjöviks folkhögskola
- Isberg, R. & Isberg, S. (2007) *Simple Life "Friluftsliv": People Meet Nature*. Trafford Publishing
- Iso-Ahola, S. E. (1989) *Motivation for Leisure*. I Jackson, E. L. & Burton, T. L. (red) *Understanding Leisure and Recreation: Mapping the Past, Charting the Future*. Venture Publishing
- Iso-Ahola, S.E. (1980) *The Social Psychology of Leisure and Recreation*. William C. Brown Co. Publishing
- Ivy, M., Stewart, W. & Lue, C. (1992) Exploring the Role of Tolerance in Recreational Conflict. *Journal of Leisure Research* 24:348–360
- Jackson, E.L. (2005) *Constraints to Leisure*. Venture Publishing
- Jackson, E. L. (2000) Will Research on Leisure Constraints Still Be Relevant in the Twenty-first Century? *Journal of Leisure Research* 32(1):62–68
- Jackson, E. L. (1988) Leisure Constraints: A Survey of Past Research. *Leisure Sciences* 10 203–215
- Jackson, E.L. (1986) Outdoor Recreation Participation and Attitudes to the Environment. *Leisure Studies* 5(1):1–23
- Jackson, E.L. & Burton, T.L. (1999) (red) *Leisure Studies. Prospects for the Twenty-first Century*. Venture Publishing
- Jackson E. L, Crawford, D. W. & Godbey, G. (1993) Negotiations of Leisure Constraints. *Leisure Studies* 15:1–11
- Jackson, E. L. & Scott, D. (1999) Constraints to Leisure. I Jackson, E.L. & Burton, T.L. (red) *Leisure Studies. Prospects for the Twenty-first Century*. Venture Publishing
- Jackson, E.L. & Wong, R.A.G. (1982) Perceived Conflict Between Urban Cross-country Skiers and Snowmobilers in Alberta. *Journal of Leisure Research*, 14:47–62
- Jacob, G.R. & Schreyer, R. (1980) Conflict in Outdoor Recreation: A Theoretical Perspective. *Journal of Leisure Research* 12:368–380
- Jacobi, C., Manning, R., Valliere, W. & Negra, C. (1996) Visitor use and conflict on the carriage roads of Acadia National Park. *Proceedings of the 1995 Northeastern Recreation Research Symposium*. USDA Forest Service General Technical Report NE-218, 109–12
- Jamison A. & Eyerma R. (red) (1990) *The Making of the New Environmental Consciousness: A comparative Study of the Environmental Movement in Sweden, Denmark and the Netherlands*. Edinburgh university press
- Jansson, U. (red) (2003) *Med landskapet i centrum: Kulturgeografiska perspektiv på nutida och historiska landskap*. Kulturgeografiska inst. Stockholms universitet
- Jenkins, J.M. & Pigram, J.J. (red) (2003) *Encyclopedia of Leisure and Outdoor Recreation*. Routledge

- Johansson, E. (red) (2006) *Mångnatur: Friluftsliv och natursyn i det mångkulturella samhället*. Mångkulturellt centrum och Naturvårdsverket
- Johansson, E. (2002) "På byn mer än hemma": Manligt och kvinnligt i rörelse, rum och socialt liv. I Johansson, E. (red) *Periferins landskap: Historiska spår och nutida blickfält i svensk glesbygd*. Nordic Academic Press
- Johansson, K. (2003) *På skoter i Funäsdalsfjällen*. Umeå universitet
- Johansson, O. T. (1993) *Urskogsvirke konsumentmärkt!* Pressmeddelande från Furas ordförande 93.10.12
- Johnson, L. & Tenngart, C. (2005) *Svensk och internationell forskning med anknytning till natur och hälsa – kartläggning*. LRF och SLU
- Johnsson, C., Bowker, J., English, D. & Worthen, D. (1998) Wildland Recreation in the Rural South: An Examination of Marginality and Ethnicity Theory. *Journal of Leisure Research* 30:101–120
- Jones, M. & Emmelin, L. (1995) Scenarios for the Visual Impact of Agricultural Policies in two Norwegian Landscapes. I Schoute, J. F. T. et al. (red) *Scenario studies for the rural environment*. Kluwer Academic Publishers
- Kaae, B.C. (2001) The Perceptions of Tourists and Residents of Sustainable Tourism Principles and Environmental Initiatives. I McCool, S.F. & Moisey, R.N. (red): *Tourism, Recreation and Sustainability: Linking Culture and the Environment*. CABI Publishing
- Kajala, L. et al (2007) *Visitor Monitoring in Nature Areas – a Manual Based on Experiences from the Nordic and Baltic Countries*. Metsähallitus
- Kaltenborn, B. (1993a) Forskning på friluftslivet – bakgrunn og utvikling. I Kaltenborn, B.P. & Vorkinn M. (red) *Vårt friluftsliv. Aktiviteter, miljøkrav og forvaltningsbehov*. Temahefte 3. NINA
- Kaltenborn, B. (1993b) Myk styring bedre enn forbud og stengte veier. *Statsskog* nr 2
- Kaltenborn, B. (1991) *The Role of Environmental Setting Attributes in Outdoor Recreation and Tourism Planning: A Case Study from Svalbard in the Norwegian Arctic*. Dept of Geography, University of Oslo
- Kaltenborn, B. (1988) *Ferdsl i Arktis. Del 1: Konsekvenser for miljøet. En litteraturstudie*. Rapport til Miljøverndepartementet
- Kaltenborn, B. & Emmelin, L. (1993) Tourism in the High North: Management Challenges and Recreation Opportunity Spectrum Planning in Svalbard, Norway. *Environmental Management* vol 17, No 1 41 – 50
- Kaltenborn, B. & Vorkinn, M. (1993) *Vårt friluftsliv: Aktiviteter, miljøkrav og forvaltningsbehov*. Temahefte 3. NINA
- Kaltenborn, B., Haaland, H. & Sandell, K. (2001) The Public Right of Access – Some Challenges to Sustainable Tourism Development in Scandinavia. *Journal of Sustainable Tourism* 9(5):417–433
- Kaltenborn, B., Bjerke, T., Nyahongo, J.W., Williams, D.R., (2006) Animal preferences and acceptability of wildlife management actions around Serengeti National Park, Tanzania. *Biodiversity and Conservation*, doi: 10.1007/s10531-005-6196-9
- Kamfors, G. (1999) *Turism och affärsresande. Nya idéer och strategier*. Sellin
- Kaplan, R. & Kaplan, S. (1989) *The Experience of Nature: A Psychological Perspective*. Cambridge University Press
- Kardell, L. (2003) *Rörligt friluftsliv på Bogesundslandet 1969–2001*. Rapport nr 92. SLU
- Kardell, L. (1985) *Rekreationen, skogen och svenskarna*. Naturvårdsverket

- Kardell, L. & Lindhagen, A. (1995) *Förändringar i Växjöbornas friluftsliv mellan 1975 och 1992*. Rapport 59. SLU
- Karlsson, H. (red) (1995) *Svenska ljudlandskap: Om hörseln, bullret och tystnaden*. Kungl. Musikaliska akademien i samarbete med Inst. f. Framtidsstudier, Bo Ejeby Förlag
- Karlsson, L. (1987) *Ny nationalpark i fjällen?* Fjällklubbssnytt, Vol. 32, No. 2, 4–9
- Karlsson, S.-E. (2006) *Det är inte bara fråga om snö, det är mer komplext än så – om nysvenskar och skidåkning*. Karlstad University Studies, No. 2006:47
- Kay, T. & Jackson, E.L. (1991) Leisure Despite Constraint: The Impact of Leisure Constraints on Leisure Participation. *Journal of Leisure Research* 23:301–303
- Kellert, S.R. & Wilson, E.O. (red) (1993) *The Biophilia Hypothesis*. Island Press/Shearwater Books
- Kellert, S. R., Mehta, J. N., Ebbin, S. A. & Lichtenfeld, L. L. (2000) Community Natural Resource Management: Promise, Rhetoric, and Reality. *Society and Natural Resources*, 13:705–715
- Kidegesho, J.R., Røskaft, E., Kaltenborn, B.P., (2006) Factors Influencing Conservation attitudes of Local People in Western Serengeti, Tanzania. *Biodiversity and Conservation*. doi: 10.1007/s10531-006-9132-8
- Kidner, D. W. (2000) Fabricating Nature: A Critique of the Social Construction of Nature. *Environmental Ethics*, 22: 339–357
- Kleiven, J. (1994) *Reiselivsundersøkelsen i Gjøvik 1994: en metoderapport*. Publicerad av Høgskolen i Lillehammer
- Klöfver, H. (2008) Miljö och livsstil. I Sandell, K. & Sörlin, S. (red), *Friluftshistoria – från 'hårdande friluftslif' till ekoturism och miljöpedagogik: Teman i det svenska friluftslivets historia*. Carlssons bokförlag
- Knopf, R. & Lime, D. (1984) *A Recreation Manager's Guide to Understanding River Use and Users*. USDA Forest Service General Technical Report WO-38
- Knopf, R., Driver, B., and Bassett, J. (1973) *Motivations for fishing. Human Dimensions in Wildlife Programs*. Washington, DC: The Wildlife Management Institute
- Koch, N.E. & Canger, S. (1987) *Skovopbygning til glæde for friluftslivet – et arbejdsnotat*. Skov- og Naturstyrelsen
- Koch, N.E. & Søndergaard Jensen, F. (1988) *Skovenes friluftsfunktion i Danmark*. IV Del: Befolkningens ønsker til skovenes og det åbne lands udformning. Det forstlige forsøksvæsen i Danmark, beretning nr 351, XLI, h3, 1988
- Kothari, A. (2006) Collaboratively Managed Protected Areas. I Lockwood, M. et al. (red) *Managing Protected Areas. Global Guide*. Earthscan
- Krutilla, J. (1967) Conservation Reconsidered. *American Economic Review* 57:777–786
- Kværner, J., Swensen, G. & Erikstad, L. (2006) Assessing Environmental Vulnerability in EIA. The Content and Context of the Vulnerability Concept in an Alternative Approach to Standard EIA Procedure. *Environmental Impact Assess. Rev.* 26: 511–527
- Kvarnby, N. (1969) Fritidslandskapet i STFs årsskrift 1969, » s. 315–329.
- Lagerkvist, S. (2002) *Påverkar miljömärkning valet av boendeanläggning?* Working paper 2002:4 ETOUR
- Lagerkvist, S., Danielsson, M. & Säll, B. (2003) *Miljöarbete i svensk turistnäring*. Rapport U2003:17. ETOUR
- Larsson, S. (2008) *Between Daring and Deliberating*. BTH
- Lawler, E. (1973) *Motivations in Work Organizations*. Brooks/Cole Publishing Company.

- Lawson, S., Manning, R., Valliere, W., Wang, B. & Budruk, M. (2002) Using Simulation Modelling to Facilitate Proactive Monitoring and Adaptive Management of Social Carrying Capacity in Arches National Park, Utah, USA. I Arnberger, A., Brandenburg, C. & Muhar, A. (red) Preface – the *Conference Proceedings Monitoring and Management of Visitor Flows in Recreational and Protected Areas*. Vienna
- Lee, R. (1977) Alone with Others: The Paradox of Privacy in the Wilderness. *Leisure Sciences*, 1, 3–19
- Leiper, H. (1995) *Tourism Management*. RMIT Press
- Leiper, N. (1990) Tourism Attraction Systems. *Annals of Tourism Research*, 17:367–384
- Lerman, P. (2002) *Lärobok om MKB*, del 1, utgåva 3. Lagtolken AB
- Lerman, P. & Emmelin, L. (2007) MKB i Sverige – formatera och börja om. I Wallentinus, Hans-Georg (red): MKB: Perspektiv på miljökonsekvensbeskrivning. Studentlitteratur
- Leung, Y.F., Marion, J.L. & Farrell T.A. (2001) The Role of Recreation Ecology in Sustainable Tourism and Ecotourism. I McCool, S.F. & Moisey R. N. (red) *Tourism, recreation and sustainability: Linking Culture and the Environment*. CABI Publishing
- Lezaun, J & Soneryd, L. (2006) *Government by Elicitation: Engaging Stakeholders or Listening to the Idiots?* Discussant paper, London School of Economics
- Lidén, M. & Johansson, A-M. (1993) Njakafjäll måste bevaras. Säkra framtiden för denna bit av den sista vildmarken. I *Västerbottenskuriren* 93.09.28
- Lidskog, R. & Elander, I. (2007) Representation, Participation or Deliberation?: Democratic Responses to the Environmental Challenge. *Space and Polity* Vol. 11: Nr 1
- Lieberg, M. (1998) Ungdomens platser. I Olsson, T. (red) *Människans natur: Det grönas betydelse för vårt välbefinnande*. Bygghälsningsrådet
- Lieberg, M. (1992) *Att ta staden i besittning. Om ungas rum och rörelser i offentlig miljö*. Lunds universitet, Institutionen för byggnadsfunktionslära
- Lindberg, K. & Fredman, P. (2005) Using Choice Experiments to Evaluate Destination Attributes: The Case of Snowmobilers and Cross-Country Skiers. *TOURISM*, 53(2):127–140
- Lindberg, K. & McKercher, B. (1997) Ecotourism – A Critical Overview. *Pacific Tourism Review*, 1(1): 65–79
- Lindberg, K., Fredman, P. & Heldt, T. (2009). The Value of Reducing Recreation Conflict: A Choice Experiment Evaluation of Snowmobiler-Skier Conflict. *Forest Science*, 55(3):201–209
- Lindberg, K., Denstadli, J.M., Vuorio, T. & Fredman, P. (2002) *Residents in Södra Jämtlandsfjällen: Attitudes toward windpower, national park designation and tourism development*. Working paper 2002:3 ETOUR
- Lindberg, K., Denstadli, J.M., Fredman, P., Heldt, T. & Vuorio, T. (2001) *Skiers and Snowmobilers in Södra Jämtlandsfjällen: Are there Recreation Conflicts?* Rapport 2001:12. ETOUR
- Lindblom C.E. (1959) The Science of 'Muddling Through'. *Public Administration Review*. Vol 19, no 2, 79–88
- Lindén, A-L. (2001) *Allmänhetens miljöpåverkan. Energi, mat, resor & socialt liv*. Carlssons bokförlag
- Lindgren B. & Bolin, K. (2006) *Fysisk inaktivitet – produktionsbortfall och sjukvårdskostnader*. Svenskt Friluftsliv

- Lindhagen, A. (1996) *Forest Recreation in Sweden. Four Case Studies Using Quantitative and Qualitative Methods*. Institutionen för skoglig landskapsvård, rapport 64. SLU
- Lindhagen, A. & Ahlström, I. (2005) *Besökarstudier i naturområden – en handbok*. Rapport 4. Skogsstyrelsen
- Lindhagen, A & Hörnsten, L. (2000) Forest Recreation in 1977 and 1997 in Sweden: Changes in Public Preferences and Behaviour. *Forestry* No 2, s 143–153
- Lisberg Jensen, E. (2009). "Gud har varit givmild här": Friluftsliv, etnicitet och ekologisk läskunnighet i Arrie. I Hillbur, P. (red.) *Närnaturen mångfald: Planering och brukande av Arriesjöns strövområde*. Malmö Publications in Urban studies, 3
- Lisberg Jensen, E. (2008) *Gå ut min själ: Forskningsöversikt om hälsoeffekter av utevistelser i närnatur*. Statens folkhälsoinstitut
- Lisberg Jensen, E. (2002a) *Som man ropar i skogen: Modernitet, makt och mångfald i kampen om Njakafjäll och i den svenska skogsbruksdebatten*. Lund Studies in Human Ecology
- Lisberg Jensen, E. (2002b) Fejden om Njakafjäll: Lokala och internationella intressen i en omstridd skog. I Hedrén, J. (red) *Naturen som brytpunkt. Om miljöfrågans mystifieringar, konflikter och motsägelser*. Brutus Östlings förlag Symposium
- Lisberg Jensen, E. & Ouis P. (2008a) The Arrie Case: Contested Construction of Nature for City Fringe Outdoor Recreation. *Journal of Urban Forests and Urban Greening*. Nr 7 171–182
- Lisberg Jensen, E. & Ouis P. (2008b) Manuskript: Hitta ut: *Friluftsvanor, hälsa och ekologisk läskunnighet hos invandrargrupper i Malmö*. Pågående studie
- Listerborn C. (2002) *Trygg stad. Diskurser om kvinnors rädsla i forskning, policyutveckling och lokal praktik*. Chalmers tekniska högskola
- Lockwood, M., Worboys, G.L. & Kothari, A. (2006) (red) *Managing Protected Areas. Global Guide*. Earthscan
- Loomis, J.B. (1999) Do Additional Designations of Wilderness Result in Increases in Recreation Use? *Society & Natural Resources*, 12:481–491
- Loomis, J.B. & Walsh, R.G. (1997) *Recreation Economic Decisions: Comparing Benefits and Costs*. Venture Publishing
- Lorah, P. & Southwick, R. (2003) Environmental Protection, Population Change and Economic Development in the Rural Western United States. *Population and Environment*, 24(3):255–272
- Lucas, R. (1982) Recreation Regulations – When are they Needed? *Journal of Forestry*, 80, 148–51
- Lucas, R. (1979) *Perceptions of Non-motorized Recreational Impacts: A Review of Research Findings*. Recreational Impact on Wildlands. USDA Forest Service, Pacific Northwest Region R-6–001–1979
- Lunde, J. (1996) *Miljøpreferanser, bruk og brukere. En undersøkelse blant fotturister i østlige Saltfjellet-Svartisen nasjonalpark og Gåsvatnan landskapsverneområde*. Geografisk Institutt, Universitetet i Trondheim
- Lundegård, I., Wickman, P-O & Wohlin, A. (red) (2004) *Utombusdidaktik*, Studentlitteratur
- Lundell Y. (2005) *Tillgång till naturen för människor med funktionshinder*. Skogsstyrelsen
- Lundgren, L.J. (red) (2009). *Naturvård bortom 2009: Reflektioner med anledning av ett jubileum*. Kassandra
- Lundgren, L.J. (2006) Sumpmarken som blev ett vattenrike. I Mårald, E. &

- Nordlund, C. (red) *Topos. Essäer om tänkvärda platser och platsbundna tankar*. Carlssons bokförlag
- Lundgren, S. (1949) *Stiglost land*. Nordisk Rotogravyr
- Lundgren, T. (2005) *The Determinants of Economic Growth in the Swedish Mountain Region – the Role of the Forest and Tourism Sector, and Protected Land*. Mountain Mistra Programme report, No. 11
- Lundmark, L. (2006) *Restructuring and Employment Change in Sparsely Populated Areas: Examples from Northern Sweden and Finland*. Kulturgeografiska institutionen
- Lundqvist, G. (1944) *De svenska fjällens natur*. STF:s förlag
- Lundqvist, R. (2002) *Fulufjället. Nationalpark i Dalafjällen*. Naturvårdsverket
- Länsstyrelsen i Stockholms län (2004) *Så använder vi naturreservaten. Resultat från en enkät till 1000 hushåll i Stockholms län 2003*. Rapport 2004:23
- Länsstyrelsen i Stockholms län (2003) *Besökare i naturreservat. Metodstudie och resultat av en enkätundersökning i Stockholms län 2002*. Miljö- och planeringsavdelningen, rapport 2003:10
- Länsstyrelsen i Västergötland (2007) *Att bygga besöksanläggningar i naturen*. Länsstyrelsens Rapportserie 2007:48
- Löfgren R. (1984) *Urskogar. Inventering av urskogsartade områden i fjällregionen*. Naturvårdsverket
- MacCannell, D. (1999) *The Tourist. A New Theory of the Leisure Class*. University of California Press
- MacCannell, D. (1976) *The Tourist. A New Theory of the Leisure Class*. Schocken
- MacCormack, C.P. (1980) Nature, Culture and Gender: a Critique. I MacCormack, C. & M. Strathern (red) *Nature, Culture and Gender*. Cambridge University Press
- Machlis, G.E. & Field, D.R. (2000) *National Parks and Rural Development. Practice and Policy in the United States*. Island Press
- Manfredo, M. (red) (1992) *Influencing Human Behavior: Theory and Applications in Recreation, Tourism, and Natural Resources Management*. Sagamore Publishing, Inc
- Manfredo, M. (1989) An Investigation of the Basis for External Information Search in Recreation and Tourism. *Leisure Sciences*, 11, 29–45
- Manker, E. (1963) *De åtta årstidernas folk*. Tre tryckare
- Manning, R. E. (1999) *Studies in Outdoor Recreation. Search and Research for Satisfaction*. Andra upplagan. Oregon State University Press
- Manning, R. E. (1986) *Studies in Outdoor Recreation*. Oregon State University Press
- Manning, R.E., Newman, P., Pilcher, E., Hallo, J., Valliere, W., Savidge, M. & Dugan, D. (2006) Understanding and Managing Soundscapes in National Parks: Part 2 – Standards of Quality. I Siegrist, D. et al.: *Exploring the Nature of Management*. Proceedings of the Third International Conference on Monitoring and Management of Visitor Flows in Recreational and Protected Areas. University of Applied Sciences Rapperswil, Switzerland.
- Massey, D. & Jess, P. (red) (1995) *A Place in the World? Places, Cultures and Globalization*. The Open University.
- Mattsson, L. (1995) Mångbruk av skog är ekonomi. *Skog och forskning*, 1
- Mattsson, L. (1990a) Hunting in Sweden: Extent, Economic Values and Structural Problems. *Scandinavian Journal of Forest Research*, 5:563–573
- Mattsson, L. (1990b) Moose Management and the Economic Value of Hunting:

- Towards Bioeconomic Analysis. *Scandinavian Journal of Forest Research*, 5:575–581
- Mattsson, L. & Li, C-H. (1994) How Do Different Forest Management Practices Affect the Non-timber Value of Forests? An economic analysis. *Journal of Environmental Management* 41: 79–8
- Mattsson, L. & Li C-Z. (1993) The Non-timber Value of Northern Swedish forests. *Scandinavian Journal of Forest Research*, 8:426–434
- McAvoy, L. & Dustin, D. (1983) Indirect versus direct regulation of recreation behavior. *Journal of Park and Recreation Administration*, 1, 12–17
- McCool, S. & Christensen, N. (1996) *Alleviating Congestion in Parks and Recreation Areas through Direct Management of Visitor Behaviour. Crowding and Congestion in the National Park System: Guidelines for Management and Research*. University of Minnesota Agriculture Experiment Station Publication 86–1996
- McCool, S. & Moisey, R. (2001) *Tourism, Recreation and Sustainability. Linking Culture and the Environment*. CABI Publishing
- McCool, S.F & Patterson, M.E (2000). Trends in Recreation, Tourism and Protected Area Planning. I Gartner, W. C. & Lime, D. W. (red) *Trends in Outdoor Recreation, Leisure and Tourism*. CABI Publishing
- Gartner, W. C. & Lime, D. W. (red) (2000) *Trends in Outdoor Recreation, Leisure and Tourism*. CABI Publishing
- McDonald, J. & Hutchinson, I. (1986) Minority and ethnic variation in outdoor recreation participation. *A Literature Review: The President's Commission on Americans Outdoors*. US Government Printing Office, S-421-S-51
- McIntyre, N., Williams, D. R. & McHugh, K. E. (red) (2006) *Multiple Dwelling and Tourism: Negotiating Place, Home and Identity*, CABI Publishing
- McKercher, B. (1998) *The Business of Nature-Based Tourism*. Hospitality Press
- McNeely, J.A. & Pitt D. (1985) *Culture & Conservation: the Human Dimension in Environmental Planning*. Croom Helm
- Melinder, K. (2007) *Stress i stan och övervikt i glesbygden? Om samband mellan människors hälsa och typ av boendekommun*. Statens folkhälsoinstitut
- Melinder, K. (2003) *Kommunala basfakta för folkhälsoplanering: Hälsan och dess bestämningsfaktorer i olika typer av kommuner*. Statens folkhälsoinstitut
- Mels, T. (2002) *Geokodifiering: Produktionen av de svenska nationalparkernas natur*. I Hedrén, J. (red) *Naturen som brytpunkt. Om miljöfrågans mystifieringar, konflikter och motsägelser*. Brutus Östlings Förlag Symposium
- Mels, T. (1999) *Wild Landscapes: The Cultural Nature of Swedish National Parks*. Lund University Press
- Meyer, R. (1999) *Stedstilknytning kontra aktivitetstilknytning: To alternative modeller for forskning og forvaltning av friluftsliv og rekreasjon*. WP 1999:19, ETOUR
- Meyer, R. (1999a) *Cognitive and Behavioral Aspects of People–Place Interactions in Recreational Boating. The Case of Locals, Cabin Dwellers and Boat Tourists in the Nøtterøy/Tjøme Skerries Boating Area, Southeastern Norway*. Geografisk Institutt, NTNU
- Miljövärdsberedningen (1994) *Allemansrätt och hållbar turism: Sammanfattning av ett rundabordssamtal i mars 1994*. Rapport, No. 1994:9
- Millward, H. (1992) Public Access in the Canadian Countryside: A Comparative Survey. *The Canadian Geographer* 36(1):30–44
- Millward, H. (1991) Public Recreational Access in the Countryside: Concepts and Measures of Physical Rigour. *Journal of Rural Studies* 7:241–251
- Munn, R. E. (1979) *Environmental impact analysis. Principles and procedures*. Andra upplagan SCOPE Report no 5. Wiley

- Mykletun, R. (2003) The Experience of Free Flight when Base-jumping in Kjerag, Norway. Paper presented at the *International Interdisciplinary Conference "Taking Tourism to the Limits"* December 8 – 11, 2003, University of Waikato
- Müller, D. K. (1999) *German Second Home Owners in the Swedish Countryside*. Vetenskapliga bokserien V 1999:4 ETOUR
- Müller, D.K. (1997) Sveriges nya tyskar: Myter och konflikter på den svenska landsbygden. I Müller, Dieter, K. (red), *Tyskland i Sverige & Sverige i Tyskland*. Etnologiska institutionen, Umeå universitet
- Musumali, M.M., Larsen, T.S., Kaltenborn, B.P. (2007) An Impasse in Community Based Natural Resource Management Implementation: the Case of Zambia and Botswana. *Oryx* 41:306–313
- Nash, R. (1982; 1967) *Wilderness and the American Mind* (Tredje upplagan). Yale University Press
- Naturvårdsverket (2007a) *Besöksräknare för friluftsliv. Redovisning och analys av mätresultat från Naturvårdsverkets projekt "Räkna friluftslivet 2"*
- Naturvårdsverket (2007b) *Friluftsanordningar – en vägledning för planering och förvaltning*. (Saknar rapportnummer).
- Naturvårdsverket (2007c) *Nationalparksplan, remissupplaga 2007*
- Naturvårdsverket (2007d) *Riktlinjer för entréer till Sveriges nationalparker*. Rapport 5633
- Naturvårdsverket (2006a) *Naturvård Sverige runt. Exempel på lokala naturvårdsprojekt 2004–2005*.
- Naturvårdsverket (2006b) *Räkna friluftslivet 2 – en vägledning i användningen av IR-räknare och trampräknare*
- Naturvårdsverket (2005a) *Räkna friluftslivet – en vägledning i användningen av elektronisk radioräknare Radio Beam*
- Naturvårdsverket (2005b) *Visa vägen till naturen: Utveckling av naturum och naturvägledning i Sverige*. Rapport 5437
- Naturvårdsverket (2005c) *Effektiv skötsel av skyddade områden*. Rapport 5505
- Naturvårdsverket (2004a) *Effekter av störning på fåglar – en kunskapssammanställning för bedömning av inverkan på Natura 2000-objekt och andra områden*. Rapport 5351
- Naturvårdsverket (2004b) *Värna, vårda, visa: Ett program för bättre förvaltning och nyttjande av naturskyddade områden 2005–2015*. Rapport 5410
- Naturvårdsverket (2003a) *Natura 2000 i Sverige. Handbok med allmänna råd*. Handbok 2003:9
- Naturvårdsverket (2003b) *Bildande och förvaltning av naturreservat*. Handbok 2003:3
- Naturvårdsverket (2003c) *Lokal förankring av naturvård genom deltagande och dialog*. Rapport 5264–0
- Naturvårdsverket (2002a) *Fulufjällets nationalpark. Skötselplan*. Rapport 5246
- Naturvårdsverket (2002b) *Kartläggning m.m. av strandskyddsbestämmelserna*. Rapport 5185
- Naturvårdsverket (2001) *Konsekvenser för friluftsliv. Friluftsliv – en viktig del i bedömningen av miljökonsekvenserna i planer, program och project för vägar och järnvägar*. Rapport 5166
- Naturvårdsverket (1999) *Sektorsmål för friluftsliv och naturturism*. Rapport 5009
- Naturvårdsverket (1998) *Planera för natur. Råd för naturvårdsplanering och naturvårdsprogram*. Rapport 4911
- Naturvårdsverket (1995) *Allemansrätten och kommersen*. Rapport 4446

- Naturvårdsverket (1994) *Allemansrätten och turisterna: Enkätundersökning 1994*. Rapport 4380
- Naturvårdsverket (1993) *Allemansrätten: En enkätundersökning*. Naturvårdsverket
- Naturvårdsverket (1989) *Kirunafjällens nationalpark: Rapport från en projektgrupp*. Rapport 3595
- Naturvårdsverket (1986) *Naturvård i fjällen*. Naturvårdsverket informerar, Liber
- Naturvårdsverket (1985) *Svenskarnas fjällvanor*. Rapport 3019
- Nedrelied, T. (1991) Use of Nature as a Norwegian Characteristic: Myths and Reality. *Ethnologia Scandinavia* 21:19–33
- Newman, P., Manning, R., Pilcher, E., Trevino, K. & Savidge, M. (2006) Understanding and Managing Soundscapes in National Parks. I Part 1 Indicators of Quality. *Exploring the Nature of Management. Proceedings of the Third Int. Conference on Monitoring and Switzerland* 13–17 September 2006
- Newsome, D., Moore, S. & Dowling, R.K. (2002) *Natural area Tourism. Ecology, Impacts and Management*. Channel View Publications
- Nilsson, P. Å. (2002) *Rekreation og tilgængelighed i et tætbeboet område – brug og attituder i det agrare Danmark*. Rapport 22/2002 Center For Regional- og Turismeforskning
- Nilsson, P. Å. (1999) *Fjällturismens historia: En studie av utvecklingen i Åredalen*. Inst. f. Turismvetenskap, Rapport 1, Mitthögskolan
- Nisja, E-G. (1988) *Vegetasjonens slitestyrke – Undersøkelse av vegetasjonens slitestyrke ved tråkkforsøk i Femundsmarka og noen forslag til forvaltnings tiltak i Røosen-Rødalen området*. Sammendrag av hovedfagsoppgave. KOMMIT-Rapport 1989:2. Universitetet i Trondheim
- Nordin, S. (2005) *Tourism of Tomorrow. Travel Trends and Forces of Change*. Rapport U2005:27. ETOUR
- Nordiska Ministerrådet (1998) *Ekoturism i Norden*. Nord 1998:013
- Nordström, M. (1994) *Vårt behov av grönska: Några aktuella miljöpsykologiska forskningsresultat*. Rapport 14. Byggeforskningsrådet
- Norling, I. (2001) *Rekreation och psykisk hälsa – dokumentation och analys av forskningen om hur rekreationens inriktning och kvalitet kan förbättra psykisk hälsa och behandlingen av psykisk ohälsa*. Sektionen för vårdforskning, Sahlgrenska Universitetssjukhuset
- Norling, I. (1999) *Om hur fritid – kultur- rekreation påverkar äldres hälsa*. Sektionen för vårdforskning, Sahlgrenska universitetssjukhuset, Göteborg och Svenskt nätverk för lokalt folkhälsoarbete, Kommunförbundet
- Norling, I. (1995) *Livskvalitet och välbefinnande: Nya forskningsrön om folkhälsa och fritid-rekreation*. Nr 46. Kommunförbundet
- Norling, I. (1985) *Fritid och hinder: Barriers to leisure*. Naturvårdsverket
- Norling, I. (1983) *Fritid och hinder*. Göteborgs universitet
- Norling, I. & Gunnarsson, M. (1994) *Fritid som socialt fenomen*. Liber utbildning
- Nutek (2007) *Fakta om svensk turism och turismnäring*. NUTEK
- Nutek (2006). *Fakta om Svensk Turism* (2006 års upplaga)
- Odden, A. (2008) *Hva skjer med norsk friluftsliv? En studie av utviklingstrekk i norsk friluftsliv 1970–2004*. Geografisk institutt, NTNU
- Oelschlaeger, M. (1991) *The Idea of Wilderness: From Prehistory to the Age of Ecology*. Yale University Press
- Ogilvie, K. C. (2005) (Andra reviderade upplagan.). *Leading and Managing Groups in the Outdoors*. The Institute for Outdoor Learning

- Olson, H.-E. (1987) *Staten, turismen och rekreationen*. Fritidspolitiska studier, No. 2, Stockholms universitet, förvaltningshögskolan
- Olwig, K. R. (2002) *Landscape, Nature and the Body Politic: From Britain's Renaissance to America's New World*. The University of Wisconsin Press
- Olwig, K. R. (1994) *Er friluftsliv meningsløst?* Giver det mening at skelne det fra sport. I Emmelin, L. (red) *Nordiskt seminarium om friluftslivsforskning*, April 1992. NORDPLAN Rapport 1994:3
- Oppermann, M. (1995) Models of Tourist Flow Destinations. *Journal of Travel Research*, 33(4):57–61
- Ostrom, E. (1992) *Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action*. Cambridge University Press
- Ostrom, E., Dietz, T., Dolsak, N., Stern, P.C., Stonich, S. & Weber, E.U. (red) (2002) *The Dilemma of the Commons*. National Academies Press
- Ottosson, J. & Grahn, P. (1998) Utemiljöns betydelse för äldre med stort vårdbehov. *Stad & Land* nr 155
- Ottosson, M. & Ottosson, Å. (2006) *Naturen som kraftkälla: Om hur och varför naturen påverkar hälsan*. Naturvårdsverket
- Ouis, P. (2009) Grusade förhoppningar. Friluftsliv som integration i Arrie. I Hillbur, P. (red) *Närnaturens mångfald: Planering och brukande av Arriesjöns strövområde*. Malmö University Publications in Urban Studies
- Ouis, P. (2005) *Woman or Child: Voices of Teenage Girls in the Middle East*. Save the Children
- Ouis, P. (2002) *Power, Person and Place: Tradition, Modernity and Environment in the United Arab Emirates*. Lund Studies in Human Ecology
- Page, S. & Dowling, R.K. (2002) *Ecotourism*. Prentice Hall
- Parker, G., Ravenscroft, N. (2000) Tourism, 'National Parks' and Private Lands. I Butler, R. W., Boyd, S. W. (red) *Tourism and National Parks: Issues and Implications*. CABI International
- Parks Canada (2001) Parks Canada Guide to Management Planning. http://www.pc.gc.ca/progs/np-pn/p_r/p_r_e.asp (Version April 28, 2009)
- Paulrud, A. (2001) *Sportfisket i Bohuslän – samhällsekonomska aspekter*. Arbetsrapport 300. Institutionen för skogsekonomi, SLU
- Paulrud, A. & Dalin, P.E. (2001) *Sportfisket i Kaitum. En rapport om sportfiskarna, sportfisket och dess samhällsekonomska värde*. Institutionen för Skogsekonomi, Arbetsrapport 305. SLU
- Pedersen, K. (1999) *"Det har bare vært naturlig": Friluftsliv, kjønn og kulturelle brytninger*. Institutt for samfunnsfag, Norges Idrettshøgskole
- Pedersen, K. (1994) Med snøscooter som livsform. I Emmelin, L. (red) *Nordiskt seminarium om friluftslivsforskning*, April 1992. NORDPLAN Rapport 1994:3
- Penning-Roswell, E. (1975) Constraints on the Application of Landscape Evaluation. *Transactions, Institute of British Geographers*, 66: 49–55
- Pepper, David. (1996) *Modern Environmentalism. An Introduction*. Routledge
- Pernon, E. & Purcell, A.T. (1998) Models of Preference for Outdoor Scenes. *Environmental Education Research*, Vol. 3
- Peterson, G. & Lime, D. (1980) *Recreation policy analysis in wilderness management: A case study of the Quetico-Superior*. Proceedings of the Third Annual Applied Geography Conference. Kent State University
- Pettersson, R. (1987) Dramat på allmänningen, en tragedi i två versioner. I Söderberg, J., Jonsson, U. & Adamson, R. (red) *Festskrift till Rolf Adamson*, 25/10 1987. Ekonomisk-historiska institutionen, Stockholms Universitet

- Pfister, G. (1977) *The Gulf Islands' Tourism Resources: An Inventory of Areas, Facilities and Services*. Report to the Islands Trust, Ministry of Municipal Affairs
- Phillips, A. (2004) The New Paradigm for Protected Areas. IUCN.
- Pickering, C. & Weaver, D.B. (2003) Nature-based Tourism and Sustainability: Issues and Approaches. I Buckley, R., Pickering, C. & Weaver, D.B.(red) *Nature-based tourism, environment and management*. CABI Publishing
- Pigram, J.J. & Jenkins, J.M. (1999) *Outdoor Recreation Management*. Routledge
- Plisch E. (2007) *Social och kulturell mångfald och miljöarbete – kunskapsläge och forskningsbehov*. Naturvårdsverket
- Power, T.M. (1996) *Lost Landscapes and Failed Economies. The Search for a Value of Place*. Island Press
- Pröbstl, U. (2006) *Visitor Monitoring as a Prerequisite of Assessments in Natura 2000 Sites*. Working Papers of the Finnish Forest Research Institute 2 (<http://www.metla.fi/julkaisut/workingpapers/2004/mwp002.htm>)
- Puke, M. (1982) *Scoutings historia*. Scoutförlaget
- Pullin, A. S. & Knight T. M. (2003) Support for Decision Making in Conservation Practice: an Evidence-Based Approach. *Journal of Nature Conservation* 11,83–90
- Puota, E, Sievänen; T & Heikkilä, M (2000) National Outdoor Recreation Demand and Supply in Finland: an Assessment Project. *Forestry*, vol 73, no 2: 103–105
- Qvarnström, H. & Rosenqvist, T. (1980) *Bulltofta rekreatjonsområde: den framtida parken: förslag till utformning*. Sveriges lantbruksuniversitet, Konsulentavdelningens rapporter
- Qviström, M. (2005) In the Shadow of the City: On Landscape Transformations and Spatial Planning at the Inner Urban Fringe. I *Landscape change, Conference proceedings* (ECLAS 2005), Department of Landscape Architecture, Ankara University
- Ramthun, R. (1995) Factors in User Group Conflict Between Hikers and Mountain Bikers. *Leisure Sciences* 17:159–169
- Rantatalo, P. (2008) Skogsmulleskolan. I Sandell, K. & Sörlin, S. (red), *Friluftshistoria – från 'hårdande friluftsliv' till ekoturism och miljöpedagogik: Teman i det svenska friluftslivets historia*. Carlssons bokförlag
- Rantatalo, P. (2002) *Den resande eleven: Folkskolans skolreserörelse 1890–1940*. Skrifter från forskningsprogrammet Landskapet som arena. Umeå universitet
- Rantatalo, P. & Åkerberg, S. (2002) Ansikte mot ansikte med de verkliga tingen: Folkskolans åskådningsundervisning, Skansen och den nya nationalismen. *Årsbok 2001 för idé- och lärdoms historia. Lychnos*. Lärdomshistoriska samfundet, Uppsala universitet
- Reed, P. & Rothenberg, D. (red) (1993) *Wisdom in the Open Air: The Norwegian Roots of Deep Ecology*. University of Minnesota Press
- Regeringens proposition (2002/03:122) *Gemensamt ansvar: Sveriges politik för global utveckling*
- Regeringens proposition (1997/98:145) *Svenska miljömål. Miljöpolitik för ett hållbart Sverige*
- Regeringens skrivelse (2002) *En samlad naturvårdspolitik 2001/02:173*. Regeringskansliet
- Region Skåne. (2006) *Utvecklingsplan för Arrie 2006–06–02*
- Reitan, J. (1994) *Naturvern – Friluftsliv – Turisme. Konflikter i planleging og forvaltning. En litteraturstudie*. NIBR-rapport 1994:19

- Rickinson, M., Dillon, J., Teamey, K., Morris, M., Choi, M.Y., Sanders, D. & Benefield, P. (2004) *A Review of Research on Outdoor Learning*. Field Studies Council Publications
- Rizell, M. & Gustavsson, R. (1998) *Att anlägga skogsbryn: modeller och referenser för anläggning och rekonstruktion*. Stad & land, Movium
- Roggenbuck, J. & Ham, S. (1986) Use of Information and Education in Recreation Management. *A Literature Review: The Presidents Commission on Americans Outdoors*. U.S. Government Printing Office, M-59-M-71.
- Roggenbuck, J. & Lucas, R. (1987) *Wilderness Use and Users: A State-of-the-Knowledge Review*. USDA Forest Service General Technical Report INT-220:204–245
- Roggenbuck, J. (1992) *Use of Persuasion to Reduce Resource Impacts and Visitor Conflicts. Influencing Human Behavior: Theory and Applications in Recreation, Tourism, and Natural Resources*. Champaign, IL: Sagamore Publishing
- Roggenbuck, J. & Schreyer, R. (1977) Relations Between River Trip Motives and Perception of Crowding, Management Preference, and Experience Satisfaction. I *Proceedings: River Recreation Management and Research Symposium*. USDA Forest Service General Technical Report NC-28, 359–64
- Rothstein, B. (1985) Managing the Welfare State. Lessons from Gustav Möller. *Scandinavian Political Studies* nr 3
- Ryan, S. (2002) *Cyborgs in the Woods*. Leisure Studies, Vol. 21, 265–284
- Rydberg, D. (1998) *Urban Forestry in Sweden. Silvicultural Aspects Focusing on Young Forests*. Rapport 7, Institutionen för skogsskötsel. SLU
- Rydberg, D. & Aronsson M. (2004) *Vår tätortsnära natur. En bok om förvaltning och skötsel*. Skogsstyrelsens förlag
- Rådelius, C. (2002) *Självstyrelse eller samförvaltning? Problem och möjligheter utifrån en studie av världsarvet Lapponia*. Luleå tekniska universitet
- Sager, T. (1994) *Communicative Planning Theory*. Avebury
- Sahlberg, B. (2004) *Rötter, riter & roller. Turism och resande i upplevelsesamhället*. P2004:21 ETOUR /SNS förlag
- Sandell, K. (2009) För människors skull – men vilka och hur? Friluftsliv och naturturism som hot och möjlighet. I Lundgren, L.J. (red). *Naturvård bortom 2009. Reflektioner med anledning av ett jubileum*. Cassandra
- Sandell, K. (2008) Från välfärdsprojekt till upplevelseindustri: fritidsnatur under det sena 1900-talet: Exemplet Ådalen/Höga Kusten. I Mårald, E. (red) *När dalen blev röd och kusten hög*. Forskningsprogrammet Landskapet som Arena
- Sandell, K. (2006a) Friluftsliv, platsperspektiv och samhällskritik. I Mårald, E. & Nordlund, C. (red) *Topos: Essäer om tänkvärda platser och platsbundna tankar*. Carlssons bokförlag
- Sandell, K. (2006b) Access Under Stress: the Right of Public Access Tradition in Sweden. I McIntyre, N. Williams, D. R. & McHugh, K.E. (red) *Multiple Dwelling and Tourism: Negotiating Place, Home and Identity*. CABI Publishing
- Sandell, K. (2005) *Reservatsdilemman eller utvecklingsområden? En syntesdiskussion och två fallstudier: Torneträsk biosfärområde 1986–2004 och Södra Jämtlandsfjällens nationalparksförslag 1995–2000*. Rapport för forskningsprogrammet FjällMistra
- Sandell, K. (2004a) *Friluftslivets värden. En internationell forskningsutblick*. Arbetsrapport från forskargruppen Turism och Fritid, Karlstads universitet
- Sandell, K. (2004b) Var ligger utomhus? Om nya arenor för natur- och landskapsrelationer. I Lundegård, I. Wickman, P.-O. & Wohlin, A. (red) *Utomhusdidaktik*. Studentlitteratur

- Sandell, K. (2004c) *Friluftslivets värden: En internationell forskningsutblick*. Arbetsrapport No. 2004:20 från forskargruppen Turism och Fritid, Karlstads universitet
- Sandell, K. (2003a) Begreppet friluftsliv: Som en trebent pall. *Argaladei: Friluftsliv – en livsstil*, No. 1, s. 10–11
- Sandell, K. (2003b) Reservat och biosfärområden i allemansland. I Larsson, M. (red) *Svensk turismforskning – en tvärvetenskaplig antologi om turister, turistdestinationer och turismorganisationer*. Vetenskapliga bokserien V 2003:13 ETOUR
- Sandell, K. (2001a) Nationalparken i Kirunafjällen: Hot och möjlighet. *Fjället: Svenska Fjällklubben* 46(1):12–15, 28
- Sandell, K. (2001b) *Några aspekter på svenska reservatsdilemmans förutsättningar: Arbetsrapport om allemansrätt, naturvård och landskapsperspektiv inför fördjupade studier i forskningsprogrammet FjällMistra om fjälllandskapets tillgänglighet*. Rapport nr 4. FjällMistra och Landskapet som Arena, Umeå universitet
- Sandell, K. (2000a) Fritidskultur i natur. I Berggren, L. (red) *Fritidskulturer*. Studentlitteratur
- Sandell, K. (2000b) *Ett reservatsdilemma: Kiruna nationalparksförslag 1986 – 1989 och makten över fjällen som fritidslandskap*. Rapport: R 2000:5, ETOUR
- Sandell, K. (1999) Vem tillhör landet? Om friluftsliv och folkstyrets jordbundenhet. I Amnå, E. (red) *Civilsamhället. Demokratiutredningen*, Forskarvolym VIII, SOU 1999:84
- Sandell, K. (1997) Naturkontakt och allemansrätt: Om friluftslivets naturmöte och friluftslandskapets tillgänglighet i Sverige 1880–2000, 31–65 i *Svensk Geografisk Årsbok*
- Sandell, K. (1996) Själels friluftsskog: Naturkontakt och miljöperspektiv bland friluftssengagerade i Södra Halland. *Nordisk Samhällsgeografisk Tidskrift*, No. 22, April, s. 99–112
- Sandell, K. (1995) Ekostrategier, humanekologi och friluftsliv. *Humanekologi: Meddelande från Nordisk förening för humanekologi* 14(3/4):11–22
- Sandell, K. (1988) *Ecostrategies in Theory and Practice: Farmers' Perspectives on Water, Nutrients and Sustainability in Low-resource Agriculture in the Dry Zone of Sri Lanka*. Linköping Studies in Arts and Science, No. 19
- Sandell, K. & Sörlin, S. (red) (2008) (2a reviderade uppl.). *Friluftshistoria från 'hårdande friluftsliv' till ekoturism och miljöpedagogik: Teman i det svenska friluftslivets historia*. Carlssons bokförlag
- Sandell, K., Öhman, J. & Östman, L. (2003) *Miljödidaktik: Naturen, skolan och demokratin*. Studentlitteratur
- SCB (2004) *Fritid 1976–2002: Levnadsförhållanden, rapport nr. 103*. Statistiska Centralbyrån
- SCB (1993) *Fritid 1976–1991: Levnadsförhållanden, rapport nr. 85*. Statistiska Centralbyrån
- Schantz, P. & Silvander, U. (red) (2004) *Utredning om utbildning och forskning inom friluftsliv* Friluftslivorganisationer i Samverkan (FRISAM)
- Schmitt, P.J. (1969) *Back to Nature: The Arcadian Myth in Urban America*. Oxford University Press
- Schneider, I. & Hammitt, W. (1995) Visitor Response to Outdoor Recreation Conflict: A Conceptual Approach. *Leisure Sciences* 17:223–234
- Schreyer, R. (1990) Conflict in Outdoor Recreation: The Scope of the Challenge to Resource Planning and Management. I Vinning, J. (red) *Social Science and Natural Resource Recreation Management*. Westview Press

- Seeley I.H. (1972) *Outdoor Recreation and the Urban Environment*. Macmillan Press
- Segrell, B. (1995) *Den attraktiva kusten. Synsätt, konflikter och landskapsnyttjande*. Linköping studies in arts and science
- Sehlin, H. (1998) *Känn ditt land: STF:s roll i den svenska turismens historia*. Svenska Turistföreningen, Stockholm
- SFS (2003:133) *Förordning om Statsbidrag till friluftsförbund och friluftsförbund*. Källa: Rixlex Utfärdad 2003-04-10
- Shafer, E.L. jr, (1969) *The Average Camper Who Doesn't Exist*. USDA Forest Service, Research Paper NE-142, Northeast Forest Experiment Station
- Shaw, S. M., Bonen, A. & McCabe, J. F. (1991) Do More Constraints Mean Less Leisure? Examining the Relationship between Constraints and Participation. *Journal of Leisure Research* 23:286-300
- Shelby, B. & Heberlein, T. (1986) *Carrying Capacity in Recreation Settings*. Oregon State University Press.
- Shelby, B., Vaske, J. & Heberlein, T.A. (1989) Comparative Analysis of Crowding in Multiple Locations: Results from Fifteen Years of Research. *Leisure Sciences* 11:137-144.
- Sheppard, D. (2006) *The New Paradigm for Protected Areas: Implications for Managing Visitors in Protected Areas*. I Siegrist, D., Clivaz, C., Hunziker, M. & Iten, S. (red) *Exploring the Nature of Management*. Proceedings of the Third International Conference on Monitoring and Management of Visitor Flows in Recreational and Protected Areas. Rapperswil, Switzerland, 13-17 November, 2006
- Shindler, B. & Shelby, B. (1993) Regulating Wilderness Use: An Investigation of Usergroup Support. *Journal of Forestry*, 91, 41-44
- Siegrist, D., Clivaz, C., Hunziker, M. & Iten, S. (red) (2006) *Exploring the Nature of Management*. Proceedings of the Third International Conference on Monitoring and Management of Visitor Flows in Recreational and Protected Areas. Rapperswil, Switzerland, 13-17 November, 2006
- Sievänen, T. & Karjalainen, E. (1994) Criteria for Scenic Quality of Long Distance Trails. I Emmelin, L. (red) *Nordiskt seminarium om friluftslivsforskning*, April 1992. NORDPLAN Rapport 1994:3
- Sievänen, T., Arnberger, A., Dehez, J., Grant, N., Jensen, F.S. & Skov-Petersen, H. (2008) (red) *Forest Recreation Monitoring – a European Perspective*. Working Papers of the Finnish Forest Research Institute, 79
- Simmons, D. (1998) Using Natural Settings for Environmental Education: Perceived Benefits and Barriers. I *Journal of Environmental Education*, Vol. 3
- Simmons, D. (1993) Facilitating Teachers Use of Natural Areas: Perceptions of Environmental Education Opportunities. I *Journal of Environmental Education*, Vol. 24, No.3
- Skage, O.R. (1984) Økologisk planlegging i kulturlandskapet – økologisk grunnsyn i praksis. I Emmelin, L. (red) *Kulturlandskap og samhøllsplanering*. Nordisk Ministerråd/Tapir
- Skogsstyrelsen (2001) *Skogen og turismen: En gren av naturturismen*. Skogsstyrelsens förlag, Jönköping.
- SOU (2005:77) *Får jag lov? Om planering og byggande*. Slutbetänkande av PBL-kommittén
- SOU (1990:103) *Turism i Norrbotten: att utveckla affärs- og privatresandet i länet*. En rapport från Utredningen om turistnäringen i Norrbottens län (Jo 1988:01). Allmänna förlaget

- SOU (1983:45) *Turist- och rekreationspolitiska utredningen, Turism och friluftsliv 2. Om förutsättningar och hinder*. LiberFörlag/ Allmänna förlaget
- SOU (1967:44) *Miljövårdsforskning Del II organisation och resurs*
- SOU (1966:33) *Friluftslivet i Sverige, Del III. Anläggningar för det rörliga friluftslivet m.m.*
- SOU (1965:19) *Friluftslivet i Sverige, Del II: Friluftslivet i Samhällsplaneringen*
- SOU (1964:47) *Friluftslivet i Sverige. Del I. Utgångsläge och utvecklingstendenser*
- SOU (1962:36) *Naturen och samhället: Betänkande avgivet av 1960 års naturvårdsutredning*. Jordbruksdepartementet
- SOU (1940:12) *Betänkande med utredning och förslag angående inrättande av fritidsreservat för städernas och de tätbebyggda samhällenas befolkning*. Ecklesiastikdepartementet
- SOU (1938:45) *Betänkande med förslag angående reglering av strandbebyggelsen m.m. avgivet av fritidsutredningen*. Socialdepartementet
- SOU (1935:26) *Betänkande med förslag rörande det svenska naturskyddets organisation och statliga förvaltning*. Ecklesiastikdepartementet
- Staats, H., Kieviet, A. & Hartig, T. (2003) Where to Recover from Attentional Fatigue: An Expectancy-value Analysis of Environmental Preference. *Journal of Environmental Psychology*, 23, 147–157
- Stankey, G. & McCool, S. (1984) Carrying capacity in recreational settings: Evaluation, appraisal, and application. *Leisure Sciences*, 6, 453–73
- Stankey, G., Cole, D., Lucas, R., Peterson, M., Frissell, S. & Washburne, R. (1985) *The Limits of Acceptable Change (LAC) System for Wilderness Planning*. USDA Forest Service General Technical Report INT-176
- Stankey, G.H., McCool, S.F., Clark, R.N., Brown, P.J. (1999) Institutional and Organisational Challenges to Managing Natural Resources for Recreation: A Social Learning Model. I Jackson & Burton (1999) (red) *Leisure Studies. Prospects for the Twenty-First Century*. Venture Publishing
- Statens folkhälsoinstitut (2002) Prop. 2002/03:35. *Mål för folkhälsan: Handlingsplan för goda matvanor och ökad fysisk aktivitet i befolkningen*
- Statens naturvårdsverk och Handikapprådet (1978) *Handikapp och friluftsliv. Om tillgänglighet i friluftsområden*
- Statens stöd till friluftsliv och främjandeorganisationer (1999) Kulturdepartementet, Regeringskansliet, Ds 1999:78
- Statistiska centralbyrån (2004) *Fritid 1976 – 2002. Levnadsförhållanden*. Statistiska centralbyrån, rapport 103
- Statistiska centralbyrån (2002) *Tätorter 2000*. Statistiska meddelanden MI 38 SM 0101
- Stigsdotter, U.A. (2005) *Landscape Architecture and Health: Evidence-based Health Promoting Design and Planning*. Acta Universitatis Agriculturae Sueciae, Sveriges lantbruksuniversitet
- Stigsdotter, U. A & Grahn P. (2003) Landscape Planning and Stress. *Urban Forestry and Urban Greening*. Nr 2: 1–18
- Strömberg, A. (2007) *Samordning, hyfs och reda. Stabilitet och förändring i svensk planpolitik 1945–2005*. Acta Univ Upsaliensis. Statsvetenskapliga föreningen i Uppsala 166
- Sundberg, M. & Öhman, J. (2008) Hälsa och livskvalitet. I Sandell, K. & Sörlin, S. (red). *Friluftshistoria från 'hårdande friluftslif' till ekoturism och miljöpedagogik: Teman i det svenska friluftslivets historia*. Carlssons bokförlag
- Sundberg, S. & Söderberg, T. (2004) *A survey of studies on the economic value of*

- environmental change in Sweden*. Beijer Occasional Paper Series. Beijer International Institute of Ecological Economics. Kungliga vetenskapsakademien
- Sundin, Bo (red) (2001) *Landskapet som arena: Vetenskapen, institutionerna och miljön, 1800–2000*. Rapport No. 1 från forskningsprogrammet Landskapet som Arena, Inst. f. Historiska Studier, Umeå universitet
- Swain, R. (1996) Leave No Trace (LNT) Outdoor Skills and Ethics Program. *International Journal of Wilderness* 2(3):24–26
- Svanqvist, B. K. (2000) *Naturumgänge ur ett individperspektiv*. Karlstad University Studies No. 9. Institutionen för samhällsvetenskap Geografi och turism, Karlstads universitet
- Swearingen, T. & Johnson, D. (1995) Visitors' Responses to Uniformed Park Employees. *Journal of Park and Recreation Administration*, 13, 73–85
- Svennbeck, M. (2004) *Omsorg om naturen: Om NO-utbildningens selektiva traditioner med fokus på miljöfostran och genus*. Uppsala Studies in Education, No. 104
- Svenonius, F. (1886) *Råd för vandringslystna ungdomar*. Svenska Turistföreningens årsskrift, 1886, s. 84–88
- Svenskt Friluftsliv (2008) *Friluftslivet och samhället: Svenskt Friluftslivs friluftspolitiska program*. Svenskt Friluftsliv
- Szczepanski, A. (2008) *Handlingsburen kunskap: lärares uppfattningar om landskapet som lärandemiljö*. Inst. för beteendevetenskap och lärande, Inst. för kultur och kommunikation, Estetiska avd., Linköpings universitet
- Szczepanski, A. (2006) Sundhed og udendørspædagogik. I Akselsen, K. & Koch, B. (red) *Sundhed, udvikling og læring*. Billesø & Baltzer Forlagene
- Söderbaum, P. (1993) *Ekologisk ekonomi. Miljö och utveckling i ny belysning*. Studentlitteratur
- Sörlin, S. (1995) Nature, Skiing and Swedish Nationalism. *International Journal of the History of Sport* 12(2):147–163
- Sörlin, S. (1991) *Naturkontraktet: Om naturumgängets idéhistoria*. Carlssons bokförlag
- Sörlin, S. (1988) *Framtidslandet. Debatten om Norrland och naturresurserna under det industriella genombrottet*. Carlssons bokförlag
- Taylor, N. (1998) *Urban Planning Theory Since 1945*. Sage
- Teigland, J., (1999) Mega-events and Impacts on Tourism: the Predictions and Realities of the Lillehammer Olympics. *Impact Assessment and Project Appraisal* vol. 17 number 4. Beech Tree Publishing
- Teisl, M.F. & O'Brien, K. (2003) Who Cares and Who Acts? Outdoor Recreationists Exhibit Different Levels of Environmental Concern and Behavior. *Environmental and Behavior*, Vol. 35, No. 4
- The Ecologist (1992) Whose Common Future: A Special Issue. *The Ecologist* 22(4)
- Thompson, J. D. & Tuden, A. (1987) Strategies, and Processes of Organizational Decision. I J. D. Thompson, P. B. Hammond, R. W. Hawkes, B.H. Junker & A. Tuden (red), *Comparative Studies in Administration: Management and Technology*. Garland Publishing, Inc.
- Tonell, L. (2005) Verkligheten bakom modellerna. I Forsberg, G. (red) *Planeringens utmaningar och tillämpningar*. Uppsala Publishing House
- Tordsson B. (2007) *Perspektiv på nordisk friluftslivstradition*. Anförande på tankesmedjan Friluftsliv i förändring; 2007 mars 14–15
- Tordsson, B. (2003) *Å svare på naturens åpne tiltale: En undersøkelse av menings-*

- dimensjoner i norsk friluftsliv på 1900-tallet og en drøftelse av friluftsliv som sosio-kulturellt fenomen.* Norges Idrettshøgskole
- Tordsson, B. (1993) *Perspektiv på friluftslivets pedagogik.* Høgskolen i Telemark
- Torp, E. & Vikman, P.-Å (1999) *Förvaltning av ett världsarv i fjällområdet – exemplet Lapponia.* Rapport 1999:4 Fjällforskningsinstitutet
- Tuan, Y-F. (1990) (1974) *Topophilia: A Study of Environmental Perception, Attitudes, and Values.* Columbia University Press
- Turismens utredningsinstitut (2006) *Kosterhavet – besöksinventering 2006*
- Turistdelegationen, (2005) *Besöksmål i Sverige. Analys av attraktivitet och regional utveckling under åren 1998 till 2003*
- Turner, A. (1987) *The Management of Impacts in Recreational Use of Nature Areas.* Paper presenterat på 22nd Conference of the Institute of Australian Geographers, Canberra, August.
- Uddenberg, N. (1995) *Det stora sammanhanget: Moderna svenskars syn på människans plats i naturen.* Nya Doxa
- Uddenberg, N. (1993) *Ett djur bland alla andra? Biologin och människans uppfattning om sin plats i naturen.* Nya Doxa
- Ullring, U. (1989) *Forvaltning av stislitasje – en utprøving av to vegetasjonsøkologiske metoder i Femundsmarka og Långfjället.* Hovedfagsoppgave i botanikk. Botanisk Institutt, Universitetet i Trondheim
- Ulrich R.S. (1983) Aesthetic and Affective Responses to Natural Environment. I Altman, I & Wohlwill, J.F. (red) *Behaviour and the Natural Environment* vol 6 i handboksserien: Human Behavior and Environment- Advances in Theory and Research
- Ulrich, R.S., Simons, R.F., Losito, B.D., Fiorito, E., Miles, M.A. & Zelson, M. (1991) *Stress Recovery During Exposure to Natural and Urban Environment.* Journal of Environmental Psychology, Vol. 11
- Urbanska, K.M., Webb, N.R. & Edwards, P.J. (1997) *Restoration Ecology and Sustainable Development.* Cambridge University Press
- Vail, D. & Heldt T. (2004) Governing Snow-mobilers in Multiple-use Landscapes: Swedish and Maine (USA) Cases. *Ecological Economics* 48 (2004) 469–483
- Vail, D. & Heldt T. (2000). Institutional factors influencing the size and structure of tourism: Comparing Dalarna (Sweden) and Maine (USA). *Current Issues in Tourism.* Vol 3 nr 4, 283–324
- Van der Stoep, G. & Roggenbuck, J. (1996) *Is your Park Being “Loved to Death”?. Using Communication and Other Indirect Techniques to Battle the Park “Love Bug.” Crowding and Congestion in the National Park System: Guidelines for Research and Management.* University of Minnesota Agricultural Experiment Station Publication 86–1996, 85–132
- Vaske, J.J., Carothers, P., Donnelly, M.P. & Baird, B. (2000) Recreation Conflict among Skiers and Snowboarders. *Leisure Sciences* 22:297–313
- Vaske, J.J., Donnelly, M.P., Wittmann, K. & Laidlaw, S. (1995) Interpersonal versus Social-values Conflict. *Leisure Sciences* 17:205–222
- Vi och vår natur. (1935) Bonniers
- Viken, A. (2004) *Turisme. Miljø og utvikling.* Gyldendal
- Vincent, J.R. & Binkley, C.S. (1993) Efficient Multiple-use Forestry May Require Land-use Specialization, *Land Economics* 69(4):370–376
- Vistad, O.I. (2002) Visitors and Managers: Differing Evaluations Concerning Recreational Impacts and Preferences for Management Actions? I Arnberger, A. et al. (red) *Preface – the Conference Proceedings Monitoring and Management of Visitor Flows in Recreational and Protected Areas.* Vienna

- Vistad, O. I. (1995) *I skogen og i skolten. Ein analyse av friluftsliv, miljøoppleving, påverknad og forvaltning i Femundsmarka, med jamføringar til Rogen og Långfjället*. Avhandling 1995, Geografisk Institutt
- Vistad, O.I., Hagen, D. & Reitan, O. (2007b) Effekter av motorferdsel i utmark på natur, folk og samfunn. Ein kunnskapsstatus. NINA Rapport 187
- Vistad, O. L, Eide, N. E., Hagen, D., Erikstad, L. & Landa, A. (2008) *Miljøeffekter av ferdsl og turisme i Arktis*. En litteratur- og forstudie med vekt på Svalbard. NINA Rapport 316.
- Vistad, O.I., Eide, N.E., Hagen, D., Nellemann, C., Framstad, E., Erikstad, L., Gjershaug, J.O.& Vistnes, I. (2007a) *A. Overvåking av verneområde, B. Forslag til overvåkingsplan for vernekultietar, ferdsl og påverknad i verneområda på Dovrefjell. Eit pilotprosjekt*. NINA Rapport 188
- Vorkinn, M. & Gåsdaal, O. (1993) Fysisk tilrettelegging — kun for “eldre, syke og handikappede”? I Kaltenborn, B. & Vorkinn, M (red). *Vårt friluftsliv: Aktiviteter, miljøkrav og forvaltningsbehov*. Temahefte 3. NINA
- Vorkinn, M. & Lindberg, K. (2004). Forvaltningsplanlegging for naturbasert reiseliv og rekreasjon. I Viken, A. (red) *Turisme. Miljø og utvikling*. Gyldendal
- Vuorio, T. (2003) *Information on Recreation and Tourism in Spatial Planning in the Swedish Mountains – Methods and Need for Knowledge*. Blekinge Institute of Technology, Department of Spatial planning. Licentiate dissertation series no. 2003:03
- Vuorio, T. (2000) *Besöksmönstret i Södra Jämtlandsfjällen sommaren 1999*. Working Paper, 2000:7 ETOUR
- Vuorio, T., Emmelin, L. & Sandell, K. (2003) *Methods for Monitoring Outdoor Recreation and Tourism in Large Natural Areas – the case of Södra Jämtlandsfjällen*. Working Paper 2003:3 ETOUR
- Vuorio, T., Emmelin, L., Göransson, S. & Gudmundsson, A. (2000a) *Besöksmönstret i Södra Jämtlandsfjällen sommaren 1999*. Working Paper 2000:7 ETOUR
- Wallsten, P. (2003). The 'Inside-Out' Process. A key approach for establishing Fulufjällets national park in Sweden. *Mountain Research and Development*, 3:227–9
- Wallsten, P. (1988) *Rekreation i Rogen – tillämpning av en planeringsmetod för friluftsliv*. KOMMIT Rapport 1988:2 Universitetet i Trondheim
- Wallsten, P. (1985) *Fritidsnatur – var och hur? Modeller och begrepp för friluftslivets planering*. Sveriges lantbruksuniversitet, avdelningen för landskapsvård, rapport 34
- Wallsten, P. (1982) *Vad tål vildmarken? – en studie av rekreativ bärformåga*. Stad och Land/ Rapport nr 10. SLU
- Walters, C. (1986) *Adaptive Management of Renewable Resources*. Macmillan
- Washburne, R. (1978) Black Under-Participation in Wildland Recreation: Alternative Explanations. *Leisure Sciences* 1:175–189
- Watkins, C. (red) (1996) *Rights of Way: Policy, Culture and Management*. Pinter
- Watson, A.E. (1999) Introduction to the theme issues: “Recreation Fees and Pricing Issues in the Public Sector” (Journal of Park and Recreation Administration), “Societal response to recreation fees on public lands”. *Journal of Leisure Research* 31(3):203–204
- Watson, A.E., Cole, D.N., Turner, D.L. & Reynolds, P.S. (2000) *Wilderness Recreation Use Estimation: A Handbook of Methods and Systems*. USDA Forest Service, General Technical Report RMRS-GTR-56
- WCED – World Commission on Environment and Development. (1987) *Our Common Future*. Oxford University Press

- Weaver, D. (2001) *The Encyclopedia of Ecotourism*. CAB International
- Weaver, D. & Lawton, L. (2002) *Tourism Management*. John Wiley & Sons
- Weiler, S. & Seidl, A. (2004) What's in a Name? Extracting Econometric Drivers to Assess the Impact of National Park Designation. *Journal of Regional Science*, 44(2):345–262
- Wells, M.P. (1997) *Economic Perspectives on Nature Tourism, Conservation and Development*. Environment department paper No. 55, Pollution and environmental economics division. Washington DC, The World Bank
- Wesely, J. & Gaarder E. (2004) The Gendered "Nature" of the Urban Outdoors: Women Negotiating Fear of Violence. *Gender and Society*, no. 5. s 645–663
- West, P. (1989) Urban Regional Parks and Black Minorities: Subculture, Marginality, and Interracial Relations in Park Use in the Detroit Metropolitan Area. *Leisure Sciences* 11:11–28
- Westerlund, S. (1996) *The Right of Free Access to Nature and the Countryside in Europe: Issues and Overview*. IMIR Inst. for Environmental Law, Uppsala
- Westerlund, S. (1995) Nutida allemansrättsliga frågor. *Miljörättslig tidskrift*, No. 1., Institutet för miljörett, Uppsala, s. 74–130
- Westerlund, S. (1991) *EG:s miljöregler ur svenskt perspektiv*. Naturskyddsföreningen
- Westerlund, S. (1980) *Naturvård och pågående markanvändning. En undersökning av naturvårdslagens ersättningsregler*. Publica Liber
- Western, D. & Wright, R.M. (1994) *Natural Connections: Perspectives in Community-based Conservation*. Washington DC: Island Press
- Wall, S. (2004) *Vandringsturism i Lapponia – besökare, upplevelser och attityder till världsarvet*. European Tourism Research Institute, working paper 2004:3
- Wall, S. (2003) *Tourists' Behaviour and Attitudes in the Northern Part of the Swedish Mountains*. Working Paper, 2003:6 ETOUR
- Wall Reinius, S. (2009). *Protected attractions: Tourism and Wilderness in the Swedish Mountain Region*. Dept. of Human Geography, Stockholm University
- Wall Reinius, S. & Fredman, P. (2007) Protected Areas as Attractions. *Annals of Tourism Research*, 34(4):839–854
- Walldén, G. (red) (2001) *Argaladei: En otrolig historia*. Föreningen Argaladei
- Wallsten, P. & Bratt, L. (2002) *Skötselplan för Fulufjällets nationalpark*. Naturvårdsverket, Rapport 5246
- Wagar, J.A. (1974) Recreational Carrying Capacity Reconsidered. *Journal of Forestry* 72:274–278.
- Wiklund, H. (2002) *Arenas for Democratic Deliberation: Decision-making in an Infrastructure Project in Sweden*. Internationella handelshögsk. i Jönköping, JIBS dissertation series, 1403–0470 ; 13
- Wiklund, T. (1995) *Det tillgjorda landskapet: En undersökning av förutsättningarna för urban kultur i Norden*. Korpen
- Williams, D. R. (red) (2001) Sustainability and the Right to Roam: International Differences in Public Rights (and Responsibilities) to Nature. *Journal of Sustainable Tourism*; Special Issue 9(5)
- Williams, P. & Fidgeon, P.R. (2000) Addressing Participation Constraint: a Case Study of Potential Skiers. *Tourism Management*, 21:379–393
- Williams, P.W. & Lattey, C. (1994) Skiing Constraints for Women. *Journal of Travel Research* 33(2):21–25
- Wilson, E. O. (1984) *Biophilia: The Human Bond with other Species*. Harvard University Press

- Winka, M.(1993) Furaaktivister märkte timmer med sprayfärg. *Västerbottenskuriren*, 12 oktober
- Worboys, G.L. & Winkler, C. (2007) *Incident Management*. I Lockwood, M, et al. (red) *Managing Protected Areas: a Global Guide*. Earthscan
- Wärnbäck, A. (2007) *Cumulative Effects in Swedish Impact Assessment Practice*. Rapporter Institutionen för stad och land SLU, 2007:3
- Yttergren, L. (1992) *Friluftsförvaltningen 1892–1992: Från skidsport till Skogsmulle*. Friluftsförvaltningen
- Zachrisson, A. (2004) *Co-management of Natural Resources. Paradigm Shifts, Key Concepts and Cases*. Mountain Mistra Programme report no 1
- Zachrisson, A., Sandell, K., Fredman, P. & Eckerberg, K. (2006) *Tourism and protected areas: motives, actors and processes*. *International Journal of Biodiversity Science and Management*, Vol. 2, No. 4
- Zettersten, G. (2007) *Argument för friluftsliv*. Naturvårdsverket, Rapport No. 5697
- Zettersten, G. & Kvarnback, M. (2007) *20 argument för friluftsliv: plus några extra*. Naturvårdsverket. Tillgänglig på Internet: <http://www.naturvardsverket.se/Documents/publikationer/620-8288-4.pdf>
- Zimmermann, L.K. (1996) Knowledge, Affect, and the Environment: 15 years of Research (1979- 1993). *Journal of Environmental Education*, No 3: 41–44
- Åkerblom, P. (2003) *Trädgård i skolan – skola i trädgården: Om skolträdgårdens funktion och betydelse i ett plats- och lärandeperspektiv*. Movium Rapport 1:2003, Inst. f. Landskapsplanering, SLU
- Åslund, Å. (2008) *Allemansrätten och marknyttjande: Studier av ett rättsinstitut*. Diss. Linköping Studies in Arts and Science No. 434, Inst. f. ekonomisk och industriell utveckling, Linköpings universitet
- Ödman, E., Bucht, E. & Nordström, M. (1982) *Vildmarken och Välfärden: Om naturskyddslagstiftningens tillkomst*. Liber
- Öhman, J. (2006) *Den etiska tendensen i utbildning för hållbar utveckling: Meningsskapande i ett genomlevandeperspektiv*. Örebro Studies in Education No. 13, Avhandling., Örebro universitet
- Öhman, J. (2003) Miljöfostran i naturen, i Östman, L. (red), *Nationell och internationell miljödidaktisk forskning: En forskningsöversikt*. Pedagogiska institutionen, Uppsala universitet
- Östman, L. (red) (2008) Kommande. *Naturmöten och miljömoraliskt lärande – begrepp, metod och resultat*. Lärarhögskolan i Uppsala

INDEX

- Adaptiv förvaltning 346, 347, 362,
363, 133, 137
- Advokatplanering 270, 271, 299, 316
- Allemansrätten 189–198, 26,
36–37, 94, 100, 104, 119, 132, 170,
200–205, 222, 228, 232, 243, 249,
284, 286, 301, 313, 325, 333, 336,
350, 356, 359, 361
- Allmänna intressen 305, 306, 266,
328, 337, 339
- Allmänningar 191, 194, 366,
- Argaladei – Friluftsliv en livsstil
30, 51, 170
- Benefits based management
(BBM) – Nyttobaserad förvalt-
ning 149, 234, 284, 300, 348
- Besökarnas reaktion på styrning
361
- Bevara landskapet 54–55, 59, 61, 63,
64, 106, 176, 217, 251, 302, 348,
362
- Bindande planer, bindande plane-
ring 310, 263, 306
- Biosfärområden 331, 302, 23, 332
- Brukarmedverkan 284, 301
- Brukarstudier, användningen av
298, 213, 324, 355
- Buller 243, 231, 244, 289, 352, 353
- Carrying capacity 292, 164,
- Coping 210
- Detaljplan 310, 262, 263, 310
- Direkt påverkan 231, 242, 358
- Ekostrategi 58, 64, 65, 66, 175
- Ekostrategiska begreppsramen 58,
60, 63, 64, 67, 78, 169, 175, 176,
179, 197
- Ekostrategiska modellen 251, 257
- Ekosystemtjänster 207
- Empowerment 364
- Etnicitet 107, 123, 150, 154, 156, 158
- EU:s regelverk 315
- Evidensbaserad planering 267, 273
- Expertmodeller 268, 283
- Folkhälsa 75, 18, 22, 33, 42, 49, 77,
83, 95, 145, 150, 154, 160, 181, 207,
209, 213, 227, 348
- Friluftsförfrämjandet 27, 32, 39, 219,
222, 187
- Friluftshistoria 26–27
- Friluftslivets värden 34, 46, 45, 83,
87
- Friluftsrådet 219
- Friluftsstiftelse 220, 228
- Friluftsstilar 178–180
- Funktionshinder, funktionshindrade
159, 351, 371
- Funktionsspecialisering 59–62,
66–67, 78
- Fysisk planering 305, 250,
264–266, 268–269, 310–311
- Fysiska riksplaneringen 29, 309,
312
- Fördjupad översiktsplan 310
- Förhandlingsplanering 272, 278

- Förvaltning 250–251, 223, 180, 253,
231–234, 345, 352–353
- Förändra landskapet 59–63, 177,
196, 228–229
- Friluftsbegreppet 17, 41, 42, 44, 64,
176, 225
- Friluftsliv 17, 18, 27, 28, 31, 34
det organiserade 219, 226
det icke–organiserade 220, 196,
226–227
det ideellt/idéburet organiserade
219, 221, 226–227
det kommersiellt organiserade
225, 49, 196, 202, 220, 226–227
det offentligt organiserade 223,
220, 226–227
- Generativ planering 271
- Genus 157, 154, 158
- Glesbygd 74, 77, 101, 119, 138, 154,
160, 200
- Hinder 150, 121, 123, 133, 145, 152,
157, 158, 198
- Hållbar utveckling 20, 261, 279,
73, 113, 182, 222, 253, 263, 276, 338
- Hälsa 32, 33, 44, 75, 76, 130, 131, 151,
198, 208, 209, 210
- Idrott 71, 17, 31, 39, 44, 72
- Implementera 317
- Indikativa planer 263
- Indikatorer för ROS–dimensioner
291, 292, 294, 301
- Information 360, 100, 109, 169, 172,
174, 184, 213, 243, 299, 316, 322,
345, 352, 355, 360, 371
- Inkrementalism 269, 270
- Intressekonflikter 57, 208, 217, 301,
335, 340, 361, 365
- Kanalisering 29, 35, 171–172, 315,
325, 352–354, 359, 360
- Kommunikativ planering 272, 78,
316
- Konflikter 161–163, 92–93, 242, 285
målkonflikter 161, 162–166, 275,
284, 286, 289, 290, 305, 308, 339,
347, 348
- Kumulativa effekter 232, 233, 335
- LAC (Limits of acceptable
change) 296, 236, 244, 285, 23,
285
- Landskapets kvaliteter 54, 23, 194,
231, 255, 277, 286, 322, 345, 348
- Landskapets utveckling 256, 280,
256–257
- Landskapsmönster 307, 308, 310,
322, 254
- Landskapsvärden 46, 53, 58, 62–64,
171, 185, 202
- Lokal förvaltning 363–367, 80,
90, 217, 284
- Länsstyrelserna 312, 202, 324–325
- Man and Biosphere (MAB) AB
302, 308, 331
- Massturism 246, 35
- Medborgardeltagande 315
- Miljöbalken 314, 100, 192–193, 196,
198–199, 326, 346, 100, 198, 253,
264, 274, 276, 313, 322, 326–328,
336–339, 346
- Miljöengagemang 73, 31, 42, 71,
74, 182
- Miljökonsekvenser, miljökon-
sekvensbedömningar 231–235,
322, 338–339
- Miljö- och naturpedagogik
169–187
- Miljöparadigmet 274–277, 279,
306, 339, 363
- Miljöpedagogik 31, 170, 182–183
- Miljöpåverkan 231–235, 246, 248,
352–353
- Miljöövervakning 244–245, 303,
286, 238
- Motiv för friluftsliv 33–34, 53, 116,
146–151

- Motiv för nationalparker 322, 327
Målstyrning 314, 347
- Nationalparksförslag i Kirunafjäl-
len 80
Naturturism 48, 99–112, 227,
108–109
Naturum 104–105, 171, 177, 355
Naturupplevelse 73, 118, 208, 182,
372
Nedskräpning 242–243, 231, 238,
357, 292–293, 359
NEP-skalan (New environmental
paradigm) 74
Njakafjäll 68–69
Nollalternativ 338, 353
Närnatur 207–209, 212–215
- Pedagogik 169, 32, 51, 181, 187
Planering 78, 250, 254–255,
266–269, 270–273, 283– 286,
316–317, 310–311, 322–323, 339
Planering som fysisk design
266, 267–268
Planering som kommunikation
267
Planering som libertarianism
267, 272
Planering som rationell besluts-
process 267
Planering som rationell metod
och beslutsprocess 268–269
Planmonopol 310
Plan- och bygglagen 253, 274,
313–316
Planparadigmet 306, 277, 279
Preferenser 53, 46, 210, 208, 256,
293–294, 298
Prognos 259–262, 266, 269, 280
Projekt 262–263
Purism 55, 56, 57, 35, 293–294
Postmodern kritik 272, 267
- Rationalismen 268–269
- Regelverk 313–315, 336–337
Regional fysisk planering 311–312
Regionindelning 312
Rekreation 18, 28, 72, 88–89, 211,
309, 359
Rekreationsskog 211, 64, 132
Rekreativ bärförmåga 244, 285,
290, 292, 296, 342
Resiliens 236, 273
Restaurering 258, 271, 321, 354
ROS (recreation opportunity
spectrum) 287, 23, 55, 57, 285,
342
ROS-klasser 290
ROS-planering 289
ROS-skalan 288, 176
- Samförvaltning 365–366, 347, 362
Samhällsbevarare 51
Samhällsförändrare 51
Samhällsklasser 34, 191
Samhällsplanering 268, 263, 29, 41,
192, 194, 228
Samhällsutveckling 78, 53, 154, 255,
257, 262, 264, 268
Samråd 315, 100, 154, 200, 216, 316,
319
Scenarier 261, 258, 361, 362
Scoutrörelsen 27, 39
Slitage 239–241, 232–233, 236–237,
247, 352
Socialgrupp 34–35, 145, 153–154
Sociologi 145, 137
Strandskydd 336–337, 311, 30, 34–35,
53, 172, 319
Strategisk planering 271, 269, 324
Styrning av besökare 355, 173,
357–359
Styrning, direkt och indirekt 358
Störningseffekter 241–242, 302, 307,
359, 367
Svenska Turistföreningen 39, 27,
81, 222, 225, 322
Svenskt Friluftsliv 39, 219, 192, 219,
221–223

- Sveriges stiftelser för naturvård
och friluftsliv 223, 224, 220
Sårbarhet 236, 253
- Teknikutveckling 184, 195–196
Territoriella mångbruket 59
Tillgänglig areal 255, 253, 308, 322,
350
Tillgänglighet 36–37, 54, 90, 170,
189–191
Transporternas miljöpåverkan 233,
22
Turism 47–50, 90, 102–109, 110–113,
225, 228, 246
Tystnad 243, 157, 194, 243, 289, 299,
308, 336
Tätorter 207–215, 77, 160
Ungdomar 215, 216, 351
Upplevelsevärden 207, 213– 215,
345, 352, 354, 360, 89, 207
- Utbyte 147–150, 121, 296, 300, 345
Utsläpp 244, 231–233, 275, 276, 309
Utvecklingsperspektiv 79
- Vildmark 289, 54–57, 63, 68, 137,
148, 159, 173, 178, 289, 359, 369
Virtuella landskap 258
Vision 256, 259–263, 280, 306
Vägledning 169, 172, 184, 360
Välbefinnande 209, 44, 84, 94, 99,
161, 207–209, 225, 275
- Zonering 172, 299, 302, 308, 353,
242, 244–245
- Översiktsplan 310–311, 255, 262,
302, 308–309, 319, 337
Övervakning 244, 284, 286, 124,
243, 250, 291, 297, 358–361, 363

VINJETT FOTO

14	Klas Sandell
25	Klas Sandell
40	Torbjörn Lilja, Naturfotograferna
52	Klas Sandell
70	Tor Lundberg, Naturfotograferna
82	Jonas Forsberg, Naturfotograferna
98	Ulf Fabiansson, Naturfotograferna
120	Ebba Lisberg Jensen
144	Ebba Lisberg Jensen
168	Ebba Lisberg Jensen
188	Klas Sandell
206	Ebba Lisberg Jensen
218	Jan Töve, Naturfotograferna
230	Per-Olov Eriksson, Naturfotograferna
252	Klas Sandell
282	Patrik Olofsson, Naturfotograferna
304	Ebba Lisberg Jensen
320	Tore Hagman, Naturfotograferna
344	Björn Röhsman, Naturfotograferna

PLANERA FÖR FRILUFTSLIV

LARS EMMELIN
PETER FREDMAN
EBBA LISBERG JENSEN
KLAS SANDELL

VAD ÄR DET SOM GÖR ATT MÄNNISKOR VILL TA SIG UT I NATUREN? Vilka upplevelser letar de efter? Vad underlättar tillgängligheten till natur, vare sig det handlar om vandringar i storslagna fjällandskap eller cykling i den närliggande stadsskogen?

Planera för friluftsliv är en lärobok för kvalificerade utbildningar inom friluftsliv, naturvård eller turism. Här kan man läsa om skäl till och hinder för friluftsliv, om friluftslivets historia, om ekonomiska aspekter på friluftsliv och naturturism, om hur man planerar för att tillgodose olika grupperns behov, och om hur man förvaltar och utvecklar områden för friluftsliv eller naturturism – inte minst om alla idéer som finns kring detta – och mycket mer. Boken bygger på aktuell forskning och är skriven av fyra forskare som arbetar med frågor kring friluftsliv. Den innehåller en mängd modeller och figurer, förklarar användbara begrepp, och till varje kapitel hör fallstudier att diskutera. Till sist finns en gedigen referenslista för den som själv vill fördjupa sig i någon fråga.

Lars Emmelin är professor vid The Swedish School of Planning, Blekinge Tekniska Högskola samt innehavare av en Unesco-professur om utbildning för hållbarhet. Han har forskat bl.a. om naturvård och friluftsliv och om miljöbedömning.

Peter Fredman är professor vid Mittuniversitetet och turismforskningsinstitutet Etour. Han forskar om friluftsliv och naturturism med särskilt fokus på utövande, ekonomiska faktorer och metoder för att mäta friluftslivet.

Ebba Lisberg Jensen är humanekolog och lektor i miljövetenskap på Urbana studier, Malmö högskola. Hon forskar kring frågor som rör naturumgänge i olika sociala och kulturella sammanhang.

Klas Sandell är professor i kulturgeografi vid Karlstads universitet. Han forskar om friluftsliv och naturturism utifrån frågor som historia, allemansrätt, och miljöengagemang.

ISBN 978 91 7331 365 0

CARLSSON BOKFÖRLAG